



Это цифровая копия книги, хранящейся для потомков на библиотечных полках, прежде чем ее отсканировали сотрудники компании Google в рамках проекта, цель которого - сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских прав на эту книгу истек, и она перешла в свободный доступ. Книга переходит в свободный доступ, если на нее не были поданы авторские права или срок действия авторских прав истек. Переход книги в свободный доступ в разных странах осуществляется по-разному. Книги, перешедшие в свободный доступ, это наш ключ к прошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохраняются все пометки, примечания и другие записи, существующие в оригинальном издании, как наименование о том долгом пути, который книга прошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использования

Компания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы перевести книги, перешедшие в свободный доступ, в цифровой формат и сделать их широкодоступными. Книги, перешедшие в свободный доступ, принадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые действия, предотвращающие коммерческое использование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас о следующем.

- Не используйте файлы в коммерческих целях.
Мы разработали программу Поиск книг Google для всех пользователей, поэтому используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- Не отключайте автоматические запросы.
Не отключайте в систему Google автоматические запросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного перевода, оптического распознавания символов или других областей, где доступ к большому количеству текста может оказаться полезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем использовать материалы, перешедшие в свободный доступ.
- Не удаляйте атрибуты Google.
В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он позволяет пользователям узнать об этом проекте и помогает им найти дополнительные материалы при помощи программы Поиск книг Google. Не удаляйте его.
- Делайте это законно.
Независимо от того, что Вы используете, не забудьте проверить законность своих действий, за которые Вы несете полную ответственность. Не думайте, что если книга перешла в свободный доступ в США, то ее на этом основании могут использовать читатели из других стран. Условия для перехода книги в свободный доступ в разных странах различны, поэтому нет единых правил, позволяющих определить, можно ли в определенном случае использовать определенную книгу. Не думайте, что если книга появилась в Поиске книг Google, то ее можно использовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских прав может быть очень серьезным.

О программе Поиск книг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне доступной и полезной. Программа Поиск книг Google помогает пользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый поиск по этой книге можно выполнить на странице <http://books.google.com/>



This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Slav 3220.859.5



HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

Вид 4

У К Р А І Н А
У К Р А І Н А.

НАУКОВИЙ
ТА
ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ ІV.

Ноч. = Дер
НОЯБРЬ-ДЕКАБРЬ

1907.

1001

3471

= 54-2

У КИЇВІ.

1907.

Вид
4

„УКРАЇНА“

виходить в 1907 р. коло 15 дня кожного місяці книжками в 10—12 аркушів. В міру потреби додаються портрети та малюнки.

ПЕРЕДПЛАТА НА «УКРАЇНУ» В 1907 РОЦІ:

за 12 книжок з доставкою—7 карб., а без доставки—6 карб.,
за границю—9 карб.

Адреса редакції: КИЇВ, ТРОЦЬК. ПЛОЩ., НАРОДНИЙ ДОМ.

Редакція бере на себе відповідальність за акуратну доставку журналу тільки перед особами, що передплатили його в редакції або в книжковому магазині «Кіевской Старини» (Везаковская, 8).

Як що передплатник котроюсь книжки журналу не одержить, то повинен зараз же, як одержить дальшу книжку, повідомити редакцію про те, що не одержав, попередньою додавши посвідчення місцевої поштової контори

В 1907 р. редакція «України» видає «Словарь українського язика», зібраний редакцією журналу «Кіевская Старина». Цей «Словарь», під редакцією В. Грінченка, заслужив 2-у Костомаровську премію від Россійської Академії Наук. Вось «Словарь» буде умічатись на 150 друкованих аркушах середнього октава. Поділений він буде на 4 томи. Ціна за всі томи—7 карб., а для передплатників журналу «Україна» — 5 карб., коли гроші ці будуть вислані разом з передплатою на журнал. Кожний том вислатиметься передплатникам зараз після виходу його з друку.

В редакції продаються комплекти «Кіевской Старини» за роки 1883, 1885, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1904, 1905 і 1906 по 6 карб. за 12 книжок, а з пересилкою—7 карб. Коли купуватиметься за всі роки 30% скидається. Окремі книжки журналу по 1 карб.

Редактор-видавець В. Науменко.

У К Р А І Н А.

НАУКОВИЙ

ТА

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ IV.

НОЯБРЬ-ДЕКАБРЬ

1907.

У КНІВІ.

1907.

D
Slaw 32 22. 859.5 (4)

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY
Jan '63
MRHPfd.

Зміст.

ЧАСТИНА I.

Од редакції	III—IV
I. М. Порш. Статистика землеводіння в 1905 р. і мобілізація земельної власности на Україні від 1877 р. до 1905 р.	145—180
II. Свящ. В. Радецький. Київская духовная семинарія въ первой половинѣ XIX ст. (Воспоминанія). (Києць)	181—221
III. До історії „Тарасової книгарні“ (Рахуба Княнам книгара Щербака про книгарню й запросини для дальшої послуги).	222—224
IV. Владимиръ Даниловъ. Матеріали для біографіи П. П. Костомарова.	225—274
V. М. Фр. Павловскій. <i>Изъ промѣлоу Подтавицины</i> . а) Комитетъ о земскихъ повинностяхъ; б) Взносы приказовъ общественнаго призрѣнія на Подтавскій институтъ благородныхъ дѣвиць	275—278
VI. А. М. Якъ царь Олександр ослобонивъ кріпакиъ (З народніхъ уст)	279
VII. Старицька-Черняхівська. Двадцять пять років українського театра. (Спогади та думки) (Києць).	280—316
VIII. Викторъ Барвильскій. <i>Очерки изъ истории общественной быта старой Малороссии</i> . I. Выборы сотника въ м. Носовкѣ; II. Изъ исторіи одной ревизіи въ сотиѣ Новгородской; III. Суцність полковничьей власти.	347—368
IX. І. Стешино. Історія української драми. Розділ V. (Києць).	369—435
X. Бібліографія: а) Українсько-руський Архив. Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Русі в 1830 та 1840 р. р. <i>Д. Д—ко</i> ; б) Календарь «Просвіти» на рік 1908. Рік другий. <i>С. Петлюра</i> ; в) Нѣкоторыя данныя Подольской губерніи на земляхъ частновладѣльческихъ и въ сельско-хозяйственно-промышленныхъ предіриятіяхъ, собранныя Подольскіимъ обществомъ сельскаго хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности. <i>М. Порш</i>	436—446
XI. По журналахъ	447—456
XII. Нові книжки	457—461

ЧАСТИНА II.

I. А. Дорошенко. Культурно-просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки.	17—34
II. С. Петлюра. До вблєя М. К. Заньковецької	34—63
III. С. Петлюра. З українського життя	64—84
IV. Збір грошей на доставку пам'ятника Т. Шевченку	85

Друкарня Н. Т. Корчак-Новицького у Києві, Мериновська. 6.

Од редакції.

Як ми казали вже в попередній книжці (див. № 10-й), редакція «України» цим номером поки-що кінчає видання журналу, сподіваючись на те, що діло видавництва наукового українського органа тепер візьме на себе спеціальна наукова інституція — Київське наукове українське товариство. Ми не помилились в своїй думці, бо в часописіх була вже подана звістка про те, що це Товариство на загальних зборах постановило розпочати як мога швидче видання свого наукового органа. Од щирого серця бажаємо йому найбільшого успіху в його праці і віримо, що згуртовані наукові українські сили поставлять свій орган на ту височину, яка зробить його принаймні рівнозначним по вартості з іншими науковими органами других націй.

Редакція «України» (раніш «Києвская Старина») не зачинає поки-що своєї фірми, бо на 1908-й рік вона ще повинна закінчити розпочату роботу по виданню «Українського Словаря». Всім передплатникам «Словаря» ми вислали вже 1-й випуск 1-го тома; 2-й випуск цього-ж тома вислається на днях, а 3-ій і останній випуск 1-го тома вийде з друку в початку 1908 року. Разом з ним вийде і весь 2-й том. Хто передплатував в 1907 році журнал «Україну», мав право отримати усі 4 томи «Словаря» за 5 рублів: хто передплатив тільки «Словарь» без журналу, повинен заплатити за всі 4 томи 7 рублів. В протязі 1908-го року редакція «України» видасть останні два томи (3-й і 4-й) і вишле їх всім передплатникам.

IV

Передплата на «Словарь» (на всі 4 томи) приймається в редакції «України» за ціну 7 рублів тільки в протязі 1908 року: після вихода в світ усіх 4-х томів, ціна буде побільшена. Передплату можна виплати на адресу: Київ, редакція журналу «Україна».

В редакції «України» можна покупати комплекти журналу «Кіевская Старина» за роки 1883, 1885, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1904 і 1906, а також журнал „Україну“ за 1907 р. по 5 рублів за рік, а з пересилкою — 6 рублів. При покупці за всі роки — скидається 25%. Окремі книжки журналу по 1 руб.

Зміст четвертого тома.

ОКТЯБРЬ, НОЯБРЬ-ДЕКАБРЬ 1907 Р.

Перша книжка—октябрь.

ЧАСТИНА I.

Од редакції	1—III
I. І. Стешенко. Історія української драми. Розділ V. (далі)	1—19
II. Володимир Даниловъ. Къ характеристикѣ Н. Г. Куз- ниискаго и его литературной дѣятельности. . .	20—43
III. Л. Старицька-Черняхівська. Двадцять пять років укра- їнського театра. (Спогади та думки).	44—95
IV. Свящ. В. Радецій. Кіевская духовная семинарія въ первой половинѣ XIX ст. (Воспоминанія).	96—115
V. Д. Дорошенко. Иван Тобілевич (Карпенко-Карий). . .	116—128
VI. Бібліографія: а) Українці на Кубані. Пам'ятки Н. Ка- пельгородській. С. Петлюра; б) Труды полтав- ской ученой архивной комиссії. Выпускъ четвер- тый. Полтава. 1907. Д. Д.	129—131
VII. По журналах.	135—144

ЧАСТИНА II.

С. Петлюра. З життя Австрійської України.	1—16
---	------

Друга і третя книжка—ноябрь-декабрь.

ЧАСТИНА I.

Од редакції	III—IV
I. М. Порш. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізації земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р.	145—180
II. Свят. В. Радецький. Кієвская духовная семинарія в первой половинѣ XIX ст. (Воспоминанія). (Кінець)	181—221
III. До історії „Тарасової книгарні“ (Рахуба Клянам книгаря Щербака про книгарню її запросили для дальшої послуги).	222—224
IV. Владимиръ Даниловъ. Матеріали для біографіи П. П. Костомарова.	225—274
V. И. Фр. Павловскій. <i>Нѣтъ прощанья Полтавщины</i> . а) Комитетъ о земскихъ повинностяхъ; б) Вносы приказовъ общественного призрѣнія на полтавскій институтъ благородныхъ дѣвиць	275—278
VI. Л. М. Як царь Александр ослобонив кріпакин (З народних уст)	279
VII. Старицька-Черняхівська. Двадцять п'ять років українського театру. (Спогади та думки) (Кінець).	280—316
VIII. Викторъ Барвинскій. <i>Очерки изъ истории общественной жизни старой Малороссіи</i> . I. Выборы сотника въ м. Песовкѣ; II. Нѣтъ исторіи одной ревизіи въ селѣ Повгородской; III. Сущность полковничьей власти.	347—368
IX. І. Стешенко. Історія української драми. Розділ V. (Кінець).	669—135
X. <i>Бібліографія</i> : а) Українсько-руський Архив. Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 р. р. <i>Д. Д.—ко</i> ; б) Календарь «Просвіти» на рік 1908. Рік другий. <i>С. Петлюра</i> ; в) П'якогорья данія Подольской губернии на земляхъ частновладельческихъ п въ сельско-хозяйственно-промышленныхъ предпріятіяхъ, собранія Подольскимъ	

VII

обществомъ сельскаго хозяйства и сельско-
хозяйственной промышленности. *М. Парк* . . .

XI. По журналах	136—146
XII. Нові книжки	147—156
	157—161

ЧАСТИНА II.

I. Д. Дорошенко. Культурно-просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки.	17—34
II. С. Петлюра. До юбілея М. К. Заньковецької	34—63
III. С. Петлюра. З українського життя	64—84
IV. Збір грошей на постановку пам'ятника Т. Шевченку	85

Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власности на Україні від 1877 р. по 1905 р.

Центральне, найскуче питання сучасної історичної доби, аграрне питання, все ще дожидає свого раціонального розв'язання. Народжене цілим рядом соціально-економічних і політичних причин, більш-менш однакових на протязі мало не всієї безмежної «імперії народів», земельне питання, конкретно, носить і більш-менш індивідуальний характер в поодиноких краях, серед окремих народів Росії. Отже, і характер розв'язання земельного питання, розв'язання, хоч би і опертого на одних і тих же принципіальних основах, буде різнитися в різних місцевостях Росії, в залежності від економічних режими районів. Але для такої індивідуалізації розв'язання земельної справи досі бракувало свіжих наукових матеріалів, які б характеризували земельні відносини в поодиноких краях російської держави за останні часи. Безперечно, це стояло в залежності од того, що статистика в Росії — наука порівнюючої молодя, а головне од того, що імперська статистика перебувала в руках російської бюрократії.

Та ось земельне питання встало і перед російським правительством у весь свій велетенський зріст. Примушене ходом історичних подій взятися до земельних реформ, бажаючи поставити їх на ґрунт реальних відносин, правительство, натуральна річ, ні в яким разі не могло для цього користуватися цифрами статистики.

ноябрь. 1907.

статистичного досліджу 1877 р. Минув вже досить довгий час—28 років—і в земельних відносинах мусили наступити доволі значні зміни. тим більше, що капиталістичний розвиток Росії в новітній часі характеризувався позвичайно швидким темпом.

І от в кінці 1905 р. Центральний Статистичний Комітет приступає до праці, а в цьому році випускає II під титулом: «Статистика землекладів 1905 г. Сводъ данныхъ по 50 губ. Европейской Россіи».

Не спиняючися тут на загально відомих хибках імперської статистики, які не минути і цієї нової праці Цен. Ст. К., ми спробуємо на основі II схарактеризувати сучасні земельні відносини і мобілізацію земельної власності на Україні¹⁾ від часів 1877 р.

Вся земельна площа України, по відомостям Центрального Статистичного Комітету, в 1905 року містила в собі 38.818.018 десятин супроти 37.160.633 дес. в 1877 р.: отже в 1905 р. на 1.387.385 дес. більше.

По трех основних групах володінців ця земельна площа поділялася так: 1) *приватної* власності було 17.838.779 дес., або 15,9% всієї зем. площі, супроти 17.952.886 дес., або 47,9% в 1877 р. 2) *надільної* землі 18.169.922 дес., або 46,7% вс. пл. супроти 16.762.066 дес., або 44,8% вс. пл. в 1877 р. 3) *земель церкви, релігій, церков, монастирів, міст і інституцій*—2.839.317 дес., або 7,4% супроти 2.745.681 дес., або 7,3% в 1877 р.

Таке % відношення між трьома вище зазначеними групами володінців неоднакове по 3-х районах України:

	Приватн. власн.		Наділь. зем.		Земель держ. і инст. івстит.	
	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.
в Правоб. Україні	46,5	48,0	43,8	43,0	9,7	9,0
» Лівобер. »	40,7	47,5	55,0	47,9	4,3	4,6
» Степовій »	51,0	52,8	41,2	39,3	7,8	7,9

¹⁾ Не маючи спроможности зробити це для всієї *української національної території*, ми беремо для нашої статті тільки 8 українських губерній, проміж яких немає ні одної, де б % української людности спускався нижче 50.

Ще більші різниці ми зустрінемо, коли візьмемо не райони, а окремі губернії. Так, в Херсонщині *приватна* земельна власність займає тепер 51,5%, в Катеринославщині 50,5% всієї земельної площі губернії; найменше приватних земель в Чернігівщині 41,7% і в Харківщині 35,8% всієї площі. *Надільні* землі складають найбільший відсоток в Харківщині 59,2%, в Чернігівщині 53,1% і Полтавщині 52,3%, а найменший в Херсонщині 37,3%, і на Волині 39,8%. Землі *державні, церков і інституцій* займають найбільшу площу на Волині 11,3% і в Херсонщині 11,2%, найменшу в Катеринославщині 4,2% та в Полтавщині 2,6%.

Коли ми порівняємо поділ земельної власності між основними групами володінців в 1905 і в 1877 рр., то ми побачимо, що на Україні зменшилася приватна власність, а дві останніх групи — надільні землі і землі всяких інституцій зросли.

Переходимо до розгляду кожної групи окремо.

Вся приватна земельна власність на Україні розділяється на особисту власність, якої маємо 15.219.640 дес., або 85,3% всієї приватної власності, та на власність громад (обществ) і товариств, яка доходить до 2.619.139 д., або 11,7% всієї прив. власності.

Порівнявши поділу приватної земельної власності в 1877 і 1905 рр.

	Особиста власн.		Власність громад і товариств.	
	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.
Правобережна Україна	5.828.952	6.348.952	709.232	96.747
Лівобережна	4.498.907	5.285.322	826.822	41.011
Степова	4.891.781	6.119.927	1.083.085	60.927
Разом	15.219.640	17.754.201	2.619.139	198.685

показує нам, що колективна власність товариств і громад стала грати досить велику роль в земельних відносинах на Україні тільки за останній час, бо ще в 1877 р. вона складала абсолютно, а ще більше відносно (1,1% всієї прив. вл.) дуже мало помітну величину.

Але все ж таки ще й тепер особиста власність займає домінуюче становище в приватній земельній власності на Україні.

Вся особиста власність так поділялася між окремими соціальними:

	в 1905 р.		в 1877 р.		в 1905 р. збільш. мл. + зменш.
	дес.	%	дес.	%	
Дворянам	9.985.409	65,6	15.174.167	85,5	— 5.188.758
Духовенству	98.865	0,7	96.435	0,5	+ 2.430
Купцям і по- четним гр.	1.332.610	8,8	1.172.360	6,6	+ 160.250
Міщанам	870.234	5,7	315.775	2,0	+ 524.459
Селянам	2.314.968	15,2	739.146	4,2	+ 1.575.822
Пашам	527.030	3,4	75.632	0,4	+ 451.398
Чужоземцям	90.524	0,6	150.686	0,8	— 60.162
Разом	15.219.640	100,0	17.754.201	100,0	— 2.534.561

Таке % відношення між особистою власністю різних соціальних змінюється — і часами дуже значно — по окремих районах України:

	Двори- не	Селя- не	Куп- ці	Міща- не	Духо- вні	Паш- ні	Чужо- земці
Правобережна Україна	83,8	5,8	5,0	3,7	0,3	0,6	0,8
Лівобережна	59,5	22,2	8,9	5,9	1,6	1,6	0,2
Степова	49,6	20,0	12,9	8,0	0,2	8,6	0,7

Таким чином, мало не в усіх трьох районах дворянська земельна власність складає більше $\frac{1}{2}$ всієї особистої земельної власності, при чому в Правобережній Україні вона досягає навіть сльше $\frac{3}{4}$ всього особистого землеволодіння. Селянська особиста власність найбільш розповсюджена в Лів. Україні, де вона складає більше $\frac{1}{5}$ особ. власності, та в Україні Степовій, де її рівно $\frac{1}{5}$ особ. вл. Власність купців займає найбільшу площу в Степовій Україні, в якій теж найбільшу частину всієї особистої власності складає і власність міщан. Що ж торкається всіх інших соціальних, то вони, за де якими винятками, поділені більш менш рівномірно по всіх районах України.

Натуральна річ, що такої загальної характеристики земельної власності окремих сословій загато мало для того, щоб уявити собі економічну ролю їх в нашому сільському господарстві окремих районів і губерній. Потрібна більш детальна характеристика, до якої ми і переходимо.

Як ми знаємо із попереднього, *дворянам* належало в 1905 р. 9.985.109 дес., або 65,6% особ. власності, 56,0% приватної власності і 25,7% всієї земельної площі України. Але це середнє % відношення дуже не однакове по окремих районах. *Дворянської* землі було:

	1905 р.		1877 р.		В 1905 році земл. чи + збілих. в дес.
	десятин.	% прив. влас.	десятин.	% прив. влас.	
в Правобереж. Україні	4.881.619	71,7	5.823.512	94,5	— 941.893
» Лівобережній Україні	2.677.866	50,2	1.122.659	69,9	— 1.744.803
» Степовій Україні	2.425.921	40,6	4.926.986	79,7	— 2.501.062

Таким чином *дворянська* земельна власність складає найбільший відсоток приватної земельної власності в Правобережній Україні, де, до речі сказати, сконцентрована мало не половина (48,9%) усіх *дворянських* земель України. В Лівобережній Україні вона опускається вже до $\frac{1}{2}$ (50,2%) всієї приватної власності, а в Степовій навіть до $\frac{2}{5}$.

Ще більш хитання стріваємо ми в окремих губерніях України. Так, на Поділлі *дворянам* належить 80,5% вс. приватної власності, а особистої навіть 90,7%, в Київщині 73,1% прив. власн., а особистої 84,9, на Волині 72,5% прив. власн., особистої ж 79,1%. Найменше ж належить їм в Катеринославщині, де *дворянські* володіння складали 12,2% прив. власн., або 35,6% особ. власн., та в Херсонщині, де *дворянські* землі складали тільки 39,2% прив. власн., або 11,9% особ. власності.

Друге місце після *дворян* по кількості особистої земельної власності займають *селяне*, яким належить 2.314.968 дес., с. т.

15,2% особистої власності, 12,9% прів. вл. і 6,0% всієї земельної площі. По окремих же районах селянської власності було:

	1905 р.		1877 р.		В 1905 році зменш. чи + збільш. дес.
	десятин.	% прів. вл.	десятин.	% прів. вл.	
в Правобереж. Україні	366.620	5,7	86.896	1,2	+ 249.724
» Лівобережній Україні	1.001.513	18,8	281.180	4,4	+ 720.363
» Стеновій Ук- раїні	976.805	16,3	371.070	6,0	+ 605.735

Таким чином, і абсолютно, і відносно Лівобережна Україна по розмірам селянської особистої земельної власності займає перше місце, а на останньому місці з цього погляду стоїть найбільш густо залюднена селянами Правобережна Україна, де селянам належить на правах особистої власності тільки біля $\frac{1}{20}$ всієї приватної земельної власності. Зазначені нами характерні різниці виступають ще більш яскраво, коли ми візьмемо поодинокі губернії наших районів. Так, в Чернігівщині селянам на правах особистої власності належить 21,7% всієї приватної власності, всієї особистої ж навіть 27,0%, в Катеринославщині— 17,2% прів. власн., або 22,7% всієї особист. власності.—тим часом, коли на Поділлі селянська особиста земельна власність складає тільки 3,9% вс. прів. зем. власності, або 4,4% всієї особ. зем. вл.

За селянами йдуть *курні і почетні громадяне*, що мають на Україні особистої власності 1.332.610 десятин, с. с. 8,8% всієї особ. власності, 7,4% вс. прів. власн. та 3,4% всієї зем. площі.

В поодиноких районах їм належало на правах особистої власності:

	1905 р.		1877 р.		В 1905 році + збільш. — зменш. в десят.
	десятин.	% прів. вл.	десятин.	% прів. вл.	
в Україні Прав.	289.937	1,4	204.613	3,1	+ 85.324
» » Лівоб.	404.992	7,6	362.169	5,6	+ 42.723
» » Стен.	637.781	10,6	605.578	9,7	+ 32.203

З цієї таблиці ми бачимо купецьке землеволодіння найбільш розвинене в Степовій Україні, де кунцям належить трохи більше $\frac{1}{10}$ всієї приватної земельної власності району, найменшим же обсягом землі володіють кунці на правах особистої власності в Правобережній Україні—менше $\frac{1}{5}$ вс. прив. влас. Знову, як і вгнще, по губерніях хитання в % відношенні купецької земельної власності до приватної і особистої власності ще більші, ніж по окремих районах. Найбільший відсоток і вс. приватної (12,7%) і всієї особистої зем. влас. (14,6%) складала особиста власність кунців в 1905 р. в Херсонщині, найменший і приватної (2,5%) і особистої (2,9%)—на Поділлі.

Після кунців найбільш видатною групою по розмірам свого землеволодіння являються *міщани*, яким у нас належить 870.234 д. с. т. 5,7% вс. особ. власн. 1,8% вс. прив. влас. та 2 2% вс. зем. площі. По районах їхня власність поділялася так:

	1905 р.		1877 р.		В 1905 році + збільш. — змен. в десят.
	десятин.	% прив. в.л.	десятин.	% прив. в.л.	
в Правобережн. Україні	218.108	3,3	91.124	1,1	+ 126.984
• Лівобережній Україні	264.369	1,9	127.487	2,0	+ 136.882
• Степовій Ук- раїні	387.757	6,4	127.164	2,0	+ 260.593

Таким чином, міщанам, які порівнюють мають мало особистої земельної власності, належать землі найбільше в Степовій Україні, а найменше в Лівобережній. Із окремих губерній міщанам найбільше належить в Херсонщині, де сконцентровано більше $\frac{1}{3}$ (317.074 дес. або 36,4%) всієї їхньої особ. зем. власності. І де міщанські землі складають навіть 10,0% всієї приватної і 11,5% всієї особ. власності губернії, найменше ж мають міщане особ. влас. на Поділлі — 1,2% вс. прив. і 1,3% вс. особ. зем. власн.

За міщанам йдуть *инші* власники; яких місцеві органи не зарахували ні до якого сословія. Їм належить 527.030 дес., с. с.

3,4% особ. влас., 2,9% прив. кл. і 1,1% вс. зем. площі. Служе $\frac{1}{5}$ (118.899 дес., або 79,4%) особистої власності «нищих» сконцентровано в Степовій Україні, і, навпаки, служе не мають особ. власності ніші на Поділлі (202 дес.)

Останнє місце по кількості особистої земельної власності належить *духовенству і чужоземцям*. Перше володіє 98.865 д., або 0,7% всієї приватної власн., а другим належить 90.524 дес., або 0,6% вс. прив. зем. власн. Власність духовних особ займає найбільшу площу (70.212 дес.) в Лівобережній Україні, а найменшу в Степовій (7.715 дес.), а в окремих губерніях — найбільшу на Полтавщині (41.438 дес.) та в Чернігівщині (20.981), а найменшу в Катеринославщині (2.794 дес.). Що ж торкається чужоземців, то служе $\frac{1}{2}$ всієї їхньої особистої власності сконцентрована в Правобережній Україні (44.217 дес.), власне кажучи на Волині (40.358 дес.), і трохи більше одної третини (36.870 д.) в Степовій Україні, при чому найбільше припадає тут на Херсонщину (26.166 д.); найменше ж серед усіх губерній приходить на власність чужоземців в Харківщині (1.293 д.).

Так поділялася в 1905 р. особиста земельна власність між окремими сословіями на цій Україні і по окремих районах та губерніях її.

Коли ми порівняємо між собою дані 1905 і 1877 р.р., то ми побачимо, що на протязі 28 років відбулися поважні зміни в поділі особистої земельної власності між поодинокими сословіями; найперша і найголовна серед цих змін — це величезне зменшення земельної власності дворянства, на користь якого збагатіли землею служе всі інші сословія, крім чужоземців.

В той час, коли в 1877 році по всіх 8 губерніях дворяне володіли 15.171.167 дес., в 1905 р. їм належить вже тільки 9.985.409 дес. Отже за 28 років дворяне втратили на Україні 34,1% своєї колишньої особистої земельної власності. Але придивляючися до окремих районів, ми спостерегаємо, що найбільш цинко держаться своєї земельної власності дворянство правобережне, власність якого зменшилася тільки на 16,1%; втрати ж лівобережного дворянства за цей час доходять вже до 39,4%, а

дворянства Степової України аж до 51,9% їхньої особистої земельної власності. Але зменшення дворянської земельної власності саме тепер вступає в фазу особливо інтенсивного розвитку. На протязі 1906 р. «Крестьянским Земельним Банком», якому Высочайший указ 3 ноября 1905 р. надав видатну роль в розв'язанні земельного питання, продано, або ж заявлено йому до продажу, на Україні всього 1.153.377 д., із числа яких 1.288.671 д. приходить на дворянське землеволодіння. Коли виключити і цю площу, тоді у дворян зостається тільки 8.796.738 дес. До речі, треба зазначити, що і в 1906 р. найбільші втрати припадають на дворянство лівобережжя (490.955 дес.). Із окремих губерній найбільше втратили за 29 рр. губернії Херсонська (1.587 тис. д.) та Катеринославська (1.275 т. д.), найменше Київська (136 т. д.) і Подільська (362 т. д.).

Коли дворянські землі дуже зменшилися за 29 рр., то особиста власність селян за цей же час незвичайно розширилася. З 739.116 дес. вона зростає до 2.311.968 дес., с. с., збільшилася більше, ніж в 3 рази, або на 1.575.822 дес., при чому найбільший приріст ми бачимо в Лівобережній (720.363 д.) та в Степовій (605.735 дес.) Україні. По окремих же губерніях найдуже збільшилася особиста земельна власність селян в Чернігівщині (314 тис.), Херсонщині (317 тис.), Катеринославщині (289 тис.) і Полтавщині (228 тис.), найменший же зріст був в Київщині (63 тис.) та на Поділлі (17 тис.).

Менш значний зріст земельної власності спостерегаємо ми у кунців—на 160.250 дес., або на 13,9%. Із окремих районів найдуже зростає власність кунців в Правобережній (на 85.324 д.) і в Лівобережній (42.723 д.) Україні, а з подільських губерній на Волині (55.767 дес.) і в Катеринославщині (57.983 дес.); в Чернігівщині ж та в Херсонщині власність кунців навіть зменшилася: в першій на 10.822 д., а в другій на 25.780 д. В 1906 р. кунцями продано або заявлено до продажу через «Крестьянский Земельный Банк» 141.277 дес., так що, можливо, у кунців лишиться к 1907 р. особистої власності тільки 1.188.333 д., с. т. тільки трохи більше, ніж було у їх в 1877 році.

Далеко більший прирост особистої зем. власн. маємо ми у міщан. За 28 р. землеволодіння міщан зросло на 521.459 дес., або більше, ніж у 2 рази. Із окремих губерній максимальне збільшення було в Херсонщині (217 тис. дес.) сільве в 3 рази, найменше на Поділлі (11 т. д.).

Ледве чи не найбільше зросло земельна власність «снших»: з 75.632 дес. в 1877 р. вона досягла 527.030 дес. в 1905 р., с. с. збільшилася на 451.398 дес., або сільве в шестеро: із поодиноких губ. найдужче в херсонщині (274 тис. дес.).

Позинаючи духовенство, прирост земельної власности якого-являється сільве непомітним (2 т. д.), у чужоземців ми спостерегаємо зменшення особ. зем. вл. трохи більше ніж на 60 т. д., при чому мало не все воно припадає на Херсонщину (49 т. д.) та на Поділля (11 т. д.).

Вся вирахована нами площа особ. зем. власн. на Україні в 1905 р. поділялася між 192.201 володінням. Із них належало:

	Володіннь	в %
Селянам	119.583	62,2
Дворянам	31.031	16,1
Міщанам	27.648	14,4
Духовенству	5.593	2,9
Купцям	4.280	2,2
Іншим	3.875	2,0
Чужоземцям	191	0,1

Ці 192.201 особ. вол. окремих сословіи були дуже нерівномірно поділені між районами:

	Двор.	Сел.	Міщ.	Купц.	Дух.	Чуж.	Інші.	Разом.
П. Україна	8.013	19.790	7.681	650	423	41	233	36.856
Л. Україна	19.709	92.317	16.780	2.821	5.087	54	2.381	139.149
С. Україна	3.309	7.476	3.187	804	83	96	1.241	16.196

Із цієї таблиці видно, що селянських особ. володіннь найбільше мається в Лівобережній Україні (66,3%), а найменше в Степовій (46,1%); а із губерній найбільше в Чернігівщині

(70,7%) і Харківщині (68,6%). найменше ж в Херсонщині (35,8%). Особисті вол. дворян складають найбільший % в Правобережній (21,7%), найменший в Лів. Україні (14,1%), хоч в останній і було сконцентровано сливе 64% дворянських володінь всієї України: із поодиноких же губерній найбільший % двор. вол. був на Поділлі (34,6%) і в Київщині (23,2%), найменший в Чернігівщині (12,1%). Особ. вол. міщан найбільший % був в Правобережній Україні (21,3%), найменший в Лівобережній (12,0%), хоч знову в останній було $\frac{2}{3}$ (60,0%) міщанських особ. володінь всієї України, а із окремих губерній найбільший %—в Херсонщині (31,8%) і на Волині (29,3%) найменший в Катеринославщині (5,3%). Особ. володінь купців ми спостерегаємо найбільший % в Степовій (4,9%), а найменший в Правобережній Україні (1,7%), із поодиноких же губерній найбільший в Херсонщині (5,3%) і в Катеринославщині (4,6%) найменший в Полтавщині (1,6%) і на Волині (1,0%). Особ. вол. духовенства, сконцентрованих в Лівобережній Україні (91% всіх особ. вол. духов.), найбільший % маємо в Полтавщині (5,4%) і Чернігівщині (2,5%), найменший—в Катеринославщині (0,1%). „Нищим“ належить найбільший % особ. вол. в Катеринославщині (10,3%), найменший на Поллі (0,1%) і на Поділлі (0,1%). Що ж торкається чужоземців, то їхні володіння складають незвичайно малий %.

Таким чином, при 192.201 особ. вол. і при 15.219.640 дес. особ. зем. власн., середній розмір кожного з них по Україні ми маємо в 78 дес. По окремих же районах він буде вже нищий: в Прав. Україні 157 дес., в Лівобережній 32 дес. і в Степовій 302 дес. Ще більші різниці по губерніях. Найбільший середній розмір володіння маємо в Херсонщині 331 дес. і Катеринославщині 271 д., найменший в Полтавщині 29 дес. і Чернігівщині 23 дес.

По окремих категоріях хазяйств особисті володіння і особ. зем. власність в 1905 р. поділялися так:

Розмір хазяйства	Число вол. в тисячах	Число дес. у них.	Вол. в процентах	Землі
до 10 дес.	123,5	112,1	64,3	2,7
11—50 »	41,3	933,2	21,5	6,2
51—100 »	8,7	626,3	1,5	4,1
<i>Всього до 100 »</i>	<i>173,5</i>	<i>1.972,0</i>	<i>90,3</i>	<i>13,0</i>
101—500 »	12,1	2.831,0	6,3	18,6
501—1.000 »	3,1	2.121,6	1,8	15,9
<i>Всього до 1.000 »</i>	<i>15,6</i>	<i>5.255,6</i>	<i>8,1</i>	<i>34,5</i>
1.001—5.000 »	2,8	5.253,5	1,5	31,5
5.001—10.000 »	0,1	1.183,1	0,0	7,8
біль. 10.000 »	0,0	1.535,1	0,0	10,2
<i>Всього більш. 1.000 »</i>	<i>3,0</i>	<i>7.992,0</i>	<i>1,6</i>	<i>52,5</i>

Коли прийняти, як це зроблено в «Статистикѣ землевладѣнія за 1905», володіння до 100 дес. за дрібні володіння, од 101 до 1000 д. за середні, і більше 1000 д. за великі, тоді ми побачимо, що мало не вся особиста земельна власність (87%) сконцентрована в руках середніх і великих власників, які разом складають тільки 3,1% всіх особистих власників України. Тим часом, дрібним земельним власникам, яких на Україні мається 90,3% всіх особистих власників, належить тільки трохи більше $\frac{1}{8}$ (13,0%) всієї особ. зем. власности. Коли ж ми для наших відносин рахуватимемо, як це робило Полтавське Статистичне Бюро, дрібні володіння до 50 дес., середні од 50 до 500 дес., тоді концентрація особистої земельної власности виступить ще яскравіше. Тоді на дрібні володіння приналежить: власників 85,8%, землі—8,9%; на середні: власників 10,8%, землі 22,7% і на великі: власників 3,1%, землі 68,4%.

Таке % відношення власників і особистої власности в різних економічних групах дуже змінюється по окремих губерніях. Для того, щоб перед нами яскравіше виступили різні

	до 10 д.		11 — 100 д.		500 д.		1.000 д.		5.000 д.		більш 10.000 д.			
	земл. населенія	земл. населенія	земл. населенія	земл. населенія	земл. населенія	земл. населенія	земл. населенія	земл. населенія	земл. населенія	земл. населенія	земл. населенія	земл. населенія		
Харківська	55,7	2,1	32,1	12,1	8,1	22,2	1,9	15,3	1,5	31,2	0,1	8,0	0,0	5,5
Полтавська	71,0	7,2	22,0	22,6	3,2	21,3	0,5	13,0	0,3	21,1	0,0	1,9	0,0	6,9
Чернігівська	75,9	11,2	21,0	25,0	2,1	21,9	0,5	13,1	0,2	20,7	0,0	3,8	0,0	1,3
Київська	61,3	1,1	24,3	5,1	7,0	11,9	3,7	18,1	3,6	12,6	0,0	3,6	0,1	17,0
Волинська	16,3	1,6	41,3	7,9	6,9	11,3	2,7	12,6	2,3	30,0	0,3	13,2	0,2	24,2
Подільська	56,1	0,9	20,6	3,7	11,6	15,3	6,3	23,1	5,1	50,3	0,1	4,5	0,2	1,9
Херсонська	11,6	0,2	11,0	5,1	28,6	20,8	8,2	17,3	6,9	39,0	0,6	10,5	0,1	6,7
Катеринославська	17,3	0,2	11,1	7,9	27,2	23,1	6,0	15,9	4,9	31,9	0,4	10,3	0,1	7,5

поодиноких губерній, ми подасмо більш детальну таблицю¹⁾ особистих власників і їхньої земельної власности в кожній економічній групі по окремих губерніях в ‰ відношенні до всіх особистих власників і всієї особистої власности кожної губернії. (Див. стор. 157).

Із цієї таблиці ми бачимо, що дрібні володіння (до 10 дес. і од 10 до 100 д.) займають видатне місце в усіх губерніях Лівобережної і Правобережної України, тоді коли в степових на їх припадає найменша частина. Особливо багато (більш $\frac{1}{5}$) дрібних власників і їхньої земельної власности в Чернігівщині і навпаки, найменше (біля $\frac{1}{25}$) припадає володіннь дрібних власників на Херсонщину, а на їхньої власности на Поділлі. Що торкається до середніх володіннь, то вони по всіх губерніях трьох районів поділяються більш менш рівномірно, крім Волині, де їхньої власности найменше (23,9‰). Великі ж володіння займають по всіх степових і правобережних губерніях більше $\frac{1}{2}$ особ. зем. власности цих губерній, при чому найбільше великоземельної власности на Волині (67,5‰). Зовсім протилежне що до великої власности уявляє тепер Лівобережна Україна, де великі володіння займають ледве $\frac{1}{2}$ особ. зем. власности, при чому найменший відсоток земель великих власників припадає на чернігівщину (28,6‰).

Що більше рідкість ми спостерегаємо в середньому розмірі володіннь поодиноких сословій. Із тих таблиць, які нами були наведені вище, видно, що середній розмір володіннь був:

у чужоземців	471 дес.
» дворян	322 »
» кушців	312 »
» інших	126 »
» міщан	31 »

¹⁾ Ця таблиця складена нам так само, як і таблиця для 77 р. уміщена в «Україні» (іюль-август) в нашій статті «Із статистики України».

у селян 19 дес.
» дух. особ 18 »

а по розмірам хазяйства особиста земельна власність у сословія поділялася так (в %):

	дрібні		середні		великі	
	волод. землі.		волод. землі.		волод. землі.	
у купців	66.4	3.7	24,8	32,0	8.8	64,3
» дворян	65,6	4.4	27,0	31.5	7,4	64,1
» чужоземців	64.5	4.9	26.1	18.7	9.4	76.4
» інших	80.4	11,1	17,2	38.8	2.4	50.1
» міщан	93.8	34.1	5.9	50.4	0.3	15.5
» селян	96.8	45,7	3,1	42.5	0,1	11.8
» духовн. особ	97,4	66,2	2.6	30,9	0.0	2,9

Таким чином, серед усіх сословія дрібні володіння складають більше $\frac{3}{5}$ усіх володінь: навіть купці, дворяне і чужоземці, здебільшого, дрібні власники. Але, коли поглянути на те, як поділена земельна площа особистої власності між окремими економічними групами, то ми прийдемо до того висновку, що дворяне, купці і чужоземці, без сумніву, у нас — великі земельні власники, бо великі володіння серед їх займають більше $\frac{1}{2}$ земельної площі—у купців і дворян більше $\frac{3}{5}$, у чужоземців навіть більше $\frac{3}{4}$. Зовсім інше ми бачимо серед селян і духовенства, де % і дрібних власників (96,8% у сел. і 97,4% у дух.) і земельної площі під їхніми володіннями (45,7% і 66,2%) найвищі. Нарешті міщане, хоч і серед них дрібна земельна власність досить розповсюджена (34,1% площі), являються у нас, безперечно, представниками середнього землеволодіння (50,4% площі).

Натуральна річ, і вирахований нами середній розмір володінь кожного сословія, і групування їх по категоріям хазяйства ріжні в ріжних губерніях і районах України.

Середній розмір володінь дворян в Степовій Україні 733 дес., в Правобережній 609 дес. і в Лівобережній 136 дес. Ще

більші хитання ми бачимо по губерніях: на Волині 790 дес., і в Катеринославщині 748 дес., а в Полтавщині 111 дес. та в Чернігівщині 101 д.

Що ж торкається окремих груп хазяйства, то і тут ми бачимо не менші різниці. *Дрібні* дворянські володіння найбільш розвинені в лівобережних губерніях. В Чернігівщині дворян дрібних земельних власників 84,3% всіх дворян-власників губернії, а під їхніми володіннями 15,7% всієї дворянської власности: в Полтавщині дрібні дворянські володіння складають 83,2% всіх двор. вол. і займають 11,1% двор. зем. площі. *Середні* володіння дворян складають найбільший % в Херсонщині—52,3% двор. вол., де під ними 29,2% двор. зем. площі, та в Катеринославщині 51,7% двор. вол. з 26,7% двор. землі під ними: в Чернігівщині ж і Полтавщині, хоч число дворян середніх земельних власників не велике, про те земельної площі дворян вони займають в Чернігівщині 41,7%, а в Полтавщині 41,2%. *Парцелі, великі* дворянських маєтків найбільше в Херсонщині 17,7% з 69,2% зем. площі, в Катеринославщині 17,5% з 71,5% зем. пл. і на Волині 16,1% з 71,2% зем. пл. дворян.

Середній розмір володіннів кушців в Стеновій Україні 793 д., в Правобережній 413 д. і в Лівобережній 144 д. В поодиноких губерніях найбільш в Херсонщині 915 д., на Волині 830 д. і в Катеринославщині 646 д., найменш в Полтавщині 116 дес. і в Чернігівщині 97 д.

Із окремих груп володіннів *дрібні* складають найбільший % в Чернігівщині—85,8% всіх кл. кушців і 12,3% їхньої зем. власн. та в Полтавщині—81,1% всіх власн. і 11,5% зем. кл. кушнів. *Середні* купецьких володіннів найбільше в Катеринославщині—50,1% вол. з 36,9% зем. пл., а найбільшу земельну площу вони займають на Поділлі—60,1% куп. зем. пл. та в Чернігівщині—43,9% зем. пл. Що ж торкається великих, то їх найбільше в Херсонщині 32,7% куп. вол. з 77,2% зем. пл. під ними.

Середній розмір володіннів міщан в Стеновій Україні 122 дес., в Правобережній 28 дес. і в Лівобережній 16 дес. В гу-

беріях: найвищий в Херсонщині 131 дес. та в Катеринославщині 120 д., а найнижчий в Чернигівщині 15 дес. та в Полтавщині 10 дес. *Дрібні* володіння міщан найбільш розповсюджені в Полтавщині—98,6% вол. з 66,1% зем. пл., в Чернигівщині—97,6% з 46,5% зем. пл., на Волині — 96,5% з 48,9% зем. пл. та в Київщині—96,1% з 48,8% зем. пл. *Середні* володіння міщан складають найбільший % в Херсонщині—28,8% вол. з 65,4% зем. пл. міщ. та в Катеринославщині 33,1% вол. з 71,5% зем. пл. міщан. *Велика ж* власність міщан займає найбільшу площу на Волині 24,9% та в Харківщині 21,7% зем. площі міщан.

Середній розмір володінь духовних осіб в Степовій Україні 93 дес., в Правобережній 49 дес. і в Лівобережній 14 дес.: із губерній найвищий в Херсонщині 103 дес., найнижчий в Чернигівщині 13 дес. *Дрібні* володіння духовних осіб складають найбільший % площі в Полтавщині (81,2%) та в Чернигівщині, *середні* в Херсонщині (81,2%) та в Катеринославщині (70,8%), *на решті великі* на Волині (27,9%).

Середній розмір володінь селян в Степовій Україні 131 дес. в Правобережній 32 д. і в Лівобережній 11 дес., а із губерній найбільший в Херсонщині 165 дес. найменший в Чернигівщині 9 дес. Що ж торкається окремих категорій володінь, то *дрібні* володіння займають найбільший % площі в Чернигівщині (79,8%), на Волині 70,1% і в Полтавщині 68,8%; *середні* в Херсонщині 62,3% і Катеринославщині 58,8%, а *великі* в Херсонщині 24,3% і в Катеринославщині 18,4%.

Середній розмір володінь чужоземців в Правобережній Україні 1.078 дес., в Степовій 384 дес. і в Лівобережній 175 дес.: із окремих губерній найвищий на Волині 2.893 дес. найнижчий в Харківщині 86 дес.

Порівнюючи середній розмір володінь в 1905 р. з середнім розміром їх в 1887 р. ¹⁾, ми находимо, що середній розмір во-

¹⁾ 1887 року, а не 1877 через те, що в 1877. об'єктом досліджу були володіння а не власники.
ноябрь. 1907.

лодінів всіх сословій, крім міщан, понизився. Середній розмір дворян понизився найбільше в Київщині і Катеринославщині в 1,7 раза в кожній: підвищився в Харківщині і на Волині в 1.1 раза. Середній розмір володінь кунців зменшився найбільше на Поділлі в 2,8 раза та в Київщині в 2 рази. Особливо зменшився середній розмір селян в Полтавщині в 3.3 раза, в Катеринославщині в 2,9 раза і на Поділлі в 2.6 раза. Що ж торкається міщан, то, взагалі кажучи, середній розмір їхніх володінь трохи збільшився, хоч і не в кожній окремій губернії: так зменшився середн. розмір, найбільше в Київщині в 2.3 раза, на Поділлі в 1.8 раза; збільшився ж найдужче в Харківщині в 2,1 раза.

Переходимо тепер до другого виду приватної власності—до *колективної* приватної власності. До неї відносяться володіння громад і товариств, яким належить 2.619.139 дес., с. с. 6,7% всієї земельної площі або 11,7% всієї приватної земельної власності. Вся колективна власність поділяється між товариствами, яким належить 2.120.102 дес., або 81,1%, і громадами, що мають 499.027 дес., або 18,9%. По районах власність громад і товариств поділялася так:

	В 1905 р.		В 1877 р.		В 1905 р.	
	десятини		десятини		у громад. і тов. + збіл. — зменш.	
	громад.	товариств.	громад.	товариств.		
в Прав. Україні	112.436	596.796	3.977	93.770	+	611.485
» Лівобер. »	204.416	622.376	18.953	22.056	+	785.813
» Стенов. »	181.055	902.030	13.832	17.097	+	1.022.156

Всі громади—власники поділяються на громади *селянські і інші*. Із володінь громад, можна сказати, розвинені лише тільки селянські: їм належить 415.623 дес., с. с. 2,3% всієї приватної власн., або 15,8% колективної власн. В районах ми знаходимо такий поділ земельної власності селянських громад:

	в 1905 р.		в 1877 р.		в 1905 р.	
	десятини		десятини		+ збіл. — зменш.	
в Правос. Україні	42.887	596.796	3.977	93.770	+	38.910
» Лівоб. »	191.681	622.376	18.953	22.056	+	172.728
» Стенов. »	181.055	902.030	13.832	17.097	+	167.223

Із поодиноких губерній найбільше належить селянським громадам в Катеринославщині 168 тис. дес. та в Чернігівщині 143 тис. дес.

Що ж торкається володіння «паних» громад, то, крім Волині, де їм належить 68 тис. дес., їх більше ніде немає.

Із товариств знову найбільш розвинені *товариства селянські*, які володіють 1.781.482 дес. с. с. 9,9% всієї прив. власн., або 68,0% всієї колект. власности. Їхні володіння поділені по районах більш рівномірно ніж володіння громад: в Правобережній Україні їм належить 445.155 дес., в Лівобережній 551.045 д., в Стеновій 785.312 дес. Із поодиноких губерній найбільше селянської товариської власности припадає на Катеринославщину 394 тис. дес., Херсонщину 391 тис. дес. та Харківщину 229 тис. дес.

За товариствами селяни йдуть *товариства торгово-промислові*, яким належить 221.666 дес., с. с. 8,4% колект. власн. Їхня власність по районах поділена також більш менш рівномірно:

	в 1905 р. десятич.	в 1877 р. десятич.	в 1905 р. + збіл. — змен. десятич.
в Прав. Україні	69.124	92.770	— 23.646
» Лів. »	65.822	22.056	+ 43.766
» Стен. »	86.720	47.097	+ 29.623

Із губерній найбільше було їхньої власности в Катеринославщині 86.720 д. та в Чернігівщині 39.382 дес.

Всі інші товариства різнословні, міщанські і мішані розвинені на Україні дуже слабо.

Переглядаючи всі вищенаведені таблиці, ми приходимо до того висновку, що колективна власність розвинулася лише за останні 28 років. В 1877 році селянські громади володіли тільки 36.762 дес., тепер же їхня власність дійшла до 415.623 дес., збільшившись на 378.861 дес., або більше ніж в 10 разів. Торгово-промислові товариства мають тепер 221.666 дес. супроти

161.923 дес. 1877 р. Крім того, вирости сільні невідомі в 1877 р. селянські товариства з їхніми 1.781.482 дес.

На жаль в новій праці Центр. Ст. Комітета нема ніяких відомостей про особистий склад громад і товариств, що мають земельну власність, і через це неможливо визначити їхню роль в сільському хозяйстві в цифрах земельної площі на кожного члена громад і особливо товариств.

Другою головною групою володінців являються *надільні* ¹⁾ землі селян. В 1905 р. надільної землі було 18.169.922 дес. або 46,7% всієї земельної площі. Всіх же дворів, яким належить ця площа, було 2.878.120 дв. Отже середній наділ на 1 двор містив в собі 6,3 дес. По окремих районах відношення дворів і надільної площі буде:

	над. землі десятин.	дворів.	на 1 двор десятин
в Правобереж. Укр.	6.159.829	1.134.654	5,4
» Лівобережній »	7.187.809	1.178.345	6,8
» Степовій »	4.822.281	565.121	8,5

Із губерній найбільший середній наділ на 1 двор ми бачимо в Катеринославщині 9,3 дес., найменший на Поділлі 3,8 дес.

У різних же категоріях селянства ми спостерегаємо такий поділ:

¹⁾ Ця група володінців являється особливо важкою, а тим часом ледве чи не самі невпевні — та ще й дуже — в праці Центр. Ст. К-та відомості про надільне землеволодіння. Дуже важко, напр., гоцно установити число дворів. А тим часом, з певністю можна сказати, що число надільних селянських дворів в праці зовсім невірне. Так для 1905 р. показано дворів по Київщині 383.503 (в таблиці № 1 показано 362.953 дв.). Тим часом, по рахуванням агрономичного відділу київської губерньської земської управи їх було, при величині двора в 5,3 дуни. 519.273 дв., а по більш точним відомостям київської губерньської управи в 1905 р. було в Київщині дворів 588.493, із числа яких селянських дворів було 558.226. Помилка, як бачимо, колосальна (в 1,6 разів). Очевидно, і всі засновані на невірному підрахуванні дворів висновки і міркування, які маємо в «Статистіці», будуть невірні.

	над. землі десятк.	дворів.	на 1 двор десятк.
У державних	8.616.005	1.136.983	7,5
» поміщицьких	8.166.894	1.617.240	5,0
» удільних	23.590	5.059	4,6
» чиновників	109.690	40.952	2,6
» козюнктивів	1.245.896	77.886	15,9
Разом	18.162.075¹⁾	2.878.120	6,3

¹⁾ Не рознесено по дворах в Лівобережній Укр. 7.847 дес. Тех саме і в другій таблиці на цій стор.

Таким чином, головна маса селянства України складається із бувших поміщицьких і бувших державних. Поміщицькі, хоч що числу дворів і складають 56,2% всіх надільних дворів, проте мають 44,9% всієї надільної землі. Державні ж селяне, навпаки, складаючи 39,0% всіх селянських надільних дворів, надільної землі мають 47,9%.

Ще менше рівномірний поділ і дворів і надільної землі по окремих районах:

ПРАВОБЕРЕЖНА. ЛІВОбЕРЕЖНА¹⁾. СТЕПОВА.

	дворів.	землі десят.	на 1 дв.	дворів.	землі десят.	на 1 дв.
Поміщицьких	85.141	4.584.982	5,1	309.073	2.343.608	4,6
Державних	204.562	1.444.597	7,0	668.212	4.832.324	7,1
Козюнктивів	—	—	—	—	—	—
Чиншовників	40.952	109.690	2,6	—	—	—
Удільних	3.999	20.560	5,1	1.060	3.030	2,9
				77.886	1.245.896	15,9
				223.026	1.238.304	5,5
				264.209	2.338.084	9,2

Отже, найменше забезпечені землею являються чиновники, середній наділ яких 2,6 дес., та удільні Лівоб. України 2,8 дес. на один двір; і 6. поміщицьких найбільш забезпеченіми суть селяне Степової України з 5,25 д. на двір., а найменші в Лівобережній Україні з наділом в 1,6 дес. Що ж торкається 6. державних, то найбільшній середній наділ вони мають в Степови України 9,2 д., найменшій в Правобережній 7,0 дес. Найбільшій же наділ з поміж усіх селян мають колоністи Степової України 15,9 дес. Ще більш різноманітні середні наділи по окремих губерніях. Для поміщичих селян найбільшній середній наділ ми маємо на Волині 7,3 дес., найменшій на Поділлі і в Полтавщині 3,7 дес. Для державних знову найбільшій на Волині 10,3 дес., а також в Катеринославщині 9,7 дес., а найменшій на тому ж Поділлі 1,7 дес. Удільні селяне мають найбільшній середній наділ в Київщині 5,1 дес., а найменшій на Чернігівщині 1,7 дес. Найменше ж забезпечені землею чиновники мають найбільшній середній наділ на Волині 10,2 дес., найменшій на Поділлі 2,2 дес. Що ж торкається колоністів, то найбільшій наділ їм належить в Катеринославщині 27,5 дес., найменшій в Херсонщині. Середній же наділ всіх селян найбільшій в Катеринославщині 9,3 дес., найменшій на Поділлі 3,8 д.

Всією надільною землею селяне на Україні володіють почасти на «общинном» праві, почасти на подворному:

	дворів.	землі дес.
на общинному праві	1.191.643	8.831.438 1)
» подворному	1.686.477	9.327.637

Звідсі ми бачимо, що більша половина дворів володіє більшою половиною надільних земель на основі подворного права, а що до решти, яка володіє ніби то на общинному праві, можна сказати те, що ми казали в питому місці: це не общинне землеволодіння, а «общее».

1) Не рознесено по дворах 1.105 д. в Чернігівщині і 3.742 д. в Полтавщині.

Коли ж ми візьмемо групування дворів і надільної землі по окремих районах:

	Подворне		Общинне	
	дворів	землі	дворів	землі
в Правобережній Укр.	1.091.857	5.935.014	39.797	224.315
» Лівобережній »	569.617	3.093.725	608.698	1.086.237
» Степовій »	21.973	298.898	543.148	4.523.386

то ми побачимо, що подворне землеволодіння єливе цілком нагус в Правобережній Україні, так само, як, навпаки, общинне в Степовій Україні: що ж до Лівобережної, то тут трохи більше $\frac{1}{2}$ припадає і дворів і землі на общинне землеволодіння. В окремих губерніях подворне володіння займає найбільше дворів і найбільшу площу на Поділлі 99,6% дв. і 99,5% над. зем., на Волині 98,2% дв. і 97,3% над. зем., та в Київщині 91,0% дв. і 92,5% над. зем., на общинне ж володіння припадає найбільший % дворів і площі в Катеринославщині 99,2% дв. і 99,5% над. зем. та в Херсонщині 93,3% дв. і 87,5% зем. В Чернігівщині ж надільна земельна площа поділена більш менш рівномірно між общинним і подворним землеволодінням: на общинне припадає 51,5% дв. і 53,6% над. зем.

Зовсім иншини малюнок стане перед нами, коли ми розглянемо, як поділені двори і земля общинного і подворного землеволодіння (в %) між окремими категоріями селянства:

	Подворне		Общинне	
	дворів	землі	дворів	землі
у поміщицьких	70,0	68,2	30,0	31,8
» державних	13,7	39,3	56,3	60,7
» колонистів	16,1	20,0	85,9	80,0
» удільних	100,0	100,0	—	—
» чиншовиків	100,0	100,0	—	—

Таким чином, на основі подворного права володіють наділами всі удільні і чиншовики: серед поміщицьких мають подворне землеволодіння 70% дворів, серед державних вже менше половини і, парешті, найменше—менше $\frac{1}{3}$ — серед колонистів. Навпаки,

общиного землеволодіння зовсім немає на Україні серед удільних і чиншовиків, менше $\frac{1}{3}$ його є серед поміщицьких, більше $\frac{1}{2}$ серед державних і більше $\frac{1}{3}$ серед колонистів.

Розглядаючи групування дворів по розмірам наділу, ми бачимо:

	Дворів		Землі	
	абс. число	в %	десят.	в %
1 дес. і менше	84 691	3,0	39,074	0,2
1—2 »	132,104	4,6	208,387	1,1
2—3 »	326,087	11,5	841,617	4,7
3—4 »	376 607	13,2	1,318,852	7,3
4—5 »	383,667	13,1	1,731,693	9,5
5—10 »	1.155.667	40,5	8.269.232	45,7
10—50 »	397.174	13,9	5.592.864	30,9
50—100 »	1.378	0,0	82.373	0,4
бiл. 100 »	195	0,0	30 428	0,2
Разом	2.857.570	100,0	18.114 620 ¹⁾	100,0

Отже, ця таблиця показує нам, що надільна земля, як і приватна земельна власність, поділена дуже нерівномірно. Коли ми поб'ємо всі двори по величині наділу на дрібні до 5 дес., середні од 5 до 10 д. і, нарешті, великі в 10 д. і більше, тоді матимемо, що дрібні двори, яких трохи менше $\frac{1}{2}$ всіх дворів (45,6%), мають землі менше $\frac{1}{4}$ (22,8%), середні двори, яких біля 2% (40,5%), володіють менше, ніж $\frac{1}{2}$ надільної землі і великі, яких маємо менше, $\frac{1}{7}$, сконцентрували в своїх руках мало не $\frac{1}{2}$ (31,5%) всієї над. зем. власности. Що ж торкається середнього розміру наділу на 1 двір в кожній групі, то в групі дворів з дрібним наділом на 1 двір припадає 3,1 дес., з середнім наділом 7,1 дес., з великим 14,3 дес.

Поділ (в %) дворів і земельної надільної власности по розмірам наділу в районах розкрив перед нами характерні різниці поодиноких районів:

¹⁾ Не рознесені по дворах: на Волині 1.227 дес., по Київщині 43.228 дес., по Чернігівщині 4.105 д., по Полтавщині 3.712 дес., разом 55 302 дес.

	до 5 дес.		5 - 10 дес.		більше 10 дес.	
	двор.	землі	двор.	землі	двор.	землі
в Правобер. Україні	57,6	33,8	32,9	11,1	9,5	25,1
» Лівобер. »	44,8	22,8	43,1	50,8	12,1	26,4
» Стеновій »	24,0	9,2	50,0	43,7	26,0	47,1

Таким чином, як видно із тільки що наведеної таблиці, двори з дрібним земельним наділом складають більшу половину всіх дворів в Правобережній Україні, а на їхню долю там приходить $\frac{1}{3}$ всієї надільної землі. Дуже близько до Правобережної України з цього погляду стоїть Лівобережна, де на двори з дрібним земельним наділом припадає біля $\frac{1}{2}$ всіх дворів, а надільної землі трохи менше $\frac{1}{4}$. Повною протилежністю їм обом є Стенова Україна, в якій дрібні двори складають тільки $\frac{1}{4}$ всіх дворів, а їхня надільна земля менше $\frac{1}{10}$ всієї над. землі цілого стенового району. Що ж торкається дворів з великим середнім наділом, то найбільше їх в Стеновій Україні (більше $\frac{1}{4}$), з надільною площею під ними біля $\frac{1}{2}$ вс. над. землі, в Україні Правобережній і Лівобережній їх тільки біля $\frac{1}{10}$ вс. дв. з земельною площею під ними біля $\frac{1}{4}$ вс. над. землі. Двори ж з середнім наділом поділені більш менш рівномірно по всіх трьох районах України (од 32,9% до 50,0%).

Ще більш різниці виступають, коли взяти окремі губернії. Так найбільше дрібних наділів мають Поділья 78,6%, Полтавщина 56,1% і Київщина 55,5%; середніх—найбільше Херсонщина 52,2%, Чернігівщина 50,8% і Волинь—50,6%, великих—найбільше Катеринославщина 33,3%, Харківщина—22,7% і Волинь 22,2%.

Серед всіх трьох груп наділів, безперечно, перша (цеб то дрібні наділи) мають при сучасних відносинах Росії дуже велике значіння. Двори з дрібним наділом складають з себе саме категорію селянства, обхопленого земельним голодом, втілення, так мовити, земельного питання в Росії. Ось через що ця група зазнала особливої уваги Центрального Статистичного Комітету—в цьому ми між иншим добачаємо практичну підоснову нової праці його,—ось через що найдокладніше виявлено скільки є в

ної надільної землі, скільки не стає до норми, яку директор Ц. С. К-гу визначає в 5 дес. на двір, треба думати, в 5 дун.

Вище наведені таблиці показують, що дрібні наділи на Україні мають 1.303.156 дворів, (по Свр. Росії 2.856.950 двор.), а їхня власність доходить до 1.139.723 дес. (по С. Р. 9.027.813 дес.). Отже, коли пристати на норму директора, д. Золотарьова, то при 3,1 дес. (по С. Р. 3,2 дес.) на кожний двір цієї групи, по всій Україні земельний голод определяється в 2.375.957 дес. (по С. Р. 5.256.937 дес.), а саме:

	с у групи	недостача
в Правобережній Україні	2.063.385 дес.	1.089.583 дес.
„ Лівобережній	1.635.619 „	1.002.386 „
„ Степовій	110.719 „	291.978 „

Із окремих губерній найбільше дворів цієї групи в абсолютних числах маєть: на Поділлі 360.471 дв., на Полтавщині 250.819 дв., в Київщині 201.456 дв., в Чернігівщині 114.502 дв. і в Харківщині 132.270 дв.

Определивши розмір недостачі, д. Золотарьов робить спробу вказати ті фонди земелі, з яких можна цю недостачу поповнити. До них належать запас Земельного Банку 1905 р., ті мастки, які запропоновано йому було в ті часи до продажу, казенні оброчні статті і оброчні удільні статті. За поміччю їх на думку директора можна цілком задовольнити земельний голод в Росії. Погляньмо, чи можливо це зробити на Україні. Всього землі, яка могла бути в кінці 1906 р. у «Крестьянского Поземельного Банку, по 8 губ. України маємо 1.557,2 тис. дес., Оброчних казенних статтів 402,4 т. дес. та удільних 190,3 т. дес. Отже разом 2.151,1 дес.

Таким чином, навіть коли б вся ця земля могла перейти до рук голодного селянства, коли б і вся вона була б здатна для хліборобства, то і тоді б на Україні нею не можна було задовольнити земельного голоду нашого селянства—в розмірах вирахованих д. Золотарьовим,—і довелося б зачинити ще 224,8 тис. дес. землі великих власників. Але всі ці рахунки

д. Золотарьова не мають під собою сліве ніяких підстав. Ми вище зазначили, що число всіх надільних дворів на Україні далеко більше ніж показано в праці Ц. С. К-та, отже і розмір недостачі далеко більший ніж наведений нами вище. Далі, коли за норму вважати на двір 5 дес. *удобної* землі, то треба було б д. Золотарьову определити число десятин *неудобної* надільної землі: тоді недостача зросла б ще більше. Не менш дивним в рахуваннях д. директора є і те, що такого ж поділу на *удобну* і *неудобну* для хліборобства землю не зроблено в земельному фонді призначеному ним на задоволення земельного голода селянства. Натуральна річ, коли б це все було зроблено, тоді б виявилось, що значну частину землі для розв'язання земельної справи довелось б так чи інакше взяти з земельної власності великих поміщиків.

Нам лишилося ще розглянути мобілізацію надільної земельної власності.

Порівняння кількості дворів і надільної землі в 1905 і 1877 р.

	дворів		землі у них		на 1 двір, дес.	
	1905	1877 р.	1905	1877	1905 р.	1877 р.
П. Укр.	1.131.654	689.439	6.159.829	5.787.274	5,4	8,4
Лівоб.	1.178.345	821.133	7.187.809	6.374.174	6,8	7,7
Степова.	565.121	310.329	4.822.281	1.609.618	8,5	11,1
Разом	2.878.120	1.851.201	18.169.922	16.872.066	6,3	9,1

показує нам, що за 28 років число дворів зросло на 1.026.919 тоді коли надільні землі збільшилися тільки на 1.297.856 дес. Найбільший зрост числа дворів із окремих районів ми бачимо в Правобережній Україні в 1,7 раза а найменший в Лівобережній—в 1,4 раза. Що ж торкається поодиноких губерній, то найбільший зрост числа дворів мається на Поділлі в 1,86 раза, в Херсонщині в 1,74 раза, на Волині в 1,68 р., найменший же в Харківщині в 1,4 р.

Цілком протилежне, ми бачимо, що до зросту надільної земельної власності. Найбільший приріст надільних земель ми

маємо в Лів. Україні 813 635 дес., найменший в Степовій — 221.666 дес., а із губерній найбільший в Чернігівщині 446.172 дес., і в Полтавщині—274.659 дес., найменший же на Поділлі на 87.523 дес., та в Катеринославщині 87.504 дес.

В залежності од того, що за 28 років число дворів зросло далеко швидше, ніж кількість надільної землі, середній розмір наділу по всій Україні значно поменшав, снутившись з 9,1 дес., до 6.3 д., при чому із окремих губерній найбільше понизився на Поділлі в 1.79 раза, в Херсонщині 1,64 р. на Волині в 1.58 р. та в Катеринославщині в 1,51 р., найменше в Полтавщині в 1,24 р. та Чернігівщині в 1.20 р. 1).

Переходимо до останньої групи володінь—до *земель держави, церков, монастирів і всяких установ*. Цій групі належало в 1905 р. на Україні 2.839.317 дес., або $\frac{1}{10}$ всієї земельної площі.

Серед цих володінь по кількості землі перше місце належить *каменним* володінням, що займали площу в 1.437.241 дес. Мало не вся ця земля сконцентрована на Волині 480.495 дес., в Херсонщині 279.398 д. та Київщині 196.451 д. Коли взяти на увагу, що з Высочайшого Повеління 402.4 т. д. поступили в земельний фонд для продажу через землеустроительні комісії селянам, то володіння казни, певне, лишиться на Україні 1035,3 тис. дес.

За володіннями казни йде власність *міст*—524.318 дес., при чому більша половина її в Херсонщині (268 т. дес.). Трохи менші розміри має власність *церков*, якій належить 429.580 дес.; більша $\frac{1}{2}$ (212 тис. дес.) її скупчена в Правобережній Україні, а саме на Волині 92 тис. дес., на Поділлі 81 т. д. та в Київщині 66 т. д. Ще менше землі належить у нас *уділам*—

¹⁾ Натуральна річ, це зменшення в дійсності далеко більше, бо, як ми вже зауважили число дворів в дійсності далеко більше. Так напр. по Київщині при 383.503 двор. Центр. Ст. К-та в 1905 р., середній маємо 5,5 д., менше проти 1877 р. на 1,7 дес. При 588 т двор. Київської губ. управи середн. наділ маємо в 3,7 дес., менше в порівнянню з 1877 р. на 3,5 дес., або сине у двос.

272.515 дес., із яких найбільше припадає на Київщину (94 т. д.), Поділля (65 т. д.) та на Волинь (53 т. д.). Всяким *інституціям* належить земельної власності—103.388, при чому мало не вся вона в Стоповій Україні—в Херсонщині 54 т. д., в Катерино-славщині 28 т. д. Нарешті, монастирі мають у нас земельної власності 72.275 дес. із числа яких на саму Херсонщину припадає 27 т. д.

Так на підставі нової праці Центрального Статистичного Комітету маюється нам поділ земельної власності між трьома основними групами землеволоніння, як в цілій Україні, так і в окремих її районах і губерніях.

Маючи на увазі, що злищення викунних ставить надільні землі в групу приватної власності, спробуємо, зсидавши в одне ціле наділи і приватні землі, малювати тепер становище всієї приватної власності на Україні в 1905 р.

Обидві тільки що означені нами основні групи володіннів в 1905 р. містили в собі разом 36.008.701 дес., які по своїм складовим елементам так поділялися в 1905 в окремих районах:

	Наділи	Особ. власн.	Землі гр. і товариств.	Разом прив. вл.
	д е с я т и н.			
в Правоб. Укр.	6.159.829	5.828.952	709.232	12.698.013
» Лівобережній	7.187.809	4.498.907	826.822	12.513.538
» Степовій	4.822.284	4.891.781	1.083.085	10.797.150
по Україні	18.169.922	15.219.640	2.619.139	36.008.701

Таким чином, надільні землі в цілій Україні складають біля $\frac{1}{2}$ всієї приватної земельної власності, трохи більше $\frac{2}{3}$ припадає на особисту власність і тільки $\frac{1}{12}$ на власність різних громад і товариств. Трохи нише ми бачимо в районах: наділи складають більше половини тільки в Лівобережній Україні, в Правобережній же і Степовій менше $\frac{1}{2}$; при часом особиста власність доходить сливе до $\frac{1}{2}$ в Степовій, в Лівобережній

спускається мало не до $\frac{1}{3}$; що ж торкається колективної власності то в Стеновій П трохи більше $\frac{1}{6}$, в Лівобережній менше $\frac{1}{13}$, а в Правобережній тільки $\frac{1}{17}$. Із губерній найперше місце по кількості надільних земель займає Харківщина (62,3% всієї прив. власн.), по кількості особистої власності Херсонщина (50,6%) і Волинь (50,5%), колективної — Катеринославщина (12,7%).

Коли порівняємо дані 1905 р. і 1877 р. то ми побачимо.

В 1877 р. було	Надільн.	Особ. власн.	Земель гр. і товариств.	Разом прив. власн.
д е с я т и н.				
в Правоб. Укр.	5.787.274	6.318.952	96.747	12.232.973
» Лівобережній	6.374.174	5.285.322	41.011	11.700.507
» Стеновій	4.600.618	6.119.927	60.927	10.781.472
Разом	16.762.066	17.754.201	198.685	31.211.952

що, вважати кажучи, по всій Україні за 28 років зростає кількість надільної землі і земель громад і товариств, тим часом коли особиста власність зменшилася.

Вся вище наведена площа приватної власності по характеру користування землею поділялася так:

- | | |
|--|-----------------|
| 1. в особистій власності | 15.219.610 дес. |
| 2. „ подворному володінні надільн. | 9.331.379 „ |
| 3. „ общинному „ „ | 8.838.543 „ |
| 4. „ товариській і громадській власності | 2.619.139 „ |

Отже, коли поділимо ці чотири групи на *особисту* і *колективну* власність, — приєднавши до першої групи подворну надільну власність, а до четвертої общинну надільну землю, матимемо:

особистої власності	24.551.019 дес. або 68,2%
колективної „	11.457.682 „ „ 31,8 „

Із окремих районів Правобережна Україна має особистої власності більш 90% всієї прив. власн., Лівобережна особистої

біля 60% вс. пр. вл. і Стенова трохи менше 50%. Що ж до окремих губерній, то особ. вл. найбільше на Поділлі (94,3%) і на Волині (94,2), колективної в Харківщині (65,1%) і Катеринославщині (59,8).

Порівняння даних 1905 р. про особисту і колективну власність з даними 1877 р., коли особистої власності було 25.645.410 д. (75,0%), а колективної 9.069.542 д. (25,0%), показує нам, що за 28 р. відбувся і відносний, і абсолютний зрост колективної власності при абсолютному підунаді особистої власності.

Натурально, що тепер, коли ми приєднали надільні землі до приватної власності, поділ II по сословіях буде вже зовсім шийний. Для того, щоб змалювати цей поділ, ми приєднаємо до надільної селянської власності землі селянських громад і товариств, як селянських, так і мішаних міщансько-селянських та особисту власність селян, до особистої власності міщан прилучимо землі міщанських товариств, до особистих володінних купців землі торгово-промислових товариств, а до особистої земельної власності «инших» землі різносословних товариств. Тоді вся площа приватної земельної власності поділиться так між сословіями:

Селянам належить	22.706.447 дес.	або 63,0%
дворянам	9.985.409	" " 27,7
купцям	1.554.276	" " 4,3
міщанам	890.709	" " 2,5
иншим	682.471	" " 1,9
духовним	98.865	" " 0,3
чужоземцям	90.521	" " 0,3
Разом	36.008.701	" " 100,0

Отже 90,7% всієї приватної земельної власності належить дворянам і селянам, при чому із окремих губерній дворянам найбільше належить на Волині (39,9%), на Поділлі (38,7%) і в Київщині (36,4%), селянам в Харківщині (74,3%) і Чернигівщині (72,9%).

Колиж ми візьмемо саму тільки селянську земельну власність в її складових елементах:

Надільної землі	18.169.922 дес.	або 80,0%
Особистої власности	2.314.968 „	10,2 „
Землі сел. громад	1.781.482 „	7,9 „
Землі сел. товари.	115.623 „	1,8 „
Землі мішаних товари.	21.452 „	0,1 „
	22.706.447 „	100,0 „

то ми побачимо, що надільні землі складають $\frac{4}{5}$ всієї земельної власности селян, а придбана—тільки $\frac{1}{5}$. Отже, в 1905 р. придбана земля грає вже досить велике значіння в приватній власности селян і в середньому на 1 двір їй припадає біля 1,6 дес. Із всієї придбаної землі приходилося на Степову Україну 1.957.632 д. на Лівобережжя 1.747.233 д. і на Правобережжя тільки 831.660 д. Із окремих губерній найбільше придбаної землі належало селянам в Катеринославщині—1.059 т. дес., найменше—на Поділлі 225.993 д. В середньому на 1 двір приходилося придбаної землі найбільше в Катеринославщині 3,9 дес., найменше на Поділлі 0,5 дес.

Порівнюючи земельну власність селянства в 1905 р. і 1877 р., ми бачимо що:

	Надільн.	Придбан.	Разом
в 1877 р. належало сел.	16.672.066	775.908	17.447.974
„ 1905 „ „ „	18.169.922	4.536.525	22.706.447
в 1905 р. більше на	+1.497.856	+3.760.617	+5.258.473

найдужче збільшилося землеволодіння селянства в Чернігівщині на 1.090 тис. дес. або в 1,56 раз., Катеринославщині на 952 т. д. або 1,36 раз. і Херсонщині на 842 д., або в 1,36 р.

Коли ж взяти на увагу, що тепер земельна власність селянства повинна збільшитися на кошт запасу Банка, казенних і удільних оброчних статтів на 2.151,1 тис. дес., то вся селянська

приватна земельна власність дійде до 24.857,5 тис. дес., а сама тільки придбана до 6.687.6 тис. дес. (27,0% вс. пр. вл. сел.).

Не менші зміни од приспівання надільних земель до приватної власності знайдемо ми і в поділі земельної площі і володіннів по розмірам хазяйства. Коли ми і особнети володіння і наділя розміром до 50 дес. уважатимемо за дрібні володіння, од 50 до 500 д. за середні, а в 500 дес. і більше за великі, тоді будемо мати:

	володіннів	%	землі десят.	%
до 50 дес.	3.020.875	99.1	19.347.519	58.0
од 50—500 »	22.401	0.7	3.573.133	10.8
500 і бід.	6.495	0.2	10.413.608	31,2
Разом	3.049.771	100.0	33 334.260	100.0

Звідсі ми бачимо, що мало не всі земельні власники (99,1%) володіють трохи більше ніж $\frac{1}{2}$ всієї приватної земельної власности, тим часом коли $\frac{1}{300}$ всіх земельних власників володіє трохи менше ніж $\frac{1}{2}$ вс. приват. зем. влас. Ще для України виступає основний—дрібний—характер земельної власности на Україні коли ми побьємо першу категорію на дрібні групи:

	володіннів	%	землі	%
до 3 дес.	542.892	17,5	1.089.078	3,2
од 3 до 10 »	2.039.474	63,6	11 732.316	35,2
» 10 » 50 »	438.519	18,0	7 526.125	19,0

Отже 81% всіх володіннів мають тільки 38,4% вс. особ. зем. власности, при чому 17,5% із них, володіючи тільки 3,2% всієї приватн. зем. вл., являються по своїмону становищу, власне кажучи, пролетарями, бо життєвий рівень їхній далеко нижчий, ніж у звичайного пролетаря¹⁾, і живуть вони здебільшого від

¹⁾ Див. Ильинъ: Развитие капитализма въ Россіи. ноябрь. 1907.

продажу—прямого, чи замаскованого—своїй робочій силі капіталові. Число цих quasi-власників пролетарів повинно бути далеко вище, бо, як ми вже зауважили раніш, число дворів в праці Центр. Статистичного Комітета, можна думати, значно зменшено проти дійсного.

Нарешті, в «Статистичні землеволодіння» зроблена спроба определити, на скільки кожне сословіє забезпечено землею.

Маючи данні перепису 1897 р. що до поділу люду по сословіям і припускаючи розмір кожної сім'ї в 5 душ, ми можемо хоч приблизно уявити собі цю забезпеченість кожного—принаймні із більших—сословія. На кожних 100 дворянських сімей маємо володіннів найбільше в Чернігівщині (119), і в Полтавщині (101), найменше в Київщині (20) та Херсонщині (15). На 100 купецьких сімей найбільше володіннів припадає в Чернігівщині (39) та в Полтавщині (20), найменше на Поділлі (5) та в Київщині (6). На 100 сімей міщан приходилося найбільше володіннів в Полтавщині (14) та в Київщині (12), найменше на Поділлі (меньше 1) та в Катеринославщині. Що торкається селян, то на 100 селянських сімей приходилося володіннів найбільше в Чернігівщині (88) і в Полтавщині (84), найменше на Волині (58) та в Київщині (57). Таким чином, найбільш забезпеченими із всіх сословія являються дворяне і селяне; серед них найменше безземельних.

Питання про те, скільки безземельних селян є на Україні, являється безперечно дуже цікавим. На жаль установити точно число їх являється неможливим. Річ в тому, що перепис 1897 р. не містить в собі ніяких прямих даних про число селян, зайятих в сільському хазяйстві. Отже определити число безземельних селян можна тільки приблизно, шляхом посередніх рахувань. Метод, яким користувався д. Золотарьов для определення числа безземельних, такий. По % числа особ, зайятих в сільському хазяйстві в 1897 р., і по величині і персональному складу хазяйства определяємо число особ зайятих в сіль. хаз. в 1905 р. Одкладаємо звідсі число поселенських сільських хазяйств: порів-

поємо результат з числом селянських володінь 1905 р., до яких прилічуємо і дворп. і, таким чином, маємо фактичну цифру безземельних селян.

Колп зробити ці всі рахування, то виходить, що число всіх селянських хазяйств на Україні доходить до 3.655,6 тис., число ж селянських володінь складає 2.977,2 тис. Отже, звідси виходить, що безземельних селян у нас в 1905 р. було біля 678,4 тис. сімей, с. с. колп рахувати склад хазяйства в 5,3 дуп. 3.595,5 тис. дуп, або 19% всього селянства, занятого в сільському хазяйстві на Україні в 1905 р.

Зовсім инше відношення бачимо ми по окремих районах України:

	Число мешк. занятих в с.-х.	Число всіх сіл, хазяйств.	Число селян, хазяйств.	Число селян, всього, разом з дворп.	Відношення числа селян, волод. до чис. сіл селян. хаз.
	в т и с я ч а х				
в Правобер. Укр.	8.157,4	1.614,5	1.597,5	1.133,9	70
» Лівобереж. »	7.080,2	1.326,9	1.280,1	1.270,7	99
» Стеновій »	4.068,7	786,6	778,0	572,6	73
По Україні	19.406,3	33.727,9	3.655,6	2.977,2	81

Таким чином, найвищий % безземельного селянства ми маємо в Правобережній Україні, до якої з цього погляду дуже близько стоїть Стенова. Тим часом в Лівобережній Україні, в цьому краю дрібної земельної власности, % безземельних (1%) зовсім незначний. Тут, очевидно, сільський пролетаріат існує в замаскованій формі під покрівлею власника невеличкого клатка землі.

Далеко більші хитання в % безземельних селян, зайятих в сільському хазяйстві спостерегаємо ми в окремих губерніях. Із всіх губерній наших в одній тільки Черниговщині ми не тільки не маємо зовсім безземельних, а ще, навпаки, спостерегаємо, що

де-які селяне володіють де-кількома наділами особ. які покинули село, або мають, крім надільної, ще й особисту власність. В Харківщині вже ми бачимо 4% безземельних, в Полтавщині 5%, на Поділлі 15%, в Катеринославщині 22% в Київщині 36%, і, нарешті, на Волині 37%.

Так малюються нам сучасні земельні відношення на Україні на основі нової праці Центрального Статистичного Комітету.

М. Порш.

Кіевская духовная семинарія въ первой половинѣ XIX ст.

(Воспоминанія¹⁾).

Въ ректорство Смарагда, въ послѣдствіи архіепископа рязанскаго, профессоромъ философіи былъ Делявскій—прегорькій пьяница, не бывавшій въ классѣ недѣль по двѣ и болѣе, а когда—послѣ своей болѣзни—бывало прійдетъ въ классъ, то никогда ничего толково не разскажетъ, а только на всѣхъ сердится и спрашиваетъ урокъ, котораго раньше не задавать. Во время записи Делявскаго перѣдко замѣняли или самъ ректоръ Смарагдъ, или профессоръ нѣмецкаго и греческаго языковъ Карповъ, которыхъ лекціи для слушателей были истиннымъ удовольствіемъ,—такъ они оба увлекательно и просто преподавали, а особенно Карповъ, который, какъ выдающійся наставникъ, былъ вскоре назначенъ профессоромъ въ кіевскую академію, затѣмъ произведенъ въ чинъ дѣйств. ст. совѣтника, что по тогдашнимъ временамъ и порядкамъ было неслыханною рѣдкостью. При всѣхъ своихъ выдающихся умственныхъ дарованіяхъ, Карповъ не отличался однако гуманностію и добросердечіемъ по отношенію къ своимъ питомцамъ, которыхъ перѣдко кололнлъ за незнаніе уроковъ или неумѣніе отвѣтить на какой-либо вопросъ: такъ, однажды онъ спросилъ ученика Спирькевича: какъ по нѣмецки *косить*? и когда тотъ отвѣтилъ: «я косить по нѣмецки не умѣю»,—Карповъ до крови набилъ ему лицо». Гражданскую исторію въ это же время недурно читалъ Иларій Новицкій, о которомъ преданіе сохранило только то, что онъ пѣлъ шесть пальцевъ на рукѣ и приходился роднымъ.

¹⁾ Див. № 9.

братомъ известному профессору кievскаго университета Оресту Новицкому.

Не меньшими слабостями, чѣмъ Дедявскій и Веледнискій, отличался и современный имъ профессоръ латинскаго языка, подь конецъ службы, Бойковъ:—красавецъ собою и обладавшій громадною физическою силою, онъ почему то боялся крысъ, а еще болѣе женщинъ, при встрѣчѣ съ коими на улицѣ старался переходить на противоположную сторону. Зная въ совершенствѣ латинскій языкъ и имѣя превосходную память, онъ паншалея, какъ говорится, до чертиковъ и умеръ отъ белой горячки; при этомъ онъ былъ еще близорукъ и нюхать табачокъ. Подходя къ семинарской калиткѣ, онъ снималъ картузы и держалъ его въ рукѣ, раскланивался со всеми встрѣчными, а также и съ торговками, имѣвшими здѣсь, подь семинарской оградой, свои рундуки, перенесенные въ шестидесятыхъ годахъ на торговую площадь около Льва. Пришедши въ классъ, Бойковъ обыкновенно вынималъ изъ кармана и закладывалъ между пальца носовой платокъ, свѣа керку, списокъ учениковъ и карандашъ; а по окончаніи урока, какъ только послышится звонокъ, онъ немедленно оставилъ аудиторію и поспѣшно уходилъ *задомъ* изъ класса, раскланиваясь съ своими слушателями на обѣ стороны, чрезъ каковую свою поспѣшность, соединенную съ близорукостью, онъ однажды захватилъ со стола, вмѣстѣ съ табакеркой и платкомъ, и чернильницу, которую опрокинулъ въ шанку и тѣмъ премного расчлѣнилъ учениковъ. Степень познанія учениковъ онъ определялъ довольно оригинальнымъ способомъ, отмѣчая въ спискѣ противъ каждаго ихъ отвѣты или рядомъ единиць съ плюсомъ, — самая лучшая отмѣтка того времени, или рядомъ нулей. Бывало спросить: такой-то! Ученикъ выходитъ на средину класса, поближе къ столу, за которымъ сидитъ или стоитъ профессоръ; Бойковъ приближается къ нему, осматриваетъ кругомъ: во что одѣтъ, какъ стоитъ и, всматриваясь въ лицо, спрашиваетъ: «что не родственникъ тебѣ такой-то, что учился у меня тогда-то?» — «Да, родственникъ!»—отвѣчаетъ робко спрошенный». — «Ну, хорошо; ступай на мѣсто: онъ у меня былъ эминентъ и ты будешь эминентъ».

и ставить ему ни за что ни про что рядъ единицъ съ плюсомъ. Другому же, на подобный отвѣтъ, говорить: «ступай, дуракъ, на мѣсто: и онъ (знакомый или родственникъ спрошеннаго) у меня былъ въ 3-мъ разрядѣ, и ты будешь въ 3-мъ разрядѣ», и ставить ему въ списокъ рядъ нулей. Эти единицы и нули оставались, болышею частію, до конца года и по нимъ составлялся разрядной списокъ. При столь своеобразномъ способѣ оцѣнки ученическихъ познаній, стоявшихъ въ тѣсной связи съ доброю или дурною памятью профессора къ предметамъ ученика, выходило въ заключеніе то, что очень прилежные ученики нерѣдко попадали въ 3-й разрядъ, а лѣнныя и бездарныя въ 1-й, что всегда почти и обнаруживалось на экзаменахъ. Ректоръ бывало въ недоумѣніи спрашиваетъ Бойкова о причинахъ, почему такой то записанъ въ 3-мъ разрядѣ, когда отвѣчать на экзаменѣ не хуже первоурядныхъ? Въ разрѣшеніе недоумѣнія Бойковъ по обыкновенію подходитъ къ ученику, осматриваетъ его кругомъ съ головы до ногъ и затѣмъ, поворотившись къ ректору, говорить съ видомъ удивленія: «не понимаю, какъ это онъ попалъ въ 3 разрядъ: онъ у меня эминентъ. Ваше Высоченство!» Между учениками Бойкова было не мало такихъ, которые отлично знали латинскій языкъ и нерѣдко указывали на погрѣшности товарищей при отвѣтахъ профессору, вниманіе котораго было ослаблѣннѣе или потемнѣеи состояніемъ невѣроятности: въ числѣ такихъ особенною наблюдательностію отличался ученикъ Березницкій, почему Бойковъ всегда имѣлъ его ввиду, и если замѣчать, что Березницкій покачиваетъ головой, то сейчасъ вердился на него и кричалъ: «ты чего качаешь головой? Думаешь, я не знаю, что онъ вретъ! Давай мнѣ Цицерона, давай Тита Ливія, давай... давай... самого чорта давай, такъ не проведетъ меня!

Для упражненій въ переводѣ съ латинскаго языка на русскій и обратно Бойковымъ практиковались не только древніе классики, но и современные русскіе писатели-баснописцы, начинавшіе уже завоевывать себѣ въ духовной школѣ почтенное мѣсто послѣ Езона и Лафонтена. Переводы однажды басню Крылова: Волкъ и журавль, ученикъ Василій Марковскій (священ.)

сдѣлать такой перифразъ: «когда уже онъ (волкъ) не могъ дышать, то сталъ журавля приглашать»... а Бойковъ написать ему на извѣстнѣ тетради: «Какъ же онъ могъ приглашать, когда не могъ дышать? -- Бойковъ обладалъ звучнымъ и пріятнымъ голосомъ—басомъ и всегда выражалъ свое особое благоволеніе въ классѣ тѣмъ ученикамъ, кои вторили ему басомъ же, въ своихъ отвѣтахъ, или могли взять тономъ ниже его: охотно игралъ съ ними въ шайку и даже боролся съ В. Марковскимъ, который считался силачемъ; если же хотѣлъ кого ругнуть, то излюбленнымъ эпитетамъ его были: бальбесъ и пошлса. Общительность и простота въ обращеніи Бойкова съ воспитанниками доходили до того, что, когда онъ былъ экономомъ въ семинаріи, нѣкоторые изъ казенноконтныхъ учениковъ заходили къ нему ради вышивки стаканчика чайку или рюмочки водки, за которую онъ ихъ и посылалъ. Любителей дарового угощенія набралось немало: нѣкоторые же охотники до вышивки надѣлали ему до того, что, при всей своей снисходительности и добродушіи, онъ долженъ былъ имъ отказывать, за что обиженные протѣловали ему разные пакости. Такъ, ученикъ Александръ Дейнекинъ, разсердившись на Бойкова за то, что онъ отказалъ ему въ вышивкѣ, и зная трусливую его натуру, отомстилъ ему за это такимъ образомъ: однажды вечеромъ Бойковъ по какой-то надобности вышелъ изъ своей квартиры, забывъ запереть ее на замокъ; Дейнекинъ, подкарауливавшій его, моментально вошелъ въ спальню Бойкова и улегся подъ его кроватью; черезъ нѣсколько минутъ Бойковъ воротился и, ничего не подозревая, легъ спать. Не успѣлъ онъ вздремнуть, какъ почувствовалъ что его кровать, вмѣстѣ съ нимъ, поднимается вверхъ; испугавшись, Бойковъ вскочилъ съ постели и убѣжалъ на дворъ въ чемъ былъ, надѣлавши шуму; вѣдѣ за нимъ, незаметно въ потьмахъ, вышелъ Дейнекинъ и скрылся. Когда объ этомъ приключеніи узнали поутру семинаристы, то нѣкоторые изъ нихъ пришли провѣдать и распросить Бойкова о случившемся: послѣ нихъ пришелъ и Дейнекинъ съ выраженіемъ удивленія и сказать: «это насъ Богъ хотѣлъ наказати за то, что вы отказали мнѣ какъ-то въ рюмочкѣ»

водки,—помните.—Дайте же хотя теперь, вынѣмъ за ваше здорье»—и выжили!

Учитель нѣмецкаго языка и церковной исторіи Михайлъ Михайловъ—человѣкъ желчный и болѣзненный, у котораго нижняя губа гнила отъ рака, вслѣдствіе чего онъ постоянно появлялся платкомъ: лицомъ онъ былъ довольно безобразенъ, и нелюбовь къ себѣ учениковъ увеличивалъ еще болѣе излишней требовательностью въ знаніи нѣмецкаго языка. Семинаристы прозвали его шулеромъ по слѣдующему случаю: однажды, когда онъ шелъ на урокъ, одинъ изъ учениковъ вбѣжалъ въ классъ и вмѣсто того, чтобъ сказать по нѣмецки: *Lehrer* (учитель) идетъ, ошибся и закричалъ: *Schuler* (ученикъ) идетъ: съ этой поры его иначе не называли какъ только шулеромъ.

Учитель Егоръ Семеновичъ Горскій преподавалъ первоначально библейскую, а затѣмъ церковную исторію въ 1-мъ отдѣленіи философскаго класса и нѣмецкій языкъ. Семинаристы прозвали и его шулеромъ, какъ потому, что онъ по безобразію своему иногда приходилъ на предметника своего Михайлова, котораго такъ дразнили, такъ и потому еще, что первый разъ по приходѣ своемъ на урокъ нѣмецкаго языка, онъ сказалъ вступительную рѣчь, въ заключеніе которой просилъ своихъ слушателей оказывать ему такую же расположенность, какъ и его предметнику: а какъ предметникъ не пользовался нѣмъ любовью, о чемъ Горскому не было извѣстно, то по окончаніи урока, неуспѣлъ онъ перешагнуть порогъ, какъ вслѣдъ ему весь классъ закричалъ: шулеръ, шулеръ!.. По безобразію своему Горскій приходилъ болѣе на обезьяну, чѣмъ на человѣка, страдать слюнотеченіемъ и сильно занкался чѣмъ поселятъ всеобщее отвращеніе къ своей персонѣ. Это однако не мѣшало ему питать самия нѣжныя симпатіи къ красавицѣ дочери своего квартирнаго хозяина, и когда она однажды пришла въ семинарскую церковь съ своими родителями и докторомъ, вслѣдствіи жеманныхъ на ней, то Горскій не замедлилъ подойти къ ней съ почтеніемъ и привѣтjemъ, отъ коихъ она тутъ-же впадала въ обморокъ. Несмотря на свои естественные недостатки и косно-

язичіе, сильно мѣшавшее ему въ преподаваніи. Горскій былъ очень въскательнъ къ ученикамъ и, требуя съ нихъ буквального знанія урока по тетрадкѣ, спрашивать всегда по билетамъ, на концѣ написаны были имена и фамилиі учениковъ, вследствие чего шному приходилось отбивать урокъ почти каждыи день, а другому—однѣи разъ въ цѣлую треть года: за пропускъ, при отсутствіи урока, какого нибудь слова или союза—и, но, и т. д.—сѣдовали язвительные укоры, неудовлетворительныя отмѣтки и посылка на колѣна къ *нейкѣ* (т. е. пещкѣ). Заслуженное наказаніе переносилось безропотно, но незаслуженное всегда возбуждало шумъ, ропотъ и раздражало учениковъ до того, что нѣкоторые не могли безобидно сносить публичнаго посяраженія, и въ качествѣ бѣдствительнаго возмездія бывало напльногъ ему въ каютии, набросать всякаго сора въ шлшу или пришьють къ шинели нѣскольео грязныхъ доскутьевъ и т. под. Временно Горскій преподавалъ и естественную исторію, на уроки коей приносилъ картинки нѣкоторыхъ животныхъ, и когда однажды показать ученикамъ картинку дикобраза, то ученики закричали: это шулеръ! Жилъ Горскій въ домѣ Чеснока по Флоровской улицѣ, въ квартирѣ, выходившей окнами на улицу противъ семинарской церкви. Дѣломъ здѣсь (между Флоровскимъ монастыремъ и семинарской церковью) скоплялась масса богомольцевъ, и вотъ одинъ изъ семинаристовъ, питавшій за что-то злобу противъ Горскаго (Александръ Бордычевскій), устроилъ ему слѣдующую сцену: подвѣсивъ къ одной куцкѣ богомольцевъ, онъ спросилъ ихъ: «Поде добрі, чи бачили ви коли манну, чи ні? Якъ не бачили, то йти подивіться. — онъ вона сидить у вікні: а якъ хочете, щобъ вона з вами заговорила, то махайте руками і кажіть: акини, акини! — то вона встане і буде з вами говорити, бо вона вічна». А Горскій въ это время дѣйствительно сидѣлъ у открытаго на улицу окна и смотрѣлъ на прохожихъ. Богомольцы подошли гурьбой къ окну и начали вематриваться Горскому въ лицо: онъ сталъ сердиться и, заикаясь, кричалъ, чтобы отойли прочь. «А! сердце, дивись, дивись, ще й сердиться бісова тварь!» — «А зовсімъ похожа на чоловіка». — отозвалась другая изъ бабъ! А Бордычевскій съ комъ-

нашею себѣ похожихъ смотреть иль-за угла, да за бока берутся отъ смѣха, что вообщѣ удалась злая шутка. Уволился Горскій изъ семинаріи по слѣдующему случаю: семинаристамъ, привыкшимъ отвѣчать уроки за скамьею при пособіи тетрадки и подсказыванія, весьма не понравилось то, что Горскій, желая измѣнить этотъ зловредный порядокъ вещей, началъ вызывать учениковъ для устныхъ отвѣтовъ на каюдру: судили, радили и всё сговорились не отвѣчать профессору. Горскій пожаловался на упорство учениковъ ректору, которому, по приходѣ въ классъ, они доложили, что не могутъ учиться и отвѣчать Горскому потому, что онъ такъ неразборчиво преподастъ, что ничего рѣшительно нельзя понять и вмѣсто устной разумной передачи лекцій онъ постоянно читаетъ се по какой то старинной списей тетради. Желая удостовѣриться въ справедливости протеста, ректоръ предложилъ Горскому обилеить ученикамъ урокъ, имѣющій быть заданнымъ на слѣдующій день. Горскій, не ожидавшій этого и никогда серьезно не готовившійся къ уроку, пришелъ въ такое заѣбанательство, что рѣшительно ничего не могъ рассказать толкомъ, а только плевалъ на свою заѣбаную тетрадку и, усилешию заикаясь, произносилъ какіе то безсвязные, возбуждавшіе смѣхъ звуки. Послѣ этого ректоръ сказалъ Горскому: «Ничего нѣтъ удивительнаго, если ученики вамъ не отвѣчаютъ: при такомъ преподаваніи мудрено что-нибудь усвоить». Горскій, не могшій перенести такого конфуза, вскорѣ подать прошеніе объ отставкѣ. Родной братъ Горскаго—іеромонахъ Іоанникій, впоследствии архіеп. варшавскій, былъ инспекторомъ семинаріи, и его прозывали семинаристы *ценикъ*, потому что онъ имѣлъ привычку моргать однимъ усомъ, бѣгая по корридору. Какъ профессоръ, онъ не отличался какими-либо выдающимися достоинствами и не имѣлъ недостатковъ своего брата.

Ректоръ Густавъ Михайловъ (съ 1828 по 1835 г.), впоследствии епископъ костромской, былъ очень добрый человекъ, спесходительный начальникъ и толковый преподаватель. Современники передаютъ, что при немъ на Спаской улицѣ, въ домѣ Левницкой, семинаристы затѣяли устроить домашній спектакль, въ которомъ, въ

числѣ другихъ, участвовали въ женскихъ роляхъ Максимъ Кустовскій и Симеонъ Бобровицъ. Когда объ этомъ лицедѣйствіи было донесено ректору Густину, то онъ распорядился арестовать всѣхъ участниковъ игры въ тѣхъ костюмахъ, въ какіе они будутъ наряжены, и представить къ нему: въ помѣкѣ артистовъ между прочими участвовать и кучеръ ректора, знаменитый Куземка, у котораго губа была разсѣчена конькомъ почти до самаго уха и когда ему нужно было говорить, то онъ прежде стискивалъ ее рукой, а затѣмъ уже говорить. Этотъ то Куземка собственноручно и притащилъ Кустовскаго и Бобровица предъ лицо ректора въ женскихъ костюмахъ. Когда вышли къ нимъ Густинъ, то не узнавъ своихъ питомцевъ и спросилъ Куземку: «Ты затѣмъ привелъ сюда этихъ плохихъ?»— Это Максимъ Кустовскій и Бобровицъ, Ваше Высокопреподобіе, — самодовольно объяснилъ Куземка. Сдѣлавъ виновнымъ строгій выговоръ и опредѣливъ имъ классную эпитимію, Густинъ прогнать ихъ вонъ и пригрозилъ заключеніемъ, если они или кто-либо другой изъ семинаристовъ вдумаютъ повторить что-либо подобное. Пользуясь снисходительностію и добротою Густина, семинаристы безбоязненно посѣщали не только театр, который былъ тамъ, гдѣ теперь Европейская гостиница, но и часто отправлялись на прогулки и кутежи за Дѣбрь — на лодкахъ. Такому своеволію быть положенъ конецъ послѣ того, какъ утонуло однажды семь душъ учениковъ. За такое плохое смотрѣніе Густинъ былъ удаленъ отъ ректуры и долгое время не былъ производимъ въ епископскій санъ.

Послѣ Густина ректоромъ былъ Іереміа Соловьевъ, человекъ довольно ограниченныхъ способностей, недалъновидный начальникъ и плохой наставникъ. Ученики его не долюбливали и прозывали его ханжей, потому, что онъ принималъ къ себѣ всякихъ юридичныхъ и другихъ завѣдомыхъ семинаристовъ, профдохъ и шарлатановъ. Догматическаго богословія онъ почти не читалъ, а преподавалъ въ классѣ латехизистъ Петра Могилы: желая слышать что либо новое и интересное отъ преподавателя богословской науки, взаимѣнъ которой имъ только надѣдали упражненіемъ въ заучиваніи на память цѣлыхъ главъ изъ Сираха, ученики иногда вы-

нашею себѣ похожихъ смотреть иль-за угла, да за бока берется отъ смѣха, что волюнѣ удалась злая шутка. Уволилися Горскій изъ семинаріи по слѣдующему случаю: семинаристамъ, привыкшимъ отвѣчать уроки за скамьею при пособіи тетрадки и подсказыванія, весьма не понравилось то, что Горскій, желая измѣнить этотъ зловредный порядокъ вещей, началъ вызывать учениковъ для устныхъ отвѣтовъ на досудру: судили, ридили и всё еговорились не отвѣчать профессору. Горскій пожаловался на упорство учениковъ ректору, которому, по приходѣ въ классъ, они доложили, что не могутъ учиться и отвѣчать Горскому потому, что онъ такъ неразборчиво преподастъ, что ничего рѣшительно нельзя понять и вмѣсто устной разумной передачи лекціи онъ постоянно читаетъ ее по какой то старинной синей тетрадѣ. Желая удостовѣриться въ справедливости протеста, ректоръ предложилъ Горскому облещить ученикамъ урокъ, имѣющій быть заданнымъ на слѣдующій день. Горскій, не ожидавшій этого и никогда серьезно не готовившійся къ уроку, пришелъ въ такое заѣбашательство, что рѣшительно ничего не могъ рассказать толкомъ, а только плевалъ на свою заѣбашную тетрадку и, усленно заикаясь, произносилъ какіе то безсвязные, возбуждавшіе смѣхъ звуки. Послѣ этого ректоръ сказалъ Горскому: «Ничего нѣтъ удивительнаго, если ученики вамъ не отвѣчаютъ: при такомъ преподаваніи мудрено что-нибудь усвоить». Горскій, не могшій перенести такого конфуза, вскорѣ подать прошеніе объ отставкѣ. Родной братъ Горскаго—іеромонахъ Іоанникій, внослѣдствіи архіеп. варшавскій, былъ инспекторомъ семинаріи, и его прозывали семинаристы *ценькѣ*, потому что онъ имѣлъ привычку моргать однимъ усомъ, бѣгая по корридолу. Какъ профессоръ, онъ не отличался какими-либо выдающимися достоинствами и не имѣлъ недостатковъ своего брата.

Ректоръ Іустинъ Михайловъ (съ 1828 по 1835 г.), внослѣдствіи епископъ костромской, былъ очень добрый человекъ, енисходительный начальникъ и толковый преподаватель. Современники передаютъ, что при немъ на Спаской улицѣ, въ домѣ Левницкой, семинаристы затѣяли устроить домашній спектакль, въ которомъ, въ

числѣ другихъ, участвовали въ женскихъ роляхъ Максимъ Кустовскій и Симеонъ Бобровицъ. Когда объ этомъ лицедѣйствіи было допесено ректору Іустину, то онъ распорядился арестовать всѣхъ участниковъ игры въ тѣхъ костюмахъ, въ какіе они будутъ наряжены, и представить къ нему: въ поимкѣ артистовъ между прочими участвовали и кучеръ ректора, знаменитый Куземка, у котораго губа была разбѣдена конятомъ почти до самаго уха и когда ему нужно было говорить, то онъ прежде стескивалъ ее рукой, а затѣмъ уже говорилъ. Этотъ то Куземка собственноручно и притащить Кустовскаго и Бобровица предъ лицо ректора въ женскихъ костюмахъ. Когда вышелъ къ нимъ Іустинъ, то не узнавъ своихъ питомцевъ и спросилъ Куземку: «Ты зачѣмъ привелъ сюда этихъ шлюхъ?»— Это Максимъ Кустовскій и Бобровицъ, Ваше Высочайшее, — самодовольно объяснилъ Куземка. Сдѣлавъ виновнымъ строгій выговоръ и опредѣливъ имъ классную эпитимію, Іустинъ прогналъ ихъ вонъ и пригрозилъ заключеніемъ, если они или кто-либо другой изъ семинаристовъ издумаютъ повторить что-либо подобное. Пользуясь снисходительностію и добротою *Іустина*, семинаристы безбожно посягали не только театр, который былъ тамъ, гдѣ теперь Европейская гостиница, но и часто отправлялись на прогулки и кутежи за Дибирь — на лодкахъ. Такому своеволію быть положенъ конецъ послѣ того, какъ утонуло однажды семь душъ учениковъ. За такое плохое смотрѣніе Іустинъ былъ удаленъ отъ ректуры и долгое время не былъ производимъ въ епископскій санъ.

Послѣ Іустина ректоромъ былъ Іеремія Соловьевъ, человѣкъ довольно ограниченнаго способностей, недальновидный начальникъ и плохой наставникъ. Ученики его не долюбливали и прозывали его ханжей, потому, что онъ принималъ къ себѣ всякихъ юрловыхъ и другихъ завѣдомыхъ семинаристамъ пройдохъ и шарлатановъ. Догматическаго богословія онъ почти не читалъ, а преподавалъ въ классѣ латехизистъ Петра Могилы: желая слышать что либо новое и интересное отъ преподавателя богословской науки, взазмѣнъ которой имъ только надѣдали упражненіемъ въ заучиваніи на память цѣлыхъ главъ изъ Сираха, ученики иногда вы-

гались дѣлать Іереміи возраженія, за которыя и были произведенны въ дураки. Такъ, однажды ученикъ Терентій Гриницкій спросилъ Іеремію: что Богъ дѣлалъ до сотворенія міра? Тотъ отвѣчалъ ему по малороссійски: батоги плівъ на такихъ дурнівъ, якъ ти. На экзаменахъ заставлялъ богословцевъ писать на доскѣ Символь вѣры и молитву Господню, и бѣда бывало тому, кто напишетъ малую букву тамъ, гдѣ слѣдуетъ быть большой!—«Ты еретикъ, ты вольнодумецъ, это грѣхъ» и т. д. Захотѣлъ еще Іеремія шестъ въ Семинарской церкви такой порядокъ, чтобы ученики богословія исполнили пономарскія обязанности: разводили огонь, подавали кадило, выходили со свѣчой и т. п., а потому въ классѣ и сдѣлалъ о семъ предложеніе постриженнымъ во стихарь богословцамъ; но они почитали себя кандидатами священства, находили униженіемъ для своего достоинства пономарскую службу и потому отиѣтили ректору отказомъ, а одинъ изъ учениковъ—Филиппъ Помазанскій, по выходѣ Іереміи изъ класса, заявилъ по всеуслышанію, что тотъ будетъ высѣченъ розгами, кто согласится быть въ пономарской роли. Іеремія, огорченный непослушаніемъ богословцевъ, сдѣлалъ представленіе пресвицерному Нипокентію Борису о постриженіи въ стихарь избранныхъ имъ для сей надобности словесниковъ, помышляя между прочимъ и о способѣ привлеченія когда нибудь къ исполненію сей обязанности богословцевъ. И вотъ однажды на вечернемъ богослуженіи, когда приближалось время выхода со свѣчой, онъ, призванный въ олтарь ученика Александра Мацкевича, велѣлъ ему облачатся въ стихарь и идти со свѣчой. Ошеломленный такимъ неожиданнымъ приказаніемъ ректора, съ которымъ почиталъ неумѣстнымъ объясниться въ олтарѣ и дѣлать останку въ богослуженіи, Мацкевичъ рѣшился пойти противъ воли товарищей—одѣлся въ стихарь и вышелъ со свѣчой. Увидѣвши Мацкевича въ чищѣ священосца, товарищи сильно вознегодовали на него и свою угрозу высѣчь розгами привели въ исполненіе такимъ образомъ: 16 марта 1839 г. послѣдній урокъ былъ профессора исторіи церкви Михайлова; не успѣлъ онъ по окончаніи урока переступить порогъ, какъ товарищи набросились массою

на Мацькевича, бывшаго въ шинели, накинули ему на голову воротникъ шинели и, чтобъ никого не видѣть, завязали на шеѣ платкомъ, повалили на полъ, отдули розгами и ушли, оставивъ его еле живого. Когда о семъ происшествіи Дмитрій Буткевичъ, родомъ волынецъ, дать знать Іереміи, то онъ немедленно распорядился отправить Мацькевича въ больницу, а о виновныхъ сдѣлать розыскъ: въ тотъ же день Іеремія лично сообщила о семъ приключеніи съ Мацькевичемъ пресвященному Пиннокентію, котораго бѣдиль приглашать къ служенію на 17 марта, по случаю храмоваго праздника въ теплой семинарской церкви. За литургіей Пиннокентій произнесъ, по этому поводу, сильную обличительную рѣчь семинаристамъ. Главные виновники сѣкуцій Терентій Гриницкій, Григорій Совицкій, Левъ Александровичъ и другіе были немедленно уволены изъ семинаріи, а Мацькевичъ, за такое поношеніе, былъ назначенъ въ Академію, предпочтительно предъ другими лучшими товарищами. Впоследствии времени, когда Мацькевичъ былъ уже священникомъ и благочиннымъ, а Совицкій столоначальникомъ консисторіи, то при встрѣчѣ по дѣламъ службы, Совицкій шутя цѣловалъ Мацькевича въ голову, приговаривая: «здравствуй, сынъ мой!» Мацькевичъ, скрывая подъ улыбкою досаду, старался всегда поскорѣ отдѣлаться отъ своего сѣкутора, который назойливо приставалъ къ нему съ разными разспросами и воспоминаніями о прошедшемъ и настоящемъ и при расставаніи, пожимая руку, твердилъ ему: «Не забывай меня, сынъ мой, я-жъ тебя крестилъ—авростилъ, не водою—а лозою». Выѣзды съ сѣкуторами Мацькевича подвергались исключенію: Василій Бордячевскій, за то, что, на другой день послѣ оказій съ Мацькевичемъ, побить окна въ квартирѣ Іереміи, и Александръ Мужаловскій, за то, что въ пьяномъ видѣ отправился въ Фроловскій монастырь съ шарманщикомъ, заставить его играть предъ квартирой игумена, а самъ, сбросивъ сюртукъ и сапоги, началъ танцовать и продѣлывать разные штуки. Наклоны остію къ пьянству и буйству отличались также и пѣвчіе, а особенно басы, митрополитскаго хора, изъ коихъ ученикъ богословія Константъ Троцкій, пришедшій однажды въ классъ въ пьяномъ

видѣ, повстрѣчался въ корридорѣ съ Іереміей, наговорить ему грубостей съ угрозами, за что ректоръ приказалъ связать его служителямъ и сплестъ въ карцеръ: — дорогой онъ по всю службу ревѣлъ премо: «безумное величіе злочестиваго учителя люди поколеба»...

При Іереміи въ семинаріи была учреждена еще должность благоутиннаго, возложенная наъ на ученика богословія Никиту Дашкевича: онъ долженъ былъ смотрѣть не только за поведениемъ учениковъ при переѣвѣ уроковъ, но и за своевременнымъ приходомъ наставниковъ въ классъ; если же кого нибудь изъ наставниковъ почему либо не было въ классѣ, то Дашкевичъ обязанъ былъ занимать учениковъ чтеніемъ какой нибудь книги. Эта должность упразднена была съ выходомъ Іереміи изъ семинаріи. Будучи черзочуръ взыскательнымъ, Іеремія назначилъ однажды къ исключенію изъ семинаріи 18 учениковъ за то, что они, во главѣ со своимъ старшимъ, Михаиломъ Плъенскимъ, вмѣсто *рощи*, отправились гулять за Дибирь, гдѣ ихъ застала страшная буря съ дождемъ, и они вынуждены были, перевернувши лодки вверхъ дномъ, просидѣть подъ ними въ толдѣ и холодѣ три дня, чѣмъ привели семинарское начальство въ большой переполохъ и различные хлопоты по ихъ розысканію: но митрополитъ Евгений, принявъ во вниманіе находчивость и благоразумную распорядительность юношей въ несчастномъ случаѣ, не согласился на увольненіе ихъ и сказалъ ректору: «я собираю, а ты хочешь расточать»? А что Евгений дѣйствительно заботился о томъ, чтобы привлечь въ школы побольше не только дѣтей духовенства, но и дѣтей свѣтскихъ лицъ, можно заключить изъ того, что почти на каждомъ публичномъ экзаменѣ передъ ваканціями внушалъ семинаристамъ, отправлявшимся домой, приглашать и заохочивать къ поступленію въ духовныя училища дѣтей не только причетническихъ, но и свѣтскаго званія: причетниковъ же, упорствовавшихъ въ нежеланіи отдавать своихъ дѣтей въ училища, переводилъ на худшія мѣста. Но какъ въ интересахъ дисциплины нельзя было оставлять безъ всякаго наказанія вышеозначенныхъ 18 семинаристовъ, то

исключение виновнымъ было замѣнено: для учениковъ богословія трехдневнымъ стояніемъ на ногахъ у порога въ классѣ; для учениковъ философіи — трехдневнымъ стояніемъ на ногахъ у порога въ столовой во время обѣда, а ученикамъ словесности — трехдневнымъ стояніемъ въ столовой на котельняхъ. Провинившіеся отирались и отъ этого наказанія по разнымъ причинамъ, а особенно потому, что въ столовой всегда обѣдали и мальчишья пѣвчіе, которые могли насмѣхаться надъ ними: по этой просьбѣ привели инспектора въ такой гнѣвъ, что онъ началъ обзывать ихъ «смятежниками» и «шляками» и посадилъ всѣхъ за голодный столъ. Такимъ образомъ голодавшие три дня подъ лодкой вынуждены были отсидѣть еще три дня за голоднымъ столомъ въ семинарской столовой.

Прислуги себѣ Іеремія не напимать, и келейникомъ у него былъ ученикъ Онисимъ Рыбальскій, впоследствии игуменъ Оутинной пустыни, — человекъ бездарный и неучившійся, но весьма низкопоклонный, за что Іеремія его любилъ и переводилъ изъ класса въ классъ не по заслугамъ, а по окончаніи курса пострить его въ монахи. Письмоводительскія обязанности несли сами ученики, владѣвшие хорошимъ почеркомъ, за что пользовались льготами и снисхожденіемъ семинарскаго начальства. При переводѣ изъ класса въ классъ, хотя уроки они послали весьма рѣдко. Письмоводителямъ этимъ часто сходили съ рукъ такіе шалости и проказы, за которыя рядовой ученикъ могъ бы подвергнуться весьма строгому наказанію. Такъ, нѣкто изъ нихъ, Романъ Понимаревскій, сыгралъ съ Іеремією такую комедію: предъ великопостными заговинами, желая повеселиться со други своими, онъ накупилъ разной живности, въ томъ числѣ и поросенка, котораго предполагалось ночью, какъ уснетъ начальство, заколоть и зажарить на кухнѣ и который поэтому былъ до поры до времени спяsenz и запертъ въ семинарскаго залѣ, подъ которой викар какъ разъ приходилась молитвенная комната Іеремія. Читая молитвы на сонъ грядущій, Іеремія былъ приведенъ въ смущеніе шумомъ и стукомъ, раздававшимся надъ его головой отъ бѣготни поросенка. Но зная, въ чомъ дѣло, онъ послалъ своего

келейника узнать, что тамъ толчется: тотъ, подошедши къ двери, стать прислушиваться, но все казалось тихо. потому что поросенокъ, заслышавши стукъ въ корридоръ и что-то приближеніе къ двери, инстинктивно притихъ. Не успѣвъ келейникъ сойти внизъ и доложить Іереміи, что въ залѣ ничего не слышно, какъ поросенокъ принялся опять бѣгать и шумѣть, пока его не взяли оттуда на закланіе. Іеремія же, заподозривъ въ этомъ шумѣ дѣйствіе нечистой силы, на другой день окропилъ залъ святой водой.

При Іереміи для помѣщенія казеннокоштныхъ учениковъ занимался домъ кіевского войта Кисилевскаго, въ которомъ и произошелъ слѣдующій несчастный случай. Ученикъ философіи Филиппъ Ченурковскій поссорился за обѣдомъ съ однимъ изъ своихъ товарищей А. Таргоніемъ и, въ пылу гнѣва, бросилъ въ него пожемъ такъ мѣтко, что попалъ прямо въ сердце, и Таргоній тутъ же умеръ, а Ченурковскаго немедленно исключили изъ семинаріи. При Іереміи, по ходатайству предъ митрополитомъ, практиковалось зачисленіе за воспитанниками всѣхъ 3-хъ классовъ праздныхъ священническихъ и причетническихъ мѣстъ въ епархіи; такъ, ученику словесности Петру Случевскому, нынѣ священнику села Миньковецъ, предоставлено было въ приходѣ его отца діаконское мѣсто, числившееся за нимъ до окончанія семинарскаго курса, но коему онъ получать всѣ доходы на свое содержаніе въ семинаріи. При ректурѣ Іереміи инспекторомъ при немъ былъ іеромонахъ Владиміръ, человекъ болѣзненный, желчный, придирчивый и потому непопулярный любовью воспитанниковъ. Какъ раньше, такъ и при немъ, нѣкоторые квартирные богословцы вели знакомство съ дѣвками съ которыми они ходили гулять, въ воскресные и праздничные дни, по холмамъ и добрымъ незаселенной тогда мѣстности, тянувшейся отъ Покровской церкви по Андреевскому надгорью до Михайловскаго монастыря, откуда открываются и нынѣ живописные виды на Дибирь, Подоль, Фоболонъ и задніпровскія слободы; эти мѣста почитались семинаристами за самыя удобныя для такихъ прогулокъ, такъ какъ они наиболее удалены были отъ взора и

вниманія инспекціи. Но бдительный глаз инспектора Владиміра проникъ и сюда, при пособіи полевой зрительной трубы, о чемъ но секрету сообщать семинаристамъ бывший его келейникъ Петръ. Предательская зрительная труба была украдена подкупленнымъ келейникомъ и передала тѣмъ, кои не разъ уже послы. благодаря ея услугамъ, позорное наказаніе. Умеръ Владиміръ отъ чахотки и погребенъ у сѣверной стороны теплоі семинарской церкви, гдѣ находится бібліотека. Постѣ него инспекторомъ былъ іеромонахъ Анастасій, имѣвшій обыкновеніе держать всегда голову вверхъ, за что семинаристы прозывали его «Фантазією». Лкбилъ онъ иногда покутить, но свое дѣло знать и толково преподавать Свящ. писаніе.

Философію, по Баумейстеру, преподавалъ профессоръ Пилипчевъ—человѣкъ весьма способный, но имѣвшій слабость приходить въ классъ подъ хмелькомъ, а потому на урокъ всегда благодушествовалъ, много смѣялся и потѣшалъ своихъ слушателей разными остротами и шутками: ученики его весьма любили какъ за веселый нравъ, такъ и за прямоту души, соединенную съ гуманнымъ обращеніемъ. Словесность, по Бургію, весьма толково преподавали: Платонъ Троицкій, о комъ рѣчь будетъ ниже, и Иванъ Максимовичъ, бывший вмѣстѣ и секретаремъ правленія, а затѣмъ переведенный профессоромъ въ Кіевскую академію. Физику, алгебру и геометрію преподавалъ Василій Каменскій, внослѣдствіи протоіерей: предметы эти считались второстепенными и преподавались весьма неудовлетворительно, а потому и познанія по нимъ ученики имѣли самыя ограниченныя. Никакихъ физическихъ опытовъ въ классѣ не производилось; съ физическими приборами ученики знакомились по рисункамъ на доскѣ, да и то не всегда можно было видѣть отчетливо эти рисунки за шинелью Каменскаго, всегда носившаго со напашь и закрывавшаго собою всю доску, такъ что ученики сдѣлали ему однажды такое замѣчаніе: «вы говорите, что свѣтъ сквозь темное тѣло не проникаетъ, какъ же мы можемъ видѣть, что вы рисуете на доскѣ, когда ваша шинель мѣшаетъ проникнуть туда нашему зрѣнію?» Когда объяснялись какіе либо физическіе законы и

явленія такъ туманно, что ихъ нельзя было понять, то ученики нерѣдко дѣлали Каменскому возраженія, между коими попадалась иногда такая чепуха, отъ которой весь классъ хохоталъ: такъ, однажды ученикъ Гр. Варгулевичъ, бывшій головою выше всѣхъ въ классѣ и говорившій октавою, далъ Каменскому такой вопросъ: какое вліяніе имѣетъ угрызеніе овода на тѣлесный организмъ вола, когда онъ геззается? — «Дуракъ!» — была отвѣтъ учителя.

Учителемъ французскаго языка былъ іеромонахъ Евменъ, — человекъ добрый, обходительный, уминый и весьма любимый учениками, но, къ несчастію, имѣвшій слабость предаваться пьянству. Въ семинаріи съ нимъ часто повторялись такіа сцены: придетъ бывало въ классъ выпивши и уснетъ за столомъ, сиди на стулѣ; ученики сидятъ до звонка безъ всякаго дѣла, а послѣ звонка уходятъ изъ класса потише, чтобъ не разбудить Евмена, который и оставался въ классѣ спящимъ. Въ такомъ блаженномъ усненіи за столомъ въ классѣ не разъ заставалъ его ректоръ Іеремія, и такъ какъ замѣчанія его не имѣли исправительнаго воздѣйствія на слабую волю Евмена, то онъ и вынужденъ былъ сдѣлать представленіе по начальству объ удаленіи его изъ семинаріи.

Ректоръ семинаріи Евсевій, внослѣдствіи архіепископъ тверской, былъ однимъ изъ наиболее гуманныхъ и любимыхъ начальниковъ своего времени (съ 1840—45 г.г.), что со всею силою сказалося при прощаніи съ нимъ, по случаю отъѣзда его въ 1845 году въ Литовскую д. семинарію, куда онъ былъ переведенъ для водворенія русскаго духа. Въ назначенный день наставники и ученики собрались въ столовую, какъ наиболее просторную комнату въ то время, куда не замедлить прибыть и Евсевій: послѣ прощанной всѣми молитвы ко св. Духу и обычныхъ привѣтствій, Евсевій, видимо взволнованный торжественностью минуты, объявилъ присутствующимъ о томъ, что, получивъ неожиданное назначеніе въ Литву, онъ съ грустью разстается съ дорогими для него Кіевомъ и близкими его сердцу наставниками и воспитанниками кіевской семинаріи, коихъ любитъ всею полнотою своей

души и взаимно пользовался ихъ симпатіями и благорасположеніемъ. Когда окончилъ Евсевій свою грустную для всѣхъ рѣчь, къ нему приблизился первый ученикъ богословскаго класса Владиміръ Булиничій и, съ лица товарищѣй, сказалъ умильную рѣчь, въ которой, очертивъ благотворную дѣятельность и свѣтлую личность Евсевія, какъ ректора, наставника и человѣка, просилъ память ихъ всегда въ памяти и въ любвеобильномъ сердцѣ своемъ и, преподавъ имъ послѣднее свое благословеніе, поминать ихъ въ своихъ отеческихъ молитвахъ. За нимъ вышелъ любимецъ Евсевія, ученикъ богословія Иванъ Стояновскій, и экспромтомъ произнесъ приблизительно слѣдующую рѣчь: ты проведь насъ чрезъ весь почти семинарскій курсъ, воздѣлывая наши душевныя нивы и насаждая въ сердцахъ нашихъ сѣмена св. вѣры, благочестія, любви и доброй нравственности, наиболѣе потребныя для насъ, какъ будущихъ пастырей словесныхъ овецъ стада Христова; особенно усиленный трудъ, пельноство и съ истинно-отеческою любовью, прилагай ты къ намъ — богословамъ въ теченіе послѣднихъ двухъ лѣтъ; и вотъ остается не болѣе трехъ мѣсяцевъ (а прощаніе было въ мартѣ 1845 г.), чтобъ похвалиться намъ твоимъ дѣланіемъ и пожать тебѣ лавры трудовъ твоихъ, какъ вдругъ ты насъ оставишь, добрѣйшій о. ректоръ и любимѣйшій наставникъ, а ктонибудь другой, недостойный тебя, увидитъ въ твой праведный трудъ, въ твой любимый вертоградъ и похвалится твоимъ дѣланіемъ. Намъ жаль, до глубины души жаль, расставаться съ тобою, безцѣнно духовное сокровище наше, всеобщій любимецъ нашъ, и свидѣтель Божь, что я не лгу!.. У Евсевія покатились по лицу слезы, и онъ, не давъ оратору окончить рѣчь, заключилъ его въ свои отеческія объятія и началъ цѣловать; за сѣмъ, переклюбовавшись со всѣми наставниками и учениками, вышелъ изъ столовой, сопровождаемый самыми искренними благопожеланіями, при живнн многолѣтія. Насколько Евсевій былъ добръ и снисходителенъ къ слабостямъ и шалостямъ воспитанниковъ, можно судить по слѣдующимъ примѣрамъ. Въ семинаріи былъ Петръ Чернякъ, ученикъ очень способный, но и большой проказникъ, весьма часто попадавшійся въ разныхъ шалос-

тяхъ инспектору Антонію, человѣку весьма строгому, взыскательному и любившему обо всемъ случившемся въ семинаріи доводить немедленно до свѣдѣнія ректора. Евсевій, надившій людей способныхъ, часто прощаль Черняку его шалость, но одижды разсердился не на шутку и началъ распекалъ Черняка, что называется на всѣ лады, угрожая ему даже исключеніемъ ежели не исправится. Чернякъ, выслушавъ нотацию до конца, подошелъ близко къ Евсевію, ухватилъ предъ нимъ на котѣши и такъ жалобно сталъ смотрѣть ему въ глаза, не говоря ни слова, что тотъ наконецъ разсмѣялся, и поцеловалъ и сказалъ: «ты не Чернякъ, а Чертыкъ! Ступай вонъ и впродъ не попадайся!» Другой подобный случай былъ съ Стояновскимъ, любимцемъ Евсевія. По переводѣ въ богословскій классъ, съ перваго же года начиналось обыкновенно постриженіе учениковъ во стихарь: торжество это, по установленному обычаю, всегда сопровождалось приличной выпивкой и закуской для друзей-товарищей со стороны новопосвящаемаго чтеца; и вотъ на такую то дружескую вышивку былъ приглашенъ казенноконникъ Стояновскій къ одному изъ своихъ стихарныхъ товарищей въ квартиру, гдѣ и зашелъ до поздней поры. Возвратившись въ корпусъ въ полночь, въ слишкомъ веселомъ расположеніи духа, и не обращая должнаго вниманія на близкое сосѣдство къ фортькѣ инспекторской квартиры, онъ началъ крѣпко стучаться въ фортку и кричать на сторожа (потому что въ тѣ времена еще не употребляли въ семинаріи электрическихъ и иныхъ звонковъ), чтобъ отворить; Антоній, извѣдшій своихъ фискаловъ, былъ извѣщенъ объ отлучкѣ Стояновскаго, а потому приказалъ сторожу задержать Стояновскаго, когда будетъ стучаться въ фортку. Не успѣлъ сторожъ отворить фортку и выустить Стояновскаго, какъ навстрѣчу ему съ дежурнымъ старшимъ, вышелъ Антоній и увидѣвши его въ хмельномъ состояніи, приказалъ дежурному немедленно представить его о. ректору. Вышелъ Евсевій, когда ему было доложено, посмотрѣлъ на Стояновскаго, покачалъ головой и спросилъ: «Стояновскій, ты пьянъ?» — «Виновать, ваше высокопреподобіе! выпилъ немножко у одного изъ товарищей по случаю постриженія его во стихарь: но про-

стите великодушно,—больше этого не будет!» Чистосердечнаго этого сознанія было достаточно для Евсеія, чтобы въ душѣ своей прѣстить провинившагося любимца: но чтобы явно не потворствовать развитію въ учащихся дурныхъ наклонностей и не дискредитировать инспекторскаго надзора. Евсеій началъ читать Стояновскому внушительную нотацию, выставляя на видъ соблазнъ для другихъ и крайне неприличіе такого поступка со стороны ученика, котораго онъ почиталъ доселѣ однимъ изъ лучшихъ. Выслушавъ нотацию, Стояновскій подошелъ къ Евсеію и, коснувшись рукой его плеча, произнесъ: «эх, братіку, братіку! кто и не мы?» Евсеій разсмѣялся добродушно и прогналъ Стояновскаго съ глазъ. Не любилъ Евсеій и строго преслѣдовать тѣхъ учениковъ, кои, пропуская уроки, выдумывали для своего оправданія лживыя причины. Прибѣдетъ бывало въ классъ, посмотритъ въ журналъ и спрашиваетъ записанныхъ въ немъ: такой то, почему позавчера не былъ въ классѣ? — «Вздилъ съ тетинькой въ лавру помолиться угодникамъ». — Евсеій покачаетъ головой и говоритъ: «послушай, я тебѣ розкажу исторію о ворѣ, который молился св. Николаю о томъ, чтобы онъ помогъ ему украсть лошадей, за что обѣщаль поставить большую свѣчу. Лошади украдены и угнаны уже далеко, далеко! Почитай себя виѣ опасности, воръ сталъ раскаиваться въ данномъ обѣщаніи и порѣшилъ наконецъ не ставить уже свѣчи: какъ вдругъ слышитъ, за нимъ погоня! Воръ опять взмолился къ св. Николаю, который и заговорилъ къ нему: бросай лошадей, да прячься поскорѣй вонъ въ скелеть подохшей скотины. Воръ соскочилъ съ лошадей, отогналъ ихъ прочь, а самъ и улегся въ скелетѣ: но какъ отъ надали несло страшнымъ зловоніемъ, котораго нельзя было стерпѣть, то воръ и говоритъ: «ухъ! какъ же тутъ смердеть!»,—а св. Николай ему въ отвѣтъ: «такъ миѣ и твоя свѣча смердитъ!» — Такова и твоя молитва!»—закончилъ Евсеій; ты ученикъ и долженъ быть въ классѣ, когда учатся всѣ, а для молитвы есть свое время. Стой на ногахъ!»—Сипсходя слабостямъ и шалостямъ учениковъ, до предѣловъ возможности, Евсеій однако уступалъ иногда настойчивости инспектора Антонія и за несправленіе въ столь

предосудительныхъ поступкахъ, какъ пьянство, трубокурство и грубости наставникамъ, исключать изъ семинаріи иногда и очень способныхъ людей. Такой печальной участи подвергся за пьянство и первый ученикъ словесности Савва Садовскій, коего сочиненія читались въ классѣ наставниками публично, какъ образцовыя. При Евсевіѣ имѣть мѣсто еще слѣдующій, рѣдкій по тому времени случай: первый ученикъ богословскаго класса Романъ Вишинскій увольнился изъ семинаріи для поступленія въ университетъ, но, не выдержавъ экзамена по исторіи литературы, которая въ семинаріи не преподавалась, долженъ былъ избирать родъ жизни или проситься обратно въ духовное званіе. Вишинскій предпочелъ послѣднее и подалъ прошеніе о принятіи его обратно въ семинарію, въ которую хотя и быть принятъ, но за оказанное пренебреженіе къ духовному званію и воспитанію обязанъ былъ подпиской прослужить два года на духовно-училищной службѣ и выпущенъ едва послѣднимъ ученикомъ въ первомъ разрядѣ. Какъ наставникъ, Евсевій былъ очень възыскателенъ и требовать отъ учениковъ буквальнаго знанія, урока по запискамъ, кои выдавались имъ на каждый день, а если кто не знаетъ урока, то долженъ былъ, по приходѣ Евсевія въ классъ, стоять на ногахъ—день, два и болѣе, пока не отвѣтитъ ему удовлетворительно всего пройденнаго. Казенноконштныхъ учениковъ очень жалеть, хорошо кормить и прилично одѣвать. Учениковъ богословія никогда не унижать предъ младшими классами и не посылать ихъ въ столовую на стоянки у порога въ наказаніе, какъ это практиковалось до и послѣ него. Такъ однажды инспекторъ Антоній, за манкированіе уроками однимъ изъ учениковъ богословія написать въ классномъ журналѣ слѣдующую резолюцію: «стоять ему у порога во время обѣда казенноконштныхъ учениковъ». Евсевій отмѣнилъ это наказаніе и написать тамъ же: «Приличнѣе будетъ для кандидата священства отбыть наказаніе въ классѣ у порога или за скамьей». Облагораживая наказанія и внушая воспитанникамъ беречь честь и достоинство какъ свое, такъ и другихъ, Евсевій всемірно заботился объ искорененіи въ нихъ дурныхъ привычекъ и наклонностей: особенно строго пре-

сѣдоваль онъ трубокүреніе, которое начинало тогда входить въ моду и которымъ особенно соблазнялся оставленный на второй курсъ въ философскомъ классѣ Захарія Крыжановскій-Комакъ. Товарищи иначе не называли его, какъ «блуждающей кометою», потому что, лишившись за лѣнность и трубокүреніе казеннаго содержанія, онъ не имѣлъ гдѣ главы приклонить и шляется изъ одной квартиры на другую, проводя гдѣ день, гдѣ ночь, и питаясь отъ крупницъ, которая отпускались ему сострадательными содержателями ученическихъ квартиръ. Одѣвался онъ въ какую-то спанчу безъ рукавовъ, сшитую изъ простаго сукна и похожую на женскую ротонду, подъ которою и скрывалъ свою трубку: папирасы же тогда еще не были въ употребленіи. Помошникъ инспектора Пилигѣевъ, посѣщая квартиры, засталъ одяжды Крыжановскаго съ трубкою въ рукахъ, которую, отобравъ, представилъ инспектору Антонію въ качествѣ подличнаго, а Антоній немедленно отразпортовалъ объ этомъ ректору. На другой день Евсевій уже шелъ въ классъ съ намѣреніемъ распечь Крыжановскаго и передумывалъ, чѣмъ-то онъ будетъ отговариваться, при столь явной уликѣ, какъ вдругъ въ корридорѣ на встрѣчу ему попадается самъ виновный. Евсевій остановилъ его и спросилъ: «Крыжановскій, ты куришь трубку?» — «Күрю, ваше высокопреподобіе», прѣснокобно отвѣчалъ Комакъ. Евсевій, знавшій Крыжановскаго какъ плута и не ожидавшій отъ него искренняго признанія, былъ такъ обезкураженъ его отвѣтомъ, что только стучалъ о полъ палкою, смотрѣлъ на него, какъ говорится, во всѣ глаза и шыхтѣлъ отъ волненія: пришедши же нѣсколько въ себя, пригрозилъ виновному палкою и сказалъ: «Ну, адекая душа, будешь ты помнить эту трубку!» Крыжановскій ожидалъ со дня на день исключенія изъ семинаріи, но Евсевій, изъ состраданія къ его сѣдственному положенію, замѣнилъ ему исключеніе, на которомъ настаивалъ Антоній, заключеніемъ въ карцерь. Съ другимъ ученикомъ, Владиміромъ Малицкимъ, Евсевій, за непочтительность къ себѣ, продѣлалъ презабавную сцену. Малицкій, состоя на полуказенномъ содержаніи, не имѣлъ права на полученіе казенной одежды, собственная же у него состояла изъ одѣхъ

заплатъ; а между тѣмъ онъ не чуждъ былъ франтовства и ухаживанія за прекраснымъ поломъ, для какой цѣли одолжался болѣе приличной одеждой у своихъ квартирныхъ товарищей. Нарядившись однажды въ какой-то высочайшій цилиндръ, въ чужую одежду и съ чужимъ зонтикомъ въ рукахъ, онъ отправился въ Братскій монастырь для свиданія съ знакомыми. Возвращаясь изъ Братства съ двумя мѣщаночками. Малицкій замѣтилъ, что на встрѣчу ему ѣдетъ ректоръ; не желая уронить себя въ глазахъ слушницъ, Малицкій не снявъ шляпы, поровнявшись съ Евсеіемъ, показывая видъ, будто не узналъ его, Евсеій, подождавъ Малицкаго къ ѣздижѣ и продолжая тихо ѣзду, началъ ему чинить выговоръ за грубое и непочтительное отношеніе къ своему начальству. Разговаривая такимъ образомъ, Евсеій провелъ Малицкаго черезъ двѣ улицы, съ шляпой въ рукахъ, и какъ была грязь, то Малицкій совѣмъ выначкалъ чужую одежду, каковой, послѣ этого, никто ему уже не сталъ одолжать: Малицкому же стыдно было показаться и на глаза тѣмъ мѣщаночкамъ послѣ такой конфузій. Черезъ нѣсколько дней послѣ этого Евсеій пришелъ на урокъ греческаго языка, вызвать Малицкаго на средину класса, велѣлъ ему снять съ себя засаленную шинель, въ которой онъ постоянно ходилъ за неизмѣнимъ приличнаго сюртука и брюкъ, и сказать: «Видите, какой оборванецъ и голышъ, а за мѣщанками таскается по грязи въ чужой одеждѣ и при встрѣчѣ съ начальствомъ конфузится отдавать должное почтеніе и привѣтъ! Я нарочно пришелъ сюда, съ намѣреніемъ обличить публично неблаговоспитанность и неблагопрістойность вашу въ лицѣ Малицкаго и тѣмъ предостеречь васъ отъ подобныхъ предосудительныхъ поступковъ». Послѣ этой сцены Малицкому и прохода не было отъ насмѣшекъ товарищей.

Не менѣе забавныя сцены продолжались Евсеіемъ и въ другихъ случаяхъ: такъ, послѣ экзаменовъ, когда переписывались на бѣло списки, онъ воспрещать нисъмоводителямъ семинарскимъ впускать въ канцелярію кого-либо изъ учениковъ, интересовавшихся преждевременно знать, кто переводится и кто остается на повторительный курсъ или исключается изъ семинаріи, и пе-

рѣдко за это давнишнихъ посулы: а чтобъ канцеляристы подь разными благовидными предложениями и сами не выходили изъ канцеляріи, пока не окончатъ списковъ и не сдадутъ ихъ въ правленіе, Евсевій обыкновенно присылать имъ въ достаткѣ все необходимое: чай, сахаръ, булки, хлѣбъ и квасъ. Контролировать же онъ ихъ такимъ образомъ: часовъ въ 10 или 11 ночи подходитъ къ канцеляріи, стучится тихонько въ дверь и, замѣнивши голосъ, говорить самъ, или заставляетъ говорить перваго попавшагося ученика: «братіку, братіку, одчини!» Канцелярскіе молчатъ. Черезъ нѣсколько минутъ опять стучится: «братіку, братіку, одчини, куплю козпрокъ Жукова» (что означало $\frac{1}{4}$ ф. табаку Жукова). — «Іди собі до чортового батька з своїмъ табакомъ: прийде ректор, то буде несчастья: а табаку у нас і свого є ще цілого півхунта», — отвѣчаетъ какой-нибудь канцеляристъ. Обождавши еще минуту десять, Евсевій опять стучится: «братіку, братіку, одчини, півштофа горілки принесу!» Противъ столь сильнаго искушенія, бывало, не устоитъ письмоводитель Ромашъ Пономаревскій и отвѣтитъ: «Черне принеси, тоді пущу». Пошетъ Евсевій, напонишь бутылку водою, возвратился къ затвореннымъ дверямъ канцеляріи и, стуча смѣтлѣе прежняго, говорить: «братіку, братіку, одчини, — вже припіє горілку» и, въ доказательство истинности своего обѣщанія, начинаетъ щелкать пальцами по бутылкѣ. Заслышавши знакомый звонъ стекла, Пономаревскій идетъ отворить просителю таинственную дверь, въ которой, вмѣсто мнимаго «братіка» съ полуштофомъ, появляется Евсевій съ вопросомъ: «а что у васъ списки готовы уже?» — «Нѣтъ еще, ваше высокопреподобіе», отвѣчаетъ оробѣвшій и удивленный письмоводитель. — «А кто это къ вамъ сейчасъ предо мною стучался?» — «Не знаемъ, ваше высокопреподобіе! Евсевій усмѣхается, киваетъ головой и уходитъ съ новымъ напомниманіемъ никого не впускать и поскорѣе работу кончать. За такія и подобныя выходки Евсевія прозвали семинаристы «полковникомъ», что вполнѣ шло къ его статной и осанистой фигурѣ.

При Евсевіѣ еще дозволялось ученикамъ собираться на нѣкоторыхъ квартирахъ и въ коридорѣ на литературные вечера, въ

ковѣхъ принимали участіе даже нѣкоторые изъ студентовъ академіи и университета. Злоупотребляя этимъ правомъ, любители легкихъ удовольствій задумали заводить вечера музыкальные и танцевальныя, а чтобъ сія зятія не сдѣлалась публичною инспекціи, рѣшено было не принимать въ сію благопристойную комнату, съ прекраснымъ поломъ составляемою, лицъ склонныхъ къ пьянству, чѣмъ обыкновенно отличались пѣвчіе, и не умѣющихъ вообще держать себя вполне безукоризненно въ обществѣ дѣвицъ; но какъ нѣкоторые голосистые пѣвчіе, обладавшіе богатымъ репертуаромъ пѣсенъ и романсовъ, могли доставить наилучшее развлеченіе по вкусамъ того времени и общества, то одному изъ пѣвчихъ, басу Евтропію Трезвинскому, дозволено было товарищами посѣщать эти вечера: онъ же, пришедши однажды въ собраніе подъ хмелькомъ, поднялъ такую бучу, что его вынуждены были вывести вонъ, какового поношенія онъ не стерпѣлъ, разсердился и донесъ обо всемъ Евсеію, который подвергъ виновныхъ строгому наказанію и пригрозилъ исключеніемъ изъ семинаріи за подобныя недозволительныя развлеченія. Богословыямъ Евсеій позволялъ, въ дни высокаторжественныя и праздничныя, а особенно въ недѣлю Православія, посѣщать архіерейскія служенія, и если полиція ихъ не пускала, то онъ перѣдко самъ ихъ проводилъ въ соборъ, гдѣ весьма часто служилъ съ митрополитомъ.

Какъ внимательный начальникъ, Евсеій положительно внималъ во все самъ, а особенно въ хозяйственную часть, изъ которой обыкновенно наживались у насъ экономы и комисары. Подмѣтивши небрежное и недобросовѣстное отношеніе къ своимъ обязанностямъ эконома Войкова, онъ замѣнилъ его сельскимъ священникомъ Андреемъ Болсуновскимъ, который оказался весьма добросовѣстнымъ экономомъ, внимательнымъ къ нуждамъ казеннокоштныхъ воспитанниковъ: онъ чистенько ихъ одѣвалъ, сытно и въ достаткѣ кормилъ. Своеволія въ семинаріи и раснущенности правовъ не было при Евсеіѣ; строгость у него всегда соединялась съ благоразуміемъ и умѣніемъ держать въ рукахъ всѣхъ, не исключая и инспектора Антонія, который былъ тоже не малой

персоной. въ силу родства своего съ митрополитомъ Филаретомъ. При Евсевиі и весь персоналъ наличныхъ наставниковъ былъ замѣчательно хорошъ; такъ, Ипфонтъ Воиновъ увлекательно преподавалъ священное писаніе и въ совершенствѣ знать языки; іеромонахъ Михаилъ Монастыревъ еще увлекательнѣе и сердечнѣе преподавалъ тотъ же предметъ въ параллельномъ отдѣленіи философскаго класса. За свою доброту, благородство въ обращеніи, свѣтлый умъ, религіозность и ясное изложеніе преподаваемаго имъ предмета, онъ былъ глубоко чтимъ и искренно любимъ своими слушателями: но Господь не судить ему долгихъ дней. Словесность, логику и психологію преподавалъ Платонъ Троицкій, коего за рационалистическое направленіе и пристрастіе къ философской терминологіи, затруднявшей учениковъ, перѣдко журить на публичныхъ экзаменахъ митрополитъ Филаретъ. Преподаватель греческаго языка Стратоникъ Кирилловъ былъ человѣкъ добрый и разумный, но съ либеральнымъ направленіемъ и большою врагъ монашества, надъ которымъ трунилъ при всякомъ удобномъ случаѣ, не стѣсняясь никѣмъ и ничѣмъ, за что и былъ удаленъ изъ семинаріи. Преподавателемъ словесности въ параллельномъ отдѣленіи былъ Савачовъ, который свой предметъ читалъ недурно, а вышивалъ въ совершенствѣ.

Ректоръ Антоній, внослѣдствіи архіепископъ казанскій¹⁾, заступившій мѣсто Евсевія, былъ совсемъ иного права человѣкъ. Строгий исполнитель монашескаго обѣта, бодрый духомъ, слабый и желчный тѣломъ, онъ не могъ переносить спокойно ученическихъ шалостей, цѣгольства и нѣкоторой свѣтскости во внѣшнихъ манерахъ, вмѣсто конхъ онъ желалъ видѣть въ семинаристахъ и привить имъ духъ монашества, безусловную скромность, смиреніе и низкопоклонство,—добродѣтели, менѣе всего возможныя въ нѣлкомъ юношескомъ возрастѣ. Вслѣдствіе этого неоднократно подвергался изгнанію изъ употребленія: машишки и воротнички, выставившіеся на показъ, короткіе и незастегивав-

¹⁾ См. воспом. о немъ въ №№ 47 и 49 Кіев. епарх. вѣдом. за 1879 и № 12 —23 за 1880 г.

шіеся на всѣ пуговицы сюртуки, пошеіе тросточекъ, калопъ, часовъ съ цѣпочками, модная въ то время стрижка волосъ «на рикомъ» и «въ польку» и т. под. свѣтскости, которымъ не прочь были подражать сынки достаточныхъ родителей и инословные ученики. За стрижку волосъ «полькою» Антоній особенно преслѣдовать учениковъ Кустовскихъ, прекрасно учившихся, и одного изъ нихъ, въ наказаніе, какъ медвѣдя, водить по всѣмъ тремъ классамъ низшаго отдѣленія семинаріи и въ каждомъ ставить на котѣни, а другихъ учениковъ словесности, за подобныя нарушенія благопристойности, посылать на котѣни даже въ кіево-подольскую бурсу. Для виновныхъ у него не было пощады, равно какъ не было границъ и благоволенія къ тѣмъ, кто себя благопристойно велъ и прилежно учился. Къ чести Антонія нужно сказать, что онъ умѣлъ заставить учиться способныхъ, но лѣнивыхъ учениковъ; но природный недостатокъ языка (косноязычіе) мѣшала ему быть хорошимъ преподавателемъ, при всемъ его усердіи, знаніи своего предмета и аккуратномъ посѣщеніи классовъ. Какъ начальникъ семинаріи, онъ омырчилъ свою славу тѣмъ, что ввелъ въ употребленіе, такъ называемую современниками, «правленскую баню», т. е. сѣченіе въ правленіи розгами учениковъ низшаго отдѣленія семинаріи за трубокуреніе, пропускъ уроковъ и церковныхъ службъ. Не затруднялся Антоній часто исключать изъ семинаріи, и притомъ не только въ концѣ года, но и среди учебной трети, особенно тѣхъ, кои ему просто по-челу-либо не нравились; такъ напр., ученику Іустину Шереметинскому онъ сказалъ публично въ классѣ: «мигъ твой физиономія не правится,—увольняйся!»—и исключилъ среди трети. По такой-же причинѣ онъ два раза исключалъ изъ семинаріи ученика Павла Соколовскаго, но такъ какъ онъ состоялъ въ хорѣ митрополита Филарета, то послѣдній опять принималъ его въ семинарію по прошенію. Свою жестокость къ предназначеннымъ къ исключенію или къ внесенію въ третій разрядъ онъ оправдывалъ слѣдующимъ страннымъ убѣжденіемъ, которое нерѣдко высказывалъ предъ учениками въ классѣ: «Перомъ въ руку начальника владѣеть самъ Богъ», и при этомъ, зажмуривъ глаза, опу-

скалъ карандашъ на списокъ, и на тью фамилю онъ понадагъ, тотъ заносился въ 3-й разрядъ или быть исключаемъ, смотря по тому, что требовалось въ данномъ случаѣ. Одному изъ исключенныхъ, поступившему юнкеромъ въ кавказскую армію и пришедшему къ Антонію объясниться по поводу безвпннаго исключенія изъ семинаріи, онъ, прогоняя его вонъ изъ пріемной, сказалъ: «Ступай вонъ, легионъ: чтобъ тебя первая пуля чеченца не минула», что и сбылось.

При Антоніи въ семинаріи былъ великолѣпный хоръ, привлекавшій къ церковнымъ службамъ всегда массу молящихся. Рѣдкая свадьба или погребеніе въ городѣ обходились безъ участія семинарскаго хора, которому кievляне платили не малые деньги, служившія источникомъ ихъ содержанія. Генералъ-губернаторъ Бибиковъ, — знатокъ и любитель церковнаго пѣнія, — часто любовался хоромъ Антонія и иногда дѣлалъ денежные подарки особенно выдававшимся солистамъ. Такъ однажды въ покровской церкви, послѣ вѣнчанья дочери купца Балабухи, на коемъ присутствовали и Бибиковъ — поклонникъ пѣвсты, басъ Берестовскій получилъ отъ него 50 рублей за артистическое прочтеніе апостола повобращшмъ. Этого Берестовскаго, за его чрезвычайно пріятный и сильный голосъ, отъ котораго дрожали оконныя стекла, и за артистическое исполненіе пѣсни: «Шуми, шуми послушное вѣтрило»... чрезвычайно любили купцы, приказчики и маенки кievскіе, ничего не жалѣвшіе для его угощенія: ихъ слухъ Берестовскій, въ компаніи съ другими охотниками пѣнія, часто по вечерамъ усаждалъ съ высотъ флоровскихъ, куда къ нему собиралось много любителей гортанобѣсія изъ мѣщанъ и приказчиковъ, песенникъ туда, съ репертуаромъ веселыхъ и модныхъ пѣсеней, всякаго рода выпивку и закуску для всеобщаго любима и его компаніи. Регентомъ семинарскаго хора былъ въ то время ученикъ Стефанъ Петровскій. Не уступалъ въ достоинствѣ и силѣ голосовыхъ средствъ семинарскому хору и хоръ митрополита Филарета, управлявшійся тоже семинаристомъ Накломъ Соколовскимъ, который, будучи еще мальчикомъ, превосходно пѣлъ ди-скантомъ, а потомъ баритономъ. Митрополитъ настолько любилъ

Соколовскаго и тенора Самуила Чернецкаго, впоследствии глумена Голосѣвской пустыни Серафима, что возилъ ихъ съ собою въ каретѣ, когда уѣзжалъ въ Петербургъ для присутствованія въ Синодѣ; а затѣмъ, когда потребовались солидные люди и голоса для нашей носолевской церкви въ Константинополь, то Филаретъ рекомендовалъ министру иностранныхъ дѣлъ тенора Чернецкаго и баса Геннадія Крыжановскаго, впоследствии наместника кіево-братскаго монастыря, и они были отправлены въ Константинополь, гдѣ и пробыли до 1848 года. Когда Крыжановскій возвратился въ Кіевъ и принялъ монашество, то на его мѣсто по рекомендаціи Антонія, былъ отправленъ въ Константинополь басъ семинарскаго хора Симеонъ Шереметинскій, возвратившійся оттуда въ 1853 году и нынѣ священствующій въ селѣ Нлиховой, бердичѣвскаго уѣзда.

Профессоръ Даниль Максимовичъ Смолодовичъ, протоіерей,¹⁾ преподавалъ обрядословіе и библейскую исторію въ богословскомъ классѣ, а также исторію російской церкви и общую церковную. Простота рѣчи, ясность и сердечность въ изложеніи предмета были отличительными чертами его преподаванія; онъ не только училъ, но и воспитывалъ, илѣняя сердца наши своею добротою, любовью ко всемъ и чисто-отеческимъ обращеніемъ. Всегда ласковый, прямодушный, привѣтливый, незлобивый, участвовавшій къ горю ближняго, онъ былъ не только всеобщимъ любимцемъ семинаристовъ; но и искренно уважаемымъ человекомъ среди всѣхъ его знавшихъ или имѣвшихъ къ нему какое либо отношеніе. Изъ его устъ никогда никто не слыхалъ грубаго, желчнаго или извѣстнаго слова. «Этакіе младенцы, этакіе рыбаки, этакіе богословцы, этакіе женихи, этакіе бездѣльники, этакіе дошаки» и въ крайнемъ случаѣ «этакіе дурачки» — вотъ эпитеты, кои обыкновенно употреблялись о. Даниломъ въ тѣхъ случаяхъ, когда кто либо не знаетъ урока, или не во время приметъ въ классъ, или вошедши не перекрестился какъ слѣдуетъ, или ша-

¹⁾ См. о немъ Кіев. Еп. в. за 1882 г. №№ 9, 14 и 20 и за 1883 г. № 8.

лялъ и разговаривалъ на урокъ, или бѣгалъ по корридору и т. п. Благодушная улыбка, сердечное и удобопонятное вложеніе предмета были неизмѣнными спутниками его уроковъ, кои съ наслажденіемъ проходили или вѣрнѣе—пролетали, для его юныхъ слушателей. Эти достохвальныя качества ума и сердца о. Данила не ускользали, между прочимъ, никогда и отъ вниманія ревизоровъ семинаріи, о чемъ не разъ засвидѣтельствовано и въ отчетахъ ихъ. Злоупотребляя добросердечіемъ о. Данила и его снисходительностью, нѣкоторые изъ товарищей дозволяли себѣ неуважительныя шутки и насмѣшки надъ Смоленичемъ, употребляя излюбленные имъ жесты и выраженія. Такъ однажды ученикъ Песторъ Сарчинскій, усѣвшись на профессорскомъ стулѣ, началъ копировать, жестикулируя, о. Данила; вокругъ него собралась толпа товарищей и неистово хохотала; въ это время какъ-разъ вошелъ о. Данилъ и, увидѣвши лицедѣйство Сарчинскаго, произнесъ: «этакой пехорошій Сарчинскій, этакой паяцъ! Ступай на свое мѣсто». Скопфуженный Сарчинскій убѣжалъ на самую заднюю скамью въ томъ предположеніи, что сидящіе поближе къ профессору товарищи займутъ его вниманіе чѣмъ либо другимъ. Но по прочтеніи молитвы, о. Данилъ первымъ спросилъ Сарчинскаго и, какъ былъ урокъ еврейскаго языка, то заставилъ его переводить: Сарчинскій не только перевести, но и прочитатъ урокъ правильно по книгѣ не умѣлъ, а потому, закрывъ лице книгою и показывая видъ, будто что-то разбираетъ по ней, ожидать, пока ему подскажутъ знающіе: наконецъ по классу пронесся легкий шопотъ, и послѣ нѣкотораго усилія Сарчинскій произнесъ протяжно первое слово: «беренитъ»: затѣмъ послѣ долгой паузы: «бара», затѣмъ: «алогимъ» и т. д. Но въ это время о. Данилъ замѣтилъ на рукѣ у Сарчинскаго кольцо, которое, какъ вѣдомо было извѣстно въ семинаріи, онъ получилъ въ подарокъ отъ кулической дочери Евфиміи Мажутиной, и спросилъ: «А что это у тебя за кольцо на рукѣ?»—«Отъ св. великомученицы Варвары». смѣшавшись произнесъ Сарчинскій. Весь классъ, во главѣ съ профессоромъ, расхохотался, а Сарчинскому дѣлалось то жарко, то холодно! «А какъ же эта твоя Варвара зовется?»—переспро-

силъ Сарчинскаго о. Данилъ, благодушно улыбаясь.—«Химушка, Химушка!»—закричали все товарищи, а у бѣднаго Сарчинскаго задрожавъ щеки и рѣсницы подернувшись слезами отъ такой неожиданной бани и публичнаго обнаруженія тайны его сердца. «Этакой дурачокъ Сарчинскій! такой женихъ! и лекціи чрезъ Химушку не выучилъ, бѣдный!» Въ другой разъ, по призывѣ долгой неявки о. Данила на урокъ, чрезвычайно комично представлена была сцена изъ жизни сельскаго священника, въ коей роль священника игралъ Димитрій Моретовъ или, какъ его прозвали товарищи «скацанъ», роль мужаика Осодоръ Крыжановскій, смуглый лицомъ и рябой, а роль вдовы, у которой померъ ребенокъ и за погребеніе коего она торговалась съ причтомъ и старостой какимъ-то исконнымъ и слезнымъ голосомъ съ разными причтіями,—Соббатовскій: на эту то сцену какъ разъ пошатъ о. Димитрій и, оставившая убогаго Крыжановскаго, спросила: «Ты куда, такой лошасть, бѣжишь?»—«Иду къ Митьѣ табачку пошохать».—«Этакой дурачокъ Крыжановскій, такой... такой староста церковный!» и съ той поры товарищи иначе не называли Крыжановскаго, какъ «старостою церковнымъ». Въ другое время, желая возбудить ослабѣвшее вниманіе къ уроку, о. Данилъ прибѣгать перѣдко и самъ къ шуточкамъ и каламбурамъ, отъ которыхъ весь классъ приходилъ въ оживленіе и веселое настроеніе духа. Посмотритъ, наиримѣръ, въ списокъ и спрашиваетъ: «а какой это у насъ есть Митя Месхіевъ?» Тотъ поднимается изъ-за скамьи, и весь классъ хохочетъ, потому что этотъ Митя, — грузинъ родомъ, плечистый 36-лѣтній мужчина, съ черными усами, орлинымъ носомъ и тщательно выбритой бородой, былъ цѣлою головою выше всехъ товарищей и ему менѣе всего шло къ лицу уменьшительное имя. Или вдругъ спрашиваетъ: «А кто это у насъ Фока... Фока Вишневскій?» Тотъ поднимается, а о. Данилъ смотритъ на него съ благодушной улыбкой и, перебирая свою съдую бороду, переспрашиваетъ: «А это не братъ твой Стефанъ Сишневскій?» Опять всеобщій хохотъ до слезъ отъ такого созвучнаго родства. Или: «Петръ Шнаковскій, скажи, что такое значить кунна?» Тотъ смѣшался и молчитъ: «Ну, кто скажетъ на задней

партъ? (а на заднихъ скамьяхъ разсаживались у насъ худшіе ученики, лучшіе же на переднихъ скамьяхъ). Кто-то отвѣтилъ кусть. «Хорошо! а кто это тебѣ сказать?» Опять смѣхъ... Послѣ такого оживленія о. Данилъ приказываетъ замолчать и не смѣяться, потому что ему нужно спросить еще кого нибудь. Всѣ притихли и слѣдятъ за движеніемъ руки о. Данила по списку, на кого надеть жребій отвѣчать. «Ваня... Ваня Безсоновъ, скажи намъ урокъ?» Тотъ поднимается и чистымъ великороссійскимъ акцентомъ читаетъ заданный урокъ; всѣ слушаютъ съ напряженнымъ вниманіемъ, и самъ о. Данилъ, видимо довольный прекраснымъ чтеніемъ урока, вверилъ въ Ваню свои добродушные глаза и только шевелить пальцами то по бородѣ, то по полуоткрытымъ губамъ своимъ, собираясь что-то сказать въ похвалу бѣлкому тещу. Окончилъ Ваня урокъ, и о. Данилъ, поставивши ему въ списокъ очень хорошую отмѣтку, говоритъ: «хорошо, Ваня Безсоновъ, очень хорошо! Ты не изъ кацапін?» Всѣ ученики за боки берутся отъ смѣха и кричатъ: «Нѣтъ кацапін, нѣтъ кацапін!» А Безсоновъ дѣйствительно родомъ былъ великороссъ и пошатъ въ Кіевскую семинарію потому, что отецъ его поступилъ въ Михайловскій монастырь іеромонахомъ. Для прекращенія шума о. Данилъ опять повелъ рукой по списку, и всѣ притихли въ ожиданіи новаго сторириза: «Стефанъ Чижскій! скажите намъ урокъ». Чижскій, сидѣвшій почти у самой входной двери и не обращающій вниманія на шутки о. Данила и всеобщій хохотъ товарищей, всецѣло былъ погруженъ въ свою библейскую исторію и, заткнувши пальцами уши, долбилъ урокъ, который ему никакъ не давался. Сосѣдъ толкнулъ рукой Чижскаго и говоритъ: «у тебя о. Данилъ спрашиваетъ урокъ, читай». Какъ ошарашенный вскочилъ Чижскій съ своего мѣста и до того растерялся, что забылъ даже, какъ начинается урокъ; метался то направо, то налѣво, пока кто-то изъ товарищей шепнулъ ему нѣсколько начальныхъ словъ, и Чижскій пошелъ работать какъ вѣтряная мельница. По такой отвѣтъ видимо не по вкусу приходился профессору, который, желая успокоить взволнованный духъ Чижскаго, замѣтилъ ему: «ты, малый, этакъ не торонись, не торонись;

читай спокойно!» По этой остановке было достаточно, чтобы Чижевскій не сказать далѣе ни слова, или нужно было начинать отвѣтъ съ начала. Товарищи, зная въ чемъ дѣло, стали кричать: «Чижевскій испугался, испугался!» — «Что жъ ты, малый, боишься меня, а? Чего жъ ты испугался? Не бойся!» А у Чижевскаго отъ досады и конфуза покатались по лицу слезы горести. Замѣтивъ слезы, о. Данилъ продолжалъ: «Ты бурсачекъ, а? бурсачекъ?» — «Казенкоштинный, казенкоштинный!» — прокричали товарищи. «Бѣдный Чижевскій, бѣдный бурсачекъ! Ну, сиди—да не пугайся!» А между тѣмъ нужно знать, что этотъ Чижевскій былъ дѣйствительно однимъ изъ самыхъ прилежныхъ, трудолюбивыхъ и скромныхъ учениковъ: никакія игры и шалости его никогда не занимали, съ книгой въ рукахъ онъ буквально засыпалъ и вставалъ: съ книгой его всегда бывало встрѣтись и въ саду, и въ корридорѣ, и гдѣ нибудь въ сажняхъ дровъ: училъ онъ урокъ съ разсвѣта и до прихода въ классъ наставника, училъ и въ самомъ классѣ, во время урока, заткнувши уши, но наука никакъ ему не давалась! Бывало слово въ слово прочтеть мнѣ урокъ, ложась спать, а утромъ встанешь и ничего не помнишь и снова начинается долбить. По причинѣ такой бездарности онъ въ каждомъ классѣ былъ оставляемъ на повторительный курсъ (т. е. на 4 года), и только изъ милосердія и снисхожденія къ его египетскому труду, примѣрной строгости и весьма почтительнымъ лѣтамъ (не менѣе 36) семинарское начальство дало ему возможность окончить курсъ.

Добрый, отеческія отношенія о. Данила къ своимъ питомцамъ не прекращались и по выходѣ ихъ изъ семинаріи. Будучи членомъ консисторіи и пользуясь вліяніемъ у кіевскихъ архипастырей, онъ перѣдко оказывалъ своимъ Ванямъ, Митямъ и Петямъ многоразличныя услуги—кому добрымъ совѣтомъ, кому снисхожденіемъ, а кому законною защитою и ходатайствомъ предъ архипастырями, такъ какъ въ жизни сельскаго пастыря рѣдкому изъ насъ не приходится состоять подъ слѣдствіемъ или судомъ, по причинѣ неопытности, слабостей, промаховъ, несправностей по службѣ и особенно навѣтовъ людскихъ. Перѣдко можно было получить у него и помощь матеріальную, въ случаяхъ критическихъ

и экстренных: такъ, напр., лично мнѣ о. Даниль оказать стѣдующую услугу по окончаніи курса: будучи сиротой и женившись на бѣдной сиротѣ, я отправился въ Кіевъ къ рукоположенію всего съ 40 рублями, истративши около 30 рублей на поштые необходимой священнической одежды и рублей 6 на дорожныя издержки (желѣзной дороги тогда, въ 1864 г., не было), и остался всего съ 4 рублями, на коѣ нужно было прокормиться и прожить въ Кіевѣ около двухъ недѣль, купить неотложно правильникъ, служебникъ и нанять подводчика домой (110 верстъ). Что дѣлать? къ кому обратиться? Знакомыхъ и родныхъ въ Кіевѣ я не имѣлъ, и вотъ, придумавъ всѣ способы къ выходу изъ столь затруднительнаго положенія, я вспомнилъ о всеобщемъ благодѣлѣ сиротъ, отцѣ Данилѣ Максимовичѣ, расположеніемъ коего пользовался въ семинаріи; иду къ нему и рассказываю про свои критическія обстоятельства. Выслушавъ меня и утѣшивъ надеждою, что «за сироту Богъ съ капитою», о. Даниль вынулъ изъ своей сокровищницы 30 рублей и, вручая мнѣ, сказалъ: «этакой бѣдный цензорь!»¹⁾ Ну, а какъ разживешься, тогда отдашь; да смотри и самъ въ жизни поддерживай сиротъ, ибо изъ нихъ выходятъ лучшіе люди, и за благодѣланіе имъ въ день лютея забавить ты Господь! Поцѣловавши нѣсколько разъ благодѣющую десницу о. Данила, я радостно ушелъ на свою квартиру, расчитался съ хозяевами и уѣхалъ домой, а по полученіи въ свое время 30 рублей одновременнаго пособія, выдаваемого обыкновенно всѣмъ новорукоположеннымъ священникамъ, съ благодарностію возвратилъ ихъ незабвенному о. Данилу Максимовичу.

Много благодѣланій оказывалъ о. Даниль также духовнымъ сиротамъ дѣвушкамъ, коимъ, въ качествѣ пѣвѣтъ, иногда давалъ

¹⁾ Какъ цензорь, или классный записчикъ, я остался памятенъ о. Данилу еще тѣмъ, что, по его порученію, продалъ болѣе 50 экз. его книги «Литургии», за что и получалъ отъ него въ подарокъ 1 экзemplарь.

пріючь у себя предъ окончаніемъ семинарскаго курса и соскаты-
 вать съ ними окончивающихъ богословцовъ. Преимущественными
 же заботами и любовію его пользовались близкіе и дальніе
 родные, о чемъ можно читать въ воспоминаніяхъ благоудѣль-
 ствованныхъ имъ лицъ, помѣщенныхъ въ Епархіальныхъ вѣдомо-
 стяхъ за 1882 и 83 года. Будучи еще въ свѣтскомъ званіи (съ
 1833 по 48 годъ), Даниль Максимовичъ по росту, фигурѣ и
 чертамъ лица своего чрезвычайно былъ похожъ на семинарскаго
 есможника Тимофея Ковбу, вѣдѣствіе чего семинаристы навсегда
 и усвоили о. Данилу прозвище «Ковбы», которое перѣдко писали
 на классныхъ стѣнахъ, на доскѣ, на каюдрѣ, на книгахъ, а
 иногда произносили во всеуслышаніе предъ его приходомъ въ
 классъ: «Ковба идетъ!» Но о. Даниль не обращалъ на эти пош-
 лья, ребяческія шалости никакого вниманія: мало того, одинъ
 ученикъ изъ сербовъ, Милотинъ-Микичъ, слыша, какъ товарищи
 въ разговорахъ между собой постоянно зовуть о. Данила Ковбой,
 думалъ, что это его родовая фамилія, а потому: когда однажды
 случилось Микичу объясняться съ о. Даниломъ по поводу не-
 значія урока, онъ, при выходѣ изъ класса, сказалъ: «отецъ
 Кольба! зѣчьмъ вы мнѣ не хоронъ бать поставили?» Не только
 всѣ товарищи разсмѣялись, но и самъ о. Даниль, который въ
 отвѣтъ сказалъ Микичу: «За гѣмъ, что ты, этакой иностранный
 дурачокъ, урока не выучилъ и объясняешься по-турецки!» Дай
 Богъ побольше нашимъ духовнымъ разсадникамъ такихъ ивицъ
 духомъ, чистыхъ сердцемъ и свѣтлахъ умомъ наставниковъ и
 воспитателей!

Ректоръ архимандритъ Петръ Троицкій¹⁾, поступившій въ
 1835 г. въ кіевскую семинарію профессоромъ словесности, логики
 и затѣмъ догматическаго богословія и посвятившій ей свои
 лучшія силы и многіе годы (съ 1835 по 58 г.), былъ выдающимся
 изъ ряда преподавателей своего времени, не стѣнявшійся и
 не стѣнявшій сѣнохъ питомцевъ рутинною древней школы. Это

¹⁾ Смотр. К. Еп. вѣд. за 1885 г. № 15 и 16.

былъ глубокий философ и строгий мыслитель, привлекаясь въ семинарскія аудиторіи даже студентами мѣстной академіи, за что и получили отъ воспитанниковъ кличку: «Кіевскаго философа Платона». Наружный видъ его, съ возвышеннымъ челою, орлинымъ взоромъ, при завитыхъ вверхъ черныхъ усахъ, — былъ величественный и поражающій, такъ что провинившіеся въ чемъ-либо ученики буквально дрожали, какъ осиновый листъ, подъ его взглядомъ, а особенно когда онъ еще крикнетъ: «что? куриная голова!» хотя въ сущности страхъ этотъ оказывался совершенно напраснымъ, ибо Петръ былъ въ душѣ своей чрезвычайно добръ и надъ чувствомъ гнѣва у него безспорно властвовали умъ, почему къ мелочамъ онъ не придирался, а къ шалостямъ учащихся относился философски-нисходительно, почитая ихъ ребячествомъ, неизбежно присущимъ юношескому возрасту, всегда пылкому, страстному и многимъ, безъ достаточнаго разсужденія, увлекающемуся. Вотъ тому примѣры: ученикъ словесности Вл. Козакевичъ укралъ двѣ пачки табаку у своего товарища Вл. Бернацкаго и ученика философіи Оома Бутовскаго; послѣдній заявилъ о воровствѣ старшему номера Якову Кудревичу, а сей отрепортовалъ ректору Петру, съ представленіемъ и подлиннаго, отобраннаго у Козакевича. Такъ какъ трубкукуреніе почиталось преступленіемъ важнымъ, влекущимъ за собою изгнаніе изъ корпуса и даже исключеніе изъ семинаріи, если кто попадался въ немъ нѣсколько разъ, то всѣ три ученика съ каждымъ наступавшимъ утромъ ожидали самыхъ дурныхъ для себя послѣдствій, а особенно Бернацкій, который только за недѣли двѣ предъ симъ принятъ былъ на казенное содержаніе, по случаю смерти отца. Но проходили дни и недѣли тяжкаго душевнаго томленія, а резолюціи никакой; наконецъ спусти мѣсяць или полтора Петръ призываетъ Кудревича и говоритъ ему: «Скажи Козакевичу, что онъ, какъ воръ, будетъ наказанъ; а тѣмъ мальчишкамъ (Бернацкому и Бутовскому) скажи, что деньги на табачнику у нихъ есть, а на замочнику?...» Этими дѣло для трубкукуровъ и окончилось. Бернацкій далъ зарокъ себѣ никогда болѣе не курить, а Козакевичъ пошелъ въ такъ называемую «чорную книгу» и былъ

прочитанъ на конференціи въ числѣ учениковъ, замѣченныхъ въ дурномъ поведеніи. Этотъ Кожакеничъ былъ дѣйствительно выдающийся бездѣльникъ: курить трубку, пьанствовать и не учился, и хотя ему это отчасти напнялось во влпханіе къ его прекрасному голосу (басу), благодаря которому онъ дотянулъ только до филологскаго класса, но затѣмъ онъ былъ исключенъ за дурное поведеніе и буйный нравъ. Поступивши въ митрополитій хоръ, онъ поѣхалъ съ владыкой въ Петербургъ, откуда не пожелаешь уже возвратиться въ Кіевъ, а опредѣлился въ Исакиевскій хоръ: но года черезъ два простудился и досталъ чахотку, отъ которой и умеръ на родинѣ, въ м. Бѣлловкѣ, бердичевского уѣзда. Вспомнивши судьбу и прорѣчки одного изъ бывшихъ товарищей, мнѣ несколько хочется разсказать еще о слѣдующей безразумной, но уже коллективной выходкѣ казеннокоштныхъ воспитанниковъ, служившей, такъ сказать, нѣмымъ протестомъ противъ злоупотребленій тогдашняго семинарскаго эконома Еразма Волошкевича, кормившаго насъ чрезвычайно худо даже въ такіе дни, въ кои, по особому благоволенію ректора Петра, семинарская столовая должна была пахнуть «Подіелемъ», т. е. имѣть третье блюдо въ родѣ жаркого изъ рыбы или мяса, смотря по времени, и вестрѣть конфечными булками житнебазарнаго приготовления. Для такихъ счастливыхъ дней у казеннокоштниковъ имѣлась слѣдующая примѣта. Коль скоро въ семинарской церкви во время богослуженія зажигаютъ паннакадло, значить на обѣдь будутъ булка и третье кушанье. Помнится, было 24 іюня: въ церкви зажгли паннакадло — значить быть булкамъ и третьему блюду. — умозаклучали молитвенно бѣдные бурсаки съ тощими желудками. Отстояли обѣдню; приходимъ въ столовую, ѣдимъ беземѣнные борщи и кашу, съ сладкой надеждой на кусочекъ какой-нибудь соленой или свѣжезатхлой рыбки, и увы! подается отвратительный воднистанъ «картошка въ мушдирахъ», съ прогорѣлой олеей. Поднялся говоръ, стукъ и шумъ въ столовой; кто-то изъ учениковъ, отъ голодной ли досады, или просто по неосторожности, уронилъ со стола тарелку и разбилъ. Этого ничтожнаго повода было достаточно для того, чтобъ вызвать безсмысленное

подражаніе, и многіе изъ недовольныхъ обѣдомъ принялись бить тарелки и ломать деревянныя ложки, уходя съ шумомъ и бранью изъ столовой. Экономъ, присутствовавшій при обѣдахъ учениковъ почти во все воскресныя и праздничныя дни, испугался и убѣжать къ ректору съ доносомъ о бунтѣ толпы желудковъ. Петръ приказалъ старшему дежурному Захарію Шереметинскому представить немедленно списокъ дерзкихъ нарушителей порядка и тишины при трапезѣ и причинившихъ при томъ неслыханный ущербъ семинарскому бюджету. Когда злополучный списокъ отулился у ректора, кто-то распустилъ слухъ, будто начальство рѣшило наказывать виновныхъ такъ: пятого по счету лишить казеннаго содержанія, а десятого — отдать въ солдаты. Страхъ и ужасъ объялъ всехъ казеннокоштныхъ, а особенно безвинныхъ, съ каждымъ днемъ ожидавшихъ лишенія казеннаго хлѣба или солдатской шинели, а потому старавшихся доставить инспекціи самыя точныя свѣдѣнія о действительныхъ виновникахъ печальнаго происшествія, дабы тѣмъ избавить безвинныхъ отъ столь тяжелой кары. А между тѣмъ время шло и съ собою приносило все больше точныхъ свѣдѣній къ разъясненію истинной причины уничтоженія столь рѣдкостной, по разнокалиберности своей, посуды, которую, по истинѣ сказать, давно бы уже следовало изъ гигиенической предосторожности замѣнить болѣе новой, чистой и разнообразной. Когда такимъ естественнымъ путемъ дѣло вполне разъяснилось и оказалось главною причиною крушенія посуды и безпорядка самъ экономъ, который кормилъ воспитанниковъ невыносимо грязно и скудно, а отпускаявшіеся на рыбу, мясо и посуду казенныя деньги на половину пряталъ въ свой карманъ и добывалъ откуда-то посуду со щербинами, битую и грязную до такой степени, что въ нее, изъ опасенія заразиться, противно было класть пищу. — то ректоръ, повявшаго въ дупль своей оставивъ дѣло голодавшихъ бунтовщиковъ безъ всякихъ серьезныхъ послѣдствій, хотя для порядка и острастки все-таки члѣвъкъ съ десяткомъ заплатились стоимѣемъ у порога въ столовой на колѣнахъ, — а потому списокъ буйныхъ желудковъ такъ провалялся у него, въ числѣ ненужныхъ бумагъ, на письменномъ

столѣ до тѣхъ поръ, пока келейникъ Симоонъ Владышевскій или «логическій», какъ прозывали его семинаристы ¹⁾, не выметъ его вонъ съ разнымъ соромъ. А между тѣмъ сколько душевныхъ мукъ и страховъ пережили воспитанники, дѣйствительно чувствованіе себя въ семь дѣлѣ наиболѣе виновными! Вотъ добрый урокъ пылѣвшему времени, предпочитающему исключенія, а не исправленія.—быструю гибель, а не медлительное спасеніе. Было у насъ меньше приставниковъ, и тѣ спасали насъ, а теперь приставниковъ много, хотя учащихся меньше на половину въ каждомъ классѣ, и эти приставники едятъ насъ. Помните еще одинъ случай, въ которомъ Петръ явилъ свое истинно-философское великодушіе и пониманіе требованій жизни и возраста юношескаго. Дѣло было на масленицѣ: казеннокоштные ученики: Кустовскій Григорій, Тарнавичъ Иванъ, Леонтовичъ и другіе весельчаки, узнавши, что ректора Петра вѣтъ дома, задумали устроить въ одномъ номерѣ танцы съ музыкой и вишневкой. Задумали—сдѣлано, и веселіе въ полномъ ходу. Часовъ въ 11 или 12 ректоръ воротился изъ гостей и, услышавши въ коридорѣ музыку и танцы, что у насъ строго воспрещалось, направился прямо въ номеръ, который одинъ изъ всѣхъ и былъ освѣщенъ, и, отворивши настежь дверь, остановился на порогѣ. Увидѣвши ректора, который почти никогда не посѣщалъ номеровъ, ученики съ переполоху, разбѣжались въ разные закоулки, оставивъ въ безпорядкѣ все, что было на столѣ: табакъ, вишневку и закуску. Покачивая головой, Петръ заревѣлъ своимъ звонкимъ басомъ:

1) Петръ часто журилъ этого Симоона за то, что, подметая кабинетъ, онъ убралъ съ соромъ разныя необходимыя записки въ клочкахъ бумаги, надвинія иногда со стола на полъ, и перѣдко говаривалъ ему: «послушай Симоонъ! ну, разуди ты *логически*, что здѣсь мѣшаютъ тебѣ эти бумажные клочки, которые ты преждевременно отсюда уносишь? Вѣдь согласишься, что между ними есть очень нужныя для меня». Кто-то передать этотъ разговоръ семинаристамъ, и они стали звать келейника не иначе какъ «Симоонъ логическій», чѣмъ онъ очень гордился.

«танцмейстеръ, выходи!» Все замерло: «танцмейстеръ, выходи!» — повторилъ Петръ; но ни гласа, ни послушанія не послѣдовало: «танцмейстеръ, — а такимъ почитался Тарновичъ, — выходи!» — закричалъ Петръ въ третій разъ, и произнесши гнѣвно: «зкіе мерзавцы!» захлопнулъ дверь и ушелъ. Но уходъ грознаго начальника померъ веселія мгновенно превратился во водоль всеобщаго унынія: со стола все было немедленно прибрано; музыканты и танцоры на цыпочкахъ и съ оглядкой удалялись каждый по своему: фортеки въ окнахъ и вѣющка были раскрыты на всю ночь для удаленія изъ комнаты водочнаго и трубочнаго запаха; смущенные дожились хлопцы наши спать въ расчетъ встрѣтить самое плачевное утро. Но Петръ, понимая, какого страха патнать отъ провинившимся «мерзавцамъ» своимъ внезапнымъ посѣщеніемъ, не только не сообщилъ о случившемся инспекціи, но даже не пошелъ нужнымъ потребовать объясненія отъ помернаго старшаго, зачѣмъ онъ допустилъ у себя, въ недозволненное время, запрещенныя удовольствія и кто въ нихъ участвовалъ? Хотя послѣдній и въ мысли не допускалъ, чтобы это могло пройти ему даромъ, и со дня на день долгое время ожидать, что вогь его позовутъ, если не къ ректору, то къ инспектору или въ пражленіе семинаріи для объясненій.

Такъ кратко насъ неприяли, и ей не ду, что мы подѣски боялись своихъ добрыхъ начальниковъ и наставниковъ, въ простотѣ сердца своего любили ихъ и неприялись!

Приходя въ классъ на урокъ Петръ всегда опаздывать, иногда на полчаса, а потому наставнику слѣдующаго урока приходилось всегда дожидаться, въ корридорѣ или въ пражленіи, пока ректоръ освободитъ ему аудиторію. Выходя же изъ урока въ такую пору, когда другіе наставники занимались уже въ классѣ, Петръ перѣдко въ корридорѣ наталкивался на учениковъ, кои уходили домой украдкой или, не желая сидѣть на урокъъ, безцѣльно шныряли по разнымъ закоулкамъ до звонка, и между прочимъ однажды наткнулся на ученика философіи Аонасіа Недельскаго, уходившаго отъ урока приснопамятнаго о. Данила Смолюдовича. Остановивъ его, Петръ спросилъ: «ты куда?»—

«Иду воды пить паверхъ». Петръ взялъ его за рукавъ, отворилъ дверь и, вталкивая въ классъ, пропнесь: «иди, пей воду живу; экая животность!» А о. Даниль, по уходѣ ректора, замѣтилъ Недѣльскому, улыбаясь: «этакое дурачокъ Аонасій: говорилъ тебѣ: не бѣгай,—не послушалъ, вотъ и попался о. ректору. а теперь и стыдно!» Живю припоминается еще вступительная рѣчь Петра, сказанная экспромтомъ ученикамъ богословскаго класса въ 1857 году. Пришедши на первый свой урокъ, Петръ, послѣ обычной молитвы, вдругъ обратился къ бывшимъ философамъ съ вопросомъ, котораго они менѣе всего могли ожидать: «Вы зачѣмъ здѣсь? Это классъ не вашъ, это классъ богословскій! Чего вы сюда пришли?» повитно, всѣ недоумѣвали молча. «Вы молчите? Такъ я буду отвѣчать за васъ на мой вопросъ: васъ привесть сюда вашъ разумъ, индукцій Богопознанія. Бѣдный разумнико, затерявшисъ въ заблужденіяхъ, искать по всей землѣ совершеннаго добра, совершенной красоты и истинѣ не находить ихъ,—ни въ системахъ философскихъ, ни въ языческой религіи, и наконецъ, въ отчаяніи, поставилъ въ Аонасахъ жертвенникъ неизвѣстному Богу, какъ бы такъ говори: дайте мнѣ, ради Бога, совершенное добро, совершенную истину. И вотъ милосердный Господь, призрѣвъ на его томленіе, советъ съ неба и далъ ему свѣтъ истинный и вѣру истинную: — на, дескать, наслаждайся! Человѣкъ отвѣдалъ и говорить: прекрасно, превосходно!» и т. д. Въ дальнѣйшемъ развитіи общая мысль относительно философскихъ наукъ была такова, что онѣ суть лишь или подмостки для восхожденія на высоту богопознанія. Преподаяя догматическое богословіе, Петръ упражнялъ учениковъ и въ изъясненіи священнаго писанія ветхаго и новаго завета, которое принято было за неизмѣнное правило читать и на урокахъ остальныхъ наставниковъ, при входѣ ихъ въ классъ, послѣ молитвы къ св. Духу, при чемъ чтець, очередной, долженъ былъ разсказать содержаніе и смыслъ прочитаннаго. На урокѣ Петра случилось прочесть ученику Ао. Недѣльскому притчу о Богатомъ и Лазарѣ; по окончаніи чтенія Петръ спросилъ: «О чемъ?» — «О богатѣ», — отвѣталъ чтець. «О чемъ?» переспросилъ Петръ. — «О богатѣ», — повторялъ

Недѣльскій. «О дуракѣ!» произнесъ сердито Петръ и самъ началъ разъяснять смыслъ и содержаніе притчи столь сердечно и глубокомысленно, что у многихъ слушателей исторгались слезы умиленія. Вообще же, какъ наставникъ, Петръ отличался оригинальностью изложенія своихъ лекцій, выражался замѣчательно точно и логично, чего при отвѣтахъ требовать и отъ учениковъ. Онъ искренно желалъ, чтобы его питомцы разсуждали здраво, работали головой или, по его выраженію, «шевельли мозгами», а не зубрили только заданный урокъ, и потому тѣхъ, кои не въ состояніи были только и связно отвѣчать на его возраженія или припомнить, что нужно было, изъ сказаннаго имъ когда-либо раньше, называлъ обыкновенно: «куринная голова!» Неудивительно поэтому, что у Петра первые перѣдко бывали послѣдними, а послѣдніе первыми.

Профессоръ Даниль Степановичъ *Пономаревъ* преподавалъ въ низшемъ отдѣленіи алгебру и геометрію (на кои часто сходилось два отдѣленія 1-е и 3-е) но такъ отвлеченно и малопонятно, что рѣшительно никто ничего не зналъ, да и знать не могъ, по причинѣ крайне ограниченныхъ познаній въ ариметикѣ, съ какими мы переходили въ семинарію: поэтому Пономаревъ на урокахъ больше сердился, чѣмъ объяснялъ, и за незнаніе, шалости и подсказываніе изъ книги весьма усердно награждалъ своихъ слушателей тяжеловѣсными пощечинами: такъ однажды жестокою оплеуху онъ далъ ученику Ивану Шулькевичу за то, что онъ, насмѣхаясь надъ своимъ товарищемъ Иваномъ Жаловскимъ, шепталъ ему: «мекеки», великій разъ послѣ того, какъ Пономаревъ удалялся отъ стола къ доскѣ: прижавъ это на свой счетъ и думая, что Шулькевичъ говоритъ: *мекеке* (звукъ козла, выражающій насмѣшку хохлоу надъ великоросами, изъ коихъ былъ Пономаревъ), онъ и далъ Шулькевичу оплеуху, произнесши съ сердцемъ: «вотъ тебѣ су... слышь мекеке!» Кромѣ профессорской должности, Пономаревъ исполнялъ еще должность бібліотекаря семинаріи. Приводя въ порядокъ книги, онъ перѣдко приглашалъ въ помощь себѣ учениковъ для переноски книгъ изъ нижняго яруса въ верхній и обратно. Въ верхнемъ этажѣ былъ физиче-

скій кабинетъ. куда допускались ученики философскаго класса для знакомства съ разными физическими приборами и инструментами, приписанными перѣдко и въ классъ на урокъ физики, которую Пономаревъ преподавалъ въ философскомъ классѣ.

Преподаватель греческаго языка Никита Дубилицкій, впоследствии протоіерей, хорошо знаетъ свой предметъ, но былъ мужиковать въ обращеніи съ учениками и въ разговорной рѣчи употребляетъ всегда малорусскій языкъ. Изъ семинаріи Дубилицкій назначенъ былъ уѣзднымъ протоіереемъ и смотрителемъ бursы въ Черкассы, гдѣ впервые завелъ такой порядокъ, чтобы ему звонили во всё колокола, когда онъ шелъ въ соборъ: изъ Кіева по этому поводу ему писали: «ваши черкасскіе колокола слышны у насъ въ Кіевѣ». Бурса же по поводу такого нововведенія смастерила ему слѣдующую штуку: однажды темнымъ осеннимъ вечеромъ встали на колокольню козла и привязавши веревки отъ колоколовъ къ рогамъ и погамъ, ушла, а козель началъ во всё стороны метаться и звонить. Дубилицкій послать узнать, что за окказія? Ему доложили бурсаки, что «шортъ звонить»; поили съ фонаремъ и дѣло объяснилось. Изъ Черкассъ Дубилицкій былъ переведенъ смотрителемъ въ Кіево-софійскую бурсу, а отсюда настоятелемъ Пригиско-николаевской церкви, гдѣ проказникъ диаконъ, изъ-за какого-то неудовольствія, однажды на литіи, надѣвая ему камлавку, насунуть на самый носъ и при этомъ произнесъ ему на ухо: «а ку-ку, Мыыыто!» Любить Дубилицкій говорить импровизаціи и однажды, изъясняя евангельское сказаніе о ловитвѣ рыбъ, остановился слишкомъ долго надъ разрѣшеніемъ вопроса: почему апостолы вытянули именно 153 рыбы, а не болѣе или менѣе? Почему не 100, не 90, не 80, не 70 и т. д. Заинтересованные слушатели сосредоточили все свое вниманіе, ожидая, какъ разрѣшитъ столь мудреный вопросъ профессоръ, и вдругъ слышать отвѣтъ: «потому, что столько угодно было Богу!»

Свят. В. Радский.

До історії „Тарасової книгарні“.

(Разуба Биянам книаря Щербака про книгарню й запросяни для дальшої послуги: ноябрь 1867 года).

Як умер Тарас Шевченко та продавалось його збіжжя, громада наша у Петербурзі купила собі на свій кошт Тарасові книжки (що мав він од знайомих то що), малюнки його й таке пише. Тоді я став казати в громаді, що добре б було завести громаді *Тарасівську громадську книгарню* або й музеум наш громадський, додаючи до Тарасових книжок і малюнків наші подаровані та куплені громадою книжки то що, то колись може б мали ми отакий «Національний Музей» і «Публичну Библиотеку», як от у чехів (тоді були у наших громадах такі думки¹⁾).

Що до книжок, то я казав у громаді, що дарую громаді які були тоді в мене свої книжки (чимало таки) і беруся до того

¹⁾ Казали тоді й так, що щирим людям треба б так робити: що от у кожного є які-такі книжки, що йому ніколи їх треба, а иноди й зовсім не треба, то віддати б їх до гургу до громадської книгарні у схованку; коли треба якої книжки, то брати для своєї користі, а не треба—то й нехай вона буде для користі інших. Хто ж дуже кохається у книжках, як от учені у книжках по своїй науці, або у кого такі книжки, що йому їх кожного часу треба, шо ті дадуть їх до громадської книгарні описля, хоч би після смерті, хоч і в тестаменті про те записнуть. Як би була воля та можно, та що як би й чоловік такий був сталий на місці та ще й щирий, то було б це добре й геть-то.

щоб приїмати усякі книжки до гурту, стерегти їх, як громадське вже добро і турбуватися про те, щоб на користь громаді та Тарасова громадська книгарня росла та ширилась. У Петербурзі здались на те, щоб я був бібліотекар громадський, і почали давати книжок. До тих, що були мої, то куповані мною, то подаровані мені перше земляками видавцями та писателями (Кулішем, Костомарою і іншими), подав перш усього до моїх рук П. О. Кулин де-які книжки, що друковались у його друкарні, і другі від себе, а потім стали потрошки давати й інші: В. М. Білозерський, М. Т. Помпе, В. П. Коховський, Лебединцев, Д. С. Каменецький (свої видання й інші) і другі люди громадські. Найбільш потім книжок друкованих і писаних прийшло до моїх рук від В. М. Білозерського, з редакції Основи.

Написав я був план устава Тарасівської громадської книгарні, та тільки прочитав те де-яким громадянам, бо громадю братися так за це діло не вільно. Один я, як книжчий, робив і роблю по тому плану й думці: збирав і збираю усяку бумагу писану і друковану, давав де-кому читати громадські книжки за гроши (по 10 шагів за прочитання і користування кожною книжкою), та у Петербурзі є багато книжок і книгарень, що б дурно можно кожному читати, то грошей за це зібрано дуже трохи (щоб купувати за ті гроші інші потрібні книжки, переплітати їх то що).

Як послано мене в кінці 1864 року до Нєкова, то з відома громади книгарем на той час став Данило Семенович Каменецький; переїшов жити у мої кімнати, де лежать книжки, та й писав список їх то що, поки його самого послано до Нєрми на службу. Як був я у Нєкові, то зібрав я й там скільки книжок, а переїзжаючи торік до Київ, одслав і ті до гурту, умовившись із Каменецьким, за порадою громадською, щоб усі зібрані до громадської книгарні книжки згодом перевезені були сюди до Києва. Одже Каменецького й досі не пускають назад у Петербург. Тим часом торік і цього року до моїх рук прийшло ще книжок чимало, бо омірч тих, що купив я на свій кошт, дано до гурту частину громадських київських книжок і подаровано де-якими людьми, а то чимало хоч і не дуже важних книжок і книжечок

старих єсть у мене від Євгенія Васильовича Судовникова, що посланий до Кострома¹⁾. Поїхавши оце у тім місяці до Петербурга, щоб забрати відтіля за порадою й тутешньої громади книжки до Києва, і не заставши ще там Каменецького (без його ж це діло гаразд зробити не приходиться), я узяв тільки частину книжок, яку зміг, та прикупив на 25 карбованців (як укунорочні матеріали дав 5 р., за переспілку сюди 13 худ. по 1 руб. 40 коп. треба заплатити 18 р. 20 к.: за страховання 3 р.) та привів ще й ті, що подарував темер В. М. Білозерський з нівеотні. Затративши ото темер на ці книжки карбованців з 50, думаю, що усі останні перестані будуть сюди по весні на той рік. А ті Тарасові книжки й малюнки, що з їх почалась у Петербурзі громадська книгарня, окреме заховані у надежних руках²⁾.

1) Радилсьь ми з ним так, щоб за ті книжки, що він, як вибір не потрібний йому покинув у мене, я купив йому на свій кошт карбованців на 20 вищих, яких йому треба; але потім, хоч я й писав йому, чи не скаже краще прислати йому грошми, він і досі нічого про те ані пише, ані каже до мене.

2) Цю випись взято нами з архива Музея української давнини В. В. Тарновського в Чернигові (ч. 92 Шевченківських паперів). Цікаво було б почути од старіших людей київських, громадян, з тих часів, коли приїхав до Києва М. Щербак,—де зараз і в якому стані перша (не легальна, як на ті часи) «Тарасова книгарня», а так само до кого перейшли книжки з бібліотеки Т. Г. Шевченка, що їх заховано було «в надежних руках», бо в Музеї Тарновського їх немає.

В. Доманицький.

Матеріалы для біографіи Ж. Х. Костомарова.

I. Письма Н. И. Костомарова къ М. А. Максимовичу.

Знакомство Костомарова съ Максимовичемъ относится къ 1844 году, какъ свидѣтельствуеъ самъ Костомаровъ въ «Автобіографіи»,¹⁾ и продолжалось очень долго. Но внѣшнія сношенія между двумя украинскими историками были незначительны. У насъ имѣется всего только четыре письма Костомарова къ Максимовичу, періодъ написанія которыхъ обнимаетъ собою семнадцать лѣтъ. 1847—1859—1864 вотъ тѣ годы, къ которымъ относятся письма Костомарова. Какъ видимъ, сношенія между нимъ и Максимовичемъ носили случайный характеръ.

Первое письмо Костомарова особенно цѣнно въ біографическомъ отношеніи. Оно писано незадолго до ареста Костомарова, когда онъ уже былъ обрученъ со своею невѣстою Аліною Леопольвовною Крагельской, на которой женился однако только въ 1875 году, т. е. черезъ 28 лѣтъ, по смерти ея перваго мужа. Въ своемъ письмѣ къ Максимовичу Костомаровъ, полный надеждъ и не знающій о приближающейся грозѣ, разбившей его жизнь, приглашаетъ своего стараго товарища по наукѣ на свадьбу. Но судьба сыграла съ Костомаровымъ злую шутку...

Второе письмо отъ 2 августа 1859 года носитъ исключительно научный характеръ и касается монографіи Костомарова:

¹⁾ «Литературное наслѣдіе», стр. 47.

«Богданъ Хмельницькій». Къ сожалѣнію, мы не можемъ представить этого письма во всей цѣлости, такъ какъ почеркъ письма до того неразборчивъ, что, при всемъ нашемъ желаніи уразумѣть письмо, мы не могли этого сдѣлать. Костомаровъ вообще отличался удивительно неразборчивымъ почеркомъ, и чтеніе его писемъ иной разъ равносильно рѣшенію труднаго ребуса.

Третье письмо отъ 8 сентября 1864 года является отзвукомъ одного эпизода изъ жизни петербургской громады 60-ыхъ годовъ. Героями этого эпизода были простая сельская дѣвушка Маруся изъ каневского уѣзда и пѣкто Григорій Ч—скій. Последний, провожая тѣло Шевченка на Украину, познакомился тамъ съ Марусею и, покоривъ ея сердце своею культурною на видъ любовью, уговорить ѣхать въ Петербургъ и обвѣнчаться тамъ съ нимъ. Родители не отпустили Марусю, прежде чѣмъ она не будетъ обручена съ Ч—скимъ, и потому обрядъ обрученія надъ ними былъ совершенъ. Маруся уѣхала съ Ч—скимъ въ Петербургъ и вскорѣ появилась въ украинскихъ кругахъ, выдѣляясь среди сюртуковъ мужичишъ и платьевъ дамъ своимъ національнымъ костюмомъ, украшеннымъ лентами. Всѣ обращали вниманіе на милую деревенскую дѣвушку, но мало кто задумывался надъ тѣмъ, насколько хорошо это выставленіе на показъ крестьянской дѣвушки среди чуждаго ей по развитію общества. Возмущался этимъ одинъ только Костомаровъ.

Маруся была безгранично предана своему возлюбленному и жестоко поплатилась въ концѣ концовъ за свою необдуманную любовь. Ч—скій доказалъ на своемъ примѣрѣ, какъ мало имѣютъ значенія и теоретическія идейныя построенія, и національныя стремленія, и общественное мнѣніе, если человѣкъ не развилъ въ себѣ личныхъ устоевъ нравственности, не достигъ личнаго нравственнаго совершенства. Ничто не помѣшало Ч—скому сдѣлать дурное дѣло: ни то, что онъ провожалъ на Украину останки Шевченка, гордость украинскаго народа, ни то, что онъ, конечно, зналъ и, можетъ быть, гдѣ либо въ кружкѣ съ чувствомъ читалъ Шевченкову «Катерину». Какъ должно бы было содрогнуться въ могилѣ надъ Дибиромъ тѣло славнаго поэта, если бы онъ узналъ, что надъ его гробомъ совершено то преступленіе, по поводу ко-

того такъ негодовала его страдающая муза, если бы онъ зналъ, что его проведы на Украину создадутъ въ украинскомъ селѣ еще одну покрывку!

Черезъ нѣкоторое время Ч—скій стать относит.ся къ Марусѣ очень грубо и даже жестоко, и потому Маруся становится предметомъ вниманія петербургскихъ украинцевъ. О грубомъ отношеніи Ч—скаго къ Марусѣ прежде всего узнаеть Н. А. Бѣлозерская, которая въ своихъ воспоминаніяхъ о Костомаровѣ оставила свидѣнія обо всей этой исторіи, подтверждаемая документами.¹⁾ Въ Марусѣ принимаютъ участіе, а Костомаровъ жертвуетъ въ ея пользу одну свою статью. Рѣшили отправить Марусю на родину. Но Ч—скій, очевидно, боясь дальнейшей огласки дѣла, постыдился помириться съ Марусею, однако, какъ и слѣдовало быть, не надолго. Вскорѣ непріятности возобновились, и Маруся должна была искать пріюта у Бѣлозерской, въ семьѣ которой приняла на себя обязанности няньки.

Наконецъ Ч—скій самъ рѣшилъ отвезти Марусю на родину. Это возволновало Костомарова: «А что—нишеть онъ Бѣлозерской,—если онъ ее на дорогѣ отправить на тотъ свѣтъ. Тотъ, кто способенъ такъ безперемежно обращаться съ честию женщины, способенъ и на душегубство. Примите это къ свидѣнію. Не напишеть ли къ роднымъ Маруси всю подготовку и просить отвѣта: согласны ли они ее принять? А между тѣмъ насѣть на Ч—скаго. Онъ долженъ жениться». Однако, изъ послѣдняго ничего не могло выйти: Ч—скій былъ уже женатъ и, когда обольщать крестьянскую дѣвушку, не имѣлъ впереди никакой благой цѣли.

Хлюпоты по поводу возвращенія Маруси на родину протянулись до 1864 года; въ нихъ приняли участіе Н. А. Бѣлозерская, Н. И. Костомаровъ и Н. А. Кулишъ. Послѣдній принадлежалъ къ этому дѣлу жившаго тогда въ своемъ полтавскомъ имѣніи на Дибирѣ, вольѣ Прохоровки, М. А. Макенювича. Въ мартѣ 1864

¹⁾ «Русская Старина», 1886 г., мартъ: Н. И. Костомаровъ въ 1857—1875 гг. Воспоминанія Н. А. Бѣлозерской».

года Кулишъ обратился съ письмомъ къ Максимовичу и просилъ его переговорить съ матерью Маруси относительно того, можетъ ли она принять къ себѣ свою несчастную дочь или нѣтъ: «Землячка наша Маруся—писала Кулишъ къ Максимовичу, -- дочь підгірнього каневского рыбака, ошиблась въ своихъ мечтахъ о счастливой жизни. Оказалось, что ея возлюбленный женатъ и потому не можетъ поставить ее въ незаслуженное положеніе. Она рѣшилась вернуться къ матери, но боится пожить очей. Передаю ея покорѣннѣйшую просьбу переговорить съ ея матерью, которая у васъ бываесть, и увѣдомить меня, можетъ ли эта сестра Шевченковой Катерины вернуться въ родную хату. Дѣтей у ней нѣтъ, и она все еще похожа на прежнюю Марусю. Можетъ быть, на берегахъ Дѣяра - Славути она найдетъ себѣ жениха; а здѣсь ей придется погибать сиротою. Маруся не недостойна вашего участія. Кромѣ ея несчастной ошибки, которая, вѣроятно, повела ее къ излишней близости съ обманщикомъ, я ничего предосудительнаго за ней не знаю».

При этомъ, очевидно, подъ вліяніемъ Кулиша или Бѣлозерской, Маруся сама обратилась съ письмомъ къ Максимовичу. Дрожавшею, непривычною рукою дѣвушка сочинила посланіе къ Максимовичу, котораго она, по видимому, знала еще на родинѣ. Письмо было исправлено, вѣроятно, Кулишемъ, такъ какъ въ немъ выдержано введенное имъ правописаніе, и затѣмъ переписано Марусею начисто, поскольку она могла сдѣлать это. — «Будте ласкаві, щирій козаче, добродію — такъ писала Маруся Максимовичу — я васъ дуже прошу приговорити зматірю замене чи приймуть вони мене, якъ я приїду сама, чи ні, бо мабуть Грицько иншоїде, то будте ласкаві скажити матирі який порадаця збратамъ, чи лучше якъ я приїду, чи щобъ тутъ була, якъ вони скажуть, то я такъ зроблю. Маруся Українка».

Грицько—это Ч—скій, самъ сначала желавшій проводить обманутую имъ дѣвушку на родину.

Въ сентябрѣ 1864 года Маруся наконецъ поѣхала на родину. Можно думать, что Костомаровъ черезъ нее лично передалъ Максимовичу печатаемое ниже письмо къ нему; за это говорить

какъ бы рекомендабельный тонъ письма. Погодование Костомарова по поводу поступка Ч—скаго было велико. Но не только моральная сторона дѣла возмутила Костомарова. — онъ боялся неблагоприятныхъ идейныхъ послѣдствій, могущихъ произойти отъ подобныхъ этому случаевъ. Костомаровъ предвидѣлъ, что такія безправственныя дѣянія, какое совершилъ Ч—скій, подрываютъ довѣріе народа къ интеллигенціи и породятъ къ ней въ народной средѣ подозрительное отношеніе. Поэтому онъ предлагать рѣшительную нравственную мѣру для предупрежденія повторенія такихъ поступковъ, какой позволить себѣ Ч—скій: Костомаровъ считалъ необходимымъ предать дѣлу гласности.

Маруся поѣхала на родину, но въ Петербургѣ ничего не знали объ ней. Это тревожило всю громаду, и потому по общей просьбѣ Кулишъ снова обратился къ Максимовичу: «Петербургская громада беспокоится о неизвестности положенія каневской Маруси и просила меня осведомиться у васъ, достигла ли она предѣловъ своей убогой родины. Кстати сообщу вамъ, что въ громадской радѣ, собранной 11-го октября, Ч—скій лишенъ общими приговоромъ званія гражданина и признанъ недостойнымъ общенія съ честными людьми. Просимъ васъ, при случаѣ, сообщить объ этомъ кому слѣдуетъ, чтобы не считали насъ равнодушными къ такимъ подлостямъ и тиранству, какія дозволяетъ себѣ Ч—скій относительно Маруси.»

На этомъ письмѣ обрываются точныя свѣдѣнія о Марусѣ. Что было съ нею потомъ? Приняла ли ее родная мать или нѣтъ? На эти вопросы, вѣроятно, мы нашли бы отвѣтъ въ письмѣ Максимовича къ Кулишну, которое конечно, было имъ написано по поводу послѣдняго письма Кулиша. Но если вѣрить слухамъ, ходившимъ въ петербургской громадѣ, судьба Маруси была печальна. Объ этомъ слухъ говоритъ Н. А. Бѣлюзерская, не ручающаяся, впрочемъ, за достовѣрность сообщаемого ею извѣстія. Жизнь Маруси согласно съ этими слухами, направилась въ сторону наименьшаго сопротивленія: дѣвушка, лишенная чести, легко ужъ поддавалась соблазнамъ со стороны другихъ лицъ и въ концѣ концовъ . . . стала жить этимъ. Но повторяемъ, Н. А. Бѣлюзерская

оговаривается, передавая петербургскіе слухи, что она ихъ не прочтѣла.

Послѣднее письмо Костомарова къ Максимовичу, какъ и второе, посвящено исторіи Богдана Хмельницкаго. Въ этомъ письмѣ нами не разобрано два слова.

I

Кіевъ. Ст. гор.

18 = III д. Мовьяна — 47.
18 близъ ц. Андрея
Первозв.

Почтеннѣйшій Михаилъ Александровичъ!

Очень жалѣю, что не могъ изъяснить вамъ своей благодарности съ тѣмъ самымъ послемъ, который привезъ мнѣ драгоценности для исторіи Украины, Симоновскій, хотя источникъ поздній, однако все-таки заключаетъ кое-что новое, а мнѣ каждая кроха драгоценна при разработкѣ моей Хмельницины. Сто разъ въ восхищеніи благодарю васъ и совѣтую поспѣшить съ письмами, ибо Кулешъ, проѣзжая черезъ Кіевъ, извѣстилъ меня что онъ отдастъ свои письмена вмѣстѣ съ частію монухъ Боднянскому, который хочетъ ихъ напечатать въ «Чтеніяхъ». Ради Бога, поспѣшите; употребимъ общія усилия, чтобъ не допустить гордой Москвѣ возвыситься надъ престарѣлымъ нашимъ Кіевомъ. На нашей сторонѣ Шевченко, который къ сожалѣнію, гдѣ-то пропадетъ, но скоро явится: мы его засадимъ малевать для сборника. Несмотря на измѣну Кулеша, отдававшегося подъ протекцію московскую, мы еще можемъ одержать первенство быстротою¹⁾. Зная, что вы открыли подлинку и имѣете уже часть суммы, я смѣшу васъ просить. Что до меня лично, желаю только, чтобъ изданы были

¹⁾ П. А. Кулешъ отдалъ Московскому Обществу Исторіи и Древностей Россійскихъ, секретаремъ котораго былъ въ то время проф. О. М. Боднянскій, свои этнографическіе матеріалы. Впоследствии эти матеріалы вошли въ «Записки о Южной Руси».

пѣсни: желаю этого, какъ любитель Украины; а какъ преданный вамъ, желаю, чтобъ дѣло совершенно было именно вами. Пусть кто началъ, тотъ и кончаетъ¹⁾. Кулеши уѣхалъ назадъ тому недѣлю двѣ и жить здѣсь только два дни. Съ нимъ и женою его поѣхалъ и Бѣлозерскій.

Я бы пріѣхалъ къ вамъ въ Прохоровку, но запятъ важнымъ дѣломъ, именно я женюсь, и желать бы видѣть васъ при такомъ многозначительномъ событіи моей частной жизни, а между тѣмъ, принося вамъ самое искреннее, самое задушевное поздравленіе съ наступающими праздниками Воскресенія Христова, съ чувствомъ привязанности, признательности, любви и уваженія пребываю навсегда вашимъ искреннимъ доброжелателемъ и готовымъ на все, чѣмъ могу оправдать ваше ко мнѣ вниманіе, вѣнъ преданный Николай Костомаровъ.

II

Сиб. августа 2. 1859.

Милостивый государь Михаилъ Александровичъ,

Благодарю васъ за честь, сдѣланную мнѣ разборомъ «Хмельницкаго»: вы достаиваете меня вызовомъ на поединокъ²⁾. Я слишкомъ уважаю васъ и знаю, что нелегко мнѣ будетъ состязаться съ вашими знаніями въ южнорусской старинѣ, однако первые удары ваши я отпарировать въ № 132 «Сиб. Вѣдомостей». Вы обѣщаетесь вывести гнилую болотную воду, найденную вами

¹⁾ Имѣется въ виду подготовлявшійся тогда Максимовичемъ «Сборникъ украинскихъ пѣсенъ», вышедшій въ 1849 г. въ Кіевѣ.

²⁾ Разбору монографіи Костомарова Максимовичъ посвятилъ слѣдующія статьи: «Письмо о Богданѣ Хмельницкомъ», «Украинецъ», 1859, 117—174; «О пріѣздѣ Богдана Хмельницкаго въ Кіевъ изъ Замостья», «Русская Бесѣда», 1859, кн. VI. На статью Костомарова въ «Сиб. Вѣдомостяхъ» Максимовичъ отвѣчалъ тамъ же въ № 8-омъ 1860 года.

въ выпискѣ изъ Коховскаго, на чистую воду Дибировскую. Вы сдѣлаете большую услугу исторіи. Но въ такомъ случаѣ я васъ попрошу о слѣдующемъ:

1) Не приписывайте моему личному взгляду свидетельства современниковъ. Взглядъ Коховскаго, какъ политика, не можетъ быть правильнъ, какъ и взглядъ его современника южнорусса, и я привожу ихъ только для того, чтобы показать, какимъ былъ Хмельницкій для своихъ современниковъ.

2) Не давайте значенія исторической дѣйствительности тому, что имѣетъ характеръ возможности -- не болѣе. Такимъ образомъ вы обвинили меня за неясность въ опредѣленіи срока илліа Хмельницкаго и составили свое предположеніе, которому дали характеръ исторической истины, а между тѣмъ открывается, что, если я виноватъ, то не за то, что не означилъ этого срока, а за то, что принялъ свидетельство Сѣркова письма: на дѣлѣ же, по соображенію событій, въ немъ и ошибка

Нѣкоторые, основываясь на вашихъ указаніяхъ, обвиняютъ меня въ томъ, будто бы я пользовался польскими источниками безъ всякой критики. Эта мысль была выражена въ « Обозрѣніи» недавно съ ссылкой на васъ. Пользоваться безъ критики источниками—значитъ принимать ихъ на вѣру безъ размышленія. Но если я не высказываю своихъ понятій о томъ, какъ понимать или изображать такіа-то событія такой-то и другой источникъ, то изъ этого не слѣдуетъ, что я пользовался ими безъ критики. Критика осталась у меня въ портфель, ибо я не хотѣлъ издавать критическихъ изслѣдованій. Меня можно обвинять въ томъ, что я не такъ понялъ такой-то источникъ, не такъ смотрѣлъ на него--правда, но никто не можетъ прямо сказать, что я вовсе пользовался ими безъ критики, и вы, вѣроятно, этого не скажете, и доказали это вашимъ разборомъ, гдѣ вы, опровергая меня, хотите, однако, угадать, отчего я такой-то фактъ представилъ такъ, а не иначе. Это потому, что вы дѣло знаете, и вамъ павѣстна процедура историческаго труда. Желать бы я, чтобы эти почтенные судьи русской литературы, такъ олимпійски

изрекающіе надо мною приговоръ, доказали мнѣ, безъ вашего пособія, что я пользовался безъ всякой критики польскими источниками, которыхъ они и въ рукахъ не держали.

Теперь я занимаюсь исторіею козачины до Богдана. Вы бы мнѣ оказали великое благодѣаніе, если бы удостоили указать на источники, которые извѣстны вамъ и, можетъ быть, мнѣ неизвѣстны. Всякое указаніе и замѣчаніе ваше я приму съ полною благодарностію. Передайте или перешлите письмо Шевченку: вѣроятно, вы знаете, гдѣ онъ теперь. Глубокоуважающій васъ, преданный вамъ душевно И. Костомаровъ.

Адресъ мой: Въ книжный магазинъ Д. Е. Кожанчикова съ передачею И. П. Костомарову.

III.

Многоуважаемый Михаилъ Александровичъ.

Позвольте мнѣ обратиться къ вамъ съ покорнѣйшею просьбою. Удостоите участіемъ вашимъ бѣдную Марусю: она вамъ уже извѣстна, пристройте ее съ родомъ-племемъ и, если можно, доставьте ей возможность жить честнымъ трудомъ. Очень прискорбно, что мерзавецъ Ч—скій, погубившій эту дѣвушку, приѣзжалъ въ Украину съ тѣломъ Шевченка и такимъ образомъ положилъ пятно на патриотическое дѣло, которое ему пмѣли неосторожность доверить. Надобно стараться, чтобъ имя его было предано достойному презрѣнію, но чтобъ народъ не былъ расположенъ по этому несчастному примѣру встрѣчать съ подозрѣніемъ всякаго, кто къ нему обратится въ интересахъ народности. Надобно бы напечатать о поступкѣ Ч—скаго, между прочимъ.

Хотѣлъ было я перебраться на Украину, чтобы провести остатокъ дней въ странѣ своей, текущей млекою и медомъ, но увы! — свѣлые міра сего, сѣднціе на сѣдалищахъ власти, по наущеніямъ суетливыхъ клеветниковъ, не допустили меня. Я любилъ всю жизнь Украину, ея народъ, ея языкъ, ея природу:

за это меня слѣдуетъ лишить возможности дожить и умереть тамъ. Глубокоуважающій васъ П. Костомаровъ.

Сентября 8. 1864. Сиб. 1).

IV.

Многоуважаемый Михаилъ Александровичъ.

Въ настоящее время занимаюсь передѣлкой «Богдана Хмельницкаго» и съ великою благодарностію воспользуюсь вашими замѣчаніями, высказанными печатно: кромѣ нѣкоторыхъ (1), я со всѣмъ согласенъ: въ особенности каюсь въ повтореніи характеристики Коховскаго, которая идетъ болѣе къ Выговскому, чѣмъ къ Хмельницкому.

У васъ есть . . . книга. Прикажете выписать изъ нея (на мой счетъ) названія сотенъ, имена начальствующихъ лицъ и приложенныя тамъ стихотворенія. Будьте столько добры.

Кстати, подѣлюсь съ вами любопытнымъ извѣстіемъ. Въ одной изъ рукоп. П. П. Библ. (разноязычн. Р. № 5) есть письмо кого-то изъ Львова въ Варшаву о разныхъ вѣстяхъ. Письмо въ июль 1648 (29) сообщаетъ, что Хмельницкій женился на шляхтянкѣ Чаплинской, вдовѣ шляхтича, убитаго недавно.

Вопросъ, того ли Чаплинскаго, съ котораго все началось? Во всякомъ случаѣ, значить, всѣ источники, показывающіе бракъ его въ январѣ 1649 года, врутъ, и патріархъ сюда прилетѣлъ напрасно. А какъ вы думаете, происшествіе съ Чаплинскимъ было прежде или послѣ порученія Владислава строить чайки? Я никакъ не могу этого въ толкъ взять. Я скорѣе склоненъ думать, что послѣ, и даже послѣ вторичнаго обращенія къ козакамъ, о которомъ говоритъ Грондскій. Первое было въ Варшавѣ въ мѣс. 1646 г.; сеймъ въ ноябрѣ того же года разрушилъ затѣи. Грондскій говоритъ, что послѣ того Осолнискій съ Любовицкимъ

1) Вверху почтового листа приписано рукою Максимовича: «Пол. 27 сентября».

обѣхали пограничныя крѣпости и опять обратились къ козакамъ, уже къ Хмельницкому. Миѣ кажется сомнительнымъ побѣдка самого Оссолинскаго, онъ былъ слишкомъ хитръ и остороженъ, а что посылалъ туда Любовецкаго, это очень вѣроятно. Вотъ это-то вторичное предложеніе начать войну съ Турціею и расположило Хмельницкаго выманить у Пльшана (скорѣе чѣмъ у Барабаша) привилегію, данную королемъ, а вѣдѣе затѣмъ сдѣлать набѣды Чаплинскій, имѣвшій, можетъ быть (и болѣе чѣмъ вѣроятно) столько же политическое побужденіе, сколько и его личное. Набѣды эти, какъ миѣ кажется, сдѣланы были, между прочимъ, съ тѣмъ, чтобъ отнять у Хмельницкаго привилегію.

Какъ вы объ этомъ думаете? сообщите.

Глубокоуважающій насъ П. Костомаровъ. Окт. 24. 1864.
Сиб. IX линія. Вас. Остр. д. № 1 кв. № 5.

(1) Писарства Хмельницкаго, времени плѣна у турокъ, участія въ прежнихъ возстаніяхъ и времени отнятія привилегіи. Кстати. . . . о Барабашѣ ошибка. Дѣло было съ Пльшемъ, а не съ Барабашемъ.

(Вверху письма рукою Максимовича приписано: «Пол. 10. Отвѣч. 16»).

П. П. Костомаровъ и „Кіевская Старина“.

Основаніе въ 1882 году «Кіевской Старины» должно было быть очень близкимъ сердцу знаменитаго и престарѣлаго уже въ то время П. П. Костомарова. Какъ, по выраженію древняго книжника, радуется купецъ, сотворившій прікупъ, или писецъ, дошедшій до конца книги, такъ, конечно, долженъ радоваться ученый, занимающійся въ определенной области науки, основанію журнала, посвященнаго его специальности. Какъ ни близки были сердцу Костомарова всѣ области русской исторіи, но все-таки ближе всего, средиѣ всего была ему область исторіи украинской, для которой онъ много поту утеръ на лицѣ своемъ,

какъ говорили русскіе дѣтнописцы. Въ «Кіевской Старинѣ» Костомаровъ впервые видѣлъ органъ, специально посвященный дорогой для него области исторіи украинскаго народа и его быта. Существовавшая въ 60-ыхъ годахъ «Основа» не могла представлять для Костомарова такого же интереса, какъ и «Кіевская Старина», такъ какъ это былъ органъ, главнымъ образомъ посвященный художественной украинской литературѣ и публицистикѣ, и въ незначительной степени отводившій мѣсто разработкѣ историческихъ вопросовъ, касающихся Украины.

Первый редакторъ - издатель «Кіевской Старины» О. Г. Лебединцевъ могъ вполнѣ разсчитывать на сотрудничество Костомарова, съ одной стороны, по чисто принципіальнымъ соображеніямъ, а съ другой, потому, что могъ всегда положиться на влияние и содѣйствіе своего брата Данила Гавриловича, который былъ старымъ пріятелемъ Костомарова¹⁾. Однако, неизвѣстно, обращался ли Лебединцевъ черезъ своего брата съ первымъ предложеніемъ къ Костомарову принять участіе въ журналѣ. — Измѣщаясь у насъ письма указываютъ лишь на непосредственное обращеніе самого Лебединцева къ Костомарову, а также черезъ В. Б. Антоновича и П. П. Житецкаго, съ просьбою помѣстить въ «Кіевской Старинѣ» монографію «Мазепа». Но это желаніе Лебединцева не осуществилось. Костомаровъ уже обѣщаль «Мазепу» редактору «Русской Мысли» С. А. Юрьеву, и монографія была напечатана въ томъ же 1882 году въ названномъ журналѣ. Но на будущее время Костомаровъ обѣщаль Лебединцеву ревностное сотрудничество въ его журналѣ.

Съ нетерпѣніемъ ожидалъ Костомаровъ выхода «Кіевской Старины», ждать, какъ «краснаго солнышка», и, дѣйствительно, нашелъ въ ней для себя много интереснаго и даже новаго, какъ напр., дневникъ польскаго дворянина Станислава Освѣцима, жившаго въ XVII вѣкѣ, въ которомъ онъ описываетъ польско-козацкія столкновенія своего времени. Однимъ только не былъ доволенъ

¹⁾ «Автобіографія» въ книгѣ «Литературное наследіе», стр. 205.

Костомаровъ въ вышедшей первой книжкѣ «Кіевской Старины» — это ся наружнымъ видомъ: «Типографія, гдѣ печатается «Кіевская Старина», хромаетъ, а переплетчикъ, который брошюровать экземпляры, изъ рукъ вонъ: невозможно читать книги: такъ и высыпаются листы. Надобно переплетать, на это нужно время, а между тѣмъ хочется познакомиться съ ея содержаніемъ». Безъинтересно сопоставить съ жалобами Костомарова на неудовлетворительную внѣшность «Кіевской Старины» указаніе на то же самое, сдѣланное Н. С. Лѣсковымъ, который также былъ приглашенъ Лебединцевымъ оказать «Кіевской Старинѣ» содѣйствіе своими пронаведеніями, гдѣ онъ и напечаталъ «Печерскіе антики.» Вотъ что писалъ Лѣсковъ издателю «Кіевской Старины»: «Обертка нова, хороша, но не совѣтъ: кафель хороши. ¹⁾ а шрифтъ отвратительный. Чортъ ли въ немъ, что онъ съ того или другого рисунка, когда онъ не четокъ, не бьетъ въ глаза, не кричать!... Но моему это никуда не годится. Еще не хорошо, что вы позволяете переплетчику брошюровать «на класкѣ», черезъ что книгу въ рукахъ держать невозможно,—такъ изъ нея потроха и сыпятся. Читатель не любитъ всего того, что его раздражаетъ. За 1 1/2 коп. такую книжку можно брошюровать «на штку». ²⁾ Очевидно, Лебединцевъ совѣтъ не обратить вниманія на внѣшность журнала, можетъ быть, не желая увеличивать расходы по его изданію, и она предстала черезчуръ безпорядочною. если даже люди 80-хъ годовъ, совершенно не избалованные издателями въ отношеніи красоты и удобства изданій, жаловались такъ дружно на «Кіевскую Старину».

Пообѣщавъ быть полезнымъ журналу, «сколько силъ станеть», Костомаровъ въ мартѣ мѣсяцѣ того же года снѣшить посылать въ редакцію свой очеркъ «Побѣдка въ Бѣлую Церковь», сопровождал посылку небольшимъ письмомъ къ редактору. Слѣдуетъ отмѣтить ту скромность, съ какою знаменитый историкъ,

¹⁾ Обложка «Кіевской Старины» была составлена изъ рисунковъ старинныхъ украинскихъ кафель.

²⁾ Отъ 22 января, 1883 года.

сотрудничество которого считалось почетным для всякаго журнала, предлагает Лебединцеву напечатать свою статью. Мы как будто видим предъ собою начинающаго писателя, еще не увереннаго въ своихъ силахъ, не обладающаго именемъ, который трудится и не знаетъ, найдетъ ли его произведение приютъ въ журналѣ, или сухо будетъ возвращено ему редакторомъ обратно: «Если найдете умѣстнымъ, пишите Костомаровъ, напечатайте въ «Кіевской Старинѣ», а не найдете, не вѣшайте себя въ трудъ возвратити по почтѣ мою рукопись».

Лебединцевъ, привлекивъ Костомарова къ сотрудничеству въ журналѣ, посвящать его въ редакціонныя дѣла и, повидимому, совѣтовался съ нимъ. Такъ онъ сообщилъ Костомарову о своемъ несогласіи напечатать украинскую повѣсть Н. С. Левницкаго: «Староєвѣцькі батюшки та матушки», ссылаясь на то, что повѣсть могла охладити къ журналу лицъ, не читающихъ по украински. Костомаровъ возражалъ Лебединцеву: «Кого же могла отбить она отъ вашего журнала? Развѣ такіхъ, какъ Юзефовичъ и Пихно съ братією?» И Костомаровъ старался доказать Лебединцеву, что помѣщеніе повѣсти было бы полезно для журнала, такъ какъ привлекло бы къ нему еще болѣе украинской публики.

Но для насъ объясненіе Лебединцевымъ факта ненапечатанія повѣсти Н. С. Левницкаго, какъ объ немъ можно судити по письму Костомарова, является нѣсколько непонятнымъ. Вѣдь дѣло происходило въ самый разгаръ цензурнаго гнета украинской рѣчи. Да могъ ли Лебединцевъ просто по цензурнымъ условіямъ помѣстити въ «Кіевской Старинѣ» повѣсть на украинскомъ языкѣ? Гораздо позже, въ 1897 году, когда редація «Кіевской Старинны» задумала включить въ программу журнала беллетристику на украинскомъ языкѣ, для этого понадобилось содѣйствіе и благожелательство двухъ генералъ губернаторовъ юго-западнаго края, гр. А. П. Игнатова, а затѣмъ М. П. Драгомирова. Подтвержденіе нашему сомнѣнію мы находимъ въ воспоминаніяхъ по поводу даннаго случая самаго маститаго украинскаго писателя Н. С. Левницкаго, къ которому мы обращаемся за разъясненіемъ. Мы рѣшаемся и считаемъ для себя приятнымъ удовольствіемъ привести

об'ясненіє П. С. Левицького въ ориґиналь, написавъ соотвѣтствующій отрывокъ его письма къ намъ: «Костомаровъ тутъ розуміє мою повість: «Старосвѣтскіє батюшки та матушки». Не надрукувавъ її Лебединцевъ на українській мові не черезъ те тільки, що мова одбила б читальниківъ зъ Великороссіи. Це тільки міжъ ничимъ. Въ той часъ (1882 р.) вже було заборонено од Глав. Управленія по дѣл. Печаті друковать українскіє повісті. І Лебединцевъ якось аґаніючтив в тодішнього цензора Рафальского, щобъ вінъ дозволивъ надруковать розмови дѣвнихъ особъ межъ собою по-українськи, а ренти, де говорє авторъ самъ одъ себе, редакторъ мусівъ поміщать на великоруській мові. Згодомъ потімъ я мусівъ таксамо на двохъ монахъ помістити в «Кіевской Старинѣ» своє оповідання підъ заголовкомъ: «Українскіє штукарі», бо цього дозволє цензоръ. І якъ би я не надписавъ це в заголовку «этнографическій очеркъ», то (якъ казавъ мнѣ одинъ зъ редакторівъ) цензоръ не пропустивъ би її українськихъ розмовъ межъ дѣвними особами. Мабуть, Костомаровъ не знавъ про такий дрібязковий нападъ на українську мову в «Кіевской Старинѣ», коли инше оттакий докіръ Лебединцеву».

Въ такому-то двучинномъ видѣ повість П. С. Левицького «Старосвѣтскіє батюшки и матушки» появилася въ «Кіевской Старинѣ» и на Костомарова произвєла отрицательное впечатлѣніє. Вообще Костомаровъ былъ оченьъ высокаго мнѣнія о творчествѣ П. С. Левицького и два его (рассказа о бабахъ Палажкѣ и Параскѣ по высотѣ тонкости (народности юмора ставитъ паравиѣ только съ произведеніями Гоголя¹⁾), по двучинное сочиненіє Костомарову не понравилось: «Батюшки и матушки» не клеятся по-русски», — писалъ онъ Лебединцеву. Что повѣсть «не клеилася», это было такъ естественно. Въдъ у писателя отнималася его душа — родной языкъ, и никогда компромиссъ его съ цензурными требованіями не могъ виразитися въ цѣльныхъ, вполне художественныхъ формахъ. При томъ же переводъ по-

¹⁾ Вѣстникъ Европы, 1882. кн. 2.

вѣсти съ украинскаго на русскій языкъ былъ сдѣланъ не всецѣло самимъ авторомъ, а также редакторомъ Лебединцевымъ ¹⁾. По этому поводу намъ припоминается цензурный случай съ самимъ Костомаровымъ, рассказанный имъ въ автобиографіи. Рассказавъ о томъ, какъ цензоръ архимандритъ Макарій непремѣнно настаивать, чтобы сочиненіе: «Сѣвернорусскія народоуправства» печаталось точно въ такомъ же видѣ какимъ оно было послѣ цензурнаго просмотра, хотя дѣло касалось лишь нѣсколькихъ словъ, вставленныхъ Костомаровымъ при печатаніи изслѣдованія и не измѣнявшихъ смысла, Костомаровъ замѣчаетъ: «Сдѣланы имъ перемены, которыя онъ принудилъ меня вставить въ текстъ моего сочиненія, совсѣмъ не сходившея съ моимъ слогаемъ. Вотъ образчикъ того, какъ авторы вынуждаемы были уступать требованіямъ цензурокъ и допускать въ свои сочиненія выраженія, вовсе несходныя съ тономъ, господствующимъ въ цѣломъ сочиненіи» ²⁾. Отзываясь о русско-украинской повѣсти П. С. Левинскаго, Костомаровъ и не подозревалъ, какой «образчикъ» цензурнаго принужденія представляеть эта повѣсть, передъ которымъ блѣднѣть и меркнеть его собственный цензурный случай съ «Сѣвернорусскими народоуправствами».

Костомаровъ съ первыхъ же шаговъ изданія „Кіевской Старинны“ не ограничивался только сотрудничествомъ въ ней, но стремился также популяризовать журналъ и потому писалъ объ немъ рецензіи въ „Правительственномъ Вѣстникѣ“ ³⁾ и въ „По-

¹⁾ І. Печуй-Левинскій: „Сюгочасна часописна мова на Україні“, стр. 102.

²⁾ „Автобиографія“ въ книгѣ: „Литературное наслѣдіе“, стр. 158.

³⁾ „Правительственный Вѣстникъ“, 1882 г. № 276 (14 декабря), стр. 2--3. *Библиографія*. „Кіевская Старина“. Ежемѣсячный историческій журналъ 1882 года“. Статя безъ подписи, но принадлежность ея Костомарову доказывается съ очевидностью письмомъ (X) его къ Лебединцеву. Въ списокъ сочиненій Костомарова въ книгѣ: „Литературное наслѣдіе“ данная статья пронумерована.

вомъ Времени" 1). Изъ писемъ Костомарова къ Лебединцеву видно, что издатель послѣдняго принималъ рецензіи на „Кіевскую Старину“ неохотно и печаталъ ихъ, очевидно, только потому, что авторомъ ихъ былъ знаменитый историкъ. Въ письмѣ къ Лебединцеву отъ 17 января 1883 года Костомаровъ объясняетъ эту неохоту со стороны редактора „Новаго Времени“ печатать рецензіи на журналъ въ своей газетѣ завистью къ „Кіевской Старинѣ“. Но съ такимъ объясненіемъ совершенно невозможно согласиться, да и впрямь все, что Костомаровъ сказалъ о зависти съ благою цѣлью поднять значеніе „Кіевской Старины“ въ глазахъ самого Лебединцева. Могъ ли, въ самомъ дѣлѣ, крупный петербургскій издатель, хотя нѣсколько, завидовать провинціальному, не окунавшему расходовъ изданію? Правда то, что редакторъ „Новаго Времени“ не совсѣмъ благосклонно смотрѣлъ на популяризацию „Кіевской Старины“ на страницахъ газеты, что подтверждаютъ, между прочимъ, письма П. С. Лѣскова къ Лебединцеву: „Старину вашу, писалъ Лѣсковъ, чай видите.—поддерживаемъ, повторяя ея имя и похвалая ея труды. По моему, я это дѣлаю даже счастливѣе Николая Ивановича, потому что мнѣ проходить ради живости и интересности того, что у васъ держатъ, а Костомаровскій отзывъ Суворина насилу напечаталъ и то сказалъ мнѣ: „Вы оба рекламируете «Кіевскую Старину»: когда есть свой такой же журналъ“ 2). Костомаровъ напрасно это двинулъ такимъ тяжелымъ орудіемъ, — лучше полегче, да почаще, да такъ, чтобы помнилось что-нибудь забирательное“. Эта неблагосклонность издателя „Новаго Времени“ къ рекламированію „Кіевской Старины“ со стороны Лѣскова и Костомарова объясняется исключительно редакціонными соображеніями. Съ одной стороны, для ежедневнаго изданія тяжелыя рецензіи Костомарова были неподходящимъ матеріаломъ по своей ученой серьезности, а съ другой стороны, частыя рецензіи на

1) „Новое Время“, 1882, № 2212 (рецензія на журналъ за мѣсяцы январь—апрѣль) и №№ 2442 и 2449 (рецензія на журналъ за мѣсяцы апрѣль—ноябрь).

2) Т. е. „Историческій Вѣстникъ“.

провинциальный журналъ не соответствовали общимъ стремленіямъ «Новаго Времени», главнымъ образомъ, обидуживающаго интереса петербургскаго общества.

За первый годъ существованія «Кіевской Старины» Костомаровъ, кромѣ упомянутой статьи: «Поездка въ Бѣлую Церковь»¹⁾, помѣстилъ въ журналъ «Матеріалы для исторіи Коліивщины или рѣзни 1768 года»²⁾ и замѣтку: «Относится ли пѣна о взятии Азова къ событіямъ XI вѣка»³⁾.

Къ сентябрю же 1882 года Костомаровъ приготовилъ для «Кіевской Старины» изслѣдованіе: «Кидотрещаніе въ началѣ XVIII вѣка», при чемъ самъ даже переписалъ статью для журнала и старался переписать какъ можно лучше. Если принять во вниманіе классически неразборчивый почеркъ Костомарова, то его слова въ письмѣ къ Лебедницеву о томъ, что онъ «старался» переписать статью четко, получаютъ особенное значеніе, какъ показатель неутомимаго научнаго рвенія стараго историка. При томъ же въ это время Костомаровъ почти всегда былъ боленъ и разслабленъ, и потому переписка имъ самимъ рукописи пріобрѣтаетъ характеръ ученаго подвига.

Лебедницевъ, конечно, принялъ статью, но, какъ пишетъ ему самъ Костомаровъ, «не безъ соболѣзнованія», потому что Костомаровъ, по мнѣнію Лебедничева, назначилъ за нее дорогую цѣну. На это Костомаровъ приводилъ Лебедницеву слѣдующіе расчеты: «Посудите сами: если мнѣ за то же сочиненіе и за всѣ произведенія, не чисто ученаго, а беллетристическаго содержанія платить по 200 р., и при томъ запросовъ такъ много отъ разныхъ періодическихъ органовъ, что удовлетворить ихъ нѣтъ возможности, то нисколько справедливо, согласитесь сами, что съ вашего журнала я возьму то, что другіе мнѣ предлагаютъ, но я все-таки предпочитаю помѣстить у васъ, хотя черезъ то на меня надулись тѣ, которымъ я отказалъ». Здѣсь мы встрѣчаемся съ

1) „Кіевская Старина“. 1882 г. кн. 5, 241—256.

2) Ibidem, кн. 8, 297—304.

3) Ibidem, кн. 8, 362—368.

фактомъ денежныхъ отношеній Костомарова къ «Кіевской Старинѣ». Хотя подобныя вещи, прежде всего, не имѣютъ никакого литературнаго значенія, а затѣмъ сами по себѣ слишкомъ мелки, чтобы ими можно было интересоваться въ печати, тѣмъ не менѣе мы считаемъ обязательнымъ остановиться на денежныхъ отношеніяхъ Костомарова къ «Кіевской Старинѣ», такъ какъ по условіямъ изданія «Кіевской Старины» и ея положенію въ дѣлѣ украинскаго культурнаго возрожденія даже послѣднія могутъ принять нѣкоторую идейную окраску. Намъ приходилось слышать упреки памяти Костомарова за то, что онъ пользовался гонораромъ съ «Кіевской Старины». «Кіевская Старина», правда, была дѣломъ идейнаго характера, но развѣ такіе журналы, какъ «Вѣстникъ Европы», «Русская Мысль», «Русское Богатство» не были идейными явленіями? Во тѣмъ общественнаго сознанія конца XIX вѣка они были почти единственно видимыми и доступными свѣточами бодрствующей совѣсти. Однако никто не ставитъ въ упрекъ руководителямъ и сотрудникамъ журналовъ, что они почерпали средства для жизни изъ своей дѣятельности. Правда также то, что «Кіевская Старина» въ теченіе своего двадцатипятилѣтняго существованія держалась добродѣтельными дарами сотрудниковъ, но это, говоря словами Костомарова, было «достохвальнымъ пожертвованіемъ». Почему ученый, всю жизнь твердо державшій знамя украинской культуры, перенесшій за это гоненія и невзгоды, долженъ былъ на старости лѣтъ жертвовать своимъ трудомъ, сверхъ силы, для украинскаго журнала, тогда какъ все остальное украинское общество, или, по крайней мѣрѣ, признававшее себя таковымъ, очень мало принимало участія въ матеріальной поддержкѣ изданія?

Къ тому же Лебединцевъ, идеально преданный своему дѣлу, которое все-таки въ концѣ концовъ оказалось ему не подъ силу, дѣлать Костомарову предложенія, бывшія, по выраженію послѣдняго, «физически невозможными». Фактъ пріобрѣтаетъ характеръ курьеза. Лебединцевъ въ 1883 году предложилъ Костомарову «писать исторію послѣднихъ лѣтъ Гетманщины и помѣстить ее въ «Кіевской Старинѣ» даромъ», между тѣмъ какъ гонораръ, полу-

ченный Костомаровым за «Руину» съ «Вѣстника Европы» и «Мазену» съ «Русской Мысли», могъ едва лишь покрыть расходы, которые пришлось сдѣлать историку во время побѣдокъ въ Москву въ мѣстные архивы. Костомаровъ все время болѣлъ, на леченіе приходилось истрачивать значительныя суммы, и при такихъ условіяхъ жертвы, которыя предлагалъ Лебединцевъ Костомарову принести на алтарь исторической науки, были свыше человѣческихъ силъ.

Но Костомаровъ общается, сколько можно, рекомендовать журналъ знакомымъ, хотя и не надѣется на успѣхъ подобнаго дѣла, такъ какъ знакомые его «все народъ небогатый». Рекомендовать «Кіевскую Старину» знакомымъ было для сотрудниковъ журнала такою же безкорыстною обязанностию, какъ и писать для него безплатныя статьи. Иные сотрудники принимали Лебединцеву всѣхъ своихъ знакомыхъ, кто бы могъ, по ихъ мнѣнію, подписаться на журналъ, и Лебединцевъ рассылалъ предложенія такимъ лицамъ. Надо отдать Лебединцеву честь: онъ умѣлъ, даже не платя гонораровъ, привлекать къ своему журналу сотрудниковъ, помѣщавшихъ въ послѣднемъ свои цѣнныя труды, за которые авторы ихъ бывали удостоиваемы внослѣдствіи ученыхъ степеней. О томъ, какъ Лебединцевъ дорожилъ сотрудниками, и съ какимъ уваженіемъ онъ относился къ нимъ, свидѣтельствуешь большая переписка Лебединцева со многими изъ участниковъ журнала. Если они ему писали довольно часто и помногу, то, очевидно, самъ Лебединцевъ не ограничивался какими-нибудь сухими отвѣтами на письма, а то и молчаніемъ. Оканчивая вопросъ о денежныхъ отношеніяхъ Костомарова къ «Кіевской Старинѣ», для характеристики историка слѣдуетъ подчеркнуть то, что послѣ указанного предложенія Лебединцева онъ прислалъ ему для напечатанія статью «Нѣзъ прожитыхъ на Волынн дней» ¹⁾ и гонорара не взялъ.

Въ связи съ матеріальною необезпеченностію «Кіевской Старины» стоитъ фактъ, который до сихъ поръ не былъ совершенно

¹⁾ «Кіевская Старина», 1881, январь.

известить даже ближайшимъ сотрудникамъ журнала. Въ нашихъ «Литературныхъ поминкахъ» по «Кіевской Старинѣ», помещенныхъ въ «Историческомъ Вѣстникѣ», мы со словъ одного изъ участннковъ первой редакціи «Кіевской Старинны» сообщали, что еще въ редакторство Лебединцева было поставлено вопросъ о закрытіи журнала въ виду его сепаратистскаго направленія. — «Экспертиза благонадежности «Кіевской Старинны» была поручена академику А. О. Бычкову. Лебединцевъ поспѣшилъ послать ему комплектъ вышедшихъ номеровъ журнала, и Бычковъ, разсмотрѣвши содержаніе — «Кіевской Старинны», далъ заключеніе въ томъ смыслѣ, что журналъ безупреченъ въ политическомъ отношеніи и высоко цѣненъ въ научномъ¹⁾. Въ данномъ случаѣ мы были введены въ заблужденіе упомянутымъ лицомъ, какъ, въ свою очередь, и сообщавшіи намъ эти свѣдѣнія находились въ заблужденіи. Весь этотъ разсказъ о подвариваніи политическаго характера по отношенію къ «Кіевской Старинѣ» не болѣе, не менѣе, какъ легенда пехороннаго свойства, приписывающая покровному академику А. О. Бычкову роль какого-то эксперта по политическимъ дѣламъ. Легенда, правда, имѣетъ подъ собою дѣйствительное основаніе, но совершенно противоположное ея содержанию.

Письма Костомарова къ Лебединцеву, многиѣ разъясняютъ это дѣло. Лебединцевъ при посредствѣ своего брата Данила Гавриловича обратился къ Костомарову съ просьбою поддержать «Кіевскую Старину» пеходатайствованіемъ субсидій. Костомаровъ обратился къ академику А. О. Бычкову, а послѣдній совѣтовалъ попросить П. Д. Делянова, который лично знаетъ О. Г. Лебединцева по его службѣ директоромъ народныхъ училищъ въ Холмѣ. Сначала Бычковъ совѣтовалъ просить только рекомендаціи журнала со стороны Министерства Народнаго Просвѣщенія, а затѣмъ уже черезъ годъ и субсидій. Лебединцевъ по совѣту Бычкова и Костомарова обратился съ просьбою къ Делянову, который объ-

1) «Историческій Вѣстникъ», 1907, июль, 208 стр.

цать похлопотать за журналъ, но изъ этого ничего не вышло. Въ министерскихъ кругахъ по поводу субсидій поднялись толки въ томъ смыслѣ, что, хотя «Кіевская Старина» журналъ «очень дѣльный, почтенный, полезный для науки», но, если государству будетъ поддерживать всѣ научныя предпріятія, у него не хвтитъ средствъ. Иначе совсѣмъ обстоитъ дѣло съ «Кіевляниномъ», получающимъ субсидію: эта газета разрабатываетъ въ духѣ правительства политическіе вопросы и проводитъ его интересы въ юго-западномъ краѣ.

Кромѣ Костомарова, Лебединцевъ обращался съ просьбою поддержать ходатайство о субсидіи къ Леонтію, архіепископу холмско-варшавскому. Пресвященный исполнилъ просьбу Лебединцева и сообщать ему слѣдующее: «7-го апр. былъ у меня Иванъ Давидовичъ 1),—и я высказалъ ему ваши потребности. Онъ сказалъ, что имѣть отъ васъ письмо и желаетъ помочь доброму дѣлу; обѣцалъ переговорить съ Бунге 2). Имѣть ли у васъ кого изъ знакомыхъ, близкаго къ мнѣ, финансовъ? Давидъ Гавриловичъ обѣцалъ попросить содѣйствія Костомарова и Бячкова. Это хорошо. Но не лишне изъ Кіева пустить слово. Журналъ вашъ читаемъ съ удовольствіемъ и пользою. Но удивительно, какъ мало у васъ подписчиковъ. Южане наши, выходятъ, мало интересуются своею исторіею. И читаю, при всѣхъ недостаткахъ каждый номеръ».

Еще къ болѣе рѣзкому сужденію вследствие безучастнаго отношенія украинскаго общества къ «Кіевской Старинѣ» приходитъ Костомаровъ: «Если южнорусскій край, пишетъ онъ Лебединцеву, не хочетъ поддержать единственнаго изданія, ему посвященнаго, то стоить махнуть на него рукою».

Но все же были кое-какіе положительные результаты ходатайства Лебединцева: журналъ былъ рекомендованъ для выписки въ среднія учебныя заведенія Министерства Народнаго Просвѣщенія.

1) Деляновъ.

2) Министръ финансовъ.

Если Лебеднищевъ хлопоталъ даже о субсидіи журналу, то откуда же могла возникнуть легенда объ угрожающей «Кіевской Старинѣ» опасности. Мы думаемъ, что она явилась послѣдствіемъ какой-нибудь неясно обрѣщенной фразы Лебеднищева по поводу ходатайства, которую окружавшіе, не зная существа дѣла, приняли въ противоположномъ смыслѣ. При этомъ очевидно то, что Лебеднищевъ изъ самолюбія никакого изъ кіевлянъ не посвящалъ въ вопросъ о субсидіи.

Слѣдя за дѣятельностью Костомарова на страницахъ «Кіевской Старинѣ», мы остановились на «Жидотрѣнаніи въ началѣ XVIII вѣка». Оно было напечатано въ 1883 году въ январьской и мартонской книжкахъ журнала. Это раздѣленіе статьи на двѣ части показалось Костомарову необоснованнымъ и умаляющимъ интересъ къ ней: «Напрасно на мое «Жидотрѣнаніе» разстрѣляли на два номера, писалъ Костомаровъ; вообще мнѣ кажется, ошибаются тѣ редакторы, которые безъ особой нужды раздѣляютъ на номера такіе сочиненія, которыя имѣютъ интересъ только тогда, когда ихъ можно прочесть за одинъ присѣтъ». П. С. Лесковъ, который въ письмахъ къ Лебеднищеву сообщаетъ свои впечатлѣнія, полученные при чтеніи журнала, также обращаетъ его вниманіе на это неудачное раздѣленіе статьи Костомарова: «Въ статьѣ Костомарова, пишетъ онъ, перерывъ стѣпанъ «на самомъ интересномъ мѣстѣ», — это непрактично. Статья любопытная и основательная, но пройдетъ въ молчаніи».

Слѣдующею работою Костомарова, появившеюся въ «Кіевской Старинѣ» была статья: «П. А. Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность»¹⁾. Еще въ 70-ныхъ годахъ Костомаровъ высказалъ определенное мнѣніе о характерѣ Кулиша и свойствахъ его литературной дѣятельности. На статью Кулиша: «Козаки въ отношеніи къ государству и обществу»²⁾, въ которой авторъ стремится представить козаковъ какъ силу разрушитель-

1) Кіевская Старина, 1883, кн. 2, стр. 221 - 231.

2) Русскій Архивъ, 1877 г., № 3 и 6.

ную, противобщественную и противогосударственную. Костомаров написал статью: «О козаках». Здесь Костомаров, вспоминая «Историю воссоединения Руси», дает такую характеристику ее автору: «Почтенный автор почти везде проявляет какой-то странный дух гордыни и самолюбия, съ хвастовством выставляет себя на показъ, съ презрѣніемъ топчетъ въ грязь предшествовавшихъ ему труженниковъ по обработкѣ малороссійской исторіи, и, по мѣткому замѣчанію одного изъ нашихъ литераторовъ, съ бланному, по прочтеніи его книги, напоминаетъ собою евангельскаго фарисея, благодарившаго Бога за то, что онъ не таковъ, какъ прочіи люди»¹⁾. Паданная Кулишомъ въ 80-ыхъ годахъ книжка: «Криванка русинамъ и цыганамъ на великдень 1882 року», въ которой Кулишъ высказываетъ предвѣрныя и мало обоснованныя украинскія симпатіи къ цыганамъ, только подтверждала въ глазахъ Костомарова его мнѣніе о Кулишѣ, и онъ даетъ блестящую, меткую и остроумную характеристику Кулиша въ одномъ изъ писемъ къ Лебединцеву.

Но написавъ статью о Кулишѣ, Костомаровъ не рѣшился въ которое время напечатать ее. Новичковому, она была сначала написана не въ томъ видѣ, какъ напечатана впоследствии, и въ ней заключались существенныя указанія насчетъ такъ называемаго Кирилло-Мецецкаго братства, ролевъ о которомъ Костомаровъ писалъ: «И опасалось, чтобы толпа въ печати о бывшемъ . . . тайномъ обществѣ не побудили коснуться и на меня, автора этой статьи . . .» Несколько удивляетъ такая осторожность Костомарова, которому не привыкать было не только къ тому, что на него коснется, но и къ обвиненіямъ въ изменѣ Россіи и даже членствѣ не въ участіи въ Польскомъ восстаніи. Но надо помнить, что въ данномъ случаѣ передъ нами глубокий старикъ, въ значительной степени потерявшій способность съ энергіею и мужествомъ противостоять нападкамъ.

Въ томъ же 1883 году Костомаровъ послать въ «Кіевскую Старину» еще двѣ свои работы: замѣтку — «Слюсечко по поводу

¹⁾ Соч., т. XIV, въ изд. Инст. фонда стр. 619.

замѣчания о федеративномъ началѣ въ древней Руси¹⁾, написанную на статью Д. Н. Багалъя: «Удѣльный періодъ и его изученіе»²⁾, и рецензію на драму Старичкаго: «Не судилось»³⁾. О напечатанной въ 1884 году статьѣ Костомарова мы уже упоминали.

Характеризуя въ общихъ чертахъ отношенія Костомарова къ «Кіевской Старинѣ», можно сказать, что они выражались въ самыхъ благожелательныхъ для журнала формахъ. Когда читаешь письма Костомарова къ Лебединцеву, забываешь, что ихъ державшею рукою писалъ глубокий старецъ, почти совсѣмъ ослѣдний. Костомаровъ съ участіемъ относится къ жизни и судьбѣ журнала, и только полное равнодушіе къ послѣднему самилъ украинцевъ могло вырвать у историка холодную фразу, что слѣдуетъ махнуть рукою на «Кіевскую Старину». Да такъ и пришлось впоследствии сдѣлать Лебединцеву, который въ 1887 году рѣшилъ прекратить изданіе.

«Кіевская Старина» могла съ гордостью говорить, перефразируя извѣстный стихъ Пушкина, что ее замѣтилъ старикъ Костомаровъ и благословилъ, сходя въ гробъ.

Помѣщаемыя ниже письма Костомарова къ Лебединцеву обнимаютъ собою время отъ 18 октября 1881 года по 6 іюня 1884 года. Этотъ періодъ въ жизни Костомарова былъ очень тяжелымъ для него. Все время Костомаровъ болѣлъ, страдал физически, а также и нравственно, такъ какъ ухудшилось здоровье, все болѣе и болѣе уменьшалась сила зрѣнія, и неутомимый историкъ останавливался съ ужасомъ передъ мыслью о томъ, что онъ не въ состояніи болѣе работать на пользу науки. Письма Костомарова къ Лебединцеву даютъ достаточное понятіе о состояніи его здоровья, при какомъ Костомарову приходится доживать свой многоплодный и не безъ горестей прожитый

1) Кіевская Старина, 1883, кн. 4, 899—901.

2) Ibidem, кн. 2.

3) Ibidem, кн. 9, 297—300.

ствъ. Картина жизни Костомарова за это же время можетъ быть дополнена интересными воспоминаніями Д. Л. Мордовцева: «Н. П. Костомаровъ въ послѣднія десять лѣтъ его жизни»¹⁾.

I.

Добрѣйшій многоуважаемый Ософъ Гавриловичъ,

Въ Тифлисѣ²⁾ доставилъ мнѣ отъ васъ письмо В. Бониф. Антоновича, а въ Петербургѣ П. П. Житецкій другое — объ одномъ и томъ же. Вы просите «Мазену». Но я уже отдалъ Юрьеву. Еще въ апрѣлѣ я обѣдалъ ему, но плана не назначалъ. Житецкій сообщилъ мнѣ, что вы предлагаете мнѣ 150 р. за листъ. Я уже отдалъ Юрьеву за 100 съ прибавкою, однакожь, 600 экземпировъ на его счетъ. Вы со мною видѣлись въ августѣ, но плана, о которой сообщать мнѣ теперь Житецкій, вы сами тогда не объявили. Я вамъ сказалъ и Антоновичу то же повторить, что попрошу у Юрьева впередъ гонораръ за 20 листовъ, и если онъ затруднится, тогда не буду считать себя въ какиъ-либо обязательствахъ съ нимъ. Но Юрьевъ безъ всякихъ прекословія выдалъ мнѣ требуемую сумму тотчасъ. Такимъ образомъ не по носи мнѣ мой «Мазена» не понаѣтъ къ вамъ, а въ «Русскую Мысль», съ которой по этому поводу я вступилъ въ сношенія тогда, когда не зная о намѣреніи вашемъ издавать журналъ.

На будущее время прошу считать меня всегда готовымъ къ услугамъ и ревностнымъ сотрудникомъ вашего журнала, если онъ состоится.

Вѣдѣмъ примите увѣреніе въ чувствахъ моего глубочайшаго уваженія и сердечной преданности Н. Костомаровъ.

1881 года октября 18. Сиб.

¹⁾ Русская Старина, 1885, дек. 863—962; 1886, фев. 323—482.

²⁾ Костомаровъ былъ въ Тифлисѣ въ 1881 году на V Археологическомъ съѣздѣ.

II.

Многоуважаемый Ософанъ Гавриловичъ.

Отъ полноты души приношу вамъ благодарность за вниманіе, оказанное мнѣ присылкою «Кіевской Старины», которой я уже не одну недѣлю ждемъ, какъ краснаго солнышка. Что о ней можно сказать, кромѣ похвалы и благодарности отъ имени науки! Выборъ помѣщенныхъ статей превосходенъ: это видно по ихъ заглавію и началу. Еще я не успѣлъ прочитать ихъ всѣ. Очень интересуется меня Антоновича извѣщеніе изъ дневника Освѣдима. Источникъ для насъ новый, извѣстный намъ до сихъ поръ только по отзывамъ Шайнохи и Кубала. Съ жаждою примусь за него. Проглядѣвъ я статью Лазаревского¹⁾, и то, что встрѣтилъ тамъ случайно, побудило меня написать ему записку, которую, за незнаніемъ его адреса, я посылаю къ вамъ съ просьбою передать ему. Я увѣренъ, что ваша «Старина» будетъ пользоваться достодолжнымъ уваженіемъ не только въ Малороссіи, но и въ Великой Руси. Можетъ быть, следовало бы допустить въ нее и беллетристику, только съ крайнимъ разборомъ и предусмотрительностію, такъ чтобы напечатаніе въ «Кіевской Старинѣ» было рѣдкостью и служило патентомъ на художественное достоинство и имѣло на значеніе для научнаго знанія. Я съ своей стороны готовъ быть полезнымъ для «Кіевской Старины», сколько силъ моихъ станеть. Въ теченіе зимы слабость зрѣнія, мѣшающая мнѣ рѣшительно заниматься при ночномъ освѣщеніи, не дозволяла мнѣ предпринять что-либо, требующее времени и усидчивой работы, такъ-какъ времени, въ какое я могъ заниматься, было въ теченіе сутокъ не болѣе трехъ и даже двухъ часовъ съ половиною, при петербургскомъ сумракѣ, который зимою прекращается часовъ въ десять, а снова начинается уже около двухъ. Да нередко въ пасмурную погоду цѣлый день господствуетъ безъ пе-

1) „Люди старой Малороссіи“.

рерыва: Когда станут дни ясные, тогда, может быть, и я оживу. Скажу вам откровенно, что при счастлиномъ выборѣ помѣщен-ныхъ статей, типографія, гдѣ печаталась «Кіевская Старина», хромаетъ, а переплетчикъ, который бронировалъ экземпляръ, въ рукъ вашихъ невозможно читать книги: такъ и высыпаются листы. Надобно переплетать, на это нужно время, а между тѣмъ хочется познакомиться съ ея содержаніемъ.

Желаю вамъ успеха, припомню увѣреніе въ взаимности чувствъ моего глубокаго къ вамъ уваженія и полнѣйшей преданности, съ которыми навсегда пребываю вашъ Николай Костомаровъ.

1882 г. января 27. Сиб. IX л. Вас. Остр. д. 1. кв. 8.

III

Многоуважаемый Ософъ Гавриловичъ,

Посылаю вамъ описаніе нашей повести въ Бѣлую Церковь, совершенною въ августѣ прошлаго года. Если найдете уместнымъ — напечатать въ «Кіевской Старинѣ», а не найдете, не выѣщите себя въ трудъ возвратитъ по почтѣ мою рукопись, такъ какъ друго-го экземпляра я не сохранилъ у себя, а составленіе ея все-таки стоило мнѣ времени порваться въ Публичной Библиотекѣ и въ Литовской метричѣ для описанія свидѣній, хотя собственно мало я нашелъ такого, чтобы уже не было извѣстно.

Поздравляю васъ съ праздниками Свѣтлаго Воскресенія Христова.

Вашъ неизмѣнно преданный Н. Костомаровъ.

Марта 31. 1882. Сиб.

IV

И думаю, многоуважаемый Ософъ Гавриловичъ, что вы, вѣроятно не помѣтили малороссійской повести Левичкаго. Кого же могла обить она отъ вашего журнала? Развѣ такіхъ, какъ

Юзефовичъ и Пихно съ братіею? Тѣ, которые не знаютъ по-малорусски, отнеслись бы совершенно равнодушно къ одной какой-нибудь малороссійской статьѣ. Болѣе другую какую-либо едва ли придется вамъ помѣщать, потому что авторы малорусскіе не Богъ знаетъ какъ плодятся, но крайней мѣрѣ талантливые. Между тѣмъ напечатаніе новѣсти Левинскаго по-малорусски приключю бы къ журналу всѣхъ малоруссовъ, любящихъ свое родное нарѣчіе, а такихъ теперь вовсе не такъ мало, какъ, быть можетъ, кажется.

Очень сожалею, что Освицимъ не появляется ¹⁾. Я ожидаю его, какъ небесной машины. Именно для меня онъ очень нуженъ, въ виду намѣренія сдѣлать перекладеніи въ «Богданѣ Хмельницкомъ» ²⁾. Когда же онъ кончится?

Я всегда къ услугамъ «Кіевской Старшины», когда будетъ что готово у меня. Не будете ли такъ добры, коли станеть вамъ досуга лѣтомъ, прокатиться со мною до Умани. Мнѣ бы хотѣлось посмотреть этотъ историческій городъ да и на знаменитую Софіевку взглянуть! Я бы нарочно приѣхалъ въ Кіевъ, и снова для «Кіевской Старшины» была бы написана «Новѣдка въ Умань». Тамъ, быть можетъ, было бы у насъ поболѣе интереснаго, чѣмъ нашли мы въ Бѣлой Церкви.

Я не упоминаю имени почтеннаго бѣлюцерковскаго протоіерея, потому что забыть это имя. Прибавьте, прошу васъ.

Вашъ преданный П. Костомаровъ.

1882. Апр. 9.

¹⁾ Дневникъ Освицима печатался въ январьской, февральской и затѣмъ, черезъ два мѣсяца, въ майской книгахъ „Кіевской Старшины“, 1882 года.

²⁾ Слѣдующее изданіе „Богдана Хмельницкаго“ было въ 1884 г.

V.

Бездійний, многоуважаемый Особаць Гавриловичь,

Я надіюсь, що ви не поставите собі в тягость распорядитися о висылкѣ мнѣ галицького «Діла» за текуцій годъ и, если возможно, то и «Кршанки» Кулиши, о которой идуть такіе толки. Я прочиталъ въ «Новомъ Времени» о Кулишѣ и въ недоумѣніи, кто перецеголять кого въ полности: Кулишъ или С ? Кулишъ разыгрываєть въ мініатюрѣ Мазену: панлеванни на родную украинскую рѣчь и обмазавши грязью Шевченка, онъ занесивалъ у москалей, думать—ему отъ нихъ «соболѣ придуть», какъ говорили старые гетманѣ,—а какъ увидать, что тамъ его не очень-то высоко цѣнить, ударился въ другую сторону и подлаживается къ полякамъ! С же, съ больной головы на здоровую, восклицаетъ: вотъ куда хочетъ привести свою народность г. Кулишъ, вотъ къ чему въ концѣ концовъ ведетъ и украинофильство! При переводѣ на ясный языкъ это значить: великъ занимающійся чѣмъ-нибудь относящимся къ Украинѣ, или украинофиль, таить такія же задумевныя тенденціи, какъ и Кулишъ! Зная Кулиши, какъ рѣдкій его знають, въ теченіе лѣтъ тридцати слишкомъ, я скажу, что это человекъ съ необузданнымъ самолюбіємъ: ему хочется быть чѣмъ-то необыкновеннымъ, быть силою, духовнымъ могуществомъ, и къ досадѣ его, ни у своихъ мажоруссовъ, ни у москалей (великоруссовъ) не получили онъ за собой признанія такой власти, какой ему хочется. Съ досады, какъ Геростратъ, онъ пытаєть зажечь храмъ народной славы подъ гулъ вражескихъ рукоплесканій. Но эти рукоплесканія скоро умолкнуть; полки, вѣрные ихъ всегдашнимъ обычаямъ, ихъ натурѣ легкомысленной, отвернутся отъ него, можетъ быть, еще и облають, и тогда бѣдный Пантелеймонъ останется ни въ сихъ, ни въ тыхъ, на посмѣхъ и своимъ и чужимъ!

Прочитавши «Діло» и «Кршанку», я, можетъ быть, выступлю противъ Кулиши, съ тѣмъ чтобы показать свѣту: що воно єсть таке за звѣрь?

Если бы возможность была приютиться на лето въ Кіевѣ, я бы съ радостію туда поѣхалъ вмѣсто дачи. Не знаете ли при случаѣ, быть можетъ, такого приюта, чтобы нанять было можно.

И о вашей «Кіевской Старинѣ» уже почти окончить рецензію, да не знаю еще, гдѣ ее помѣстить. Отдать въ «Вѣстникъ Европы» или въ «Русскую Мысль» — въ долгій ящикъ, пожалуй, положить, да «Русская Мысль» что-то съ цензурою недорога стала... въ «Новое Время», не хочется постѣ выходки Н.... по поводу Кулишина .. подумваю еще...¹⁾ Вашъ П. Костомаровъ.

1882 г. апрѣля 18.

VI

Многоуважаемый Ософанъ Гавриловичъ.

Благодарю васъ за присланный гонораръ. Я получаю съ «Историческаго Вѣстника» и съ «Русской Старины» по 125 р. но съ васъ довольно будетъ сто рублей, какъ вы сами назначили, такъ какъ вы пишете, что вашъ журналъ еще мало имѣетъ подписчиковъ. Пошлагаю вамъ для напечатанія статью объ Уманской рѣвнѣ съ приложеніемъ новыхъ неизвѣстныхъ матеріаловъ: «Дѣло» галицкое и «Крашанку» я получить. Желать бы еще имѣть и прочитатъ «Хуторную поэзію» того же автора.

Я нездоровъ, у меня постоянная боль въ груди, не дающая мнѣ ни сидѣть, ни ходить, и заставляющая постоянно лежать. Не знаю, что дальше будетъ. Заниматься трудно; сверхъ того, зрѣніе постоянно въ роковомъ состояніи.

Желаю вамъ здоровья и благополучнаго успѣха во всѣхъ предпріятіяхъ.

До свиданія или до новаго письма. Вашъ искренно преданный и глубоко васъ уважающій П. Костомаровъ.

22 дня мая 1882.

¹⁾ Рецензія была помѣщена въ «Новомъ Времени», № 2212.

VII.

Многоуважаемый Ософанъ Гаприловичъ,

Богъ посетилъ меня ужасною болѣзнию. Вотъ съ 10 мая до сего дня я подвергаюсь такимъ адскимъ мукамъ, которыя въ состояніи подать приблизительное понятіе о карѣ грѣшниковъ, угрожающей имъ по кончинѣ земного житія. Боль какъ бы сосредоточивается въ лѣвой сторонѣ живота, но какая боль? Ни сидѣть, ни стоять, ни лежать. Я кричать по цѣлымъ днямъ и ночамъ, такъ что сосѣди, перепугавшись, прислали узнать, что такое странное происходитъ. Забралъ въ Пакювскъ, въ надеждѣ, что будетъ лучше на чистомъ воздухѣ, чѣмъ въ душной и лѣтомъ вонючей столицѣ, я поневолѣ отдаюсь въ волю мѣстнаго врача, который при всемъ стараніи ничего осилить не можетъ. Впрочемъ, только недавно облегчается мое положеніе тѣмъ, что меня одолеваетъ сонъ, а затѣмъ ужасающая слабость, такъ что буквально я съ трудомъ волочу ноги. Я намѣревался было, какъ писалъ вамъ весной, ѣхать въ Кіевъ, но куда! Теперь я отъ своей дачи до вокзала не въ силахъ добраться. Тѣмъ не менѣе, воспользовавшись интервалами облегченія, я написалъ по поводу напечатанной въ польской книжкѣ «Кіевской Старина» статьи (Стоянова¹⁾) небольшую замѣтку и посылаю ее вамъ, проси напечатать. Вашъ искренно преданный П. Костомаровъ.

Юль 12, 1882.

VIII

Многоуважаемый Ософанъ Гаприловичъ,

Вы спрашиваете меня, какой гонораръ слѣдуетъ мнѣ заплатить за документы, приложенные къ моей статьѣ: «Матеріалы для

¹⁾ А. Стояновъ: „Южнорусская Іѣсеня о событіи XI-го вѣка“, „Кіев. Старина“ 1882, юль. Замѣтка Костомарова объ этой статьѣ: „Относится ли іѣсеня о взятіи Азова къ событіямъ XI вѣка“, „К. Ст.“, 1882, августъ, стр. 362—368.

исторіи Колівицныи». Археографическая коммиссія назначаетъ за дѣльную плату своимъ членамъ за редакцію печатаемыхъ въ ея изданіяхъ актовъ отъ 25 до 30 р. за печатный листъ. Моего сочиненія текста, включая туда и мою статейку о Стояновѣ, выходитъ въ августовской книжкѣ 13 страницъ, а документовъ—17 страницъ. Поэтому извольте сообразить, сколько слѣдуетъ мнѣ личнаго гонорара за мой текстъ и сколько за приложенные документы. Впрочемъ, если огуломъ дадите сто рублей, то и весьма буду доволенъ.

Я начинаю оправдываться, но еще не совсемъ оправдался отъ болѣзни. Все еще меня давить по временамъ, и дия не проходить свободнаго: только тогда легче становится, когда лежу на-взничъ. Ваша «Кіевская Старина» сообщаетъ все болѣе и болѣе любопытныхъ матеріаловъ и изсѣдованій по исторіи Южнаго края. Съ любопытствомъ прочелъ я Лазаревскаго о Миклашевскомъ¹⁾. Сомнѣваю, чтобъ Мазена обвинить его можно въ склонности къ полякамъ и въ измѣнѣ Россіи. Малорусская старина того вѣка была вся подъ вліаніемъ воспоминаній о Гадяцкомъ договорѣ, который представлялся имъ идеаломъ, а изъ бывшихъ у меня дѣлъ о Маклашевскомъ видно, что у него были какія то тайныя сношенія съ литовскимъ паномъ Козеломъ. Въ это время въ 1704 году Мазена былъ вѣрнѣе дарю русскому вѣхъ стариннѣ малороссійскихъ. Мазена стать склоненъ къ измѣнѣ только тогда, когда пришелъ къ заключенію, что акціи Петра начинаютъ падать, акціи же Карла значительно повысились. Мазена былъ эгоистъ и переменялся только, гоняясь за собственной выгодой. Миклашевскій же, при своемъ хорошемъ положеніи, и семейномъ и экономическомъ, могъ, если не измѣнить, то сноситься съ поляками и толковать о при-единеніи Малороссіи къ Польшѣ, тѣмъ болѣе, что и по дѣлу оказывалось, что поляки подманивали его надеждою, что царь хочетъ усту-

1) А. Лазаревскій: «Люди старой Малороссіи. Миклашевскіе». 1882 г., августъ.

вить край малороссійскій Польщѣ. Дѣло темное, по Лазаревскій его не разъясняетъ. Онъ пишетъ по преданію, будто Мазена въ 1706 г. послать Миклашевскаго въ Песвижъ, желая избавиться отъ него, хотя Петръ потребовалъ его полка. Очень интересны извѣстія объ исчезнувшихъ животныхъ въ Южной Россіи ¹⁾, преданіе о Шевченкѣ ²⁾, о судьбѣ Глобы ³⁾.

Желаю вамъ добраго здоровья. Не забывайте меня, а я еще что-нибудь. Богъ дастъ, вамъ приготовлю и пришлю.

Вашъ Н. Костомаровъ.

Достопочтеннѣйшему Петру Гавриловичу передайте мой усерднѣйшій поклонъ ⁴⁾.

Августа 10. Павловскъ. 1882 г.

IX.

Многоуважаемый, незабвеннѣйшій Ософанъ Гавриловичъ:

Я отъезжаю къ вамъ позже, чѣмъ бы я хотѣлъ. Причина тому та, что постъ переселенія своего 5 сентября изъ Павловска въ Питеръ, я только на третій день, 8 сентября, и то счастливымъ случаемъ, нашелъ вашу телеграмму, которая доставлена была безъ меня и была закинута между бумаги (sic!), а отъ этой телеграммы зависело — посылать ли вамъ мою рукопись. Теперь посылаю оную по вашему желанію, въ-включенію въ

1) М. Левченко: «Исчезнувшія и исчезающія въ Южной Россіи животныя», *ibidem*.

2) А. Смоктій: «Взглядъ народа на Шевченка», *ibidem*.

3) Н. Ефименко: «Послѣдній писарь войска запорожскаго Глоба», *ibidem*.

4) Братъ О. Г. Лебединцева, бывшій протоіереемъ Софійскаго собора въ Кіевѣ, П. Г. Лебединцевъ любилъ исторію и занимался ею; велъ знакомство со многими писателями и учеными своего времени, какъ напр., съ М. А. Максимовичемъ, П. П. Барсуковымъ, П. С. Писковымъ и другими.

телеграммъ. Статейка, надѣюсь, небольшая и не будетъ громадскою для «Кіевской Старинны», къ которой по своему содержанию она подходитъ болѣе, чѣмъ къ какому-нибудь иному періодическому изданію.

Не знаю, хорошо ли переписалъ, хотя и старался, но можетъ быть, не удалось, потому что перебѣливать во время болѣзни, отъ которой и теперь совѣмъ не освободился, хотя какъ будто нѣсколько легче, боюсь похвастать, чтобы не повторить лѣтнее: казалось, было прошло, а тутъ рецидивъ еще сильнѣе.

Вы писали, что послали мнѣ гонораръ, но я не получалъ его: быть можетъ, съ повѣсткою сталося то, что съ телеграммою. Справлюсь на почтѣ и напишу вамъ.

Вашъ преданный душевно И. Костомаровъ.

Петербургъ. 9 сент. 1882.

Не успѣвши отослать письмо, я сѣзидить на почту и узналъ, что давно уже получены на мое имя денежный пакетъ въ 100 р., и мнѣ на квартиру послана повѣстка. Я потребовалъ вторичную. Вѣроятно, деньги отъ васъ. Благодарю отъ всего сердца.

X.

Добрѣйшій, многоуважаемый Осифъ Гавриловичъ.

Извините, что я къ вамъ долго не писалъ и даже статью и книгу свою послалъ безъ приложения письма. Въ октябѣ у меня открылось кровохарканье, и врачъ профессоръ Кошляковъ¹⁾, находя мою болѣзнь серьезною и опасною, уложилъ меня и запретилъ не только выходить, но даже и вставать и также читать и писать, и въ такомъ положеніи я пробылъ болѣе мѣсяца. Теперь я, повидимому, выздоровѣлъ: не знаю, что будетъ далѣе: не смѣю надѣяться, такъ какъ, простиравши цѣлое лѣто, въ

¹⁾ Д. Н. Кошляковъ лечилъ Костомарова и Д. А. Мордовцева.

сентябрь я было надеялся, что уже издѣлать, какъ въ октябрь новый, уже никакъ неожиданный бѣсъ поразить меня.

Вы жалуетесь на скудость подписчиковъ, а вотъ Семеновскій говорилъ мнѣ, что, издавая «Русскую Старину», онъ пять лѣтъ былъ съ дефицитомъ, а потомъ у него такъ хорошо пошло и до сихъ поръ идетъ, какъ онъ только и могъ желать. Этотъ примѣръ къ вамъ подходитъ, потому что вашъ журналъ и по содержанію, и по достоинствамъ близокъ къ «Русской Старинѣ». Я рецензію послалъ въ «Новое Время» въ дополненіе къ прежней, посланной еще въ апрѣлѣ и напечатанной въ 2112 № газеты. Повалъ еще не напечатана, но обѣщали. Другую въ «Правительственный Вѣстникъ» я лично передать Данилевскому, его редактору. Вы писали, получивши мое «Жидотрєпаніе», что будете его печатать, но не безъ соболюнованія, потому что я дорого назначилъ за нее. Но я вѣдь вамъ писалъ, что, если для васъ покажется дорогомъ, я не въ претензіи и отдамъ статью Шубинскому, а вамъ пришлю другое ¹⁾. Посудите сами: если мнѣ за то же сочиненіе и за всѣ произведенія, не чисто ученатаго, а беллетристическаго содержанія, платять по 200 р. и при томъ запросовъ такъ много отъ разныхъ періодическихъ органовъ, что удовлетворить ихъ нѣтъ возможности, то вполне справедливо, согласитесь сами, что съ вашего журнала я возьму то, что другіе мнѣ предлагаютъ, но я все-таки предпочитаю помѣстить у васъ, хотя черезъ то на меня и надулись тѣ, которымъ я отказалъ.

Вы возбудили мое любопытство, извѣстивши, что А. М. Лазаревскій замѣтилъ вамъ на счетъ Вендохъ ²⁾. Повидимому, ему извѣстно это дѣло и, быть можетъ, лучше, чѣмъ мнѣ. Быть можетъ, онъ въ мѣстныхъ архивахъ нашелъ самое судное дѣло надъ жидами, такъ какъ событіе это мнѣ извѣстно изъ сообщенія гетмана Мазепы къ царю.

¹⁾ Письма, въ которомъ Костомаровъ назначалъ цѣну за «Жидотрєпаніе», не сохранилось среди его писемъ къ Лебединцеву.

²⁾ Вендохъ, двѣнадцатый сотникъ черниговскаго полка. О немъ говорится въ статьѣ: «Жидотрєпаніе въ началѣ XVIII вѣка».

Очень занимательна новая вирша на Рожд. Христово, напечатанная въ декабрьской кипжкѣ. Любопытна статья Горленка¹⁾. По его пріятелѣ сообщали мнѣ тому назадъ болѣе мѣсяца, будто онъ нашель десять новыхъ думъ. На дѣлѣ оказалось не то: это только варианты прежде извѣстныхъ, и при томъ нѣкоторые въ томъ видѣ, какъ у Горленка, мнѣ лично не были невѣдомы. Но вообще его статья о кобзаряхъ написана очень живо и даровито. Чѣмъ болѣе читываешься въ нашъ журналъ, тѣмъ болѣе уважаешь его и привязываешься къ нему: въ немъ нѣтъ ничего, что бы можно было признать только балластомъ, тогда какъ въ другихъ историческихъ періодическихъ изданіяхъ балласту много. Жаль мнѣ стало, что другой кто то помѣстилъ у васъ объ Уманѣ²⁾, а я съ весны мечталь все о посѣщеніи Уманѣ, но дѣтняя болѣзнь не дозволила мнѣ и думать о побѣдѣ. Во всякомъ случаѣ, помѣщенная у васъ статья хороша.

Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

Декабря 8. 1882. года.

А что это за переводъ Нового Завѣта Пегалевскаго? Пустьъ ли меня въ Михайловскій монастырь познакомиться съ нимъ, если я пріѣду? Не имѣете ли возможности узнать, хотя бы черезъ брата вашего Петра Гавриловича³⁾?

XI.

Добрѣйшій Осифъ Гавриловичъ,

Поздравляю васъ съ новымъ годомъ и желаю, чтобы онъ былъ вамъ и для вашего журнала быть сколько возможно благо-

1) „Ваядурисгъ Иванъ Брюковскій“, К. С. 1882, декабрь.

2) А. Сноктій: «Г. Умань и Софиевка», *ibidem*.

3) Въ 1881 году въ Михайловскомъ Млатоверхомъ монастырѣ былъ открытъ переводъ св. Евангелія, составленный на Волыни въ 1521 году Валентиномъ Пегалевскимъ „съ полеского языка на речъ“

получить. Напрасно вы мое «Жидотренианіе» разстреляли на два номера: вообще мнѣ кажется, ошибаются тѣ редакторы, которые безъ особой нужды раздѣляютъ на номера такія сочиненія, которыя имѣютъ интересъ только тогда, когда ихъ можно прочесть за одинъ присѣсть. О статьѣ моей о Кулишѣ я попрошу васъ повременить немного: лучше ее напечатать нѣсколько позже. Поговорите откровенно съ цензоромъ, что онъ скажетъ? Видите ли, я опасался, чтобы толки въ печати о бывшемъ (на самомъ дѣлѣ никогда не бывшемъ) тайномъ обществѣ не побудили къ сѣбѣ и на меня, автора этой статьи, и на журналъ, который ее помѣщаетъ. Погодите немного: она не уйдетъ, а между тѣмъ поговорите съ цензоромъ, и я кой съ кѣмъ здѣсь поговорю. Я же вамъ скоро еще кое-что пришлю. Впрочемъ, у васъ недостатка нѣтъ, прекрасныя вещи появляются, а еще прекраснѣе обѣщаются.

Вчера я имѣлъ бесѣду съ Шубинскимъ, издателемъ «Историческаго Вѣстника». Онъ очень огорченъ, что я отдалъ «Жидотренианіе» вамъ, а не ему, а онъ очень желаетъ его помѣстить. Кроме того, и онъ и Суворинъ, его патронъ морщатся отъ похвалы, которая я напечаталъ въ «Новомъ Времени» о «Кіевской Старинѣ» Говорятъ: какъ можно дѣлать два номера посвящать на специальный журналъ и при томъ провинціальный? Суворинъ де не рѣшился вамъ отказать въ напечатаніи, но печаталъ, скрѣпя сердце. Я вижу зависть Будьте здоровы и благополучны. Вашъ нескрѣпно преданный П. Костомаровъ.

Мой сердечный поклонъ вашему почтенному брату и В. В. Антоновичу. Последнему я хочу скоро писать.

1883. января 17.

русскую». Извѣстіе объ этомъ переводѣ было помѣщено въ статьѣ П. П. Житцаго, „Старинныя возрѣвія русскихъ людей на русскій языкъ“, К. Ст. 1882, ноябрь. У Костомарова фамилія переводчика нѣсколько искажена.

Кстати. Какая это есть церковь Успенія въ Переяславѣ, гдѣ Хмельницкій присягалъ царю московскому? Если въ самомъ дѣлѣ она есть, то недурно было бы въ «Кіевской Старинѣ» приложить ея изображеніе. О ней производилось какое-то дѣло. Хотятъ ломать ее и строить каменную. Увы! варварство, если такъ. Мнѣ говорить Кибальничъ, что какой-то протоиерей хлопотеть объ этой постройкѣ, между тѣмъ церковь старая деревянная еще существуетъ и можетъ быть поддержана. Правда ли это?

XII

Достопочтеннѣйшій Ософанъ Гавриловичъ.

Данило Гавриловичъ сообщилъ мнѣ непріятное вѣстіе, что подписка у васъ идетъ довольно туго, и вы хотѣли бы поправить свои дѣла по изданію изпрошеніемъ содѣйствія правительства. Мы долго разсуждали объ этомъ и порѣшили, согласно вашему желанію, поговорить съ Бычковымъ. Я улучилъ время и объяснилъ ему ваше желаніе. Онъ помнитъ о васъ и сердечно относится къ вамъ и къ вашему журналу. Онъ совѣтовалъ потѣ что паншнште Делвинову: онъ вѣдь васъ лично знаетъ. Просите его на первый разъ рекомендаціи отъ министерства къ разнымъ учрежденіямъ, а о субсидіи намекните такъ, что вы собственно не смѣете просить ее, не заявивши вполнѣ, сколько вы можете доставить научной пользы: это скромность будетъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ онъ совѣтовалъ обратиться къ Дрентельну ¹⁾ и просить, чтобы онъ съ своей стороны просилъ министра Народнаго Просвѣщенія оказать вашему изданію покровительство и поддержку. Афанасій Осодоровичъ ²⁾ надѣется, что спустя, можетъ быть, годъ, можно будетъ получить вполнѣ определенную субсидію. Взять вамъ лично для этой цѣли онъ не считаетъ нужнымъ. Все можетъ

1) Генералъ-губернаторъ Юго-Западнаго края въ 80-мъ годахъ.

2) Бычковъ.

обдѣлаться посредствомъ письма. Соѣдустъ Доанасій Оедоровичъ прислать вмѣстѣ съ письмомъ Делянову экземпляръ.

Вы писали, что есть извѣстіе о пребываніи Хмельницкаго во Франціи. Дѣйствительно, есть; я помню навѣрное, но не могъ отыскать у кого. Перебралъ Линака, Швалье, Шерера—нѣтъ, а навѣрное знаю, что у кого-то есть. Я прочиталъ Ежа по-польски, расказъ живъ и талантливъ, но я не могу сочувствовать искаженію исторіи: романистъ, конечно, можетъ внести свой вымыселъ, ему дозволено многое, что не дозволяется историкъ, но надобно, чтобы соблюдалась внутренняя правда, чтобы изображаемый вѣкъ былъ именно тотъ, куда авторъ хочетъ перенести читателя, и чтобы историческія лица были по своему характеру именно тѣ, какія были на самомъ дѣлѣ. У Ежа же что нахожу: разбитная, разиртанная баба, которая за любовь Хмельницкаго заплатила ему не только гнусною измѣною, но еще обокрала его, и за то была казнена, хотя варварскимъ способомъ, но достойно, является нѣжнымъ существомъ, любящимъ Тимоша, а Тимошъ соблазняетъ свою мянху, потомъ душитъ ее. Черезчуръ большая свобода фантази. Романъ Ежа уже печатается въ русскомъ переводѣ въ «Русской Мысли».¹⁾ Лучше бы взять для «Кіевской Старины» нѣчто иное, а не давать публикѣ одного и того же двойнѣ.

Доанасій Оедоровичъ Бычковъ думаетъ, что умноженіе рисунковъ дѣлю лишнее, оно только увеличитъ расходы, но еша ли прибавить много подписчиковъ. Таково его мнѣніе.

Я все по прежнему прихварываю, хотя нѣсколько легче. Въ этомъ мѣсяцѣ меня постигла большая неспрѣятность: я обручилъ въ государственномъ банкѣ, куда отправился за полученіемъ процентовъ, билетъ въ 300 р. металлическими деньгами. Это мнѣ тяжелый урокъ не ходить самому по дѣламъ въ банкъ, гдѣ сумрачно и многолюдно.

Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

1883, февр. 19.

¹⁾ «Бурное время». Историческій романъ Т. Т. Ежа. Переводъ съ польскаго. Печатался въ приложеніи къ «Русской Мысли» 1883 г.

XIII

Добрѣйшій, многоуважаемый Ософанъ Гавриловичъ.

Благодарю васъ отъ души за присланныя деньги. Посылаю вамъ заѣмку по поводу статьи Багалъя, напечатанной по 2 номерѣ «Кіевской Старины». Помѣстите ее въ ближайшемъ по возможности номерѣ. Я писалъ уже вамъ о моей бесѣдѣ объ васъ съ Бычковымъ. Напишите Делянову. Быть можетъ, Богъ вамъ поможетъ. Вамъ неизменно преданный Николай Костомаровъ.

Февр. 21 дня, 1883 года.

XIV

Досточуважаемый Ософанъ Гавриловичъ,

Благодарю васъ за сообщеніе насчетъ надписи на гробѣ Кочубея: есть у меня одна ошибка типографская: *исстисмо* вмѣсто *истисмо*, и что меня здѣсь неприятно поразило, это то, что ошибка эта была поправлена мною въ присланой корректурѣ, а потомъ явилась снова въ печатномъ экземплярѣ. Что касается до стиха:

Злуданьемъ Мазеи всевѣчне правы.

то именно такъ я разобралъ его самъ на надгробномъ камнѣ, когда послѣдній разъ былъ въ Кіевѣ, и парочко ѣздить въ Лавру затѣмъ, чтобы правильно списать надпись. Я понялъ, что *злуданье* слово созвучное польскому: *szudzać* (Linde, 1095) *обольщать*. Можетъ быть, я ошибся, но не я одинъ—и Бантынь такъ прочиталъ и Евгенийъ. Тоже и *всевѣчне* вмѣсто *о всевѣчче*, какъ вы прочитали. Мнѣ казалось и теперь кажется такъ, а впрочемъ и свою ошибку сознаю, когда еще разъ посмотрю.

Мы говорили съ Даниломъ Гавриловичемъ и оба пришли къ такому результату, что лучше бы вамъ теперь же написать Делянову да и Бычкову тоже, а я, узнавши, что вы уже написали, налягу на Леонасія Оедоровича. Вы Бычкову напишите.

именно сослался на меня, что я вам о немъ писалъ. Пусть бы сдѣлалось по его совѣту.

Вашъ искренно преданный всею душою П. Костомаровъ.
1883. марта 7. Сиб.

П. П. Костомаровъ, подъ конецъ своей жизни сильно страдалъ глазами, быть въ это время плохимъ чтецомъ памятникъ. Мы нѣсколько разъ съ оригиналомъ этого письма Костомарова въ рукахъ были на могилѣ Кочубея и Пскры, которая находится въ Киево-Печерской лаврѣ, направо отъ главнаго лаврскаго собора, востѣ трансепной церкви, съ куполомъ, подобнымъ тому, что надъ храмомъ св. Софїи въ Константинополѣ. Сравнительно чтеніе Костомарова съ тѣмъ, что написано на памятникѣ, необходимо приходимъ къ сказанному въ началѣ этихъ строкъ.

Вмѣсто *испильмо*, какъ читаетъ Костомаровъ, на могильной плитѣ ясно и отчетливо читается слово: **испѣімо** въ стихахъ:

И за правду и вѣрность къ Монархѣ нашу
Страданія и смерти испѣімо чашу.

Точно также и *исевѣіи* представляетъ неточное чтеніе: на плитѣ ясно и раздѣльно написано два слова: **всѣ ккѣіи**, и стихи, въ которыхъ они встрѣчаются, читаются такъ:

Злу дашемъ Мазеи всѣ вѣчно права,
Посѣчениы zostавше топоромъ во главы,
Почиваемъ въ семь мѣстѣ...

XV

Добрѣйшій, многоуважаемый Осеофанъ Гавриловичъ,

Получивши письмо ваше, я отправился въ Публичную Библиотеку и обратился къ Ао. Оед. Бычкову о вашемъ дѣлѣ. Онъ и Деляновъ оба получили ваши письма. Бычковъ сказалъ, что Деляновъ сообразитъ, и кажется, предложить вопросъ о субсидїи

Ученому комитету. Между прочимъ я замѣчаю, что будутъ на счетъ этого толки и сомнѣнія. Я слышалъ вотъ какія сужденія: «Кіевлянинъ» иное дѣло; то была газета, занимавшаяся разработкою современныхъ политическихъ вопросовъ, и государственная власть, нуждаясь въ такомъ органѣ, который поддерживать бы ея интересы въ юго-западномъ краѣ, давала ему субсидію. Но иное дѣло журналъ, хотя очень дѣльный, почтенный для науки; но какіе же интересы собственно государственные будутъ поддерживать онъ? Его дѣло — наука; это очень одобрительно, похвально, но правительству, если бы стало поддерживать субсидіями всякое такое научное изданіе, то у него на то средствъ не хватило бы. Оно вѣдически готово покровительствовать полезнымъ трудамъ, но не можетъ же взять на себя изданіе всего, что будетъ являться въ научной сферѣ. Я указалъ на пособія, дававшіяся Кіевской комиссіи: это указаніе имѣло болѣе силы, но мнѣ замѣтили, что то было для изданія собственно государственныхъ матеріаловъ для исторіи, а въ «Кіевской Старинѣ» — матеріалы только акцессуары, главное же — обработка ученыхъ вопросовъ, и даже въ нѣкоторомъ родѣ беллетристика (это не подходитъ къ изданію Комиссіи и Архива ¹⁾). Что вѣднее будетъ — узнаю и васъ извѣщу. Я не знаю, есть ли изъ лицъ, составляющихъ Ученый комитетъ, вамъ благопріятель или зашкеныя зложелатели, но что между ними (ихъ же имена Ты, Гди, вѣсп!) найдется неблагопріятель вообще малорусскому элементу, то въ этомъ я къ сожалѣнію, не сомнѣваюсь: на те воно москаль!

Очень сожалѣю, что ваши дѣла пошли не такъ, какъ бы желалось. Аонасіѣ Осдороничъ замѣтилъ: почему не пособить этому предпріятію мѣстные богатые дворяне, для которыхъ не составило бы большого издержки на такое дѣло нѣсколько тысячъ въ годъ; при этомъ онъ указалъ на Галагана и Тарновскаго. Во всякомъ случаѣ, онъ утѣшалъ меня тѣмъ, что, если бы не состоялось дарованіе субсидій, то все-таки министерство съ своей

¹⁾ Имѣются въ виду «Временная комиссія для разбора древнихъ актовъ» и Кіевскій Центральный Архивъ.

стороны будет покровительствовать нашему журналу. И при этом вспомнить Гоголева Ивана Ивановича, который имѣлъ настолько доброе сердце, что не пропускалъ ни одной нищей старухи, чтобы не завести съ нею разговоръ, и послѣ нѣсколькихъ вопросовъ, въ родѣ такихъ: тебѣ вѣтъ хочется? Можетъ быть, ты бы и мясо ѣла?—говорить въ заключеніе: что жъ ты стоишь? Вѣдь я тебя не бью!

Вашъ искренно преданный П. Костомаровъ.

1883, апр. 9. Сиб.

XVI.

Почтеннѣйшій Ософанъ Гавриловичъ.

Во-первыхъ, Христосъ Воскресе, будьте здоровы и благополучны, во-вторыхъ—если не помѣшаетъ болѣзнь, безпрестанно возобновляющаяся, то я на будущей недѣлѣ буду въ Кіевѣ, и конечно, первое у васъ. Если ваша милость будетъ, доставьте рукопись къ этому времени. Съ Бычковымъ послѣ поста я не видался, а на Страстной недѣлѣ спрашивалъ его: онъ мнѣ ничего ни утѣшительнаго, ни положительнаго не сказалъ. Удивительное несчастіе со мною! Привязалась ко мнѣ новая болѣзнь—кровохарканье, и то пройдетъ, то снова явится. Первый разъ постигла она меня въ октябрѣ, съ мѣсяца была, потомъ прошла; съ тѣхъ поръ пять разъ возобновлялась и проходила, а теперь вотъ съ понедѣльника Страстной недѣли не проходитъ. Правда, можетъ быть и я виноватъ. Надоело сидѣть сиднемъ—я сталъ выходить и гулять, отъ этого хуже стало: движеніе вредно. Не болить, а врачи говорятъ, что болѣзнь очень серьезная и опасная.

Вашъ преданный Костомаровъ.

1883, апр. 22, Сиб.

XVII

Дражайшій, многоуважаемый Ософанъ Гавриловичъ.

Посылаю вамъ небольшую замѣтку, составляющую отзывъ о драмѣ Старикаго, о которой прошу васъ сказать ваше рецен-

зентъ, разбиравшій «Раду». По моему мнѣнію, эта драма достойна того, чтобъ на нее обратить вниманіе. Платы мнѣ за статью не надо. Что же ваше дѣло съ Деляновымъ? Не получили ли чего? Увѣдомите, адресуя въ Петербургъ, Вас. Островъ, 1 лпія, д. 6. Я уѣзжаю 2 сентября. Соскучился отъ бездѣлья. Надо бы принятися за какую-нибудь работу, а еще не знаю самъ, за что. Только слабость зрѣнія мѣшаетъ мнѣ.

Желаю вамъ успѣховъ и благополучія, какъ вамъ лично, такъ и вашему журналу. Вашъ Н. Костомаровъ.

авг. 25, 1883. Прилуки 1).

Я съ Вас. Петр. Горленкомъ намѣреваюсь отправиться въ Лубны посмотрѣть Мгарскій монастырь²⁾.

Я записалъ отъ сельской дѣвки двѣ казки—одна есть источникъ, откуда Гоголь взялъ основъ для своего «Вія»; другая—баллада того же содержанія, какъ «Ленора» Бюргера и «Людмила» Жуковского. Стало быть, у малороссіянъ есть также легенда о похищеніи дѣвушки невѣсты ея женихомъ, погнѣбимъ на войнѣ и пріѣхавшимъ взять ее за то, что она сильно тосковала и роняла на Бога.

XVIII.

Многоуважаемый Ософанъ Гавриловичъ,

Вы такъ увлекаетесь желаніемъ снасти «Кіевскую Старину», что предлагаете мнѣ то, что физически невозможно—писать исторію послѣднихъ лѣтъ Гетманщины и помѣстить ее въ «Кіевской Старинѣ» даромъ. Я, дѣйствительно, помышлялъ объ этомъ

1) Въ с. Дѣдовцахъ, въ 8 верстахъ отъ Прилуки, было мѣсто жительства Костомарова.

2) Мгарскій или Лубовскій Преображенскій монастырь находится при солѣ Мгарѣ Лубенскаго уѣзда. Основанъ въ 1619 году. Поездка Костомарова съ Горленкомъ состоялась 28 августа (См. «Русская Старина», 1886 г. февр. 353 стр.).

трудъ, но для него нужно мнѣ будетъ совершить двѣ или три поѣздки въ Москву для занятій въ тамошнихъ архивахъ, какъ было уже съ «Рушною» и «Маленою». Но скажу вамъ то, что я, напечатать оба сочиненія въ журналахъ, едва вознаградили издержки, понесенныя въ Москвѣ за прожитыя. Оставляя въ Петербургѣ квартиру за собою и платя прислугѣ въ ней, я истрачивалъ въ Москвѣ за одинъ пумеръ, безъ свѣтъ и самовара, 105 р., а сверхъ того—издержки на столъ, прачку, извозниковъ были гораздо выше, чѣмъ на постоянномъ мѣстѣ жительства, не считая проѣзда по желѣзной дорогѣ туда и отсюда. Но, кромѣ того, прежде у меня были сбереженія отъ прежнихъ трудовъ, которыя употребилъ я на затраты съ цѣлю покрыть ихъ доходами отъ новыхъ трудовъ. Теперь и въ этомъ deficit, такъ (какъ)¹⁾ прощлый годъ недугъ, которымъ я пристрадалъ все лѣто въ Павловскѣ, а всю зиму въ Петербургѣ, потребовалъ много лишняго на врачество. Вотъ почему, при всея искреннемъ желаніи спасти «Кіевскую Старину», я не могу содѣйствовать этому дѣлу безкорыстнымъ пожертвованіемъ, предпринявши составленіе исторіи упадка Гетманщины. О Константинѣ Острожскомъ я уже довольно говорилъ въ печати, насколько доставляли мнѣ свѣдѣній матеріалы Публичной Библиотеки. Конечно, если порыться, то, вѣроятно, найти можно болѣе, но едва ли очень важнаго, и ни въ какомъ случаѣ библиотека не удовлетворитъ совершенно.

Я думаю, что объ этомъ лицѣ можно скорѣе найти въ Южнорусскомъ краѣ, чѣмъ здѣсь!

Если такія лица, какъ Иванъ Левницкій, охотно отдають свои труды безмездно въ «Кіевскую Старину», то это съ ихъ стороны достохвальное самопожертвованіе, но оно для нихъ все-таки легче, нежели для меня, потому что по роду ихъ трудовъ, имъ не придется ни рыться въ архивахъ, ни совершать для этой цѣли поѣздки. Да они, вѣроятно, моложе и добрѣе меня!

1) Этого слова въ текстѣ письма нѣтъ.

И буду предлагать своимъ знакомымъ подписку на «Кіевскую Старину», но можно ли ручаться за большой успѣхъ? У меня знакомые все народъ небогатый; иные, хоть и не безъ удовольствія прочтуть, но покупать затруднятся по скудости средствъ; иные же не интересуются исторіею Южной Руси къ такой степени, какъ вы и я.

Очень жалко, что отвѣтъ на ваше любезное предложеніе не соответствуетъ моему сердечному расположенію къ вамъ и къ вашему превосходному изданію. Вамъ неизмѣнно преданный П. Костомаровъ.

P. S. Если южнорусскій край не хочетъ поддержать единственнаго изданія, ему посвященнаго, то стойтъ махнуть на него рукою!

Ноября 1, 1883. Сиб.

XIX

Многоуважаемый Ософанъ Гавриловичъ.

Посылаю вамъ для «Кіевской Старины» воспоминанія о посѣщеніи мною въ молодые лѣта Почаевскаго монастыря. Это будетъ какъ бы добавленіемъ къ статьѣ Тарновскаго въ декабрьской книжкѣ прошлаго года. ¹⁾ Гонорара не нужно. Какъ идетъ подписка? Лучше ли? Дай Богъ вамъ успѣха. Батюшки и матушки не клеятся по-русски. Сперва я думалъ, что это будетъ удачею, такъ какъ моя «Черниговка» ²⁾ написана также по-русски и по-украински. Но у меня дѣйствуютъ малоруссы съ великоруссами, и нельзя было заставить московскихъ дяковъ и воеводъ говорить по-украински. Въ повѣсти Ловицкаго не представляется ничего подобнаго. Вашъ искренно преданный П. Костомаровъ.

¹⁾ А. Тарновскій: „По поводу 50-лѣтняго юбилея Почаевской лавры“.

²⁾ „Черниговка. Быль второй половины XVII вѣка.“—„Историческій Вѣстникъ“, 1881 г., 1—3.

XX.

Многоуважаемый Ософъ Гавриловичъ.

Вы сообщили мнѣ о томъ, что у В. Б. Антоновича есть какіе-то незаданные источники о времени Мазены. Сдѣлайте милость, уведомите, если знаете, точнѣе: какого рода эти источники, къ какимъ сторонамъ исторической жизни относятся, и откуда они? Если я соображу, что они необходимы для изданія въ свѣтъ «Мазены» моего, то приѣду парочно въ Кіевъ. Но можетъ быть, это такіе источники, которые хотя и неважны, однако не представляютъ никакихъ новыхъ сторонъ для исторіи болѣе тѣмъ, какія открываютъ документы четырехъ архивовъ, бывшихъ у меня подъ рукою при первомъ изданіи моей монографіи.

Вашъ преданный сердечно П. Костомаровъ.

1884 г., марта 1.

XXI

Достопочтеннѣйшій Ософъ Гавриловичъ.

Мнѣ доставлено изъ Петербурга письмо ваше объ Аннѣ Ярославнѣ, французской королеви. Я не въ Петербургѣ, а по возвращеніи туда въ августѣ постараюсь исполнить ваше порученіе, если въ Библиотекѣ найдутся указываемыя книги, и если дозволитъ мое здоровье, а оно — плохо: бѣсъ кровохарканія одолеваетъ меня, и этотъ бѣсъ несносенъ тѣмъ паче, что запрещается все горячее, куреніе и хожденіе: сиди сидишь или лежи бездвижно! А какъ играетъ мною этотъ бѣсъ! Вдругъ утормыжить припадка — и думаю, что проходить болѣзнь, а тамъ день, другой, и опять кровь показывается.

Писать ко мнѣ кишиневской семинаріи инспекторъ Мацѣвичъ прислалъ выписки изъ проповѣдей какого-то пастыря по-малорусски, просилъ, нельзя ли помѣстить ихъ гдѣ-нибудь. Я отвѣчалъ, что изъ всѣхъ повременныхъ изданій, мнѣ извѣст-

ныхъ, ни одно не приметъ, развѣ, можетъ быть, «Кіевская Старина». Этотъ Мацѣвичъ писалъ, что онъ знакомъ близко съ Левицкимъ. Я написалъ ему, что Левицкій близокъ къ «Кіевской Старинѣ» и можетъ рекомендовать эти проповѣди.

Вашъ преданный Костомаровъ.

Прилуки. 1881 г., іюня 6.

Проповѣди, о которыхъ тутъ идетъ рѣчь, по любезному разъясненію П. С. Левицкаго, принадлежать, вѣроятно, перу священника подольской епархіи села Чечельника Іосифа Игнатовича. Составленіе ихъ относится къ 1823 году. Языкъ проповѣдей украинскій, но уже нѣсколько устарѣлый. Нѣкоторое время проповѣди Игнатовича находились въ церковной Чечельницкой библіотекѣ, гдѣ были найдены учениками кишиневской семинаріи, передавшими ихъ своему инспектору Льву Степановичу Мацѣвичу. Несмотря на видныя старанія Мацѣвича напечатать эти проповѣди, онъ остался въ рукописи. Впоследствии проповѣди Игнатовича были отданы Мацѣвичемъ И. С. Левицкому. По порученію послѣдняго съ проповѣдей была снята копія, а самый оригиналъ ихъ былъ пожертвованъ Черниговскому музею имени В. В. Тарновскаго.

Недавно И. С. Левицкій вспомнилъ въ печати о проповѣдяхъ Игнатовича въ статьѣ «Сьогоднішня мова на Україні.»¹⁾ Узнавъ изъ этой статьи о существованіи проповѣдей на украинскомъ языкѣ, членъ Каменецъ-Подольской архивной комиссіи протоіерей Свѣшнскій предложилъ напечатать ихъ въ изданіи комиссіи. Слѣдуетъ надѣяться, что въ недалекомъ будущемъ этотъ памятникъ украинскаго языка станетъ общимъ достояніемъ.

Къ этому приходится еще добавить слѣдующее. Однимъ изъ долающихъ въ письмѣ къ И. С. Левицкому авторомъ украинскыхъ проповѣдей названъ свящ. Іосифа Вишневскаго. Вслѣдствіе этого И. С. Левицкій въ названной статьѣ, довѣряя извѣстію лишь,

¹⁾ «Україна», 1907 г., мартъ.

ноябрь-декабрь. 1907.

близкаго по мѣсту жительства автору проповѣдей, также называлъ послѣдняго Вишневецкимъ. Но въ самой рукописи на ея обложкѣ есть подпись: «свищенника Іосифа Игнатовича.» Быть ли Игнатовичъ авторомъ проповѣдей, или только владѣльцемъ рукописи, рѣшить нельзя, но предположительно можно утверждать скорѣе первое, чѣмъ второе, въ виду того, что имя Іосифъ, находящееся въ рукописи, совпадаетъ съ указаніемъ упомянутаго подольнина.

Владиміръ Давыловъ.

ИЗЪ ПРОШЛАГО ПОЛТАВЩИНЫ.

Комитетъ о земскихъ повинностяхъ.

Въ первую половину прошлаго столѣтiя, задолго до введенiя земскихъ учреждений, существовалъ комитетъ о земскихъ повинностяхъ, который собиралъ взносы отъ всѣхъ сословiй губернии и расходовалъ ихъ на содержанiе почты, военнаго постоа въ губернии и многiя другiя нужды, часть которыхъ, какъ напр. военный постой—вѣдаютъ теперь городскiя думы, дорожныя сооруженiя — земства и т. и.

Бюджетъ составлялся обыкновенно на три года. Ознакомимся съ бюджетомъ, составленнымъ на три года, съ 1839—1842 года. Повинности дѣлились на общiя и частныя. Къ общимъ принадлежали:

1) Содержанiе почты въ губернии. Тройка лошадей отдавалась рядчикамъ по 171 р. 81 к. въ годъ. Всѣхъ же троекъ, содержимыхъ въ губернии, было 270., 22 пары, да для земской полицiи 15 троекъ и 45 паръ и для становыхъ приставовъ 103 пары. Всего лошадей содержалось 1224 что обходилось 215200 р.

Почта отдавалась съ торговли; на торги являлись и дворяне-помѣщики.

2) Содержанiе войскъ. По этой части изъ суммъ комитета расходовалось на наемъ квартиръ для военныхъ помѣщенiй и чиновниковъ въ тѣхъ городахъ, гдѣ были дивизионныя, бригадныя и

полковые штабы. На отопленіе воинскихъ помѣщеній комитетъ покупалъ дрова въ Полтавѣ по 22 р. асс. за саж., а въ уѣздныхъ городахъ по 15 р. асс. Во время лагеря покупалась солома: нанимали пастбища для лошадей и за десятину для каждой лошади платили по 7 р. 50 к. Этанныя, почтовые помѣщенія тоже занимались на эти суммы. Къ общимъ повинностямъ принадлежали: содержаніе въ Кременчугѣ наплавного моста съ перевозными судами — 18100 р., (съ 19 октября 1837 года), содержаніе губернской комиссіи народнаго продовольствія—1950 р. (съ 16 янв. 1836 года), содержаніе особаго стола при контрольномъ отдѣлѣ казенной палаты по земскимъ повинностямъ 1971 р., изготовленіе книгъ, таблицъ и вѣдомостей для отчетности по всемъ сельскимъ запаснымъ магазинамъ 6851 р. 42 к., изготовленіе въ губернской типографіи «Губернскихъ Вѣдомостей»—2100 р., содержаніе дорожной канцеляріи—1000 р.

На эти повинности содержались еще 15 канцелярій уѣздныхъ судовъ, по 1500 р. каждая, 26 тюремныхъ надзирателей по городамъ, по 85 р. въ годъ для каждого—2210 р. Изъ этихъ же суммъ ежегодно ассигновывалось 2000 р. для содержанія двухъ воспитанниковъ въ училищѣ гражданскихъ инженеровъ. Итого, повинностей въ годъ было 377186 р. 12 к. асс., а въ трехлѣтіе 1,131,558 руб. 36 к. Но министерство финансовъ, сдѣлавъ сокращеніе, утвердило раскладку на сумму 340133 р. 26 к. въ годъ, а въ трехлѣтіе 1020399 р. 78 к.

На покрытіе этихъ суммъ вносили все сословія въ губерніи. Интересно прослѣдить, какой взносъ былъ отъ каждого сословія, а кстати и статистическія данныя о нихъ. Въ виду остатковъ отъ прежнихъ лѣтъ, необходимо было въ трехлѣтіе внести 826852 руб. 41 к. Эту сумму вносили все сословія, кромѣ дворянскаго, а также отчислялся небольшой процентъ съ объявленныхъ купцами капиталовъ. Такихъ капиталовъ было 5895000 р., съ которыхъ былъ взносъ 14737 р. 50 к.

Кромѣ этого взымалось:

1) съ 19666 д. мѣщанъ (кромѣ 2707 д. полтавскихъ) по 91 к. съ каждой души, всего 17896 р. 6 к.

2) съ 311051 д. козаковъ (кромя 1758 д. полтавскихъ по 40 к. съ каждой—136420 р. 40 к.

3) съ 76090 д. казенныхъ крестьянъ разныхъ наименованій, (кромя 7 д. полтавскихъ) по 32 к. съ каждой—24348 р. 80 коп.

4) съ 337253 д. помѣщичьихъ крестьянъ по 24 к. съ души—80940 р. 72 к.

5) съ 555 душъ удѣльныхъ крестьянъ, по 30 к. съ каждой—166 р. 50 к.

Съ полтавскихъ жителей, не участвующихъ въ платежѣ сбора, на квартирную повинность въ суммѣ 66418 р. 95 коп., на общія повинности:

съ 2707 д. мѣщанъ по 37 коп., съ 1758 д. козаковъ по 6 к., съ 7 душъ крестьянъ по 6 к. Всего въ годъ 275617 р 47 к. ¹⁾

Помимо общихъ повинностей, были и частныя повинности: собираемыя на нихъ средства отъ сословій были расходуемы на учрежденія этихъ же сословій.

Такъ, козаки вносили по 15 к. съ души, и эти деньги шли на содержаніе 62 козачьихъ волостныхъ управленій, на жалованье годовѣ, писарю и прочимъ волостнымъ урядникамъ по 500 р. въ годъ для каждаго. Затѣмъ на содержаніе 175 козачьихъ становъ по 200 р. въ годъ для каждаго. Всѣхъ козаковъ было 312809 д.

Казенные крестьяне вносили по 18 к. съ души. Всѣхъ ихъ въ губерніи 76097 д. (кромя удѣльныхъ). Ежегодный взносъ былъ 13697 р.—46 коп. На эти средства содержались 23 волостныхъ управленія и восемь старостъ.

Съ помѣщичьихъ крестьянъ взымали по 9 к. съ души. Ихъ всѣхъ было 337253, въ годъ вносилось 30352 р.—77 коп. Эти средства шли на содержаніе 15 канцелярій уѣздныхъ предводителей, по 1500 р. на каждую, и на содержаніе комиссіи для ре-

¹⁾ Мѣщане, козаки и крестьяне, жившіе въ предместьяхъ Полтавы, не были обложены, какъ другіе обыватели, 1% съ цѣнности своихъ усадебъ для высшаго налога, а выполняли его натурой, почему и не были освобождены отъ уплаты въ комитетъ о земскихъ повинностяхъ.

визні дѣятвїй дворянскаго депутатскаго собранїя 7980 р. Наді сказати, що эта комиссія, назначенная по высочайшему повелѣнію, была вызвана необходимостію просмотрѣть нѣсколько тысячъ дѣлъ и опредѣлїть право о причисленїи къ дворянству. Въ 1844 г. эта комиссія закончила свои засѣданїя. (Арх. Полт. Г. Думы 1839 № 5741).

Взносы приказовъ общественнаго призрѣнїя на полтавскїй институтъ благородныхъ дѣвиць.

Полтавскїй институтъ былъ основанъ по мысли супруги Императрицы Елизаветы Александровны въ 1818 году. Въ устройствѣ этого заведенїя (6-й по счету въ Россїи институтъ) принимало дѣятельное участіе полтавское дворянство, около десяти дѣлъ содержавшее его на свой счетъ. Неаккуратные взносы дворянства побудили кн. Репнина просить Императора Николая I принять содержанїе института на счетъ казны. Ходатайство это было уважено. Съ цѣлью пыскать на это средства, по высочайшему повелѣнію, на многіе институты выдавали деньги приказы общественнаго призрѣнїя. Къ институту причислялось нѣсколько приказовъ: такъ, къ полтавскому были причислены слѣдующіе приказы, обязанные вносить деньги: астраханскїй (а съ открытїемъ тамбовскаго института этотъ приказъ былъ причисленъ къ этому институту, а вмѣсто него былъ причисленъ казужскїй, вносившїй ежегодно, съ 1838 г., 1600 р. асс.), полтавскїй и черниговскїй—14000 р. асс., могилевскїй—5000 р., вилнскїй 3600 р., мнискїй—2000 р. Пользовались субсидїями отъ приказовъ и другіе провинціальныя институты: казанскїй, тамбовскїй, харьковскїй, кїевскїй, одесскїй и бѣлостокскїй. (Арх. П. Г. Думы. 1839 № 5741, циркул. № 843).

Сообщ. И. Фр. Павловскїй.

Як царь Олександр ослобонив кріпанів.

(З народної зреч).

«О, той царь зробив нам велике добро: визволив нас із бід і показав нам дорогу. Він на це був би для нас багато чого постарався. — так не судилося йому. А було нам дуже велике несчастья за тієї панщини! Прокли нас пани як на сковороді. А той царь таки умудрувався проти панів і ослобонив нас від них. Ото, бачите, в Синоді зібрав він усіх сенаторів, та питає: «чи согласні ви ослобонити невольників?» — Тії думали, що це він заводить річ об тих, що сидят по острогах та тюрмах. За ними, міркували сенаторі, дуже багато клопоту, великий розход на них иде, здержки. — таї кажуть цареві: согласні! — «Ну, роспишітьсь ж,—каже він. От вони усі і росписались. Тоді він питає: «А же ж ви знаєте, які то невольники?» — Знаємо, — кажуть,—це острожники тії, що сидят по тюрмах.— «Е, ні, — одказує він,—це в мене охотники, а не невольники: а от невольники—тії, що вам роблять без спочинку панщину, ота черень.—оце настоящі невольники: а то у мене охотники!» — Пани-сенаторі туди-сюди: хотіли було назад. — так вже не можно: росписались! Мусіли согласитсья. -- Так от, бачите, як хитро та мудро той небіжчик царь наш заступився за нас проти панів. Дай Боже йому царство небесне! А інакше було не можно! Були б ми й досі бідували в неволі...—А тії пани потім усі позиницувались і погинули: тільки де-які з них позоставались, а инші, як тії мухи в осені, позамирали! (Записано въ Одессѣ 8 іюля 1889 г., отъ крестьянина — изъ Апаньевскаго уѣзда, Херсонской губерні).

Сообщ. А. М.

Двадцять п'ять років українського театру.

(Спогади про думки¹⁾).

III.

Вже по четвертім спектаклі молоді української трупи «Кієвляни» писав з алегрією: «Давно ли почали у нас ставити малоросійські п'єси, а между тѣмъ нельзя сказать, чтобы публика на нихъ накинудась, какъ это обыкновенно бываетъ при разрѣшеніи «запретнаго плода». Въ первый малорусскій спектакль (10-го января) сборъ былъ хотя и не дурной, но это объясняется воскреснымъ днемъ, когда публики въ театрѣ всегда не мало, и повпикой (первая малорусская п'єса). Два слѣдующихъ спектакля (Кум-ярошникъ, Москаль-чаривник) дали самый незначительный сборъ (рублей до 150 каждый) и, наконецъ, четвертый спектакль, Наталка - Полтавка, популярнѣйшая изъ малорусскихъ п'єсъ дала сбора около 100 руб. Пройдетъ недѣли двѣ-три, и Наталка-Полтавка не покроетъ вечеровыхъ расходовъ, если ее зачастую ставитъ, а о другихъ п'єсахъ и говорить нечего!»²⁾

Не збулися зловісті пророкування!

Правда, як це не дивно, але в першій свій приїзд трупа не мала великого матеріального успіху: було кілька повних сборів, що, мов на гріх, припадали на самі невідатні п'єси, але взагалі театр геть та й геть не бував повним. Це гаразд пам'ятаю я, про це говорить автор «Корифеїв української сцени», і нарешті про це свідчать самі тогочасні часописи. Факт на перший погляд незрозумілий, але цілком натуральний.

¹⁾ Див. № 9.

²⁾ «Кієв.» 1882. № 13.

Трупиця Анкаренка, що прибула вперше до Києва, не вважаючи й на присутність двох безперечних талантів—Кроївницького та Садовського,—не жала змоги задовольнити й найменших естетичних вимог глядачів Тільки свідомі патріоти, що почували в театрі українським перше слово визволу свого народу, заливали театр. Але їх було не так то багато, на жаль! Українській трупіні треба було ще завойовати «публіку», ту широку безідеїну масу люда, що складає грунт «театральних» виступів. Перші кроки убогої української трупиці Анкаренка—це було теж попенірання 70-их років. У Києві вони не програвали при великій російській трупіні. Не було в них ні відповідного часові репертуара, ні виконавців, ні обставин. З осені трупиця приїхала вже з кращим ансамблем: серед артистів трупиці бачимо колишніх славних артистів: Верину, Бурака й співиця Стояна. В 30 листопада 1882 року виступає вперше в Патаці-Полтаві—краса української сцени—М. К. Заньковецька. Трупиця має в своїм репертуарі й нові пьєси Кроївницького: «Дай серцю волю», «Новельник», «Глітай». Остання пьєса розробляє вже громадські мотиви — панування кулаків-навуків над темним селянином. Не вважаючи на деякі дефекти своєї техніки, драма ця вносила живу течію в убогий репертуар українського театру. Збори підносилися: спектаклі українськи ставали раз по раз популярнішими, але наколи-б лишлася українська трупиця при всіх таждодішніх умовах свого існування, — ніколи-б не змінився український театр з того провінціального шаблону, з якого він почав своє життя.

«Не смотря на успіхъ, каже про цей час діяльності трупиці автор „Корифей української сцени“¹⁾,—пужно було много енергій, такта и опытности, чтобы прочно организовать молодое театральное дѣло; требовались, кромѣ того, крупныя средства для пріобрѣтенія соотвѣтствующей обстановки. Въ этомъ случаѣ большую услугу дѣлу украинскаго театра оказалъ М. П. Ста-

1) К. У. С. 19.

рицькій, усвідомивши уже раніше об'явити більші організаторські здібності в театральній справі. Їм пропонувалося взяти в антрепрізу трупу, бывшу під режисерством Кривиницького. С цього часу починається швидкий розвиток українського театру. Не мало знань, таланта, труда і власних засобів вложили М. П. Старицький в театральну справу, за яку він взявся з усією енергією. Н результати діяльності г. Старицького оказались такими, що дивитися не можна було і очікувати. Спектаклі цієї трупи были настоящим триумфом и самих артистов, и украинского драматического искусства».

Все це цілком справедливо; і великі гроші, яких не пожалував г. Старицький на рідну справу, і знайомство його, і енергія дали можливість поставити українську трупу, як то кажуть, «на широку ногу». Трупа не мала собі рівні серед російських труп. Власний грандіозний хор, власний оркестр, талановитий дирижер, розкішна обстановка, численний склад артистів, всі першорядні таланти українські—все те злилося в цій трупі. Але цього було б ще мало. Навіть в такому розкішнім становищі український театр ніколи-б не звернув на себе загальної уваги, не зажив-би такої слави, коли-б на чолі його не став чоловік інтелігентний і талановитий, чоловік широкого погляду—і це головне.

Що український театр зачаровував українську публіку, в тім не було нічого дивного. Про це писано так багато, що нема на що й наводити тут не раз вже сказаних речей. Але не довго довелося йому тишити рідний край. Незабаром генерал-губернатор Дренгельн заборонив українським трупам і наїждати в південно-західний край. Одним помахом пера одірвано було в українській трупі такий великий шматок території... найріднішої... У Київщину, Полтавщину, Чернігівщину, Поділля й Волинь не мав права вступати український театр. Як міг він жити? Одинні йому доводилося грати лише в Росії. Незабагом мовою, незнайоми тіни, чуже зовсім життя... чим було йому привабити російську публіку? Яке живе, зрозуміле й чужому людині слово міг сказати російській публіці український театр? Очевидячки

він мав загинути голодною смертю; на це мабуть і рахувала адміністрація, забороняючи йому вертатись у рідні краї.

Але й тут не справдились заміри.

Український театр справив нечуванний поспіх в Росії та зажив там чи не більшої слави, як в рідній стороні. Одного разу, наприклад, у Москві з'їхалися одночасно дві українські трупи—Старицького й Кронвіницького, і одна й друга робила новні збори, а в російських театрах порожніли зали. Поведемо, наприклад, цифри зборів, які зробила трупа Кронвіницького в Петербурзі (на жаль про збори других труп ми не можемо дати фактичних відомостей, хоча скажемо по пам'яті, що трупа Старицького справляла теж величезні матеріальні поспіхи і в Петербурзі, і в Москві). Суворін у своїй книжці «Холми и холмушки», подає нам такі цифри. За 67 спектаклів з 12-го листопада 1887 року трупа Кронвіницького зробила в Петербурзі 87,000 карб. збора, тобто по 1298 карб. з копійками за кожний спектакль.

Безперечно, високі таланти наших старших артистів в значній мірі причинилися до того, але самих лише талантів було мало. Звичайно, наши таланти старшого покоління артистів—не самородки, які рідко коли трапляються разом в такому числі, але й російська сцена мала свої таланти: російська публіка бачила першорядні таланти всіх європейських сцен. Особливо виявилася ця чарівна сила українського театру, коли Старицького залишив Кронвіницький, коли Старицький лишився з самими дургорядними артистами.

Які ж чари надіано було українському театрові? Чим жила й зростала на силах українська трупа і без корифеїв, і без права грати в рідній стороні?

Щоб винестись човном в широке море, треба було поставити на прапорі *нове слово*, загально зрозуміле всім. Раніше ми вже згадували, що аж у 1876 році це українська драма стала була на певний шлях, але уряд задавив її одразу. Слівце теж саме було і тепер. Дозволивши українські спектаклі, уряд зовсім не мав на меті дати можливість українському

театроні зрівнялися хоч з російським. Суворі театральна цензура хижко нагнужвала українського репертуару, не даючи йому можливості піднятися хоч на крок один над типом старих українських п'єс. Дозволені вже до вистави «Глигтай», та «Доки сонно зійде» знов були заборонені, аж на 7 років. Дозволена до друку драма Старицького «Не судилося» — заборонена була до вистави на сцені і тільки аж у 1886 році побачила світ, — але про це далі. Коротко кажучи, сказати «нове слово» *літературою* самих драматичних творів було цілком неможливо, але для того щоб український театр жив поруч з театрами других народів, треба було надати йому загально-людський інтерес.

Ного й було йому надано найголовніше тим, що українська сцена давала правдиве, реальне життя.

Я пам'ятаю, як писали критики московські про українські вистави: «сположительно, когда у них подымается завѣсъ, со сцены несетя запахъ свѣже-испеченнаго ржаного хлѣба». Так вражав глядачів художній реалізм обстанови. Москва і Петербург, звичайні вже до найкращих театральних вистав, зачаровані були українським театром. Життя било з нього живим джерелом. Воно визначалося і в талановитій трійці артистів, і в п'єсах, які виконували вони, і взагалі у всім тим, що життям словом «сцена-обстановка».

Критики тогочасні російські самі кажуть нам про те, що найбільше чарувало їх в українському театрі. Наведемо тільки рецензії двох столичних часописів — «Русскихъ Вѣдомостей» та «Нового Времени». «Новое Время» наводить спеціально через те, що вже ніхто не зможе закинути йому про якусь прихильність до нього українського, та ще й через те, що сам Суворін, як не як, а знається гаразд на театрі.

«Спектакли малорусской труппы г. Старицкаго, объ открытіи которыхъ въ театрѣ Парадизъ мы говорили въ свое время, съ каждымъ днемъ привлекають къ себѣ симпатіи всей публики, — пишетъ рецензентъ Р. В. Репертуаръ состоитъ исключительно изъ пьесъ народнаго характера, переполненныхъ задушевными малорусскими пѣснями. Прекрасно сренетованныя, заботливо постав-

денная и характерно без всякой шаржировки исполняемая пьеса производить на зрителей очень хорошее впечатление». 1) Ми навчимо наводимо тільки рецензії «Р. Відомостей», часописі серйозної, яка ставить найвищі вимоги, що до театральних вистав: рента часописців московських була просто в захваті од українського театру. З найбільшим нафосом писав про український театр Суворін. З його рецензій найвидніше, чим саме тішив Петербург український театр. «Кривиницькій не только безподобный актеръ, но и такой-же безподобный режиссеръ, нише Суворін: его рука видна въ постановкѣ всякой пьесы, въ малѣйшей детали и въ общей картинѣ ея. Его маленький оркестръ повинуется ему такъ-же, какъ большой Направнику. Все на своемъ мѣстѣ и все во время. Посмотрите въ Назарѣ Стоцкѣ, какъ хорошо поставлены Вечеринцы, особенно женская половина. Какъ хорошо и красиво располагаются дѣвушки около кобзаря». Старий театрал в захваті од мізансцен української трупи. «И въ подробностяхъ, и въ общей картинѣ какая эстетическая мѣрка, не допускающая ничего рѣзкаго, грубаго. Въ русскихъ бытовыхъ пьесахъ мы сидимъ и рядомъ наталкиваемся на эту грубость, требуемую реализмомъ. Е.г. актерамъ и въ голову не приходило освѣщать русскій типъ тѣмъ ореоломъ политической правды, которая одна только имѣетъ право на существованіе на сценѣ и которая ярко выступаетъ въ лучшихъ и наиболее характерныхъ русскихъ пьесахъ... а затѣмъ началась та фотографія неразборчивая и грубая, которая перешла на русскую сцену и начала на ней господствовать. Эта фотографія и отвратила русскую публику отъ бытовыхъ русскихъ пьесъ». 2) Суворін радить російськимъ трупиам, які висталяють пародні пьеси, «руководитесь строгой мѣркой художественной правды и тою любовью къ народу, образецъ которой представляетъ малороссійская трупа». «Малороссійскія пьесы потому и смотрятся съ большимъ удовольствіемъ и возбуждаютъ необыкновенно ясное настроеніе

1) «Р. Вѣд.», 1886 г. № 350.

2) «Хохлы и хохлушен»

въ публицѣ, что эта политическая и юмористическая струя въ нихъ соблюдена съ большимъ уваженіемъ къ малороссійскому типу»¹⁾.

«Прійміте это все во вниманіе и вы поймете, почему публика ломится въ малороссійскіе спектакли, гдѣ ничто не оскорбляетъ ни слуха, ни зрѣнія, ни чувства изящнаго, гдѣ тенденція, ставшая прописью, не рѣжетъ глазъ, гдѣ необыкновенно стройное исполненіе и гдѣ такіе большіе таланты, какъ г. Кропивницькій и г-жа Зацьковецкая»²⁾. «Вся тайна осларованія малороссійскихъ талантовъ въ томъ, — писавъ другій знавецъ сцени. Мордовцев, — что они живутъ на сценѣ своей жизнью, раскрываютъ передъ зрителями духовныя богатства своей родины».

Додамъ од себе, що все це писалося про українську трупу Кропивницького в ті часи. коли він вже покинув Старицького, а наведена вище рецензія з «Рус. Вѣд.» писана про ту трупу Старицького, що вже лишилася безъ корифеїв, лише з другорядними силами. Щоб же то було з Петербургом та Москвою, як-би вони побачили трупу М. П. Старицького 1883 року у всій славі своїй!

Але, як відомо, велика трупа М. П. Старицького існувала лише до 1885 року. У 1885 році відділився від неї М. Л. Кропивницькій з кращими артистичними силами і склав свою власну трупу. Як цілком правдиво завважує автор «Корифеїв української сцени», «ноділ такої чудово зложеної трупи не міг мати недобрихъ skutківъ. За часъ зьєднанного існування трупи цілковито виробилась театральна українська школа з відомими артистичними вимогами й звичаями. На чолі обохъ трупъ стали корифеї колишньої чудової трупи: вони то й переховали й поширили художні традиції української театральної штуки»³⁾

Велика планета розбилася, але блискучі астероїди полетіли по її орбіті. вони заховали «законы вращенія» планети, що дала їм життя.

1) «Хохлы и Хохлушки».

2) «Н. В.» 9-го декабря 1886 г.

3) К. У. С., 20-21.

Дякуючи такому поділові артистичних сил, більша частина Росії змогла познайомитись з новим словом штуки українського театру. Конкуренція ж не давала українським трушням спочивати на лаврах і підтримувала художньо-артистичне виконання п'єс.

Українські астероїди полетіли геть по всіх сторонах Росії, абуджуючи приспане почуття українців, яким доля позаклада в чужу сторону. І куди б не заїздили трушні українські—чи то в Україну, чи то в Росію, чи в Польщу, чи на Кавказ, чи в прибалтійські краї,—скрізь приваблювали вони до себе сімнаті всієї публіки. Російські актори з задрістю чатували за діяльністю українських труш і не раз силкувалися здискредитувати український театр: не розуміли вони того, що український театр, приваблюючи рідну публіку, приваблює й чужу публіку тим, що несе з собою велике нове слово, що вкладає в штуку живе життя.

IV.

Вгорі ми зазначали вже, що в значній мірі поспіху українського театру сприяло славне гроно першорядних талантів, що одразу скрасило українську сцену. Такі самородні таланти бувають, звичайно, на сценах всіх народів, але рідко коли трапляється, щоб вони з'явилися одразу в такім числі: Кронівняцький, Заньковецька, Садовський, Саксаганський, Карпенко-Карлий та Затиркевич. Ця слава зграя скрилила силою свого патхнення український театр і піднесла його до художньої краси всевітньої штуки. Це були таланти дійсні й інтелігентні. З страшною силою темперамента вони едали й високу інтелігентність артистичну, що виявлялась в художньому реалізмі виконання народних типів, в повазі до того народу, репрезентантами якого виступали вони. Особисто треба це сказати про О. К. Саксаганського: йому більш за всіх доводиться виступати в комічних ролях, і високошановний артист ніколи не дозволив собі ані жодної шаржировки. Кожий, бодай найкомічніший тип в його інтерпре-

такої лишиється живим, натуральним чоловіком, комізм його складається не з надзвичайних комічних рис, не з дурних, безглузвих слів, що так люблять додавати автором традиційні коміки, аби викликати дешевий регіт галюрок: комізм Саксаганського — високо-художній комізм: він виникає з ситуацій, у які вступає дійова особа і на які вона реагує своєю влачею. А реагування це буває, звичайно, нелогічне, неподвідне потребі, і це викликає здоровий, розумний сміх. Саксаганський інстинктом таланта зрозумів те, до чого глибоким досліджуванням дійшов великий філософ Кант. Кант каже, що смішне — це єсть напруження чекання, що раптом кінчається нічим. Хто уважно приглядався до гри Саксаганського, той постерегав і може зараз нагадати собі ще весь ефект комізму Саксаганського складається саме з цих елементів. Проаналізуємо, наприклад, комізм Саксаганського в ролі Голохвастого. Голохвастий хоче з'ясувати батькам Проні різницю між чоловіком «образованим» і чоловіком простим. Завсякже, як він починає говорити його той його напружене чоло, його рухи, слова, все це доводить глядачам, що він дійсно з'ясує зараз цю різницю. Глядач чекає, глядач зацікавлений, ось-ось зараз таки і цей дурноверхий парікмахер скаже розумне слово, і парікмахер дійсно збирається його сказати — він тільки не знаходить відповідного виразу. Він ще більше борсається на креслі, руки його вироблюють якісь комічні, ніби посплююючі рухи, брови ще більш насплююються, ось-ось зараз скаже. Перші глядачі напружені. Коли це раптом фізіономія Голохвастого одразу міняється: в очах майнує переляк, на вустах немеша вемішка. Йй же Богу він забув, що хтів казати... Але це єдина мить. Знов фізіономія його приймає той само важкий самозadowolений вираз, і артист виголошує з певністю: «и тому подобное». Сердешні батьки Проні, афраніровані таким панським виразом, з почуттям схиляють голови, ніби вони й справді зрозуміли різницю між чоловіком образованим і людиною простою. На фізіономі Голохвастого самозadowolенна вемішка, він знайшов розумний вираз «и тому подобное», він з'ясував різницю між «образованим»

п необразованимъ» чоловіком, — він нишається і сам тішиться з свого розумного пояснення. Глядачі-ж, які з напруженням стежили за «потугами» парикмахера, що лагодився розповісти щось надзвичайно розумне, почувши паренті це «ні тому подобное», звичайно починають сміятись: їх напруження чекання скінчилося раптом нічим.

Але Сакаганський володіє не тільки тафою комічного, він і творець типів. Його «Пеньонька» в «Мартині Боруді», «Конач» у «Сто тисячах» і ціла низка його ролей — це галерея малюнків великого майстра. І дивна річ, з того часу як Сакаганський не став грати «Пеньоньку», в його-ж власній трупі цілком викреслили з неси шо дразь. Після Сакаганського ніхто не може грати П.—так багато власної творчості додає кожній ролі артист. Крім того, Сакаганський визначається і як артист драматичний: можна щиро дивуватись діназону його таланта! Патура щедро наділила його всіми дарами, які потрібні артистові, і, що так рідко трапляється в життю людей талановитих, Сакаганський не задовольнився тільки своїми природними даними: до таланта свого він додав ще силу свідомої, розумної праці. Він схоплює одразу весь цільний образ, тип, який дає йому роль, і разом з тим продумує її до найменших дрібниць.

В межі нашої розправи не виходить характеристика талантів наших корифеів: ми тут зняли мову про таланти наших артистів лише на те, аби констатувати факт, що в значній мірі поспіху українського театра сиріями рідні таланти, які одразу з'явилися на ній. Про наших славетних артистів писалися вже цілі спеціальні розправи. Але знявши за це мову, не можна не сказати бодай двох слів за Н. К. Карпенка-Карого. Слава драматурга Тобілевича затемрила славу Карого-артиста. А артист Карий — був першорядний артист! ¹⁾ Це був артист значців театральної штуки, не артист юрбів. Його талант не кидався в очі, но була тонка художня гра майстра-аристократа штуки. Як обробляв він кожен тип!

¹⁾ Коли писалася ця розправа, Н. К. Карпенко-Карий був ще живий, а ось зараз мусимо вже ставити скрізь страшне слово *був*.
ноябрь-декабрь. 1907.

Якою тихою лагодою віяло од П. К. Карпенка-Карого, коли він увів на сцені тихих, старих дідків! Яку страшну силу, жорстокість і сухість виявив той самий лагідний Карий в типах кашток, скарет, ажур! Його зеленкуваті очі аж прискакали, аж напали, як у подразненого kota. Карий—Барабан. Ситий, п'яний ласун, що розманіжився вже самою галкою про варшавянок та про їх «щадю біле»: посоловілі очі, п'яна немінка і лиса голова, яка колівається на плечах мов здоровини гарбуза... і щож? Все не справді, якесь надзвичайно добродушне іражіння.

Скрий рука майстра, майстра-знавця.

До цих першорядних артистів треба прилучити і групу артистів «менших богатырів». Це були артистка Воєвська, що до часу вкоротила свій вік, — не маючи грації темперамента та надзвичайного голосу Заньковецької, вона все таки була сильною драматичною артисткою і зажила великої слави і по Росії, і на Україні. Максимович, — теж вмер до часу, — одразу звернув на себе загальну увагу своєю талановитою грою. Касієнко, — артист багатих природних даних, але чоловік мало інтелігентний, через що й перевів потім на ніщо свій талант. Верина — талановита, тонка й розумна артистка, що до найменших деталей продумувала свої ролі. Грещай, Пономаренко, Кохановская, Мова і паренті—Манько. Про молодших артистів, що н тепер грають на сцені, як от де-ка Ліницька та другі, ми тут не згадуємо, наводимо тільки тих, що почали свою діяльність разом з «старшими богатырями» і разом з ними підтримували той чудовий ансамбль українського театру, що так дивував всіх. Всі ті артисти, ймення яких ми навели вгорі, хоча й одріжались між собою силою свого таланта, але мали одну загальну рису: вони перенялися ідеєю, що освітила той театр: в своє виконання вони поклали принцип нового українського театру: велику повагу до меншого, пригніченого брата, життя якого вони виявляли на сцені. (Вякличку треба зробити тільки для д. Касієнка. Цей, вельми талановитий артист, через особисті причини, втратив згодом художній такт, почав недбало відноситись до своїх ролів, шаржувати, перевівся ні на що і паренті зник десь зовсім).

Але артист драматичний, якого б таланта він не мав, не здатен без драматурга нічого зробити, — він віліє чужі думки. Тому для виконання потрібний добре скомпанований матеріал.

Ми вже згадували вище за те, що сказати нового слова змістом своїх творів український театр не міг. Але, не вражаючи на той обмежений, примусом скалічений репертуар, публіка сунула лавами в український театр.

Щоб зрозуміти це, треба стати на історичний штамп-пункт, треба уявити собі, в якім становищі був на той час театр російський. То було панування темних, стрипних 80-тих років, панування гвалта, горілки, вінта, оперетки і пудьги. Безпорадної, перозважної пудьги. Гвалт та покора, нітьма й безнадія: у лещета здушені думки... дрібенькі люди, приголомшені почуття — і над всім пудьга та «шопієть», що засмокували мов рідке багно все темя, все живе. То було страшне панування російського життя, яке нанотім так майстерно змалював в своїх творах Чехов. Театр одновідав життю, — він ріс в тих самих умовах. Золоті часи російської сцени вже були минулі. «Разіть на русской сцені со времени Островскаго и А. Толстого показываются скольконибудь сильныя и замѣчательныя бытовыя комедии или историческія драмы, способныя оказати воспитательное вліяніе на публику, порождал и питая здоровые вкусы въ обществѣ, знакомя молодежь съ радостями и горестями, съ завѣтными думами и чувствами нашей кормилицы, трудящейся народной массы?»¹⁾ — писав один з інтелігентніших російських рецензентів. «Номію двухъ-трехъ дѣйствительно способныхъ авторовъ, разіть не царить тамъ безнадежная тишь да гладь, хоть шаромъ покати? Если проносятъ свое непереведенное и непередѣланное, зрителю остается умереть отъ скуки, созерцая десятки отчаянно бездарныхъ повпнокъ и на казенныхъ сценахъ, и въ частныхъ театрахъ обѣихъ столицъ да провинцій».

¹⁾ Ж. в Иск. 1899 № 335.

Не було життя, не було й театра. Переглядаючи тепер ті пожовклі листи часописів тогочасних, свідків минулого життя, двусься, як жили люди в ті часи?

Чим було дихати? Чим жити? А треба-ж жити і тишитись життям. «Человѣкъ созданъ для счастья, какъ птица для полета», — каже Короленко. І жили, забивали собі наморочки, аби не думати, не розуміти того, що діється навкруги.

Занадувала оперетка.

«Да, смѣяться во чтобы то ни стало, ибо это единственный исходъ изъ окружающей насъ скуки и грязи», пише якийсь невідомий рецензент „Зари“, — «а потому на зло вашимъ градоправителямъ — поспішайте оперетку! Тамъ зустрічаються конечно и фривольная штука, но что-же дѣлать, когда всякая другая штука едва-ли была-бы возможна въ настоящее время!»

Де дівся автор цих гірких слів? Хто він такий? Чи побачив він кращі часи? Серце, з якого виривався цей гіркий сміх, мабуть вже давно заспокоїлося на віки, зацікавив і для сміху, для слів, та жалів, але той біль, з яким виривався ці слова з неможливо серця, брешуть ще и досі в них. Сміятись, сміятись, хоч з безсоромного наслідства, аби не думати! Аби позбутись хоч на мить давучої, безпорадної нудьги!

Було життя!

І раном серед цієї безбарвної, хлюдної пільми — яскравий промінь сонця, український театр! Свеже життя, могутні почуття, сила, приборкана до часу, але стихійна сила, що, тільки чекає гасла! Життя народне, сильне и чисте, бодай і окраине цензурою, забалакало до всіх всім зрозумілою мовою.

Три ґрунтовних почуття керують людськістю під всіма «спиритами» і у всіх «донготах»: голод, кохання, та некуча нудьга за безкрайм, до якого рветься окраинна людська душа. Для творчості в ті часи лишалася лише сфера серця: всі ті почуття що вишкають з кохання, мали право розробити українські драматурги, але тільки кохання серед селян, кривий Боже не серед інтелігентів: чоловік в сортуці не мав права балакати по українськи. Можливо було малювати ще зразки сучасного побуту

селян, спираючись більше на етнографію. Тута душі за безкраїм, поривання обмеженого до безкрайого, звичайно трудно було знайти серед сучасного побуту селян.

На такім обмеженім полі мусіли товктися українські драматурги, товчили й витолочували свою пиву, а все таки не кидали пера з рук. Театрові треба було жити, а для цього треба було постачати нових п'єс. І, не вважаючи на одпоманітність сюжетів українських драм, — вони давали матеріал для виконання артистам, публіці — матеріал для настрою й почуття.

Чому?

«Публіка ломиться в малоросійські спектакли, — писав Суворін, — їй ніщо не оскорбляє ні слуха, ні зріння, ні чувства пляцкаго, *одъ тенденціи, ставшая проищемъ, не рѣзаетъ глазъ*. Sapienti sat.

Теми були старі — теорі талановиті.

Учені, публіцист, громадський діяч не мають тої сили слова, якою володіє талант. Їх слова навчають, — його слова палають і завалюють серця. Талановитий твір не знає часу і не боїться його; в нім захована могутча сила, що не вьне од подиху часу і не тратить своєї краси. «Треба пам'ятати, каже Карьер, що не з особливостей людського життя, а з її вічного, безсмертного зміста, з того, що загальне всім часам і всім народам, виростає дивини цві драматичної штуки. Головна річ шляхетність (благородство) душі, сила духа й твердість волі, а вони зустріваються скрізь і в кожнім становищі валяють до себе наши серця»¹⁾.

Далеко вже одійшли ми од грецького життя, але й зараз пориває нас величя постать Антігони, яка з власної волі пішла на смерть через те, що поважала святиню й божественне право над владу людську.

З примусу цензура українська драматургія не одбивала всіх течій сучасного життя, — то правда; вона розробляла лише ті вічно живучі сюжети, що не залежать од «времєни и про-

¹⁾ Драмат. поезія, 12.

странств». Таланти надихнули нову силу старим словам і зробили їх близькими й зрозумілими всім людям взагалі. Але, звичайно, чоловік є син свого часу. Крім проблем вічних, незалежних од часу й обставин, він шукає в літературі відповіді на питання моменту, на питання сучасного життя, з його кривдою і гвалтом, що часами примушують забувати й одвічні проблеми людського духа. Розуміли це гаразд і діячі нашого театра. Та перед ними лежала суворя дилемма: або скласти зброєю й атамани перо, або поки що підлягти вимогам адміністрації й цензури, а тим часом пробивати шляхи, випростовувати крила, готувати нащадкам краю путь.

Вони вибрали друге, і пішли на дериветини шлях.

Як татарів примушували Данила Галицького власною своєю рукою рубувати всі ці фортеці в твердині, що він побудував, або боронити від них свій рідний край,— так примушувала цензура російська українських драматургів: калічити, нівечити свої твори, переробити їх по кілька разів своєю власною рукою виправити кожне живе слово, гасити полумя живого почуття.

Багато єсть зневаг у світі, та одна з найтяжчих та, що чинить гвалт над поетом, примушуючи його свідомо нівечити свій твір. Тяжкий гвалт, що давить в серці слово живе.

Гостра мука невипіваного слова! Як дикий борець лугує в скелях, шукаючи собі простору і вільного шляху, так бється в серці поета невипівана пісня, бється і нищить по волю життя.

Тяжко було жити, од роспачи можна було атамани на віки перо. Але що то в світі паді! До останньої хвилини не покидає вона чоловіка. І жили, і сподівались, і працювали.

Український театр жив і набував слави, не вражаючи на всі ці обставини, через те, що на чолі його стали талановиті письменники, які і в російській літературі не сіли б при кінци стола. Таланти драматургів, таланти артисти, інтелігентне художнє відношення до сирава і дібний патріотизм—ось ті фактори, що змінили на той час український театр і піднесли його на таку височину, якої йому чи й зазнати коли. Довгий час був він єдиним національним прапором, що мав над поневоленою на-

цією. Це розуміли кращі репрезентанти його: вони боролися свій рідний прапор, як зміли, і незалицями донесли його до наших днів.

V

Невже усі сердешні наши муки
Не надихнуть бодай хороних снів.
І над слезами страдників-дітв
Ще насміються знічені віхи? —

писав з сердечним болем поет восьмидесятих років.

Насміялись.

З приводу двадцятипятиліття українського театру надрокочовано чи мало розсправ про театр.

Наш час-час революційний. Революційний настрій рветься у всі звивська життя та штуки, руйнує старі підвалини, будує нові. Але поруч з широким течією, що несе з собою всю силу річки, робігаються завжди в боки й маленькі течії: вони утворюють затоки й ботога й каламутять саму річку. Поруч з широким рухом побільшого духу розростається й карікатура на той самий рух. Люде, що вважають себе наслідувцями той ж самої ідеї, самі утримують і дискредитують її. В літературі розплюдилося багато тих дослідувачів, які вже не журяться тим жалем, що стискав шлахетну душу колишнього історіографа українського Самуїла Величка, коли він не міг «домогатися совершенного о всем відбійя і правди». Що там журитися ще «справдью!» Аби втворити голосну «переводьку цбностей». Переводька цбностей «рег се», де треба, де й не треба—ось в чім річь.

Ми сивимось на одній невеличкій передмові, яку подано до переклада Пахаревського «Єврей» Чірікова. Вона носить голосну назву «Уваги до завдання українського театру». Не за ради полеміки сивимось ми на ній, а тільки через те, що вона дає нам добру нагоду розглянути питання, чи й дійсно «батьки» українського театру сивилися на тім status quo, який втворила

Ім з початку адміністрація і цензура, і нічим не причинилася до поліпшення його долі?

Обвинувачення гострі

«Так вона плаче, на прехороша красуня Мельпомена», — починає свої обвинувачення автор: плаче розсачливими сльозами гора й великого обурення, бо її храм, храм краси і чистоти *єсть чисто макиданю літературним сміткям* ¹⁾, бо її жерці не виконувють тієї творчої ролі, яку-б мусли виконувати, *коли-б хоч трохи розуміли завдання справжньої митки* і свою високу метю, бо українські драматурги не стоять на сторожі розвитку рідного театру і замість артистичної живої і живучої страви, готують публіку *літературною січкою, макулатурою* (3—4).

А походить це ось з чого.

а) Великі моменти з історичної минувности українського народу, новітні драматичні епізоди, елементи соціальної боротьби, боротьби класів, ще більш героїчні й могутні, ще більш красиві й захоплюючі своїм змістом і своїм драматизмом, не надто тішилися увагою наших драматургів, не були для них тим джерелом животворним, відквіли вони і сами-б пили, та й других напували.

б) Боротьба цих (народних) мас проти соціальних кривд, проти політичного угніску *була чужою* для загально-признаних авторитетів української драми (5).

в) Потаблі української драми не навчили нас їти назустріч новому життю. Чи *малювали* вони нам в артистичних образах героїзм і величю красу і чари могутньої тієї боротьби, чи навчили вони нас любити її, чи збуджували, чи закликати до неї, чи казали нам умірати, тисячу разів надать в ній, але знову і знову підніматись і їти далі все вперед і вперед назустріч вільному сонцю нового життя? (6)

д) Українські драматурги *овесь час* плекали або етнографізм, *видаючи на кожному кроці в шаржировку народних ти-*

1) Курсів скрізь наш.

пів», або в ліпшому разі малювали нам сіру, одноманітну, як небо в осени, прозу життя, вбійчу і притупляючу буденщину П (11).

е) Навіть революційний вітер, що хуртовиною пронісся по нашій землі, не здвигнув Іх з тієї мертвої точки, на якій вони виродовж цілих десятиліттів спочивали, не виніс Іх з болотяних затонів буденщини на широкі простори розквітлого народного життя: *на руйнівний все старе і спорогніле процес революції наші драматурги не реагували* (11).

г) Ні один із поривів масового мішу не знайшов відгомону в драматичній літературі нашій і не був повернений назад народнім масам в формі артистично оброблених моментів боротьби, або палкого слова, яке-б було мертвих (12).

«Проти такого засуду, — додає автор трактата, — можуть зараз же піднятися парікання, що мовляв на перешкоді в розвитку драми української стояли і стоять тяжкі цензурні перешкоди. Але як і під деланою криною річки не перестає текти водля тепла, так і в підцензурному армі, яке-б воно тяжке не було, завжди можливо відчувти дух і пастрій письменника, його ідейні сімнаті і цілий комплекс його «святая святих».

— Ось ваш акт обвинувачення, «батьки» українського театра! Справдовуйтеся мертві та живі!

Отже, чи справді українські драматурги відносилися цілком інертно до справи? Чи не боролися вони проти цензури й адміністрації?

Почнем аб ово.

Заборона 1876 року захопила діячів українського театра на самій гарячій роботі і разом припинила П. Але не вважаючи на те, що цей указ просто одбрав останню надію, та партія, яку адміністрація охрестила назвиськом «українофільовъ», не згорнула рук.

Малюючи сучасне становище, поет 80-тих років нпше,

Погнеш, пловче, в боротьбі!

Куди й боротися тобі

З цією силою слівою:
 Не одного борця вола
 Уже поринула до дня!
 Під заверюху та негоду
 Серед бузини в світі зна,
 Чи не піти і нам в господоу,
 Чи не зложити й нам весла?
 Замкнути серце потан миру
 Й наладувати в себе ліру
 Для власних мук, для власних сліз,
 Для потаних лише погріз!

Спокушаюча на той час перспектива! Але поет з оглядою
 одкидає таку пораду і скрікує, повинні гину: «ні, тричі ні! хай
 краще струни порве мій стогін навесні».

Співає, ридан, говорить поет, —
 І будь готовий
 Замість лаврового, терновини
 Вінець узяти на чоло!
 Нехай тебе роздвинуть зло...
 Але що смерть? хвилинна страта.
 А далі — слава голосна
 Той умирати певно зна,
 Хто зна любити свого брата
 І за таку лише любовь:
 Співець, ти жити будеш знов!

Це настрій «українофіла». І час сказати безстороннє слово:
 партія українців, або як охрестила її адміністрація «україно-
 филов», не згорнула рук. Здавалося, чим би й боротись певе-
 личкій партії інтелігенції з слівою силою мільйона штиків? Бо-
 ролася словом та наукою. Де тільки була найменша нагода, во-
 лати до правди й справедливості, ясували ненормальнє становище,
 яке утворив повний закон. Настирливо писали росирави наукові
 и публіцистичні і в чужих органах і засновували свої «Тожки»,

пам'ятаючи євангельське слово, і — дивна річ. — отверзлося їм, бодай і почасті. Звичайно, і в такій культурній боротьбі можна було виявити більше енергії, та і «жати убо многа, дѣлателей же мало», і ми досі молимося Господину жати «да низведеть дѣлателей на ниву свою».

Живий жаль стискає серце, коли стежиш тепер по поживках часописів за минулим життям! З яким зусиллям добували найменший крок! Скільки заходів треба було вжити, аби вигнати дозвола одправити хоч панфиду по Шевченкові. Який тріумф справляє відертій всіма правдами и неправдами довід на виставу Москаля-чарівника, або хор, що приводно просіває від орудою М. Лисенка кілька українських пісень! А як то вже треба було походити коло нашої цензора, щоб українська книжка побачила світ. А вони таки виходили на світ Божий, не вважаючи і на суворий указ!

Тепер, мабузь, не один здивне з презирством плечима, оглядаючи цю минулу діяльність: чи варто було, мовляв, терати на такі дрібниці час та життя?

В цій розправі не місце сперечатись проти такої постанови питання; зазначимо тільки, що така діяльність українців зробила вплив на адміністрацію і дала їй деякі культурні здобутки, і між них *довід на українські спектаклі*. Доказ цьому маємо в оголошених нині, потайних докладах ген.-губернатора київського та харківського, Черткова і князя Дондукова-Корсакова.

У 1880 році приїждив у Київ з Петербурга на ревізію сенатор Половцев. Київські українці — «українофили» — зараз же скористувалися з такої нагоди, склали депутацію до сенатора, яка з'ясувала йому становище краю і переконала його в ненормальности обставин, що втворив указ 1876 року. Як відомо, Половцев висловився за волю українського слова й українського театру¹⁾. У 1881 році київській, подолянській та волінській ген.-губ. М. І. Чертков подає записку до міністра внутрішніх

1) К. У. С. 16.

справ. Одночасно з цією запискою подає записку до міністра внутрішніх справ і тимчасовий харківський генерал-губернатор кн. Дондуков-Корсаков. Обидві записки виникли під настирливим впливом діяльності „українофілів“. І ті здобутки, до яких привели записки обох ген.-губернаторів, по чистій правді, належать їм.

Записка Черткова виникла з приводу прошення М. В. Лисенка.

„12-го января 1881 года кандидатъ университета св. Владимира, артистъ Лейпцигской консерваторіи Николай Лисенко въ поданомъ мнѣ прошеніи объяснилъ, починає свою записку Чертков, і шше далѣ:—не встрѣчая съ своей стороны препятствій къ разрѣшенію выпуска въ продажу сборника пѣсень Лисенко, я, пользуясь настоящимъ случаемъ, признаю уместнымъ войти вообще въ оцѣнку целесообразности распоряженія 1876 г., положившаго запретъ на всѣ роды произведеній на малороссійскомъ нарѣчій, кромѣ произведеній пизціоной словесности“.¹⁾

„Оцѣнка“ ген.-губернатора доводить його до такої думки, що він висловлюється проти заборони „на малороссійскомъ нарѣчій сценическихъ представленій и музыки“. І завждиє: „по моему мѣтню литературныя и музыкальныя произведенія на малорусскомъ нарѣчій слѣдовало бы поставить въ одинаковыя цензурныя условія съ произведеніями на обще-русскомъ языкѣ“. На цю записку дадено було резолюцію „заслуживаетъ особаго вниманія и подлежитъ безотлагательному разсмотрѣнію и докладу по соображенію съ мѣрою 1876 и порядками, въ которыхъ она была принята“.

Прошеніє д. Лисенка стало губернаторові приводом, нагодю написати записку про можливість скасування указу 1876 р. Цього мало: саму думку про неодмінно потрібне скасування цього закона патхнули губернаторам «українофілам»,—про це цілком ясно говорить кн. Дондуков-Корсаков.

«Въ числѣ вопросовъ, *обсуждаемыхъ нынѣ печатью*²⁾ и частію естественно возникшихъ изъ требованій жизни, частью

¹⁾ Україна, том II. 250—251.

²⁾ Курсів скрізь наш.

искусственно возбужденныгъ пресою съ различными цѣлями, обращаетъ на себя особенное вниманіе вопросъ о признаніи правъ малорусскаго народа въ губерніяхъ, населенныхъ малорусскою народностію». Кн. Дондуков-Корсаков, не вважаючи на всі хитромудрі заходи, гаразд добачас, куди саме гнуть «українофілы». «Если авторы однихъ статей, предыдущаа дѣятельность которыхъ заставляетъ предпологать въ нихъ полную сознательность и знакомство съ предметомъ, очевидно не рѣшаются докazać много, что ясно обнаружилось бы при откровенномъ изложеніи и изобличило бы ихъ въ стремленіяхъ несимпатичныхъ даже для большинства ихъ единомышленниковъ, то другіе, безсознательно вторящіе первымъ, являются отголоскомъ того особаго сантиментально-доктринерскаго либерализма, который составляетъ характернѣйшую черту русской столичной прессы. Первые изъ этихъ авторовъ несомнѣнно знаютъ, что хотятъ и куда идутъ. 1) „Желанія партій, ише дали князь, выражаемая открыто въ печати, нещіягъ и явленіягъ жметъ, восходятъ пока лишь до требованія ввести преподаваніе на малоруссійскомъ языкѣ въ начальной школѣ. Другія пожеланія касаются дозволенія издавать въ Россіи труды и сочиненія всякаго рода на малоруссійскомъ, языкѣ, доущенія жѣтнаго нарѣчія въ церковномъ поученіи, а также еше іе запрета съ сценическихъ представленій и исполненій музыкальныхъ пѣсень 2).

Що до рідної мови в школѣ, то «українофіламъ» не поталянило нанутиги губернаторів, але що до сцени і почасти до літератури, вони таки дали відомі здобутки.

Князь рішучо одкидає: «запрещеніе сценическихъ представленій, исполненія музыкальныхъ пѣсень, нечтанія текстовъ пѣсень съ потамъ и т. д. Слѣдующимъ шагомъ должна быть отяѣна ограниченія въ изданіи книгъ и сочиненій и т. д.»

«Требованія» ці виставлялися, по виразу князя, «враждебною единствоу Россіи партією». «Гг. Антоновичъ, Драгомановъ,

1) Україна том II. 251.

2) Ibidem 258.

Чубинській, Старицькій. Лисенко и Пльашенко (певно це Лука Пльашинський)—являються главними теоретическими и практическими діятелями вь этомь напрямленіи». ¹⁾

Серед цих фамилий бачимо двох, яких українська література прилічує до корифей української сцени.—д. Лисенка та Старицького. Таким робом бачимо, що и партія «українофилів» і ті корифей української сцени, що належали до неї, не поклали рук. Наслідком всіх цих заходів було те, що «Начальникъ главнога управління по дѣламъ печати» зробив доклад міністру внутрїшніх справ, у якому висловлював таку думку, що «представляється бы полезнымъ разрѣшить издавіе на этомъ парѣчїи другихъ оригинальныхъ произведенїи и переводовъ подь тѣмъ условїемъ, если въ изложенїи не будетъ ни новонридуманного правописанїя українофильской агитаціи, и если *внутрѣнное направленїе или духъ* не отзывається тенденціями українофильской партїи. Подь этимъ условїемъ можетъ быть дозволено также исполненїе сценическихъ представленїи и издавіе музыкальныхъ пьесъ съ малороссїйскимъ текстомъ». ²⁾

На ренїї 8-го октября 1881 року Высочайше затвержено було доклад міністра внутрїшніх справ, у якому висловлено було між иншим: «2) Пунктъ третїй разьяснить въ томъ смьслѣ, что драматическія пьесы, сцены и куплеты на малорусскомъ парѣчїи, дозволенныя къ представленїю въ прежнее время драматическою цензурою и могуція вновь быть дозволенными главнымъ управленїемъ по дѣламъ печати, могутъ быть исполняемы на сценѣ, съ особаго однако каждый разъ разрѣшенїя генераль-губернаторовъ, а въ мѣстностяхъ, не подчиненныхъ генераль-губернаторамъ, съ разрѣшенїя губернаторовъ и, 3) совершенно воспретить устрьство спеціально малорусскаго театра и формировавія труппъ для исполненїя пьесъ и сценъ исключительно на малорусскомъ парѣчїи». ³⁾

¹⁾ *ibid.* 255.

²⁾ *ibid.* 265.

³⁾ *ibid.* 267—268.

Затвержено було доклад міністра на підставі вище згаданих записок ген.-губернаторів харківського та київського, а також «заявлених со стороны многих губернаторовъ и частныхъ лицъ». На жаль ми не знаємо тексту записок других «губернаторовъ и частныхъ лицъ», а може б вони виявили нам фамілії і інших діячів українського театра, які причинилися до скасування заборони 1876 року. Спинимось поки що на тім, докази чого маємо у вище наведених «запискахъ». Таким робом бачимо, що заходами «українофилівъ», а між них і двох видатних діячів української сцени—здобуто дозвіл на український театр.

Театр той, як видно, дозволено було в самих обмежених рямах, і ось тепер перед нами друге питання: чи спинилися діячі українського театра на тім status quo, який встановив ім новий закон. Чи боролися вони проти адміністрації й цензури, як і яким чином?

Це питання треба поділити на дві частини: боротьба, чи то заходи окремих осіб, що до своїх власних творів, та колективні зусилля на принципіальне поліпшення справ.

Властиво все це 25-ліття українського театра—це єсть настирлива, певинниа боротьба з цензурою за кожний крок вперед. Дозволено було в принципі до вистави тільки такі пьеси, у яких «внутреннее содержание или духъ не отъявляется тенденціями українофильской партіи». А позаяк кожний з адміністраторів хотів довести, що в нього найтонший «свохъ», то «духъ» цей вихтив ім з кожного твора. З найбільшою пильністю приглядалися звичайно до того автора, імя якого Дондуков поставив між поводарів «враждебной единству Россіи партіи», — до М. П. Старицького.

Почнем і огляд боротьби діячів української сцени з його діяльності, як більш знайомої нам.

Найпершу драму М. Старицького «Не так склалося як жалалося» надруковано було в альманасі Рада у 1883 році, а дозволено її виставляти на сцені 3-го декабря 1886-го року. Впродовж трьох років посплав П. д. Старицький до цензури під ріжними назвиськами, з усікими скорочуваннями та змінами,—цен-

зура не дозволяла. Та й як було дозволити, коли пьеса, і показана і перероблена, така тонула сепаратичним «духом».. Але єсть на світі сила, якій кориться «весь рідь людской». До трупики д. Старицького вступив поганенькій актор, російський, але талановитий адміністратор, нині вже покійний М. Перлов. З цензурою зав'язалися тепліший відносини, і нарешті аж через три роки пьесу було дозволено... але у якому вигляді! Все, що було живішого в пьесі ласкаво випрестив цензор і між нимим голують сцену, у якій жил обдурює разом з паном селян. В тій пьесі, що йде зараз на театрі, од усієї цієї сцени лишилася тільки одна фраза. Помічник Ланденко заспокоює свою жінку і каже: не турбуйтеся—гроші будуть: ми з Шльомою *анноули штефна*. В надрукованій в «Раді» пьесі, бодай і скороченій, єсть все така ця сцена: вона показує, як відносиня автор до селян і як до поміщиків, вона свідчить про його соціальні переконання, і коли-б критик дійсно хотів познайомитись з «святая святых» авторів, він мусив би продивитись їх рукописи, першотвори, бо більш ніж наївно шукати «святая святых» в тих дворах, які переїхали крізь цензурне чорнило, як наївно було-б шукати і сліду гріха на душі, що вдерлася з чистилища.

Кожен рукопис російського письменника, а найпаче письменника українського, в добрі старі часи підлягав «законамь розвитку пасккомыхъ». Спочатку робак, дай зацлутується в цензурне навутиння і лежить там довгий час вялечкою, нарешті видітає легесеньким метелішком, без найменшого багажу, що лише літає високо над землею од квітки до квітки і тіниться сонним промінням. Здивованій автор дивиться і восклицяє: «дивні діла Твоі о, Господі!»... і не дізнає свого твору.

Жарту на бік. Коли-б молодий літератор, обвинувачення якого ми навели вище, мав дійсно бажання познайомитись з «духом і настроєм письменника, з його ідейним сімпатіям і цілим комплексом його святая святых»,—він легко міг-би це зробити, порівнюючи пьеси, що виставляються на сцені, з тим, як вони надруковані, і нарешті з рукописом, з першотвором. Таким робом, що до пьес «Не так складося, як жадалося» (si devant «Не судилося»), коли-б критик був познайоминся хоч тільки

з друкуванням П ексземляром, він дознався-б більш-менш про соціальні переконання автора.

Теж саме можна сказати і про відому драму Богдан Хмельницький. Одіслано її до цензури першого разу у 1886 році, дозволено до друку лише у 1897 році, а до вистави на сцені тільки у 1898 році¹⁾. Дванадцять років поенірялася пьеса в цензурі! Скільки разів посилено її до цензури — того і не злічить! Прибиралася пові й пові назвиська, калічився текст. Не брадо вже нічого. Сепаратистичний дух таки тхнув від пьеси, — правди нікуди діть.

Я пам'ятаю гаразд той невимовний, скажений гнів, що охоплював автора, коли він знов та й знов одержував свій твір перехрещений кривавим чорнилом з стереотипним підписом: «къ представленію не дозволено».

Пам'ятаю свій власний діалог з цензором з приводу цієї самої пьеси.

— Обясните, пожалуйста, въ чемъ дѣло? Если Вы хотите что-нибудь противъ содержанія пьесы, авторъ готовъ измѣнить его, лишь-бы она увидѣла свѣтъ. Вѣдь по-русски есть же пьесы, написанныя на эту тему.

— И-да, — оговѣдає з ухмілкою цензор: — пьеса пьесъ рознь, но дѣло не только въ содержаніи, а въ языкѣ.

— Какъ въ языкѣ? Драматическія произведенія на малорусскомъ языкѣ разрѣшены къ представленію.

— Разрѣшены, да не всѣ-съ. Переведите пьесу на русскій языкъ, и тогда мы, пожалуй, разрѣшимъ ее.

— Но почему-же...? слова синіялися в горлі.

— Потому-съ, что русскаго языка народъ малорусскій не понимаетъ, а малорусскій понимаетъ, — нуть-съ и нежелательно, чтобы народъ видѣлъ такія пьесы на доступномъ для его пониманія языкѣ. Просто?

¹⁾ Показчик Комарова 154.
ноябрь-декабрь. 1907.

Просто до цінізму. І вертайся до дому і бийся головою об мур, як б'ються герої Андрєєвського оповідання «Стіна». На ренті її дозволено було до друку аж у 1897 році, звичайно скорочену, оскільки було можливо. Останню дію в пам'яті перед Переяславською радою цілком викреслила цензура — всю без останку: вона лишилася тільки в рукопису. Знов через рік п'єсу переглянуто ще раз в цензурнім горнілі і на ренті дозволено до сцени, але «съ непрежъннѣмъ условіемъ», щоб на прямиці драми виставлено було апофеоз — «Переяславська Рада». Це цікавий факт, як доказ того, що цензора не тільки дозволяли собі робити негативні вимоги, але вони вважали себе цілком уповноваженими ставити й «позитивнія вимоги».

Знов така і по цій п'єсі критик, аби тільки схотів, може додати «дух і настрій письменника і його святая святих».

Такі ж трансформації пережили і п'єси «Остання ніч», «Облога Буни» та й всі другі, які тільки дотикалися хоч в найменшій ступні такого питання, до якого можна було притосувати «соціалізм» та «сенартизм».

«Оборону Буни» надруковано було у 1899 році; повилаво її до театральної цензури кілька разів, і верталася вона все з тим самим присудом: «къ представленію признана неудобной». Аж на ренті, тільки по конституції, дозволено її до сцени у 1906 р. «Остання Ніч» пережила ще більші трансформації. Взагалі, колиб критик схотів порівняти екземпляри п'єс, дозволених до сцени, з екземплярами тих само п'єс, дозволених до друку, з авторськими екземплярами і на ренті з суфльорськими екземплярами, що перейшли вже останню цензуру, цензуру самих артистів, — знамениті «кунюронки», — тоді-б тільки уявив він собі, як затежряється «святая святих автора» по всіх тих операціях!

Письменник, що збирається писати про драматичну літературу, мусить познайомитись з друкованими творами авторів, а не обмежуватись лише тим, що бачить на сцені — це аксіома.

Коротко кажучи, цензура, очевидно, виявилася була антипатичною українську драматичну літературу, і зипицти не аби як, не гвалтом,—а тихо й любово: примусити її вмерти, ніби своєю власною смертю: довести її до такого ступня, щоб вона вже не задовольняла і самих занеклих патріотів. Заборонювалася не тільки ті пьеси, в яких ніби тхнув уславлений «духъ», а просто й всі ті, в яких мріла хоч іскра талану. Напр., М. Старицькому впродовж багатьох років заборонювалася такі цілком безгрішні пьеси, як «Ой не ходи Грицю» та «Ніч під Івана Купала», а разом з тим Мирославському-Випицкові дозволяли історичні пьеси з скупцями некучнями заголовками: «Гайдамаки» — історическія картини времени Гайдамачества», «Козаче серце» — історическія картини. «Гетманци» — історическія картини времени Запорожья і т. п. Очевидячки, ці «історическія картини» були цілком безпечні і «на доступномъ для понятія народа языкъ».

Що було робити? А треба було постачати нових пьес. Важливо усеяких засобів. Перш над усе М. Старицький порозумівся з де-якими авторами-товаришами, Леницьким та Мирим, — вони мали дозволені театральною цензурою пьеси. М. Старицький і переробив їх до сцени. Та все-ж цього було мало. Серед «безусловно дозволеныхъ къ представленію» пьес українських було чимало таких творів, яких ні в якому разі не можна було виставляти через їх літературну вартість. Про те вони мали один великий плюс: палітурка з маркою, з печатком і з надписом: «къ представленію безусловно дозволена». Це був філософський камінь!

Нам'ятаю, була якась така пьеса, власнито такі не пьеса, а тільки дійсне палітурка, на якій значилося: «Василь и Галя» — Драмъ въ V дѣйствіяхъ Бондаренка, безусловно разрѣшена къ представленію». Ой скільки пьес українських вратував той Бондаренко! Через нього мабуть і розповсюдились так в українській драматургії назвпська Василь та Галя.

Звичайно, це не була боротьба в справжньому розумінню цього слова. Жарти, та жарти лихі...

Була собі така пьеса «Мазена» — історическія картини въ 6 дѣйствіяхъ, текстъ отчасти заимствованъ изъ поэмы Пушкина «Полтавскій бой» (sic), сочиненіе артиста К. П. Мирославского-Вишнікова». Заголовокъ свѣдчить про освіченність автора. Даймо, що автор сумірно зазначає «текстъ отчасти позаимствованъ изъ поэмы Пушкина», але відомо, що в поемі Пушкина Мазену змальовано «злудѣемъ, Іудею бѣжавшимъ изъ страхъ». Хто бачив Мазену на сцені у виконанні крапчих трупи, той бачив, що Мазену не було виставлено ні злудіємъ, ні Іудею в страхъ... Так пробивалися струмочки думки й життя у нещасний український театр.

Єсть ще таке правило: потому, як пьеса вергається з цензури, автор не має вже права додати й жадного слова, але викреслити може скільки хоче. І з цього правила користувалися бідоланні українські драматурги. Серед драм М. Старицького єсть дві драми: «Юрко Донбичъ» (перероблена з відомого романа Францоза: «За правду») та «З темряви» («Кривда й Правда»), оригінальна драма на 5 дій. Обидві ці пьеси малюють моменти соціальної боротьби пригноблених класів: перша — повстання гуцулів за землю під приводом Юрка Донбича, а друга — боротьбу видатного селянського діяча Степана з елітами села. Видима річ, що в ті часи таких пьес ніяким робом не могла дозволити цензура: тут і падалось вище наведене «правило»: М. Старицький до текста своїх драм додав ще три мішки гречаної вовни і густо перемішав все, — вишив славний твір! Хтоб глянув тільки на перші сторінки його, одразу був би вивинився, що автор збожеволів. Тут йшла ніби й розумна розмова, але зразу вривалася, бо находили несподівано хлопці й дівчата, починали співати й танцювати. Знов йшла попередня сцена, але її перебивали п'яні баби, що Бог його зна з чого заводили сварку; бабів розганяв дід і сідав ловити рибу трохи чи не серед стону; знов текст драми, і знов якийсь нікому невідомий дурець втручається в розмову і починає точити теревени: коротко кажучи, це була така мінанина, в якій ніяк не можна було домагатись змісту. Ми

боки рвали з сміху, слухаючи цю галіматию. А справу було вратовано. Цензору мабуть з п'ятої сторінки обридло читати цей бред безумного, і він дозволив обидві п'єси до вистави. Тоді то й пішла друга робота: автор почав викреслювати все те, що було наміняно в п'єссу, і нарешті з шарканим випустився дійсний твір. Згадувати смішно, а вгадувати було гірко.

Всі ці засоби проти цензурних порогів відносяться ніби до «області спиритуалістического»: бували і другі... Часами справа залежала од якогось останнього цензурного урядника...

Баснь эту можно-бы и болѣ пояснить...

Да чтобы гусей не раздражить.

З літературною діяльністю других ювілянтів української драми ми не маємо такої інтимної знайомости, але, приглядаючись до неї близьче, ми бачимо, що й вона підлягала тим самим законам трансформації. Іван Карпович Тобилевич належав теж до тих авторів, яких найпильніше пантрувала цензура. Скоро вступив був він до трупи М. П. Старицького, його заслани у Новочеркаск на три роки, а через три роки зпов було продовжено термін його заслання ще на три роки. Визволився І. К. тільки у 1889 році, та аж по 1895 рік лишався ще під негласним надзором. Справа була політична: разом з Карпенком Кария заслано було Михалевича, Русова і других українців, через що мабуть цензура і приглядалась так до творів шановного автора. Не поталанило йому одразу. Перший твір Карпенка-Карого «Чабан» був заборочений аж до 1889 року. Кілька разів одсилав його він до цензури, і тільки у 1889 році дозволено його було вже в новій переробці під назвою «Бурлака». Друга п'єса Карпенка-Карого була «Не так пани як підпанки». — вона пережила ще більші трансформації: до цензури їздила аж *тільки раз!* Шість раз мінjala ім'я: «Не так пани, як підпанки», «Перед світом», «Підпанки», «Сельска честь», «Що було, то мохом поросло», «Прислужники». Під назвою «Прислужники» і дозволено її до вистави аж у 1904 році. Служе 20 років їздила

п'єса «п'язь Воронежа въ Черниговъ и обратно». Автор мав спуду переробляти свій твір, заслати прошенія в цензуру, допоминатися свого права і не втрачав надії! Третьою п'єсою Карого була «Безталанна». І ця п'єса, драму кохання, не було дозволено авторові. Зпершу п'єса називалася «Хто винен?» Потім її перероблено й охрещено «Чарівницею». Цензура знов заборонила. Автор ще раз переробив її, назвав «Безталанною» — і тоді тільки дозволено її цензурою.

Якже то півечилося „святая святых“ автора за такими змінами! Тільки щільно приглядаючись до п'єс, можна собі уявити, яке силломічне каліцтво робили драматурги своїм творам. Сипинимось, наур, на п'єсі „Прислужники“, що, як відомо, малює нам стаи крєпаків-селян і відношення до них дворян, поміщиків, згола—безправь: та гвалт, які чинили вони над своїми крєпаками. Глядача дивує, що весь «центр тяжести» п'єси спирається не на панові, а на його камердинері, який ніби призводить пана до всього недоброго, а пан сам начеб то такий лагідний, хоч до рани прикладай. Добра погода одразу папасти на автора, на його буржуазний світогляд і прочая і прочая. Коли-ж ми згадаємо всі ті метаморфози, що переждала п'єса, скільки разів ходила вона до цензури, скільки назв змінила і тільки отлучила дозвіл під останньою назвою «Прислужники», яка так вже яскраво підкрєслювала думку автора, ніби винні не пани, а подлі-ж хами прислужники їхні, — тоді тільки зрозуміємо ми, що мабуть спочатку в першотворі nicht da war der Hund begraben. Автор, що з таким болем сердечним відносився до селян, розумів мабуть гаразд, що не пана втворено «прислужниками», а самі прислужники продукт гвалту панів і безправья селян. ¹⁾ Правда, і в підцензурній ярмі, яке-б воно тяжке не було, завжди можно відчүти дух

¹⁾ За всі ці відомости дякую ласково брата покійного, О. К. Савсаганського.

і настрій письменника, його ідейні сімнатії і цілий комплекс його «святая святых».

На жаль ми не маємо можливості подати історію цензурної волокити п'єс третього члена української драматичної трійці—М. Л. Кропивницького, але спираючись на його друковані спогади, можемо зазначити аналогічні факти. Ось що розповідає про це сам Кропивницький.

«Всі поети мої п'єси відихали на Прокустовому ложі (в цензурі) оть полутода до года и болѣе, и многія изъ нихъ возвращались недозволеними или съ пометками, равносильными недозволению. Передѣлювали я ихъ цаново, снова посылалъ и снова ждать, а дождавшись, снова получалъ ихъ въ пауродованномъ видѣ и снова принимался за Сизифову работу. „Глитай“ і „Доки сонце зійде“ уже разрѣшенныя, были оиуть запрещены. „Глитай“ въ продолженіе 7 лѣтъ, „Доки сонце зійде“—десяти лѣтъ, и только благодаря Савиной, дозволены въ 1900 году¹⁾. „Въ одною изъ благотворительныхъ спектаклей въ Петербургѣ обратился я съ просьбой къ генералу, причастному къ устройству этого спектакля, прося оказати содѣйствиє въ цензурѣ, и содѣйствиє было оказано, и п'єса, впржежавшая въ цензурѣ безъ движенія около 2-хъ лѣтъ, разрѣшена была въ одинъ день²⁾».

Не легшу боротьбу вів за свої п'єси і молодшини з старійших українських драматургів—В. Д. Гринченко. Комедія „Нахмарило“ звалася вперше „Дядькові примхи“. Цензура заборонила її: автор де-що переробив, назвав її „Нахмарило“, знов одіслав до цензури, і аж тоді тільки було її дозволено. Теж саме було з „Степовим Гостем“. Звався він в першій стадії свого розвитку „За батька“. Лежав лялечкою в цензурі, вернувся розмальований червоним чорнилом до батька, знов поїхав до цензури, знов полежав, і вилетів вже на волю „Степовим Гостем“, з прибор-

¹⁾ Итоги за 35 лѣтъ. М. Л. Кропивницькій. «Сынъ Отечества» 1905 г. № 120.

²⁾ Ibidem.

щоб виставляв стільки само дні російської пьєси, скільки й української.

Щоб виконати його волю, треба було утримувати спеціальну російську трупу.

Надодскля зупинився, урвався тернець і наважився Саксаганський позикати градоначальника. Як маси з багатим позиватись, каже народне прислів'я, то краще поли вріжь, та тікай. Та втік, не втік, а побігти можна. І почав Саксаганський строчити скарги та прошення. Аж тричі подавався він з прошеннями до Глави Упр. по Дѣламъ Печати за дозволом виставляти українські пьєси без російських, — все одмовляли. Саксаганський не складав зброї, доминався свого і вдався парешті з прошенням аж в Сенат і таки одержав у 1892 році дозвола виставляти українські пьєси з одним одноактним, або двоактним російським повідем. Так само настирливо доминався він дозволу грати в Києві, але добув цього дозволу вперше для трупи Садовського М. П. Старницький, спочатку під фірмою К. Драм. Товариства, а вже згодом і самостійно. Не менш уперту боротьбу, бодай хоч скаргами та прошеннями, точив з цензурою Б. Д. Грінченко з приводу заборони його перекладу „Маріі Стюарт“. Він довів діло аж до Сената, про те дозволу не вигвалтував.

Багато можна було-б навести таких прикладів, але обмежимось поки що й цими: факти з життя українського театра ще перед очима у всіх.

Всі ці факти, які зазначали ми вище, були лише заходи поодиноких діячів, але діячі українського театру ніколи не теряли нагоди виступати й колективно в обороні справи українського театру. Одного часу пронагувався з'їзд діячів української сцени, щоб обміркувати його становище та нарадитись, що далі робити, як підтримувати його. Старші діячі українського театру щиро пронагували той з'їзд, але решта чомусь не пристала, і діло скінчилось лише спільною нарадою. Коли-ж було дозволено перший всеросійський з'їзд театральних діячів, українці всі прибули на почесно поле: М. Старницький, М. Садовський, Саксаганський, Карпенко-Карий та з Чернигова Шраг од гуртка української

інтелігенції, серед якої був і драматург Грінченко. Всі головні репрезентанти українського театру виступили на тому з'їзді з своїми докладами. Доклади їх волали до правди й справедливості, до поліпшення долі українського театру: вони малювали його становище, говорили про той гвалт, що дунить його. Українські драматурги прохали, щоб їх зрівняли принаймні з російськими, щоб скасовано було ті циркуляри, які ставляють українську сцену в якісь виключні умовини життя.

Не маючи зараз під рукою докладів других репрезентантів української сцени, які виступали на з'їзді, ми наведемо тільки головний зміст доповіді М. П. Старницького.

Малюючи всі „критици і обиди“ українського театру, д. Старницький зазначив: „З 1889 року цензура почала заборонювати вистави не лише драм із життя інтелігенції, але й з купецького, а далі й з міщанського побуту, коли тільки в них фігурував єврей“. Не досить того: пьеси, *вперед дозволені*, було усунуто з репертуара розпорядженням цензури (наприклад Кропивницького «Доки сонце зійде» та «Гіпстаф»). Слідом за цим почали безумовно заборонювати до вистави драми історичні та побутові з минулими. Мені, наприклад, заборонено «не за напрям ані за зміст», як був ласкав вияснити мені особисто давнійший начальник «Гл. Упр. по Дѣламъ Печати», але *виключно за мову* драми «Богдан Хмельницький» та «Розбите серце». д. Кропивницькому з тої самої причини заборонено «Титарівну», д. Карюму драми «Роман Волох», «Сербини», «Що було то мохом порекло», д. Кошарському драму «Ольга Посачівна» і комедію «Порвалась нитка». Та рівночасно з цією поголовною заборобою декому дозволювано між иншим і історичні драми і пьеси з інтелігентного життя, але *лише такі, якит нікто не важився виставити на сцені*. А висленезваним авторам заборонювано навіть і побутові драми, скоро лише вони були написані на мотиви яких-будь чи то російських, чи заграничних творів, або коли мали хоч тіль літературної вартости. Такими самовільними й нічим неоправданими утисками стіснено горизонт українського письменства до хутора, до хати, і в ній іще *не дозволено йому живонисувати драми*.

ським боків народнього життя, а допущено лише малювати любовні та родинні радощі та гризоти. Наслідком цього репертуар української сцени зробився одностайним та нудним, тай сама вона засуджена на голодну смерть»¹⁾.

Далі д. Старицький виставляє ті позитивні вимоги, які ми зазначали вгорі. Збір одноголюсно вхвалив доклади українських драматургів і вдався з ними до Височайшої Влади. Наслідком цього було те, що цензурні вимоги одразу пом'якшали: почали дозволити потроху і історичні пьєси, і пьєси з життя інтелігенції, і пьєси на громадські теми.

Таким робом потроху, по малу а все таки діячі українського театру добули більше волі рідній сцені, оборонили її од неминучого загибу. Звичайно, нам зараз можуть закинути, що ці заходи старших діячів української сцени були лише „полужбрами“, що треба було вживати більш радикальних засобів: не просити, не скаржитись, а правити своє!

Чи треба-ж на це одповідати?

Звернемося тепер до другої частини питання, — до того, про що писали українські драматурги. Не схиляючись на художне-критичному розгляді їх творів, — ми зясуємо тільки, у полі яких ідей зростала і ширилась їх творчість.

VI

Кидаючи погляд назад, на всю українську драматичну літературу, мусимо перш за все зазначити, що вся вона була од першого кроку свого нового життя щиро-щиро демократична і чесна. Вона служила *народу та людині*, не прядругуючись

¹⁾ Труды первого съезда спешических театров. Москва 1900, ст. 260.

інтересам наукових класів. Бездогматичність, розглятена респекта, та інші прикмети «духа землі» буржуазії, що стали ніби «во главу угла» інших літератур—не поширились в українській драматичній літературі: вона лишилась сильною й чесною літературою здорового народу, що знову виступає на арену життя. Не «дух землі», а «дух вічної правди», що веде до рівності і братерства, бував в ній і надихав її робітникам їх найкращі думки.

І в цій її велика і непохитна заслуга. Придивимося-ж конкретно до тих ідей, які розробляли українські драматурги.

Цензура й адміністрація дозволили їм торкатись тільки тем щасливого, чи нещасливого селянського кохання, та других родинних відносин.

Чи лишилися вони в цих межах?

Звернемось до обвинувачень автора «Уваг»:

«Українські драматурги *весь час* плекали або етнографізм, надаючи на кожному кроці в шаржировану народних типів», або—в іншому разі, малювали нам сіру, одноманітну, як небо в осені, прозу життя, вбийчу і притупляючу буденницю П. В доказ цього загального обвинувачення автор наводить такі детальні факти: «Величні моменти з історії мпунувности українського народу, повної драматичних епізодів, елементи соціальної боротьби класів, ще більш героїчні і могутні, ще більш красиві й захоплюючі своїм змістом, не надто тінчилися увагою наших драматургів, не були для них джерелом животворящим, відкля вони й самі-б шили та й других науували. Боротьба цих (народних) мас проти соціальних кривд, проти політичного угвску була чужою для загально-признаних авторитетів української драми».

Подивимось.

З історичних драм «загально признаних авторитетів української драми» ми маємо ось які: Богдан Хмельницькій, Остання ніч, Оборона Буні, Маруся Богуславка, Сана Чалій, Бондарівна, Лиха іскра поле спалить сама зчезне, Гандая, Ясні зорі, Степовий Гість, Серед Бурі—одинадцять історичних драм на трох

письменників за короткий час,—бо до 1896 року історичні драми не дозволяла цензура.—відсоток не малий.

Але, стриваймо. Може ці «історичні» драми плевали тільки драму кохання, а історичного в них тільки и малося що декорації та вбрання? Може й сиранді в них не одбилися «величні моменти з історії минувности українського народу?»

Почнем спочатку.

Епоха Богдана Хмельницького найвеличніший момент з життя українського народу, і драма Б. Х. має не тільки особисту власну драму гетьмана Богдана, а самий зріст народнього гніву, боротьбу і повстання народне. Згадаємо тільки другий акт—на занорожжі, чи не соціальні питання підносяться на сцені в сценах між головою та лейстровими козаками? Самого Б. Х. вводить автор не мстником за власні кривди, а свідомим ватагом народнього гніву, головою повстання народніх мас за свої політичні і соціальні права. (Автор навмисно змінив почасти історичний факт: звістку про гвалт над сином та жінкою приносить Тимко Богданові в ту хвилину, коли Богдан вже скликає до повстання занорожців). Оборона Буні—чи це ще по величній момент з історії українського народу? В цю драму автор цілком переживе той героїчний дух часу, який надав можливість величній кунці жінок боронитись од численного ворожого війська, і паренті всім вмерти, а не скаяти свій стяг. І хоч інтрига пьеси—«драма серця», але в ній звучить новий соціальний мотив, народжений Богдановою епохою. Героїня драми Марьяна не може з'єднатись з своїм коханцем князем Корецьким—не через те, що «він поляк, а вона руська», не через те, що він «католик, а вона грецького закону», а через те, що він *пан, а вона коничка*. Ввесь настрій, яким переживає драма, приводить нас в ті часи, коли люди жили хвилинами, а не роками, коли перви й воля були напружені, як тетива на добрім сагайдаку, коли не кожен думав, що «краще бути живою собакою, ніж мертвим левом». Такий час і дає можливість поодиноким людям вилягати нечуваний героїзм—ламати своє власне щастя з-за принципу, виврати за повинність свою, що й робить героїня пьеси. «Остання Ніч»

малює драму одинокої людини, що свідомо віддала своє життя за волю, за щасття других. Про те думасмо, що такий момент може «спавнити іти назустріч новому життю». Чи не героїчний момент з життя народу малює нам Савва Чалий? Що-до історичних п'єс Грінченка, то вони теж відносяться до той самої Богданової епохи і малюють нам моменти повстання народних мас. Настрій п'єс, не вважаючи на зовсім інші обставини життя, остільки відповідає сучасному настрою російської публіки, що навіть в такому далекому краї, як Кавказ, в Батумі, місті приморському, де збілися люди всіх сторін, сливе незнайомі з українською мовою.—кожне слово п'єси «Степовий Гість» вкривили гучні оплески. Так розуміла публіка настрої народних мас.

Далі автор «Уваг» дає: «боротьби класів, ще більш героїчні і могутні, ще більш красиві й захоплюючі своїм змістом, не надто тішилися увагою наших драматургів. Боротьба цих (народних) мас проти соціальних кривд, проти політичного утиску була чужою для загально признаних авторитетів української драми».

Треба собі з'ясувати, про яку «боротьбу класів» говорить критик. Оскільки життя людське вплилося в форми державного життя з визначеними класами, які одрізнялися один від другого своїми правами, одтоді і почалася боротьба класів. Коли автор розуміє таку боротьбу, то певже не добачив він «боротьби» проти соціальних кривд і проти політичного утиску у тих само драмах: Богдан Хмельницькій, Оборона Буши, Остання Ніч, Савва Чалий, Степовий Гість, Юрко Довбуш, В темряві, Бурлака та другі?

Ми думасмо, що автор пржего не догледів в українській драматичній літературі боротьби проти соціальних кривд і проти політичного утиску. Візьмемо хоч-би такі слова.

«Але пад все поспільне людське горе,—

Ірмо і бич голоти!.. Тяжко!.. Ох.

Ік боляче! Ік душу шарпа туга...

А. Ів

Над немоцним не зміцується кат:
Лишь силою відбити можна волю,
Придбать права, завоювать буття...
Так скрізь велось і буде так до віку!

Клянусь, брати, що ні скарби численні,
Ні любощів ненаситимий нат.
А ні прихил до кривних і до друзів,
А ні погроз, ні мук смертельних жах
Мене з шляху думок моїх не звернуть
І зрадою душі не забруднять!
Клянусь віддати усе життя за благо
Окривджених і знищених людей!
За правду смерть—це правди торжество.
Святих думок над темністю звитяга!¹⁾

Чи не певний ідеал соціального й політичного життя висловлюється в цих словах:

«Так наш псалом—всі віри поважать,
Не запрягать в ярмо душі живої,
Не гвалтувать над розумом чужим,
Не нищити у люду його волі
І не творить з братів собі рабів.

Кожна-ж автор „Уваг“ під боротьбою класів розуміє тільки боротьбу „труда и капітала“, то це нас дивує ще більше. Германія—капіталістична сторона, але й в германській літературі ледве при кінці 80-тих років з'явилися спроби драматичних творів, що так чи інак дотикалися саме цієї боротьби праці й капітала („Перед сходом сонця“ Гауптмана). Це тривало не довгий час: одразу зпочатку 90-тих років літератори германські

¹⁾ «Остання Ніч». Цитую по друкованій в «Київській Старині» пьесі.

вернувся на доно буржуазії: вони вдалися почасти в якійсь естетизм— „въ гармонізацію природи“, почасти „въ християнское смірненіє“, що й примусило їх дійти до теорії „виправдування зла“, та одкинутись навки од соціальної революції¹⁾). Доказом цих слів можуть бути драми Зудермана „Іоанн Креститель“, та „Камеютеся“. Власне з 1890-тих років література германська починає малювати капіталістичну суспільність з її соціальними конфліктами. Але про те на всіх цих соціальних драмах лежить, як каже Фріче, „печатъ мѣщанскаго духа“. Навіть більше: ні одна з цих драм не розв'язує принципіально проблеми і не дає жадної раціональної відповіді пролетаріатові на його некучі питання. Про найкращу з цих драм, чудову драму Гауптмана «Ткачі», Фріче каже: «драма Гауптмана чудовий малюнок страшних наслідків голоду, а не боротьби організованого, свідомого пролетаріата во ім'я соціалізму». Не один з тих германських драматургів, на думку Фріче, „не зумів виявити на сцені найбільше питання часу у тому вигляді, як воно поставлено самим життям, і в тім дусі, як його хоче розв'язати клас робітників“. В Австрійській драматичній літературі тільки самими останніми часами з'явилися твори, що так чи інак дотикаються боротьби праці та капітала. І ось останніми дедне днями промайнула по часописах звістка, що д. Гауптман пише нову драму на тему боротьби праці й капітала. Тільки у XX столітті! А автор „Уваг“ чи не вимагає од українських драматургів, щоб вони малювали боротьбу праці й капітала з початку 80-х років.

„Комуністичний маніфест Маркса та Енгельса“ безперечно річ величчя, але поети мають для своєї „позитивної інтерпретації“ маніфест ще висшого майстра,—маніфест життя. Дійсний художник не може малювати, хоч-би й на користь партії, того, що не перейшло, не прийняло наскрізь життя. Та й багато ще зостанеться проблем людського духу поза межами комуністичного маніфесту. І Фауст, до якого-б класу не притулили ми його, скрізь лишасться Фаустом, та й Гамлету бувають і поміж про-

¹⁾ Фріче «Художественная литература и капитализм».

ноябрь-дек. 1907.

летаріів, і поміж королів. «Не о хлѣбѣ едином будет жив человекъ». Та й самому пролетаріатові не потрібне детальне розроблення на сцені тих або інших пунктів програми: пролетаріат, як революційна маса, шукає на сцені величнього пафосу, — настрою, що відповідає його настрою, подій, що аналогічні тим подіям, які повстали по його шляху. «Вільгельм Телль» Шіллера, столітня пьеса, зворушила всю Россію у 1905 році: треба було бути в театрі на виставах пьес, щоб зрозуміти, як відповідав настрої пьеси настрою публіки.

Поет-художник навмисно одоює свій твір на визначену історичну перспективу, щоб уникнути тої монотонності, яка неодмінно прилучається до фотографічних речей. Скажемо словам Каутського: «пролетаріат шукає в драмі боротьби і дії», — і він знайшов би її чимало й в українській драматургії, не тільки в новітній, — про неї ми в цій розправі не говоримо, — а й у тій, що має право святкувати свій 25-літній ювілей. «Бурлака». «У темряві» (Кривда й правда) «Юрко Довбш», «Богдан Хмельницький», «Остання ніч», «Оборона Буші», «Степовий Гість» та другі пьеси показали б пролетаріатові, як вмирають люди а-за цієї спільного блага, спільної правди, загального добра. Ми думаєм, що ті слова, які ось зараз маємо навести, знайшли-б повний одгук в душі революційного пролетаріата.

Бо поки нас од сонни кривють хмари,

Бо поки плач і лемент скрізь буя.

Не можу я жадать своєї пари,

Щасливою не можу бути я.

Керуйте-ж нас ви, провідничі зорі,

Між хижих хвиль на збуреному морі

До пристані де запаує знов

І волецька, й братерство і любовь!...

Не лютістю бісованого ката

Будується те щастя на землі.

Бо кат—все кат, чп репашпй, чп білий,
За нпм услід — неволя, гвалт і смерть.
У лагоді, в братерстві тільки спля!...

Незбутия річъ. Чп-ж пана і раба
Помприть хто? Пан з рук чужих жпруе
І раб йому потрібен, як жпття,
Появпться на небі ясне сонце
І промінем розвіс темний чад.
Прозрять тоді певільники сліпуці
І закують у нута хижаків!)!

Не будемо нагромажувати тут ще більше прикладів: тексти вищезгаданих пьес доказ нашим словам.

Таким робом бачимо, що факти не одиовідають обвинуваченням критіка, і що неважаючи й на закон російської цензури, і соціальна боротьба народніх масс, і політичні утиски над духом людини одбилися в українській драматичній літературі, і присуд критіка:—«Боротьба цих (народніх) масс проти соціальних кривд, проти політичного утиску *була чужою* для загальнопризнаних авторитетів української драми»²⁾—не має правди і ваги.

Обурює молодих критиків ще и те, що українська драматургія в лішньому разі малювала нам сіру, одноманітну, як небо в осени, прозу життя, вбійчу і притупляючу буденщину П. Дивни діла Твої, о Господи! Російська критіка побожно шанує Чехова за те, що він так художнє змалював ту пошлість, ту прозу і буденщину життя, яка панувала в Росії у 80-ти роки, а український критик обвинувачує своїх драматургів за те, що вони малювали прозу життя! І справді, поезія ж краще прози. І на

1) „Оборова Буші“, цитую з надрукованої в „Київській Старині“ пьеси.

2) Передмова до перекладу Пахаревського «Євреїв» Чірікова.

що було Гоголеві писати «Ревізора», та «Мертві Душі»? Чи не краще було б обмежитись «Вечерами на хуторі біля Диканьки»? Чому-ж він віддав найбільшу силу свого талану прозі життя?

Єсть два типи письменників: одні малюють типичні зявіська сучасного життя, другі проймаються ідеями й почуттями загальними для всіх часів. І де такі терези знайти, щоб зважити, що має для чоловіка більшу цінну? Ухмілка й сльози, сміх та стогін потрібні людській душі. Поезії в житті людській—короткі хвилини, а прози—довгі дні. Чи-ж винні українські драматурги, що проза життя оточала їх з усіх усюд? Вони малювали правдиво сучасне життя, і в тим їх велика, незабутня заслуга. Драми й комедії Островського теж малюють «прозу життя, побичу й притуляючу буденщину її», а критика російська поставила його «во главі угла». «Тьмь низкихъ истиць намъ дороже насъ возвышающій обманъ», — сказав колись поет: та ні, «обманъ» не «возвышаєть»,—підносить душу чоловіка тільки правда, вона одна може вжахнути душу правдивим малюнком і примусити людину замислитись над питаннями життя. Переважна частина пьес Карого, «Гінтай», «Дві сім'ї», «Олеся»—Кроцінницького, «Світова Річ»—Олени Пчілки, «У Темряві»—Старницького, «На громадській роботі»—Грінченка, пьеса Мирного «Згуба» й другі—все це «комедії правові». В цих пьесах автори малюють нам сучасне життя з усіма його принципами й болями, сумними, та смішними рисами. Найбільшу частину свого талану присвятив прозі життя Карпенко-Карий. Він показав нам життя сучасного українського села в його соціально-економічних відносинах. Болоче питання про хазяїна й робітника—грунтовний мотив пьес Карпенка-Карого. Цікаво простежити, як зростає й шириться цей мотив в його пьесах: «Розумний і Дурень», «Сто тисяч» та «Хазяїн». Михайлю. Калитку—це прототипи того-ж таки хазяїна-кулака, який вже зростає в «Хазяїні» в грандіозну фігуру Пузира; і відносини до робітників приймають в кожній пьесі більш визначені контури і нарешті уявляються в «Хазяїні» у вигляді цілком виробленої системи.

Але маюючи правдиву прозу життя, драматурги українські малювали і тих героїв ідеалістів, що несуть в світ «печать дара духа святого» і не дають загаснути серед прози життя святому вогню. Таких героїв любови та ідеї ми маємо в образах: Бурлаки, Стопана (серед Темряви), Серпокрила (по над Дніпром), Юрка Довбиша та др. І ці сильні та невересктивні герої навчили-б і критика «іти назустріч» новому життю, коли б його вухо при-тулилось до серця письменника.

Література не може одбити в собі всього життя, не маюючи життя інтелігенції.—це розуміли українські драматурги і вживали всіх засобів, щоб добути дозволу захопити й цю сферу. Але як його викрутитись? Інтелігент, що балакає по українськи—та цей видимий сенаратист українофил! А дозволено було виставляти тільки такі твори, «внутреннее направление которыхъ, или духъ, не отзывается тенденціями українофильскої партіи».

М. Старицький наважився пошукати броду. Він написав зовсім сумірну пьесу «Розбите Серце» на тему «старої байки, що завжди нова»,—дія відбувалася серед інтелігентів: і ось «со страхомъ и трепетомъ» одіслали пьесу в цензуру, як першого птаха з ковчега. Та не принесла пьеса мажничної гілки: вона вернулася геть вся перекреслена червоном чорнилом з стереотипним приписом: — «къ представлеію признана неудобной».

Уривалась пьеска. Минуло ще кілька часу.

Творчість шукала простору. Душили серце цензурні пута.

І знов наважився М. Старицький шукати броду. Нанісав він пьесу з життя українських артистів (Талан), примусивши всіх їх балакати по українськи, і сам вдався до цензора. Він з'ясував йому, що справжні наші (мати поміщика Квітки, редактор) балакають і в пьесі по російськи, але акторів українських він не може примусити балакати по російськи, бо не було-б надужиттям: вони, мов би то, люде зовсім прості,—Ім цілком не відомий «языкъ Пушкина», балакати вміють тільки простою мовою.

Чи то ця розмова переконала цензора, чи просто пом'якнули цензурні ярма.—не можемо з певністю сказати, що пере-

важко,—але пьесу було дозволено, і в перший раз забалакали на сцені українською мовою український інтеллігент.

Правда, далеко раніш, ще в пьесі Олени Пчілки „Світова Річ“ балакали вже люди в відмундірях по українськи, але то ще не були інтеллігенти. В особі ж поміщика Квітки вступив на сцену український інтеллігент.

«Ходатайство першого съезда есперантскихъ деятелей» докінчило справу. Дозволила цензура „Блакитну Троянду“ Лесі Українки, пьеси Грінченка, «Суєту» й «Житейське Морє»—Карпенка-Барого. Прорвала течія і цю гатку—українська інтеллігенція вступила на сцену.

Був ще куточок, якого не сміли торкатись письменники російські та українські—таємна хатка Сильої Бороди, якої він не дозволяв одчиняти її своїй жінці золотим ключем. Поводи ставало можливим говорити і про неї, бодай і словоцькою мовою. Дію звичайно треба було переносити «въ тридесятое царство, не въ наше государство». Спераючись на цей мудрий, басний засіб, М. Старипцький і переніс дію своєї «Останньої Ночі» в часи історичної Польщі. Але хто-ж би не добачив в тій драмі події останніх часів? Останні події одбилися і в пьесі Кропивницького «Скрутна Доба». Ми не кажемо вже про гарну драму Хоткевича і про твори других молодих письменників,—ми згадуємо в цій розповіді тільки старих, і на підставі вище наведених фактів мусимо визнати, що український театр не «геть-чисто зкидаю літературним сміттям», як уневіяв був автор «уваг про завдання українського театру», що «жерці його» розуміли завдання справжньої штуки і стояли на сторожі розвитку рідного театру, і що автор *Уаа* робить свої висновки тільки на підставі тих пьес, які *бачив на сцені*.

Ми не можемо вимагати од других саможертви, ідеалісти-ж трапляються не що дня. Актори—ті-ж люди і так само хтять їсти й пити, як і всі під місяцем живучі.—вони виставляють скрізь і завжди найбільш ходкі пьесп. Найтонші твори дають найтонший збір. «Євреїв» Чірікова виставляли мабуть і юдофоби

актори, бо певні були, що «Євреї» прикличуть юрби євреїв Росії в театр. І не помилялись.

Ні, театр вірний термометр, і коли українські трупи досі не виставляють кращих творів старих письменників і письменників нових—це свідчить нам про той непохитний факт, що домінує ця частина публіки українського театру—не українська інтелігенція, а таж сама безпартійна буржуазія, яка шукає в театрі тільки втіхи. Нас мало. І мимоволі згадується російське прислів'я не стілістичне, та дуже влучне: «нечого на зеркало пенять, коли рожа крива»!

Та-ж зростає українська інтелігенція хвилина од хвилини, час од часу! Вона залє живою юрбою український театр, і оживуть кращі твори старіших письменників, залаковані акторами на вікі, і знайдуть шлях на сцену твори нові.

VII

Минуло 25 років .. довгий час, ціле життя! Українська сцена вибилась з неволі і стала твердо на своїх ногах. З маненької трупи Анкаренка втворилося по над 30 труп. Ми перелічимо тут тільки більш постійні трупи, не зазначаючи тих, що гуртуються й розпадаються в хвилину, як мильні пухирі: трупи Садовського, Савсаганського, Суходольського, Суєлова, Гайдамаки, Сабініна, Ярошенка, Грицай, Ванченка, Прохоровича, Сагатівського, Пономаренка, Світлова, Квітки, Орлова, Бродера, Пропського, Глазуненка, Максимовича, Чернова, Скорбинського, Василенка, Квітки-Іванова, Витвицької, Націлевича, Костенка, Сагайдачного, Захаренка, Кононенка, Копернака та Іваненка, Мірова-Бедюха, Коганця, Каневського, Матусєва та др. Українські трупи розплюжувались: одна трупа ділилася на дві, і так далі. Такий спосіб розплюжування був з одного боку дуже користний для справи українського театру: в кожній новій трупі зостався хоч один член з старіших діячів, і він переносив у неї чесні традиції колисьної славної трупи. Але не будемо підмальовувати

дійсності: з часом трупи розбивалися все дрібніше й дрібніше, і дух старих традицій видихався з них рік од року, день од дня. Ми не надуживемо правди, коли скажемо, що, за виключкою трупи Садовського та Саксаганського та ще кількох кращих українських труп, переважна частина їх перевелася ні на що, більше — вони просто ганьблять український театр. Старші українські трупи од перших кроків своїх визначилися художньою «постановкою» пьєс і чесним демократизмом, що виявлявся у виконанні народніх тиців: теперішні «струпики» про художню постановку не мають і гадки, з народа вони глузують, вони зневажають його своїм зневажливим виконанням, вони перевелися на балаганних комедіантів, які ламають «хахлацькую камедь». Звичайно, що й репертуар добирають вони найбільш придатний для себе. А й виставляючи яку б там не маюся пьєсу, вони калічуть її скільки можливо, не вважючи ні на що.

Серед артистів таких труп не мало мається таких, що не вміють сказати гаразд і слова по українськи, мабуть є багато таких, що не вміють гаразд підписати й своє ім'я. Який високий рівень артистів таких «струпиків», можна собі уявити з того факта, що зараз маю розповісти.

По своїй сирани бувала я часто у 1902 році у відомого адвоката-небіжчика Л. А. Куперника. Служив у нього якійсь лакей й завжди дуже ввічливо подавав мені калони й шубу, за що й одержував належну мзду. Одного разу помагав він вдягтися і звертається:

— У меня къ вамъ большая просьба.

Дивлюсь здивовано: Какая?

— Не можете-ли вы попросить Михаила Петровича, чтобы пристрелить меня на мѣстечко.

— Какое-же мѣстечко можетъ вамъ дать Михаилъ Петровичъ? мы лакея не держимъ.

— Ахъ нѣтъ, я бы хотѣлъ опять по театральній части въ малороссийскую трупу. Я служилъ у NN режисёромъ, такъ нельзя ли опять?

Tableau.

Звичайно з лакеїв бувають генії, і Шекспір лордам коні тримав, але... та нудно писати про це всім відоме але ¹⁾.

На пранорії цих паразитів штука стоїть одно слово: «сборь». та годі добувати його артистичною працею, художнім виконанням пьес,—то річ марудна й трудна... Краще закласти своє «маленькое дѣльце», оголосити на афінні «Суламифь», або яку некую українську драму, в якій розливають по сцені два пухири волової мазки, або й оперетку «Весела Ночь»—все одно, аби захопити кассу, а там хай публіка хоч лас. хоч і б'є,—що з нею внало те пронало... Гроші в кишені і гайда хлонці далі в Тетюши, чи в Новоград-Волинск. Там така-ж само історія, і паренті. одного бійши або менч хорошого ранку антрепреньор захоплює з собою кассу, бібліотеку і яку небудь «тихчасову» жінку свою, переважно ргіма donn'у трунина, і зникає без сліду. Тоді коли в трунні мається бійши менч енергічний сукфльор, що встиг завчасу посинсувати пьесу, антрепреньором стає він, і трупина знов переходить попередній цикл розвитку. Ще раз, ще раз таж само трансформація... паренті трупина зовсім розпадається. І як Цинцінат після консульства вернувся до свого плуга,—вісі верта-

1) Не можу втриматись щоб не додати тут ще кілька ашальогічних фактів. Репетірують оперетку Лисенка «Утоплені». Генеральна репетиція, в партері репрезентанти пьеси. На сцену влітає зтурбована артистка В. і з захватом, перебиваючи репетицію, кричить: «Михайль Петрович! Михайль Петрович! Представте себѣ—какой то Гоголь, який нашу «Утопленую», передѣлял въ разказъ, перевелъ по-русски, назвавъ «Майская ночь»—и такъ глупо вышло!»

Або ось другий: сидить артистка В., слаба ревматизмом, і скаржится на свою хворобу: «ох, ох! невже завтра буде дощ... У мене справжній барометр в ногах... Артист М. зтурбовано скрикує: От нещастя! Вчора-ж лікаръ казав, що ревматизм, а сьогодні вже зробился барометр.

Таких фактів можно було-б навести безліч, і вони свідчать, що такого сорта артисти можуть вести справжнє діло тільки під «кривкою рукою».

ються до своїх попередніх праць: «рецензёр» займає знов місце лакея, перший тенор розвозить морожене, а остання prima donna зникає десь у млі невідомого... Будійській метамісихоз... Гіркий жарт!

Бачучи такий занепад великої частини українських трупи, тим більшу шану і дяку громадську повинні скласти ми діячам української сцени, що не дають загаснути ясному світу Н. д. Садовському, Саксаганському та другим директорам краєвих українських трупи.

Три фактори підтримують український театр і поведуть його вперед широким шляхом слави: краєві українські трупи, українські драматичні школи і вперші сама українська інтелігенція. Коли смак Н. зананує «на рынок» українського театру, — тоді поширшас і його репертуар, тоді піднесеться й загальний рівень художнього виконання, і стане неможливим контингент тих артистів, що „юзяжируют од вішалки до рами і обратно“.

Переглядаючи українську драматичну літературу, ми бачимо, од 1815 року до 1906 р. — 928 драматичних творів (Українська Драматургія. М. Комаров); в дійсності кількість їх далеко більша, бо д. Комаров заводив у свій показник тільки твори друковані, а недрукованих творів сечь ще чимало, так що без помилки можемо сказати, що українська драматична література має не менш тисячі творів. Кількість солідна. Та не будемо себе потішати й тут: переважна частина цих творів мабуть річ дуже низької літературної вартости, але беручи тільки десятку їх, ми матимем солідний і по кількості український репертуар. Художньо-критичний огляд не входить в межі нашої роботи, а про коло ідей, які розробляв український репертуар, ми вже казали вище; тепер, коли вже впала велика частина заборон, ми сподіваємось, що й репертуар нашого театру дасть одновідь на всі питання людської душі.

Репертуар наш зростає день по дню.

Останніми часами постерегаємо серед молодих літераторів великий нахил до драматичної творчости. Факт загальний. Коли життя починає битись прискореним пульсом, коли руйнуються

старі форми, готуються нові,—сцена стає катедрою, і кожен, хто почуває в собі силу, хоче зійти на катедру і озватися до всіх своїм словом.

Але драма не повинна перетворитись лише в голу казань, або доклад. Ми йдемо в театр не студіювати ту або иншу програму, а *почувати життя*. Примусити нас пережити чуже життя, прилучитись своєю душею до загального життя — може тільки штука, а не виклад принципів та ідей.

Сподіваючись визначних творів од плеяди молодих драматургів українських, ми всією душею бажасмо їм найбільшого поспіху.

Gutta cavat lapidem...

Довгою, важкою працею старші ділячі української сцени розсунули межі своєї діяльності... Надійшли ясні дні... Минуле життя української сцени здається поки що страшним, старою казкою, глухою погрозою останньої хмари. На небо вже сходять сонце. Шлях вбито... винищено терни... Нехай-же сходять на шлях наш нові таланти,—ми ждемо їх з пальмовим гіллям...

VIII

Українська драма звертає на новий шлях вільної творчості. Наш час—час революційного пастрєско: він рветься пробитись у всі окружа життя та штуки, зруйновати старі підвалини, утворити нові. Через те не зайвим вважаємо згадати тут всі течії нової драми, та поспілкуватись зясувати собі сутній ґрунт драматичної творчості, що не залежить ні од часу, ні од околичних форм життя. Розглядаючи нові течії драматичної літератури, ми можемо виділити з них три групи: драма символічна, драма пастрою й драма соціальна.

Символізм—не нове зявивсьє в літературі, але сучасний символізм одрізняється од колишнього матеріалом своєї творчості. Символізм сучасний втворив собі мету виявляти в художніх образах глибокі проблеми людського духу, як вічні, незмінні, самодовільючі зявивсьє. Сфера сучасного символізму—сфера різно-

манітних моментів життя особистого людського «я», визволеного й незалежного од часових, соціальних та політичних форм конкретного життя, з'єднаного лише з життям природи. Так принаймні уневівають теоретики нового символізму¹⁾. Повстан цей рух в літературі, яко реакція натуралістичній школі, що доводила малювання дійсності часами просто до фотографії. Фотографія не сеть штука. Коли літературний твір концентрує весь ґрунт свій головним чином на малюванні побутової дійсності, злившиська часового, а часами й цілком випадкового, він дуже втрачає на тому. Твір занадто зв'язаний з визначним історичним періодом, властиво не з ідеями, якими жила людськість визначного періоду, а з дрібницями околичного життя, втрачає свою вартість при змінах форм життя. То правда. Але втрачає він тільки тоді, коли, крім малювання форм сучасної дійсності, не має в собі більш нічого. Річ в узагальненні. Дон-Кіхот одбив в собі весь колорит тогочасного життя іспанського, і про те не втратив і не втратить своєї краси, бо Сервантес вклав в свій твір загально-людські риси, зрозумілі всім націям і всім часам. Але добродії символісти, постаючи цілком справедливо проти фотографування дійсності, ханають й самі геть та й геть через край. «Изображение переживания человеческого духа должно быть освобождено от всяких случайных наслоений, — пишут теоретики символизма, — которые затемняют и закрывают сущность психологического явления». «Новое искусство стремится открыть музыку того «настоящего» мира, который только отражается во явлениях, воспринимаемых с помощью или чувств». Коротко кажучи, нова штука має мету познакомити нас з субстанцією світовою. Завдання не мале! Боже помози! Але на кожн-б припустити й можливість такого откровення символічним поетам, то й тоді вони повинні провести його через серце людини, не «визволеної й незалежної од часових, соціальних та політичних форм конкретного життя», бо такого

1) Сопр. Мір. 1907. I.

абстрактного чоловіка ми й уявити собі не можемо. — а через тепле серце людини, звязаної всією своєю істотою з теплим життям; знов таки не з дрібниціми його нестривальними, не з бігучими формами околицьними, а з тим осередком життя, яке владжує гнів та любовь, горе та радість, сміх та жалі. Символічна література зводить штуку до алгебраїчної праці з проблемами людського духу, дієві особи її уявляють з собою не живих людей, а холодні алгебраїчні «величини». Як фотографія, так і абстракція не єсть завдання штуки. Філософія оперірує з проблемами людського духу, штука примушує нас пережити ті проблеми в нашій душі. Найкращим прикладом зостанеться на завжди всім символістам безсмертна трагедія—Фауст. Найвища, найтрагічніша проблема з усіх проблем людського духу! Як переведено її через серце людини, звязаної всією істотою своєю з живим людським життям! Як світ без ока, так і сама субстанція без чоловіка не мають для нас жадної цінні.

Про те символічна літературна форма дуже приваблює молодих письменників. Річ зрозуміла: така форма літературної творчості сама найлегша. Намалювати сілуетами план малюнка може кожний чоловік, що так чи інак вміє тримати в руці олівць,—дає життя полотну тільки справжній малір. Оперірувати з високими проблемами людського духу може кожна більш-менш розвинена людина, —втілити ті проблеми, дати їм світоданне життя може тільки дійсний поет-творець. Навіть в творчості цілком реальній символ далеко легше малюнка життя: багато легше намалювати будь яку людську фігуру—символ горя, ніж дати малюнок звичайної людської хати, не бідної, не обдертої, з людьми не понухлими з голоду, не ридючими над труною, а з людьми, що сидять мов-би й звичайно за столом, одні з книжкою, другий з працею... і змалювати їх так, щоб кожна риса того малюнка, забута праця, книжка, що лежить розкрита на столі, порох, що вкрив всі речі, вирази обличчів, самі пози людей, самі складки їх одежі—свідчили-б нам про те, що в цій оселі синілось життя, що тут зананувало безпорадне, нерозважне горе.

Але й символічні речі безперечно справляють велике вражіння на глядача. Приглядаючись до техніки символічної творчості, ми бачимо, що головні властивості художнього впливу їх складаються з впливу на настрій людини. Всім відомо, який великий вплив на наш настрій мають музика та світ: мінорна музика надає самому веселому чоловікові сумний настрій. Світ і морок керують так само почуттям людини, і кожен тон світу впливає особливо. Символісти й користуються завжди з вражіння звуку й світла, щоб заводити глядачів в той або инший настрій.

Візьмемо наприклад хоч-би останній момент в драмі Андреса — «Жизнь человека» — смерть самого «человѣка». Приглядаючись до композиції моменту, ми бачимо, що вона далеко ни́жа од композицій багатьох аналогічних моментів в творах инших письменників. «Человѣк» інертно лежить головою на столі: навколо його танцюють страшні відьми й гагадують йому малюнки минулого життя. Гарзд.— некучий жаль за тим, чого не можемо вернути, муки сумління... нудьга самотности... речі відомі, вони й без відьм шарпають серце. Про те автор набірає ще більш додаткових вражінь, аби опанувати почуттями глядачів: навкруг «человѣка» важкий, фіолетовий пів-морок... в кутку стоїть кам'яна постать «когось» у сірому... недогарок свічки ледве блимає тьмяним, жовтим світлом... музика провадить нудну, шарпаючу душу, одноманітну мелодію... стогнуть страшні п'яниці... Одкиньте всі ці додаткові ефекти: мелодію... пів-тьму, страшні постаті відьм, їх плазуючі рухи і паренті той недогарок свічки, що мов в пазурах держить серце глядача, гагадуючи йому, що хвилини кінець... кінець... зараз кінець! Одкиньте всі ці ефекти, дайте повний світ рамні—і виявиться цілком духовна бідність композиції, сцена не справить і половини того вражіння, яке справляє вона з допомогою всіх цих, коли можна так висловитись,—нашкурних ефектів.

Теж саме можемо сказати й про самий момент смерті «человѣка». «Человѣк» гордо зринається; хвилини гарна і сильна. «Де моя тарча? Де мій Джура?» Кричить він... і кінець.. «Человѣк» надає... свічка гасне, і повний морок залягає в театрі.

«Человѣкъ умеръ», виголошує чийсь холодний голос... зловісне памотиння відьм... тихе вмраюче... і повна тпша і вічний хорок... Глядач почуває, як мороз біжить в нього поза шкурою. і коли нарешті знов запалає весело електричне світло, з душі його виривається радісне зітхання... Пху! мпнув страшний кошмар. Що вражіння сильне, то правда, але з чого складається воно?

Духовна смерть людини викликала нам сльози на очі?

А де там. Не сльози—страшний жах охопив нас. Автор зробив нас причетними фізичній смерті людини, і нас охопив сліпий жах, той жах, що примушує ревити скотину, коли вона чує на бойні дух свіжої мазки. Безпросвітний морок і завмираючі згуки життя. вони охопили не самого тільки артиста, а й нас, вони зробили нас фізичне причетними фізичній смерті людини. Немов-би над нами злились далекім одгуком останні згуки життя, немов-би нас укрила довічна пів-тьма... Згола ми пережгли фізіологічний процес смерті, а смерть душі людини майнула десь далеко по-за нас. Невпевні згуки, пів-тьма, фарби—ось головні чинники художнього впливу символічних речей. Що такий вплив не єсть завдання естетичного твору, про це нема що й балакати,—річч відома всім.

Що до ситуації драматичних символістичних творів, то в будові своїй вони не мають нічого нового: вони збудовані по старому шаблону і навіть ідуть ще далі назад. Символісти припускають не тільки монологи, проти яких повстають новіши драматурги, але й прості «доклади», а позаяк твори символістичні не повинні мати в собі ніякої реальности, то така форма цілком одповідає їм. Про те вони сильно одріжняються од творів других шкіл своїм, так кажучи, останнім аккордом. Автори символістичних речей не дають в своїх творах жадної відповіді на впставлені питання, а така невизначеність ніби підтримує цікавість.

Як символічна драма цілком знищує побут, дієвність, так драма настрою, Чеховська драма, переносить осередок ваги на жалювання самого побута, життя... Цієюю особою виступає в пьесі

само життя: не воля індивідуума, а сила життя домінує над всім. Дія залежить цілком од умов цього життя: воно і враджує, і розв'язує відомі моменти дії. Виникла ця форма драматичної творчості в Росії у 80-тих роках. Чехов заклав цю школу.

В свій час драма настрою цілком одповідала дійсності. Над всім панувало січне, невблаганне зло: створені довгим періодом рабства, приголомшені, безвольні люди втратили розумну волю, втратили енергію, бо нікуди було їх і приточать: вони перетворювались в слабих неврастеніків, з надмірно поширеною силою почуття. Які небудь звуки, одноманітне хлюпання дощу в шибки вікон, пудне цвірінькання цвіркуна може доводити їх трохи не до самогубства. Над такими безвільними неврастеніками звичайно панувало життя. Чим-же впливало воно на людей? Чим приборкувало їх? Настроєм.

Що таке настрої? Чи єсть це якесь свідоме становище чоловіка? Походити настрої може і од свідомої і од несвідомої причини, а сам в собі він єсть несвідомий нахил нашої душі приймати в цю мить од життя ті або інші вражіння, чи-то веселі, чи то сумні. Іноді цей стан виникає в нас несвідомо, і залежить тоді мабуть од якихсь отрутих елементів, що отруюють мозкові центри. знати це фізіологам, лікарям: але часом він виникає і під впливом цілком відомих нам вражінь. Напр. В нашій хаті сухо й тепло, на душі ясно, за плечима жадної турботи. Але на дворі хлина дощ, плачуть шибки, скроньлені сльозами... опроїшла вулицею якась пані в жалобі... старець в драгті простягає скрочену руку. Сива шкана з похнюпленою головою тягне порожній віз... голі гілки дерев, мов пальці рук, заломлених з благанням, тягнуться до сірого неба... тмяне світло з вулиці, без проміння яскравого сонця падає всім речам в хаті якийсь похмурий вигляд... на часонісеу чорніє страцна чорна рама—оголошення про чиюсь смерть... і раптом без жадної думки чоловіка охоплює сум...

Це настрої, сумний настрої. Повстав він в нас через те, що переважна частина вражінь околициньного світу одбивається і в свідомості нашій і разом з тим викликає в нас відоме почуття (ощущенья): сума їх і складає відомий настрої.

Позаяк дієві особи драми настрою цілком підлягали впливові життя, треба було й вивести це життя на сцену: треба було, щоб увесь вплив його, що керував життям людини, передався й глядачам.—втім був ґрунт таких речей. Автор не спробував познайомити нас з психологією людини, з боротьбою її душі, бо душевної боротьби герої ніби й не переживали.—він хотів, щоб живі малюнки життя, якому підлягав герой пьєси, передавалися й глядачеві, щоб він переймався тим настроєм, який опанував дієвих людей. Згадаймо, наприклад, «Дядю Ваню». «Дядя Ваня» розгариувався в професорі, на якого покладав все своє життя, він зненавидів його—і щож робить він, нещасливий дядя Ваня? Чи ж вирішається він з цього життя, чи починає він нарешті жити для себе? Ні, давуче життя знов обступає його з усіх боків і здушує в своїх напругах. Доц б'є в шибок, старий «приживале» бреньчить на балалаці... цвіркун цвірінька в кутку... тманий сум пасовується на дядю Ваню... він кориться своєму настрою і лишається й надалі в тих само умовинах життя. *Зрозуміти* дядю Ваню—трудно, *пережити*сь його настроєм і почути й в собі брак сили на будь яку боротьбу—легко.

Тек саме можна сказати й про «Трох сестер». З першого погляду поверховому читачеві здавалося-б просто смішним завдання пьєси: три здорові дівчини не можуть доїхати до Москви. Анекдот. Але коли читач проймається тим життям, в якому живуть три сестри, коли він почує сам на собі їх настрій, коли він зрозуміє їх вдачі,—він зрозуміє й те, що вони ніколи не доїдуть до Москви, а наколи хто і завіз-би їх туди, вони і в Москві не знайшли-б Москви. Радити таким людям важити більш енергії й волі—все одно, що радити безногому робити добрий моціон. Це не драма, а трагедія. Тут напує невольганаца жобра, що з першого дня продження людини виголосила свій вирок над нею. Безкладна, безвільна людина, наслідок давно напуючих умовин життя, несе сама в собі свій прокляті, бачить сама своє безталання і не може здобути з себе хоч краплину розумної, здорової волі. Це трагедія не мала.

Приглядаючись до техніки і до властивостей художнього впливу драми настрою, ми бачимо, що вона з одного боку ніби цілком протилежна символічній драмі, а другого — користується тими-ж само чинниками, що й вона. Драма настрою, як і символічна драма, має на меті перш за все надати нам відомий настрій, через те вона головним чином впливає на наше почуття: це їх світла риса, тільки символічна драма переважно вживає якесь таємних засобів: невидні крики гусок, вікна, що рантом качаються самі собою, подихи вітру, сумні невправні згуски, тьмяне світло, фарби... Вразіння ж драми настрою — вразіння реального життя. Що до змісту, то між цими двома течіями драматичної творчості діаметральна протилежність. Драма символічна розглядає проблеми людського духу, драма настрою найбільшу вагу віддає самому життю: з цього походить і різниця технічної ситуації цих драм. Позаяк драма ця в принципі визнає, що всім керує не воля «личности», а настрої, життя, через те в ній мало розвитку ситуації конфліктів душевної боротьби: вона складається з малюнків життя. Бажаючи довести до найбільшої реальності техніку драматичного твору, драматурги почали по можливості усувати монологи: а драма настрою усунула їх цілком. В тих драмах, де нема активних героїв, де єть тільки безвольні неврастепки, яким невідома боротьба душі, там цілком не потрібний монолог. Але такі ситуації виключні, і з них не можна утворювати принципів будови драматичного твору. Бувають такі ситуації, коли, бажаючи неосмішно уникнути монолога, автор тільки позбавить свій твір художньої краси й сили і, простуючи до реальності, надасть йому нереальну форму. Що таке монолог? Це властиво така ситуація драми, де дієва особа, лишаючись сама на сцені, словами своїми знайомить нас з найглибшою боротьбою своєї душі. Звичайно, це ненатуральність: чоловік небожевільний в голос до себе не говорить, хоч-би як він не був зрушений, — то правда, але не буває й таких хат, яким бракувало-б четвертої стіни, і коли ми даруємо цю ненатуральність, коли ми припускаємо, що автор може підняти перед нами четверту стіну і показати, що там робиться в хаті, то

можемо припустити, що автор в формі монолога піднімає перед нами і другу заставку і знайомить нас з тим, що робиться в душі. Бувають такі моменти, коли ніяким діалогом не можна переказати душевну боротьбу. Згадаймо, наприклад, хоч відомий монолог Гамлета: «жити чи не жити». Такі думки й почуття чоловік може переживати тільки в глибині своєї душі. Не психологи, а самі звичайні люди гаразд знають, що коли чоловік *говорить* про те, що загоді собі смерть,—він ніколи не стратить себе. Коротко—думки й почуття Гамлета втратили-б повну свою силу, коли-б з монолога зроблено було діалог, або коли-б автор здумав передати глядачам тільки настрій Гамлета. Не треба надукривати й цього, взагалі цілком правдивого уникання монологів: таке надукривання замість того, щоб надати творчій реальність, робить його перерейальним, бо в життю людини бувають моменти глибокої, потайної душевної боротьби, яку ні діалогом, ні настроєм переказати не можна. Та звичайно геть та й геть не всі автори розуміють, як, коли, і в якій мірі можна вжити монолог і що таке є монолог. В українській драматичній літературі наус не монолог, а доклад, щоб то актор виходить на сцену і починає розповідати, хто він і звідкіль родом і на що прийшов сюди і що має вчинити. Як раз так, як роблять герої Вертена: «Ану глянь, подивись! чи-ба не вгадаєш, звідкіль родом і як звуть—нічирк не знаєш». Або актор починає розповідати публіці про те, що зроблось за кулісами, або ще комічний—один актор говорить монолог, у якому викладає свої заміри, а другий підслухує його монолог, і з цього складається весь драматичний конфлікт. Такі монологи неможливі ні в якій драматичній формі. Тільки момент найвищого напруження душевної боротьби, драматичного нафосу може дати монолог.

Звичайно, ми тут говоримо тільки про принципи, і монолог може бути написано так художнє, що сцена сліве цілком оди-відатиме реальній дійсності, і знов таки—його може бути зложено так шаблонно, що в самі високі моменти напруження драматичної дії він врататиме нас своєю ненатуральністю.

Est modus in rebus.

Драматична форма драми настрою цілком відповідала тям типам, які вводили автори на сцені: поляк дієві особи жили тільки впливами настроїв, то й публіка повинна була лише переїматись їх настроєм, щоб зрозуміти твір. Авторі досягали своєї мети. Але теоретики цієї форми драматичної штуки закладають принципи „драми настрою“ в принципи всієї драматичної штуки. Те, що відповідало зявиську частковому, вони хотять зробити законом для всієї драматичної штуки взагалі. „Въ концѣ прошлаго столѣтія,—ниже один з відомих критиків російських¹⁾,—театръ сталъ намѣчатъ для себя новыя пути. Подобно тому, какъ наши дѣти теперь не нуждаются въ „дѣйствіи“ съ нашей стороны, чтобы уяснить себѣ нашу оцѣнку ихъ поведенія, такъ и для насъ самихъ „дѣйствіе“ въ театрѣ утратило свое прежнее значеніе. Укоризненный взглядъ матери говоритъ теперь иногда ребенку гораздо больше, чѣмъ говорило когда-то внушительное дѣйствіе на конопѣхъ при помощи свѣже-просоденныхъ розогъ. И для насъ теперь не нужны дѣйствія, чѣмъ болѣе кричація дѣйствія на сценѣ для того, чтобы мы могли постичь характеръ лица, разсѣяться въ конфликтахъ, въ которые его поставила жизнь, разгадать его внутреннія переживанія. Намъ достаточно вони въ его настроеніе, и сумма его настроеній въ разные моменты переживаемой имъ драмы скажетъ намъ больше, чѣмъ могли бы сказать самыя потрясающія дѣйствія старой трагедіи“. Погляд остільки помпильний, що ми дивуємось тому, як може серйозний літератор висловлювати такі думки. Перш за все,—що розуміє критик під словом „дѣйствіє“? неже тільки зміну форм околишнього життя? Але під словом „дѣйствіє“ розумілася досі в драматичній творчості дія внутрішніх, душевних сил. Їх боротьба, яка може й викликати ту або іншу зміну форм околишнього життя, а може й перетіти сама в собі. Візьмо, напр. крапу драму Шекспіра „Гамлет“ і побачимо, що вся вона, на погляд д. Крайхфельда, буде повним „бездѣйствієм“, бо „дѣйствіє“ одбувається тільки в Гамлетовій душі. Перше треба було гаразд почастивати

¹⁾ Литературные отблески Крайхфельда Совр. Міръ 1907. II.

дитину різками, каже д. Крапіхфельд, щоб вона зрозуміла все зло свого винку, а тепер досить матері глянути з докором на дитину і вона зрозуміє все. Деж більше „дійствія“? Думаємо, що в погляді матері. Перше грубе „дійство“ хіба тільки на деякий час завважало дитині сиди. — Боліло тіло, до душі мабуть і не доходив той біль, а погляд матері збуджував цілий рій думок і творив велике „дійство“ в душі. Таке „дійство“, така боротьба почуття та волі й складає ґрунт драматичного твору. Теоретичні драми настрою кажуть: „намь надо войти къ его (герою) настроению, и сумма его настроений въ разные моменты переживаемой имь драмы скажетъ намь больше, чѣмь могли-бы сказать самыя потрясающія дѣйствія старої трагедіи“. Безперечно, настрої — це ґрунтовна сила усякого художнього твору; коли твор не перейнятий цілком настроєм свого творця, і коли той настрої не опановує нами, не примушує нас переживати те, що пережив автор, твор не вартий нічого, — істина альфаетова. Але в драмі настрою — немов-би немає в драбині одного щабля. Кожен художній твор, крім відомого настрою, викликає в нас рій думок і волевих імпульсів, — тут цього немає: герой драми, піддаючись тому або іншому настроєві, лишається інертним рабом його, в душі їхній не виникає жодної реакції: сум — то й сум, ні бажання позбутись його, розважитись, знайти якусь розумну мету життя, ні бажання перервати це злиденне існування і визволитись од нього на віки. Нічого, терой — раб настрою. Для відомої групи безвольних неврастеників це було надзвичайно характерне. В свій час «драма настрою» зробила своє діло, та питка її вже урвалася, і ми можемо вжити про неї слова відомого критика Ханштейна, якими він «характеризував відому драму Гауптмана — *Friedenfest*: «ця драма буде приділений нащадкам нашим лише цікавим документом з епохи слабководної первозности».

Круто повернулось колесо життя. Минули часи «сидів Вань» та «Вишневих садів». Настали часи таких героїв, яких і не знали минулі часи. Коли мученики християнства вили сміло на страту, — вони рахували на нагороду Фебесну, коли герой середніх віків

кидались осіли на смерть, вони виявляли велику силу волі, але їм мало що було втрачати: життя було таке невладдане, таке грубе, кожна хвилинка погрожувала смертю. — через те й люде звикали мало цінувати його. Але тепер, коли життя так хорроше розкинулося перед людиною, коли кожне зъявицько натури чарує тонке почуття людини своєю красою, коли розум людини з кожною хвилиною прорубує все далі сходи в глибоке царство тани знаття, коли люде навчилися жити кожним фібрим своєї істоти, страчувати життя по власній волі, без жодної сподіванки на як небудь друге існування по смерті, страчувати на те, щоб другі інертні, помірковані зажили счастья, здобути твоею кривью — це може робити тільки Бог — не чоловік! Людина піднеслась душою во-над души богів. Зладувати душевну боротьбу такого герол не можна вже настроями... пвіркунами, та краплями дощу. Сама думка про те овидю проймає мозок! Велетню, богочоловіку зеркалом може бути тільки величезна драма дії та боротьби.

Більш всіх оновідає їй соціальна драма.

Соціальна драма несе з собою цілком нові принципни драматичної штуки. Вона одрізняється од драми грецької й Шекспіровської елементом трагічного. Елемент трагічного складався в грецькій драмі з боротьби чоловіка з невідомою Моїрою, в Шекспіровській часи доля вже не керувала життям людеи, керували ним вони самі, через те і в драмі його елемент трагічного складається вже з душевної боротьби самої людини. Нова драма звела на кін ще новий драматичний фактор — педолю, не внутрішню боротьбу души людини, а боротьбу великих групи суспільства, — боротьбу класів. — Так кажуть теоретики нової соціальної драми — знищення в драмі елемента особистої (личної) психології. В соціальній драмі доля поодиноких людеи не цікавить автора. — всю силу драматичного твору зконцентровано на почуттях і замірах великої групи людеи, головного й єдиного герол ньсья — класу.

Щоб одбити психологію масси, творці соціальної драми не виводять окремих осіб (напр: «Тіаши» Гаунтмана), які виносилися б над загальним рівнем своєю індивідуальністю, а разом

з тим бу-в-б тишчіними репрезентантами цього класу. — вони беруть лише зовсім незначних людей, що тільки на хвилину опановують юрбою, ведуть її за собою, а потім зникають в розпочатім русі.

«Спробунок Гаунтмана, — нині відомий критик російський Зінаїда Венгерова, — ¹⁾ не всі вважають вдатним. Багато людей стоїть на тім, що при виставі цього дуже програс, що драматичні дія, яку не підтримує дужа індивідуальність, розплывається і не справля вражіння що з технічного боку будова «Тіація» не витримує критики!»

Скажемо н од себе, що коли н паталі соціальна драма буде ширити тои само принцип знищення особистої (спичної) психології, вона дійде до сімболізма і втратить реальність і силу. Коли-б класи можна було н справді злити в одну сильну душу, тоді-б такни рід драматичної творчости міг-би мати придеішсе: але не вважаючи на ціком однакові умовини життя, в яких живе та або инна класи, почуття н думки окремих індивідуумів не будуть однакові, через те, що н настрої і способі переймання думок, і сама здатність реагувати на відомі звязненка залежить не тільки од самих умовин життя, а головним чинном н од темпераменту людини, од тих або инних фізіологічних причин. Через те виображення зкофь «класової душі» є фікція, абстракція, яка не зрунує до самого коріння нашого серця. Од «класової душі» не далеко вже н до «мірової душі» поета-декадента Чеховської драми «Чайка». Безперечно належність до тої або инної класи кладе відомни колорит на чоловіка: герой-пролетарій ґрунтовними рисами вдачі своєї одріжнється од героя-короля, і хоч героїзм є, власне, такий психологічний стан, який не мінється од того, що викликало його (Вандейці, що вмирали під кулями республіканців, бу-ли такі-ж самі герої, як і республіканці, що теж без жаху дивились в гірля рупиниць коли Вандейці розстрілювали їх), — про те героїзм пролетарія н героїзм короля будуть сперя-

1) Литературный Характеристика. 305—306.

тись на нинішній базис: пролетарій буде сператись на юрбу, на свою солідарність з нею, король буде сператись на свою власну волю, на свої думи й бажання, які йдуть шноперек бажанням перозумної (за його думку) юрби. На цім і кінчається та частина «класової душі», яку має в своїй душі кожен член тої або иншої класи. Далі йдуть вже ґрунтовні риси вдачі людини, однакої для всіх класів. Як серед пролетаріїв, так і серед королів єть Гамлети і Дон-Кіхоти, Макбети, Фаусти і Цезарі; через те неможливо й утворити якусь «класову душу». Кожен член визначного класу, борючись за один суільний ідеал, не однаково переживає ту боротьбу в своїй душі: люде не тождественні геометричні фігури, що одрізняються одна од другої тільки місцем, яке займають в просторі. Як-б не були елементи трагичного—чи гречеські, чи шекспіровські, чи елементи боротьби класів,— тільки тоді й дають вони драматичний конфлікт, коли одбиваються в живій душі людини. Великі майстри слова вміли завжди сполучити соціальність мотиву з централізацією драматичної акції. Згадаймо, напр., «Вільгельма Телля» Шіллера—одну з найсоціальніших пьєс, і ми побачимо, як зумів автор концентрувати силу цього соціального руху в могутній постаті Вільгельма Телля. Через те і закони драматичної творчости, стоатимуть на віки віків непероршно: боротьба людини чи то з долею, чи з власним почуттям, чи з ворожечим класом, але боротьба і діл, що одбивається в душі людини, яка може бути й типичним репрезентантом свого класу.

Що до ситуації своєї, то соціальна драма одрізняється од Шекспіровської драми тим, що зовсім знищує монолог і дає перевагу масовим сценам. Така ситуація виникає з принципів самого твору. Властивості художнього впливу соціальної драми сполучують в собі і вплив на почуття, і вплив на думку, бо соціальна драма розгортає перед нами не тільки самі настрої та проблеми, а дію й боротьбу за них. Вона дає свій певний пригуд фактам—свою певну одповідь на проблеми людського духа. Нічого містичного, денеруючого не має в собі соціальна драма—

горить в ній гарячий вогонь боротьби за умовни кращого життя.

Перед молодим українським драматургом, як перед басним паревічем проставилися тепер три шляхи: драма символічна, драма настрою, і драма соціальна. Кожен з тих шляхів погрожує якоюсь небезпечкою, а разом з тим і забить своєю особистою красою.

Всі ці літературні течії принесли з собою нове слово штуки. Символізм одірвав драму од малювання поневлі будещини; він нагадав нам про вічні, ґрунтовні, проблеми людського духу, незалежні ні од соціальних, ні од політичних форм життя. Що до властивостей впливу художнього твору, він винайшов рад нових факторів: звук, світ, фарби, що впливають і на наше почуття і примушують нас безпосередно пережитись тим настроєм, який хоче викликати в нас автор твору. «Драма настрою» вивела на кін саме життя і надала тим же більше реалізму формі драматичної творчості. Чим більше звязаний чоловік з усім життям, що оточає його, тим реальнішими здаються нам і його проступання і його боротьба. Як драма символічна, так і «драма настрою», звернула увагу на вплив драматичного твору і на почуття людини. Драма соціальна вернула нас до спокійнішого джерела драматичної творчості, — дії і боротьби. Не будемо обмежувати сфери соціальної драми лише сферою боротьби пролетаріата з капіталізмом; соціальна драма виводить на кін боротьбу великих ґрупи людскости за поліпшення умовни життя для найбільшої кількості людей. Некучі питання життя не менш одвічних проблем людського духу шматують серце чоловіка, вони ще ближчі більшим массам людей, бо гірке життя не дає їм часу й згинути вгору до сонні, до вір.

Минули часи символічних і Чеховських драм. Великих діл людського духу настроями не змалювати! Щоб зльєсувати їх, треба, як каже Гейне, видерти найвищу сосну з Шварцвальдських гір, ветромити її в кратер Етні і писати вогненними літерами на північному небі, щоб світили ті слова всім паццкам прийдешніх і «на потом будучих» віків!

Шлях драмі дії та боротьби!

Не будемо тільки загадувати нашим драматургам, що їм писати, який розробляти сюжет: найкраще вдасться той твір, який найбільше відповідає власному настрою поета: тривога і грізна буря північного моря—все має свою однічну красу.

Штука, як і все на світі, підлягає двом силам: наслідуванню й новаторству. Проте, до чого-б не дійшло новаторство в драматичній ситуації, що до околннннх форм, —грунт її не зміниться ніколи: істотою драми була и буде душевна боротьба людини, чи то з долею, чи з власним почуттям, чи з ворожнечим класом—це залежить од часу життя, —незмінним лишається сам принцип драми боротьба, яка відбулася в душі людини. Дія — це в грубому розумінні лише свідомої, залежної од волі людини зміни форм околннншого життя, а зміна становить душевних, яка і складає грунт Шекспірової драми і складатиме завжди сущність правдивих вічно-хороших п'єс. Все через серце людини—світ і нічний морок, радість і жахі. Драма, як і саме життя, тільки через те й набуває ваги та сили, що відбувається в душі людини. Безсмертні істини й проблеми через те тільки и безсмертні, що освітлюють знеможене серце людське.

Старицька-Черняхівська.

горить в ній гарячий вогонь боротьби за умовни кращого життя.

Перед молодим українським драматургом, як перед басним паревічем простяглися тенер три шляхи: драма символічна, драма настрою, і драма соціальна. Кожен з тих шляхів погрожує якоюсь небезпечкою, а разом з тим і вабить своєю особистою красою.

Всі ці літературні течії принесли з собою нове слово штуки. Символізм одірвав драму од малювання пошлюї буденщини; він пагадав нам про вічні, ґрунтовні, проблем людського духу, незалежні ні од соціальних, ні од подійничих форм життя. Що до властивостей впливу художнього твору, він вишайшов рад нових факторіє: звуки, світ, фарби, що впливають і на наше почуття і примушують нас безпосередно перейматись тим настроєм, який хоче викликати в нас автор твору. «Драма настрою» вивела на кін саме життя і надала тим ще більше реалізму форми драматичної творчости. Чим більше звязаний чоловік з усім життям, що оточає його, тим реальнійшими здаються нам і його проступання і його боротьба. Як драма символічна, так і «драма настрою», звернула увагу на вплив драматичного твору і на почуття людини. Драма соціальна вернула нас до споконвічного джерела драматичної творчости, — дії і боротьби. Не будемо обмежувати сфери соціальної драми лише сферою боротьби пролетаріата з капіталізмом: соціальна драма виводить на кін боротьбу великих ґрупи людскости за поліпшення умовни життя для цан-більшої кількості людей. Некучі питання життя не менш одвічних проблем людського духу шматують серце чоловіка, вони ще ближчі більшим массам людей, бо гірке життя не дає їм часу вглянути вгору до сонця, до зір.

Минули часи символічних і Чеховських драм. Великих дії людського духу настроями не змалювати! Щоб зясувати їх, треба, як каже Гейне, видерти найвищу сосну з Шварцвальдських гір, встромити її в кратер Етна і писати вогненними літерами, на північнім небі, щоб світили ті слова всім павдакам прийдешніх і «ми потом будучих» віків!

Шлях драмі дії та боротьби!

Не будемо тільки загадувати нашим драматургам, що їм писати, який розробити сюжет: найкраще вдасться той твір, який найбільше відповідає власному настрою поета: тріада і грізна буря північного моря—все має свою однічну красу.

Штука, як і все на світі, ґрунтується двома силами: наслідком і повторству. Проте, до чого-б не дійшло повторство в драматичній ситуації, що до околиць форм.—ґрунт її не зміниться ніколи: істотою драми була и буде душевна боротьба людини, чи то з долею, чи з власним почуттям, чи з ворожим класом—це залежить од часу життя, —незмінним лишається сам принцип драми боротьба, яка відбулася в душі людини. Дія — це в грубому розумінні лише свідомої, залежної од волі людини зміни форм околиць життя, а зміна становить душевних, яка і складає ґрунт Шекспірової драми і складатиме завжди сущність правдивих вічних-хороших п'єс. Все через серце людини—світ і вічний морок, радість і жалі. Драма, як і саме життя, тільки через те її набуде ваги та сили, що відбувається в душі людини. Безсмертні істини й проблеми через те тільки и безсмертні, що освітлюють знеможене серце людське.

Старицька-Черняхівська.

Очерки из исторіи общественнаго быта старой Малороссіи.

I.

Выборы сотника въ м. Поговѣ.

Социально-экономическій бытъ гетманской Малороссіи до сихъ поръ, несмотря на далеко подвинувшуюся впередъ разработку источниковъ, остается мало выясненнымъ. Въ лучшемъ положеніи находится исследователь XVIII в., когда социальная эволюція принимаетъ уже опредѣленные формы, а сохранившіеся до нашихъ временъ источники позволяютъ сдѣлать нѣкоторые заключенія, хотя бы даже и общаго характера. Но все таки приходится сознаться, что многіе важные вопросы внутренней исторіи Малороссіи ждутъ еще серьезной научной разработки, и въ настоящее время приходится рѣшительно отказаться отъ обобщеній въ этой области. Предлагаемые вниманию читателей очерки имѣютъ своей цѣлью, не претендуя на серьезное научное значеніе, освѣтить нѣсколько вопросовъ объ отношеніи населенія къ выборному началу, проникнувшему во все стороны жизни Гетманщины. Здѣсь мы будемъ разсматривать отношеніе населенія къ выборамъ сотниковъ, въ виду того, что эта власть ближе всего стояла къ населенію, и оно непосредственно было въ этомъ заинтересовано.

Вышедши облокаченной изъ бурь революціоннаго періода, Украина признала надъ собою власть московскаго царя, сохранивъ

ла собою права автономного государства. Участие народа в правлении, выражавшееся в выборы «вольными голосами должностных лиц» от атамана и войта до гетмана, как оно ни было неприятно для московского самодержавия, не было ограничено и договорными статьями. Первое время после 1654 года, когда социальные и экономические различия крились в глубинах не смела открыто выступить на поверхность, в украинском обществе царил демократизм: ничто не напоминало о том, что левизною внутри его борются общественные силы и уже закладываются основы нового порядка. Козачество было символом свободной жизни. Население, только что вынесенное на своих плечах всю тяжесть освободительной борьбы, стремилось попасть в ряды козачества. Особых выгод козацье звание и не могло представлять, когда прежний общественный строй, на крайних поделках которого стояли пань и подпашные, не существовал больше на территории Украины, будучи скасован «козачкою шаблею». Стихийное движение населения в козачество естественным образом уделось, и делю ограничилось тем, что, по свидетельству старожилов, «возможише пописались в козаки, а подпашные остались в мужиках». ¹⁾ Но слово мужикъ никоим образом не указывало тогда на зависимое, подпашенное положение. Товариство и посполство «были равны по правам, отличалась лишь фактическим положением». ²⁾ Безусловное владение землею, никем не оспариваемое, давало посполитым возможность пользоваться почти всем продуктом своих трудов; лишь небольшую часть его давали они на нужды войскового старба в видъ натуральной повинности. Громада посполитыхъ пользовалась правами юридического лица, распоряжалась общественными землями, судила своих провинившихся сочленовъ и, наконецъ, выбирала своего представителя войта. Намъ кажется, и не без основания, что посполитые, если и не участвовали фактически въ

¹⁾ Опис. Стар. Малор. т. 1 стр. 381.

²⁾ Ефименко. «Исторія украинскаго народа» изд. 2 Стб. 1906, стр. 268.

выборъ сотниковъ, то оказывали большое влияние на это избрание. XVII столѣтіе и начало XVIII-го было временемъ, когда выборное начало служило сильнымъ оружіемъ въ рукахъ населенія, особенно въ выборъ сотниковъ. Стѣдствіемъ такого порядка явилось отсутствіе строгой чиновной іерархіи: одинъ и тотъ же человекъ могъ занимать послѣдовательно то высшія, то низшія должности.⁴⁾ Но параллельно съ развитіемъ социально-экономическаго процесса, вызывавшаго разложеніе доселѣ однороднаго общества, стали въ этой области замѣчаться симптомы, указывающіе на паденіе выборнаго начала. Рядомъ козацествомъ выдѣлились изъ своей среды будущую привилегированную знать, члены которой, понавъ разъ на выборную должность, по истеченіи срока не хотѣли воротиться въ прежнее состояніе, и поэтому, занимая урядъ, они усердно клали камни для своего благополучія. Способовъ для этого было много: мажорность, предназначенная на урядъ съ правомъ пользоваться помощью нополитыхъ, давала имъ возможность хорошо вести хозяйство и продавать избытокъ продуктовъ, судебная власть служила источникомъ дохода въ видѣ виолигъ легальныхъ «накладовъ», приносимыхъ судившимися, не говоря уже о всевозможныхъ «вымыслахъ». Скупляя грунтовъ, какъ козацкихъ, такъ и нополитскихъ, перѣдко съ помощью насилія, чтобы составить себѣ земельное владѣніе и укрѣпить за собою гетманскимъ универсаломъ, утайка свободныхъ дворовъ при ревизіяхъ, освобожденіе за взятіемъ козаковъ отъ походовъ, нополитыхъ отъ общенародной повинности, употребленіе козаковъ и нополитыхъ для своихъ домашнихъ надобностей—все это пускали въ ходъ предпримчивые сотники, чтобы создать свое экономическое положеніе и сдѣлать его независимымъ. Нѣкоторые изъ этихъ средствъ настолько вошли въ обиходъ, что въ обществѣ того времени стали считаться виолигъ дозволенными. Въ 1719 году сотникъ Смѣловскій, обвиняемый между прочимъ монастырскимъ городничимъ въ томъ, что употребляетъ козаковъ,

⁴⁾ Рецензія Микотина на II т. Опис. Стар. Малор. Зап. Акад. Наукъ по истор.-филол. отд. т. II стр. 35.

для своих домашнихъ работъ, на свидѣнн показавъ «неза-
пиранихся же козаки тые, которые прѣше и зубожаліе чинять
работникомъ до двора моего послугу, тое не за мене стало, але
и презде мене бывшимъ сотникамъ въ работникахъ таке ко-
заки чинили помогу, а який козакъ конный въ чомъ работни-
комъ своею выгодить, то уже тое чинить не з указу, але з
прошенія.»¹⁾ Такимъ образомъ, стала господствовать взгляды
«що всякая власть безъ повинности не обходится», какъ выра-
жался полтавецъ въ 1714 году въ прошенн гетману Скоро-
падскому.²⁾ Развитие родового козачества, возвышеніе старшинъ
на счетъ народа, въ іждрь котораго она ванила, стремленіе фа-
милій, достигшихъ уряда, создать себѣ экономическое могуще-
ство—все эти причины отразились и на выборахъ сотниковъ.
Населеніе, чувствуя свою зависимость отъ богатыхъ семей, пода-
вало за нихъ голоса и на выборахъ, тѣмъ самымъ содѣйстви-
вля еще къ большому обособленію. Ниная богатая семья какъ
бы монополизировала въ своихъ рукахъ сотничество, сдѣлавъ
его почти наследственнымъ. Такъ, въ борзенской сотнѣ въ 15
лицъ, побывавшихъ въ этой должности, 10 принадлежало къ
фамиліи Заблужень, въ Олшневской сотнѣ около 90 дѣтъ долж-
ность сотника оставалась въ семьѣ Шрамченкоу, въ Воронеж-
ской сотнѣ—около 50 дѣтъ въ семьѣ Холодовичей.³⁾ Еще въ
XVII в. въ выборы сотниковъ начинаютъ вмѣшиваться высшія
власти: такъ, въ 1681 году короновскимъ сотникомъ былъ на-
значенъ Денгеля, уроженецъ Беркѣвской сотни. Въ XVIII же
вѣкѣ это явленіе дѣлается обычнымъ. Россійское правительство
долгое время не мѣшалось во внутренніе распорядки Украины,
боясь, очевидно, навлечь на себя обвиненіе въ нарушенн правъ
и вольностей. Имѣня Малены скомпрометировала въ глазахъ

¹⁾ Хар. Истор. Архивъ. Д. М. К. Черн. отд. № 25886.

²⁾ Рецензія Джижори. Зап. Наук. Т-ва імени Шевченка 1906
I, 197.

³⁾ Опис. Стар. Мал. т. II стр. 135, 338, 184, 122; 7) *ibidem*,
309.

Петра какъ высшую, такъ и низшую старшину въ сепаратическихъ стремленіяхъ и дала ему прекрасный поводъ начать походъ на украинскую автономію. Задача облегчалась еще тѣмъ, что разладъ, существовавшій между старшиною и народною массою, оставилъ ее безъ всякой поддержки предъ обвиненіями какъ въ политической неблагонадежности, такъ и въ угнетеніи простаго народа.

Очистивъ ряды старшины отъ подозрительныхъ элементовъ, посадилъ на полковничьи уряды вѣрныхъ лицъ великороссіянъ и ии даже иностранцевъ своею властью, помимо гетмана, Петръ обратилъ вниманіе и на выборы сотниковъ, опасаясь, чтобы и тутъ не свила себѣ гнѣзда чужбина. Слѣдствіемъ этого было указъ 21 января 1715 года Скоропадскому, которымъ повелѣвалось «сотковникамъ въ полковую старшину и сотники собою не выбирать и не учреждать, а когда въ которомъ полку будетъ порожкемъ мѣсто полковой старшины или сотника, тогда полковнику учинить совѣтъ по приговору общему, назначить къ тому людей заслуженныхъ и въ вѣрности неподозрительныхъ человекъ двухъ или трехъ и представлять гетману»¹⁾ и состоящему при немъ русскому министру для утвержденія одного изъ нихъ сотникомъ. Само собою разумѣется, населеніе не могло спокойно примириться съ этимъ нововведеніемъ и, въ случаѣ назначенія сотникомъ негоднаго ему лица, иногда выражало протестъ. Мы имѣемъ свѣдѣнія о бунтѣ въ мѣстечкѣ Носовкѣ Кіевскаго полка, возникшемъ на этой почвѣ въ 1719 году, въ гетманство Скоропадскаго, съ обстоятельствами котораго мы и познакомимъ читателей. Насколько можно судить по слѣдствію, произведенному генеральнымъ асауломъ Жураконскимъ и войсковымъ канцеляристомъ Ханенкомъ, дѣло происходило такъ²⁾: когда Шаула «ради немощи и некоторыхъ чрезъ его показанныхъ тамошнихъ людей обидъ» былъ отставленъ отъ уряду, «Носувскіе обвинители на исходѣ сего весни бывши у мене въ Глуховѣ, — писать въ имѣтѣ

1) Матеріалы для исторіи эконом. юрид. и общ. быта ст. Малор. вып. II стр. 261.

2) Х. П. А. Дм. К. № 18201.

мѣсяць встревоженный бунтомъ и боясь, очевидно, ответственности за происшедшее передъ Петромъ гетманъ Скоропадскій государственному канцлеру Галовкину, — збравши себѣ въ мѣсто единогласными вотами Трофима Билину на урядъ сотничества просили и мого на тое согласенія: а прето знаючи его Билини въ тому згодность, же и передъ тимъ былъ у нихъ сотникомъ, велѣемъ обыкновеннымъ порядкомъ на вѣрную Его Величеству службу виконати присягу и универсалъ «мой на тотъ сотничества урядъ видати». Изъ сожалѣнія, при дѣлѣ не имѣется прошеніе, поданное Скоропадскому отъ имени Посовскихъ обывателей о назначеніи Билины сотникомъ: надо полагать, что оно было подписано лишь группою его сторонниковъ, присвоившихъ себѣ представительство отъ цѣлаго мѣстечка. Очевидно, они не стѣснялись этими формальностями, надѣясь на поддержку, которую, вѣроятно, имѣлъ Билина въ Глуховѣ. Въ то время, когда въ Глуховѣ уже рѣшалась судьба Посовскаго сотничества, въ Посовкѣ вся чернь — какъ товариство, такъ и все посольство — рѣшила, что сотникомъ на ихъ урядѣ слѣдуетъ быть никому другому кромѣ Антопа Ястрембскаго, который въ бытность свою въ Посовкѣ атаманомъ заслужилъ всеобщую любовь, такъ какъ «безобидно людямъ обходился». Когда же универсалъ, данный Билинѣ на наказное сотничество, былъ прочтѣнъ на площади во время базара разъ въ пятницу, другой разъ въ понедѣльникъ, «теди все посольство, — пословамъ слѣдетвія — почувши чѣе слова, же волю кого хотя избрати на сотничтво, крикнуло на Ястрембскаго и укрили его шанками даючи сирю и хотѣли ему корогвь заразы вручити»¹⁾. Изъ этого факта, указывающаго на то, что посольство принимало такое горячее участіе въ выборѣ, можно заключить, что прежде, когда объ административномъ воздѣйствіи не могло быть и рѣчи, посольство вмѣстѣ съ козаками принимало активное участіе въ государственной жизни. Намѣреніе посольства вручить корогву доказываетъ, что оно имѣло въ прошломъ такіе прецеденты и что демократическій

¹⁾ Ibidem.

духъ его не заглохъ еще, несмотря на политику гетманскаго правительства. Заслуживаетъ вниманія еще то обстоятельство, что Ястрембскій, какъ видно изъ его сказки, уроженецъ города Борзны нѣжинскаго полка, съ 20-лѣтняго возраста посвятилъ себя военной дѣятельности, служа то у Палѣя, то въ Сѣвн запорожской, то подъ Азовомъ до самого того времени, когда переселившись въ Носовку, былъ избранъ тамъ атаманомъ, на какомъ урядѣ пробылъ полъ года: можно полагать, что полковою старшиною было не по духу это избраніе. Ястрембскій, видя, на чьей сторонѣ симпатіи населенія, «будучи девинимъ, же поспуство на его дасть голосъ» — говорилъ — хочай тилко 5 або 6 товариства зо мною до н-на полковника поедуть, надѣюся быти сотникомъ, а когда востану на урядѣ, не буду вамъ жаднихъ долегливостей чинити». Такимъ образомъ, по предложенію Ястрембскаго, была составлена сунцѣтка полковнику, на которой подписались его единомышленники. Съ нѣкоторыми изъ нихъ Ястрембскій ѣздилъ въ Козелець къ полковнику, который ему посоветовалъ для успѣшности его дѣла отпривить нѣсколько человекъ изъ товариства съ сунцѣкою въ Глуховъ къ гетману, а самому оставаться дома. Ястрембскій, не теряя еще, очевидно, вѣры въ успѣхъ своего дѣла, отпривилъ въ Глуховъ 6 человекъ товариства, которые, вернувшись, сообщили, «что на сунцѣткѣ отказано: Биллина мѣсть быти сотникомъ». Дальнѣйшія событія разыгрались уже помимо его желанія, и предупредить ихъ онъ все равно былъ бы не въ силахъ, и обвиняемые въ Носовскомъ тумулѣ, на вопросъ о томъ: «не возбуждать ихъ Ястрембскій до того, чтобы смятеніе учинивши, всеконечне Бѣлннѣ корогви не давати?—згодне вѣ съознали, что онъ Ястрембскій о томъ имъ нѣкогда не говорить, тилко якъ его поспуство, за вичитанемъ першого унѣверсалу, избрали за сотника одъ того часу видаючися онъ зъ ними прошовал всякого, чтобъ слова своего не отмѣняючи держалися при немъ, и потому оны якъ зъ початку, такъ и до конца на его давали голосъ, злцанца, же онъ будучи чрезъ килка часу въ Носовцѣ атаманомъ, добре зъ всѣми обыходилъсѣ, а Биллина яко былъ за прежднего своего сотництва многимъ починилъ обыди

и того ради посольство оному вознегородили». Возбужденіе достигло крайняго предѣла къ тому времени, когда должно было происходить традиціонное врученіе корогви новоизбранному, окончательно закрѣпляющее за нимъ власть. Въ назначенный день для исполненія обряда прибыли въ Посовку полковою асауль кіевскій Ханенко съ полковымъ хоружимъ и писаремъ и вмѣстѣ съ Былиною отправились на площадь, гдѣ уже собралось много народа на раду. Пань асауль велѣть писарю читать странно всѣмъ вслухъ гетманскій универсалъ, затѣмъ, выня корогву отъ хоружого и «отдаючи оную Былинѣ, началъ до товариства и посольства говорити объявляючи и на Былину за цѣлого сотника». На его рѣчь изъ толпы отозвался Яцко Шиня «з такую мовою: Бридия се, ти ярпихавъ червоныхъ брати. Бували передь сямъ аренди на горѣлку, и ви тепер нас живих людей арендуете!» Послѣ этихъ словъ поднялся шумъ, раздались крики «жебы не дать корогви Былинѣ, многіе бросились до корогви и стали вырывать ее изъ рукъ Былины и древко сломали влѣдствіе сопротивленія Былины и его сторонниковъ; во время общаго смятенія невѣстною кѣмъ была вырванъ и потоптанъ гетманскій универсалъ «на уничтоженіе чести рейментарской», какъ выражается слѣдствіе. Вырванную корогву въ сопровожденіи толпы народа понесли подъ судовню, а оттуда уже она была взята въ церковь. Ястрембскій пріѣхалъ въ Посовку изъ своего дома послѣ этого происшествія, когда уже отняли корогву. Его встрѣтили со словами: «где ти переденімъ отгодились: мы бь тебе корогви были отдані?» «Ми ему хотѣли отдати короговь, тилко же была уже въ церквѣ, для того ей оттоль не взялисмо». По совѣту друзей, Ястрембскій ходилъ съ хлѣбомъ къ полковому асаулу и съ нимъ человекъ 70 посольныхъ, чтобы показать ему, что за нимъ стоитъ все посольство. Асауль не принялъ допущаіи и угрожалъ ей за безпорядки. Попытались было сторонники Ястрембскаго испробовать послѣднее средство и отправили «повторную супиліку» въ Козелець къ полковнику: такъ какъ никто съ товариства брать не хотѣлъ съ нею, то отправили 2 посольныхъ, «которыхъ тамъ ввезено и удержано». Дѣло Посовскаго

посольства было проиграно: ихъ единодушныя усилія, ихъ непоколебимое сознаніе въ правотѣ своего дѣла разбились о формализмъ глуховскихъ правителей. Можетъ быть, Былина для достиженія своей цѣли употребилъ и подкупъ.— сказать утвердительно за отсутствіемъ данныхъ мы не можемъ. Финаль Носовскаго бунта для его участниковъ и Ястрембскаго, который былъ признанъ «поводцемъ и принципаломъ бунтовничимъ», окончился печально: они были арестованы и заключены въ тюрьму (арестовано было, насколько можно судить по слѣдствію, 12 человекъ). Какое наказаніе постигло ихъ по суду, мы, къ сожалѣнію, не знаемъ. Надо полагать, что не легкое, если Скоронадскій въ письмѣ къ Головинку обвинялъ ихъ въ томъ, что они асаула молкового и новоизбраннаго сотника «ганебне безчестили и на убийство ихъ обонь устремлялися». Носовское дѣло ясно показало, что демократическія стремленія еще живы въ украинскомъ народѣ, что онѣ не успѣли еще окончательно заглухнуть. Антопъ Ястрембскій ставленникъ посольства, онъ его истинный избранникъ, провести котораго на урядъ оно желало во чтобы то ни стало. Въ Носовскомъ дѣлѣ роль товариства не выступаетъ такъ ясно, какъ посольства. Здѣсь столкнулись народное право и канцелярскій произволъ: здѣсь ярко сказались приверженность народа къ выборному началу, наивная увѣренность въ превосходствѣ своего права, въ правотѣ своихъ стремленій: этимъ безпощаднымъ мечтамъ (по условіямъ того времени) суждено было погибнуть, какъ и демократическому строю старой Гетманщины.

Приложеніе.

А во первыхъ допрошванъ былъ самый поводца и принципаль бунтовничимъ способомъ отъ посольства избранный на сотничество Антопъ Ястрембскій: для чего онъ будучи в Носувку пришелицемъ, старался о уряд тамшинего сотничества? Тако ж для чего вѣдаючи уже, что уряд тотъ властію рейментарскою и Би-

лишь вручень, но замѣшано за оный принялся? Отвѣтоваль Ястрембский такимъ порядкомъ: отъ того часу якъ повернулся з Глухова и-нь Трофимъ Билина и привіюль універсаль Ясено-Вельможного на наказное сотничество себѣ данній, начали посну-ство о немъ Ястрембскомъ, жебы его обрат сотникомъ, проговорувати: когда зась под час торгу тотъ універсаль публично был читанъ, в тоє время и онъ стоялъ тамъ же между людьми оподаль од и. Билини, тогда на ослоуѣ сидѣвного; а якъ черъ почули, же в універсаль выражено тоє, чтобъ кого товариство позволат забрали себѣ за цѣлого сотника, крикнуло все посну-ство на его даючи голосъ, и крикли оного шанками, мовачи сироче якожъ посполства крику он з некоторими принципальнѣйшими своей стороны товариствомъ советоваль, жебы ехати з сунцѣкою до и-на полковника въ Козелець: на що когда один з них до того призволился, теи онъ, списавши сунцѣку и поподиесу-вавши на оной имена своихъ единомисленниковъ, ездить самъ по ихъ господахъ и приказоваль имъ ездитися до двора своего недалеко од мѣста будучого, з которого и поехали в Козелець, где за прибытемъ своимъ ничего болше од и-на полковника на сунцѣку свою не отобразъ в отвѣтъ: только абы и он, Ястр, когда Билина з товариствомъ забратимется до Глухова, несколько товариства своей стороны послать туда ж до Ясено-Вельможного з сунцѣкою; а самъ би удержался в господѣ, що онъ такъ и учинилъ: виправил шести человека, именно Лукана Шину, Степана Карченка, Трофима Крулика, Бокума Поживутка, Мартина Баклана, и Павла Турбенка; котори повернувшись нѣ з чимъ з Глухова, тоє только сказовали, же Билина мѣсть бити сотникомъ, а иного отвѣту не принесли жадного. Якъ же Билина приехалъ з універсальомъ, а потомъ побувавши в Козельцѣ у и-на полковника приехалъ споме з и-номъ Ханенкомъ асауломъ полковимъ до Носувки, и якъ мѣсть бити оголошоваи універсал панский, в тотъ час он сидѣль в дому, и когда учинился тумульть в в мѣстѣ, не былъ тому притомний, только уже по обѣдѣ вѣвши на коня поехать къ мѣсту невѣдаючи еще в городѣ сталося? бо и не звать заневне, чи приехалъ и-нь асауль полковий и за-

чимъ? гдѣ жъ хочанъ и говорить о томъ з Тосляхомя, атаманомъ куреня вербувского. идучи з церкви еще передъ обѣдомъ, чи приехать и-и асаулъ, однакъ же и тотъ чи не вѣдать, чи не хотѣлъ сказать жадной о прибытіи и-на асаула и что мѣся того дня и. Билишъ вручатися корогови, не имѣлъ немности. Когда зась приехалъ до двора своего подъ мѣстомъ будущою, тамъ уже извѣстился, же в мѣстѣ послодство учинивши галае, корогови у Билиши одобралъ и хотѣли, тилко же на тотъ часъ онъ не згодился, ему отдати, и любо приходилъ до его Семень Вилескій, давчи о томъ знати, сподѣваючись застанъ его в дому далеко од мѣста будущою, однакъ уже не застанъ его на мѣстцу, бо уже тогда отемалъ онъ до города; которій, постановивши коня удюриць своимъ, пошоль самъ нѣхотою в мѣсто, и якъ зблизжился тамъ, где послодний народъ скупилися, начали ему многіи говорити: гдѣ ти передъ сямъ отгодился: мы бѣ тебѣ корогови были отдалъ и иншіи слова о учиненю его, а не кого иного послодний народъ пропаносилъ и принушалъ его, жебы пошоль до и-на асаула полковного ознаймуочи, икъ цѣле его все послодство пзбираютъ за сотника. Однакъ онъ, не пристаючи до такового послодного народа воль, вилтъ коласъ и пошоль до и-на асаула того ради, жебы з нимъ пошадатися. И-и асаулъ зась тогда былъ передъ дворомъ отца Тошановского, чамѣшика Носовского, куда и онъ когда пришоль и за нимъ вельдѣ чика з 70 туда жъ пришли, и-и асаулъ од его, Истр., не принявши хлѣба и самого его жъ и з нимъ принявши з погрозками за тудуть отиравить. Отколь возвратившися бавился з послоднствомъ на мѣстѣ до самого вечера и позно уже вѣвши на коня одехать до господи своей далеко од мѣста найдуючейся. А на утрешний денъ знову вмѣстѣ зинювшися з теми, которіи до збирания оною принципалійшии были, предлагать, чтобъ за нимъ ехали до и-на полковника з сундикою в Козелець, и когда нѣхто з нихъ ехати не поднялся, в тотъ часъ по совѣту з своими единомыслими вправили з сундикою до Козелци одного козака, а другого послодного, которіхъ тамъ и удержано: а яко пернюю сундикою, когда его по вичтаню унѣверсалу рейментарского на наклазистю.

и. Билинѣ даннаго, посполство избрали сотникомъ, самъ оный вѣдѣть писати, такъ и повторную оный же спорядивши послать до Козелци, тилко ж не без вѣдома тих.

Антонъ Ястрембскій о житїи своемъ прежнемъ такую дасть сказку: родилъ ся оный в городѣ полку Нѣжинского Боранѣ, одколѣ в двадцяти лѣтахъ пономѣ служит в компанїю, над которою былъ полковникомъ покойный Ковѣцкій. где служивши лѣтъ 6, потомъ одставши удалъ ся до Сѣви Запорожской и тамъ служилъ конно чрез роковъ 8; а оттуду пошовни на шевъ Дону, когда воиска Царского Величества взяли городъ Озовъ, служилъ тамъ роковъ 3 на полевой сторожи, беручи плату на чверть рублей по 10; четвертого зясь року пришовъ до Палия служити, при которомъ мало побавившися, бо его того ж року на Сѣвѣръ взято, зостался при компанїи, яка была под коммендою Михаила бывшего полковника Бѣлоцерковского и при той компанїи найдовался, ажъ до повороту Палѣевого з сѣвѣру, а якъ уже и-тъ Антоний Таускій зосталъ полковникомъ Бѣлоцерковскимъ, оный былъ при немъ сотникомъ в Ковцоватѣ. Когда зясь по указу Царского Величества з там того боку Днепра обыватель на свою сторону переходили, в тот час и оный сюда перебрался в Морюску, потомъ оттолѣ переселился в Носувку, где и атаманомъ с поль рока былъ, потомъ за якъ од атаманства одставленъ, до сего часу мешкалъ тамъ же в Носуцѣ.

(X. II. Ар. Дѣл. М. Кол. Черн. Отд. № 18201)

II.

Изъ исторїи одной ревїи въ сотнѣ Повгородской.

Темой нашего второго очерка мы рѣшили избрать одинъ эпизодъ, имѣвшій мѣсто при провѣркѣ ревїи въ сотнѣ Повгородской въ 1742 году, прекрасно рисующїй отношенїе командующаго класса къ эпїчъ ревїзїямъ. Источникомъ при нашемъ разсказѣ служить намъ подлинное слѣдствїе по этому дѣлу, сохранившееся въ Харьковскомъ Историческомъ Архивѣ (Черниговское

отделение № 14422-й): къ сожалѣнью, это следствие, произведенное специально учрежденной ad hoc комиссией, не даетъ намъ возможности судить, какое рѣшеніе положила по этому дѣлу Генеральная Войсковая Канцелярія. Не нужно забывать при этомъ, что это время — конецъ царствованія Анны Иоанновны — было однимъ изъ тяжелыхъ для Украины: тяжелый гнетъ деспотизма и отравленная атмосфера Бироновщины сказывались и на Гетьманщинѣ: владѣльческій классъ съ указомъ убѣждался, что его хотять окончательно забрать въ руки и лишить политическаго значенія: учрежденіе Комиссін Экономіи описныхъ на Ея Императорское Величество мѣстностей лишило его возможности распорядиться фондомъ свободныхъ войсковыхъ земель, а частая перемѣна «правителей» въ видѣ генераловъ Кейста, Ненлюева и другихъ ¹⁾ требовала умѣнія подлаживаться ко вкусамъ и видамъ начальства, чтобы не встрѣтить въ его лицѣ себя противника.

Обстоятельства интересующаго насъ дѣла были таковы: въ слѣдствіе жалобъ на неправильное сочиненіе ревизіи «дюрового числа» въ сотнѣ Новгородской въ 1740 году значковымъ товарищемъ полка Стародубовскаго Иваномъ Манковскимъ, быть посланъ для повѣрки ревизіи по указу Генеральной Войсковой Канцеляріи канцеляристъ Михаилъ Федоровичъ, которому данной инструкціей было повелѣно изслѣдовать, «такъ ли оной Манковской сочинилъ тую ревизію, какъ ему строго притверждено было дѣлать, праведно по самой чистой совѣсти по присяжной должности несмотря ни на кого, хто би не былъ якого знанія, чина і достоинства, ктому никакимъ взяткамъ не касаясь и усмотривъ, о всякихъ неправостяхъ представлять». Федоровичъ былъ опытный и усердный канцеляристъ и имѣлъ уже случай зарекомендовать себя съ лучшей стороны какъ своей безпорочной службой «вминувшее военное время по разнымъ комиссіямъ, такъ и отысканіемъ въ 1739 году въ Сосницкой сотнѣ Черниговскаго полка до

¹⁾ Ефименко «Исторія украинскаго народа» Сиб. 1906, кн. 2, стр. 309.

400 утаенныхъ дворовъ. Свое новое порученіе Федоровичъ исполнилъ блнстательно: и въ Новгородской сотнѣ онъ нашелъ таинственныхъ утаенныхъ за разными владѣльцами 1272 двора, въ томъ числѣ за «чернцами Новгородскими» 365 дворовъ «несмотря ни на какия ихъ—какъ онъ самъ доносить—препятствія и устраненія. Генераль Кейтъ и присутствующіе въ Генеральной Канцеляріи члены обнадежили награжденіемъ чина сотничьего и дачею до 15 дворовъ, «ибо тѣмъ отискаемъ монямъ усмотрено в пѣтахъ разными владѣльцами владѣмыхъ козаковъ в Малой Россіи поверстаныхъ в мужики до 22000 и болѣе да посюпитныхъ болѣе 14000 дворовъ. Перемена правителя, данная на мѣсто Кейтъ г-на Леонтьева, сказалась и на судьбѣ Федоровича и дала ему понять, что инструкціи и указы—одно, а исполненіе ихъ на практикѣ—другое: чрезмѣрное усердіе Федоровича, открывшее закушную сторону старшинскаго землевладѣнія, возбуждало противъ него не только мѣстныхъ владѣльцевъ, но и генеральную старшину, которой эта закушная сторона обогащенія была одинаково близка и понятна. Чего она не могла сдѣлать при Кейтѣ, заслужившемъ всеобщую любовь за свою честность, то стало возможнымъ при Леонтьевѣ. «Точно за самое прамое от мене показаніе вознегодовавши нѣкоторые на мене в «моральной старшинѣ представленіи своими того получить мене не допустили»—пишетъ Федоровичъ, жалѣя о потерѣ и обѣщаннаго сотничьяго чина и 15 дворовъ. Сдѣлать это было нетрудно, такъ какъ на Федоровича недобрыхъ владѣльцевъ сотни Новгородской было немало. Нежданная бѣдетія обрушились на его голову о которыхъ онъ подробно повѣствуетъ въ своемъ доношеніи тайному совѣтнику Мелюеву, новому правителю, 14 ноября 1741 года. Походъ противъ его открылъ Новгородскій архимандритъ Созонъ Волынецъ своимъ челобитіемъ въ Генеральную Канцелярію, гдѣ обвинялъ его въ неправильномъ сочиненіи ревизіи. Кромѣ того, архимандритъ и другихъ владѣльцевъ «свохочивалъ» послѣдовать своему примѣру въ борьбѣ съ нарушителями общаго спокойствія. Когда Федоровичъ прѣхалъ въ Новгородъ, то архимандритъ «невѣдомо въ какую надежду чрезъ присланнаго своего чернца запретилъ

миѣ ѣхать въ нѣхъ владѣніе с похваками: буде ѡ поехать, мене прибить». 31 іюля Федоровичъ представилъ въ Генеральную Канцелярію доношеніе на дераскихъ чернецовъ, что они воры, но отъ Генеральной Канцеляріи ничего на то не послѣдовало. Мало того, нарочно присланныя унтер-офицерамъ несчастный канцеляристы «свидѣдохо почему от того дѣла з бесѣди честной» былъ вѣсть 7 сентября въ Глуховѣ, гдѣ и находился до 29 числа, несмотря на многія «стужательства», не зная, «зачѣмъ свисканъ былъ въ Глуховѣ. Теперь только догадался Федоровичъ, что на его чинится видимое посягательство, но еще к одному во исправленіи того дѣла препятствію запрещеніе миѣ уищено указомъ 25 іюля к синомощствованію отъ сотенной Новгородской старшины ничего не требовать, без чего дѣла государени исправленіи когда не биваются». Видя, что надъ головой его ступаются тучи, но все еще основывался на данной ему инструкціи, представилъ доношеніе на сотника Новгородскаго Суденкова «о разныхъ чинившихся от его противностяхъ». Преступленія сотника были обычными „грѣшками“ власти въ Гетманщинѣ. Это были: употребленіе козаконъ къ работамъ, собраніе денегъ съ мѣщанъ Новгородскихъ и рядовыхъ козаконъ въ свою пользу, закладеніе козачьими добрами и 20 мѣщанскими дворами подъ видомъ купли и укрывательство нѣхъ отъ общенародныхъ тягостей и наконецъ, самое важное утайка «смазнымъ числомъ дворовъ». Но «по тѣмъ представленіямъ моимъ якъ чернецамъ, такъ и сотнику немалая учинилась поблажка и свобода»—пишетъ Федоровичъ, которому на собственномъ опытѣ пришлось убѣдиться: «собаче все виноватно оставлять свободными, точно я, что за ними свискать неправду, едегъ бѣдствие и гоненіе претерпеваю». Перемена судьбы настолько поразила Федоровича и убѣдила его въ пристрастіи и лицепривіи суда въ Гетманщинѣ, что онъ рѣшился даже написать въ своемъ доношеніи: «хочай впередъ могутъ и слѣдствія быти о прописанныхъ продерзостиахъ, но весьма я ненадеженъ, чтобъ праведно произведено могло быти, потому что когда я по указу и инструкціи дѣйствіе въ сотнѣ Новгородской имѣлъ, и что повелено было, тое полнино здѣлать по присяжной рабской своей

должности и ни в кого ничего не брать, к тому же и людей при мне бивших, занимая в людей деньги и избувая свое имущество на своем содержаньи коштѣ, а за то надѣялся несумѣнно получить награжденіе, обаче вмѣсто того награжденія з особливаго посягательства за мою вѣрность многіе неудобности претерпѣть и претерпѣваю бѣдствія». Бѣдствія эти были слѣдующія: вступивъ съ сотникомъ Новгородскимъ «в доказательство» по дѣлу обвиненіи его въ обидѣхъ, Федоровичъ требовалъ отъ Генеральной Канцеляріи своей ревизіи, гдѣ была приложена вѣдомость о «завладѣнныхъ колачыхъ добрахъ», но получить въ этомъ законномъ требованіи отказъ и даже быть взятъ на «сговвахъ» и тамъ содержался подъ карауломъ болѣе двухъ сутокъ; кроме того, полковникъ Тютчевъ, принуждая его вступить въ дѣло съ чернецомъ повгородскимъ Гергелемъ, съ которымъ ему вступать въ дѣло не слѣдовало потому, что Гергель челоукоубійца, велѣлъ, не храни чести канцеляристовъ войсковыхъ, «взять в турму, которой случай со всей моею братіи единому мнѣ последовалъ былъ, а же за собою и вини жадной не узнавъ, к тому же отецъ мой кровю тое заслужилъ, дабы наследники его турмою не были штрафовани, гдѣ простіе мужики содержатся», Федоровичъ, чтобы избежать тюремнаго заключенія, принужденъ былъ «сйти судъ и окончить цорость». 30-го же октября болѣе всякой причины и «безъ надлежащаго опредѣленія, чого нигде не бываесть, подъ караулъ велено мене взять» — читаемъ мы въ томъ же доношеніи — «гдѣ и понынѣ безысцѣстно содержитсяъ напрасно» отчего и другіе свидѣтели, показанія которыхъ очень важны для выясненія дѣла, «смогутъ таинствъ и правди не покажутъ». Враги Федоровича, поручикъ Похвистневъ и войсковой товарищъ Демянковичъ, которымъ было поручено анпробовать ревизію, «дабы оны и впрядь себе охранити чимъ не имѣтъ», взяли у него документы по анпробации ревизіи какъ будто для «единого вичитанія и разсмотрѣнія, не возвратили обратно, несмотря на многія требованія, причемъ Похвистневъ угваривалъ его помириться «невѣдомо с какова умншенія» съ Новгородскимъ архимандритомъ.

О пропавшѣ документовъ Федоровичъ доносилъ въ Генеральную Канцелярію и просилъ ее сдѣлать распоряженіе о возвращеніи ему Похвистневымъ документовъ, которые ему «ко оправданію весьма потребны», но то доношеніе было оставлено безъ послѣдствій. Въ концѣ доношенія Федоровичъ формулируя свои желанія, просилъ Неплюева свои дѣла съ чернецами, а особенно съ сотникомъ объ апробаціи дворового числа ревизіи, «мимо присутствующихъ Егеральной Войсковой Канцеляріи членовъ рассмотреть своею високою персоною», освободить его изъ заключенія, приказать Похвистневу вернуть документы сотника Новгородскаго, впрелъ до окончанія слѣдствія отрѣшнить отъ команды и опубликовать въ сотнѣ, чтобы никто изъ подчиненныхъ не опасался давать по этому дѣлу своихъ показаній. О производствѣ слѣдствія по дѣлу съ повгородскими чернецами въ нашемъ точникѣ свидѣній не имѣется: по дѣлу же съ сотникомъ мы имѣемъ данныя. 21 декабря 1741 года былъ произведенъ допросъ сотнику Степану Суденкову ¹⁾ объ утаеніи имъ дворовъ при ревизіи на 1740 годъ. Сотникъ показалъ, что во время сочиненія ревизіи Манковскимъ онъ искавшихъ дворовъ въ своемъ владѣніи не утаилъ, такъ какъ не представлялъ ему и вѣдомости о своихъ дворахъ, находясь въ то время при Переволочной съ командою козаковъ Стародубовскаго полка «въ развѣдкѣ форпостовъ Днепровскихъ». Слѣдствіе тянулось въ высшей степени медленно: лишь въ 1741 году 28 марта Федоровичъ далъ свое показаніе противъ этого допроса, въ которомъ доказывалъ, что сотникъ напрасно таится въ утайкѣ дворовъ, которая тѣмъ не менѣе за нимъ явилась, а именно: въ городѣ Новгородку 11, да въ селахъ Мефедюнкѣ и Знобѣ по одному, да при апробаціи Федоровича онъ утаилъ 5 дворовъ, которыхъ не показалъ и въ вѣдомости: что онъ дѣйствительно утаилъ 5 дворовъ, письменно показали Федоровичу

¹⁾ Свидѣній объ этомъ сотникѣ можно найти у Лазаревскаго Опис. Стар. Малор. томъ I, стр. 207 - 208, гдѣ онъ названъ Суденко: очевидно, сотникъ самъ прибавилъ къ своей фамиліи великороссійское окончаніе «въ».

атаманъ и войтъ села Кренидовка; затѣмъ Федоровичъ показалъ еще, что ревизію, сочиненную Манковскимъ и уже скрѣпленную подписами сотника «невѣдомо съ какова умысле» почернилъ, а именно при селѣ Кренидовкѣ, гдѣ имѣется владѣніе сотника и въ другихъ мѣстахъ; ревизію эту Федоровичъ получить не изъ Полковой Стародубовской Канцеларіи, но изъ сотеннаго Новгородскаго правленія. Того же 28 марта повѣренный сотника сотенный писарь Кисловскій въ оправданіе своего начальника показалъ, что онъ дворовъ во время ревизіи Манковскаго не утаивалъ, такъ какъ находился въ Переволочной, при апробаціи же Федоровича въ данной ему вѣдомости 5 ти дворовъ потому не показалъ, что «онѣ в его владѣніи еще тогда не были, но послѣ того къ нему пришли, в чомъ де и самъ онъ совершенно вѣдать не можетъ». Ревизія, сочиненная Манковскимъ, была обратно прислана Стародубовской полковою Канцеларіею въ сотенное Новгородское правленіе для исправленія «настаивающимъ порядкомъ» и перенески на блѣт: въ означенной ревизіи при селѣ Кренидовкѣ нѣки слова затерты значковымъ товарищемъ Юркевичемъ въ присутствіи сотника по той причинѣ, что люди владѣнія Юркевича были показаны за сотникомъ и наоборотъ. На другія обвиненія, предъявленныя Федоровичемъ, сотникъ, какъ видно, не считъ нужнымъ отвѣчать. Для проверки показаній сотника коммиссія вызвала Юркевича, но по свѣдѣніямъ Новгородскаго правленія оказалось, что онъ посланъ Стародубовской Канцеларіею въ Нежинскій полкъ съ почтовыми деньгами. Основательны ли обвиненія сотника въ утайкѣ дворовъ, мы не можемъ сказать съ полной увѣренностью; его отсутствіе во время ревизіи Манковскаго подтверждается приложеннымъ къ дѣлу указомъ Стародубовской Канцеларіи: что же касается объясненій его по поводу утайки дворовъ при апробаціи Федоровича, то нельзя не признать ихъ вѣрными и мало заслуживающими довѣрія. Купчинскій въ своемъ извѣстномъ доносѣ на Безбородка рисуетъ Суденкова человекомъ сомнительной честности: по его словамъ, онъ получилъ въ 1739 году урядъ Новгородскаго сотничества безъ всякихъ выборовъ, потому лишь что «стараячися на сотни-

чество Новгородское. тратилъ 1400 руб., да хуторъ соболье въ колко сотъ рублей, да особливо жена его дала Безбородку 1 куфы горѣлки»¹⁾). Конечно, иногда полагаться на это свидетельство не приходится, но нельзя также и совершенно оставить его безъ вниманія, тѣмъ болѣе, что въ этомъ фактѣ нѣтъ ничего не вѣроятнаго. Конечный результатъ нашего дѣла намъ неизвѣстенъ. Достоверно можно лишь сказать, что сотникъ Суденковъ вышелъ сухимъ изъ воды: урядъ сотничій онъ занимать до 1762 года. Да и не мудрено, если принять во вниманіе то лиценціате, которое явно сказалося въ отношеніи власти къ Федоровичу: владѣльческій классъ, не безъ основанія, видѣлъ въ немъ противника, дерзавшаго по простотѣ душевной въ паничѣй увѣренности въ значеніи бумажныхъ инструкцій посягнуть на его владѣльческое господство, и тотъ, конечно, долженъ былъ уступить въ неравной борьбѣ...

Приложеніе.

и. 8 доношенія Федоровича.

Да за силу оной же инструкціи представилъ я на сотника Новгородскаго Стефана Суденкова о разныхъ чинящихся отъ его сотника противностяхъ указомъ монаршимъ, а именно: 1) о веданіи мнѣ по многимъ требованіямъ моимъ сотнѣ Новгородской дворового числа ревизіи сочиненной Манковскимъ; 2) о употребленіи козаковъ к работѣ какъ бы своихъ поданныхъ; 3) о закладѣнн поженъ козачихъ въ селѣ Горкахъ безъ указа и безъ куплѣ; 4) при селѣ Кренидовцѣ о владѣнн козачими жъ добрами и другихъ мѣстахъ козаками; 5) о учрежденіи онымъ сотникомъ на свою партикулярную собирать с мещанъ Новгородскихъ, з отамановъ курѣнскихъ, радныхъ козаковъ и прочіихъ деньги; 6) о собраніи с приезжающихъ людей на торгъ з разнымъ посудомъ и прочимъ въ дворъ свой торгового в противность запретительнымъ.

¹⁾ *ibid.*—207.

того делать указамъ: 7) о держаніи онымъ сотникомъ в себе чужихъ лошадей ворожки; 8) что приводомъ его войти села Очкина проклятіємъ Лисенца а многихъ дворовъ позгонила и другіе дворы людей, а тѣ дворы, не кониъ повигонати людей, подѣлать пустыми и нечи побилъ; 9) о завладѣніи менцанъ Новгородскихъ под видомъ куплѣ до 20 дворовъ человекъ и о укривательствѣ ихъ отъ общенародныхъ тягостей и недопущеніи къ присяги на вѣрность, о чомъ от мене нижайшого по Министерской Канцеляріи октября 28 дня вашему високо-превосходительству подано доношеніе; 10) о утайки немалымъ числомъ онымъ сотникомъ дворовъ, какъ ревизія моя о томъ явствуетъ, и о прочемъ въ разныхъ числахъ доношеніями моими в Енеральную войсковую Канцелярію представленномъ, точно по тѣмъ представленіямъ моимъ якъ черенцамъ, такъ и сотнику немалая учинилась поблажка и свобода къ вщеду помѣнательству моеи прамоти в сочиненной апробаціи ревизіи и о прочомъ.

(X. П. А. Черн. отд. № 11422).

III.

Сущность полковничьей власти.

Проф. Д. П. Багалъй въ своей рецензіи на I томъ «Описанія Старой Малороссіи» А. М. Лазаревскаго замѣчаетъ пробыть въ этомъ трудѣ, заключающіеся, въ томъ, что авторъ въ своемъ трудѣ старался изобразить отношеніе власти къ населенію, главнымъ образомъ, ея злоупотребленія, притѣсенія, но не пытался охарактеризовать компетенцію полковыхъ и сотенныхъ властей, представить нормальный объемъ ихъ власти¹⁾. Вполнѣ соглашаясь съ мнѣніемъ почтеннаго рецензента и признавая важность выясненія затронутого вопроса, мы считаемъ нужнымъ замѣтить, что полному выясненію его препятствуетъ отсутствіе указовеній, опредѣляющихъ сущность власти старшины и свойства

¹⁾ Багалъй «Новый историческій Старой Малороссіи» Сиб. 1891 стр. 115.

гій распорядокъ съ повелѣнія гетманскаго дѣлають, по своему разсмотрѣнію до гетмана Скоропадскаго имѣли власть, сами полковникъ старшинъ и сотниковъ производили, но отъ того времени нѣмъ воспищено указомъ Государя Императора Петра Великаго и отдано тое на разсмотрѣніе гетманское, по оного указа при Походной Канцеляріи не имѣется.

2. Сверхъ оной должности по статямъ же гетманскимъ и общаємъ малороссійскимъ случай какого важнаго и обществу касающагося дѣла они же полковники собираются къ гетману и признаются къ старшиню на совѣтъ, а въ 1763 году за силу Высочайшаго Ея Императорскаго Величества ямного указа, которымъ велѣно учредить въ Малой Россіи подкоморыхъ и поступать по правамъ къ совѣту оныхъ же полковниковъ и за силу малороссійскихъ правъ универсаломъ Его Сіятельства графа цѣлѣбнаго гетмана ноября 19 состоявшимся оставлены они полковники къ судноу полковикъ и писаремъ судовымъ при однихъ только гражданскихъ судахъ, то-есть криминальныхъ и криваныхъ дѣлъ, яко военно-начальники, имѣющіе въ себя команди къ такимъ дѣламъ небышотребніе, а для земскихъ дѣлъ определены особые судьи, подсудки и писарѣ ..

(Х. И. А. Черн. отд. № 10510).

Викторъ Барвинскій.

Історія української драми.¹⁾

V (кінць).

«По Феофані Прокоповичу рання священно-містеріальна вдача київської драми продовжувала ще своє існування: але побіж з нею все більше й більше висовується національний руський елемент, що виявляється або в історичному та побутовому змісті, або в пристосуванні до простолюдного духу й тону: перше вказується в самих драматичних творах, друге—в інтерлюдіях чи в інтермедіях до них. Звичайною формою драми все більше та більше стає трагедокомедія, що хоч і одержала свій початок у класичному світі, але вийшла у Києві в моду через наслідування Феофану Прокоповичу»²⁾.

Такими рисами характеризує д. Петров пізній період нашої драми, що почався по Ф. Прокоповичу: із цієї його висівкою не згодиться не можна. Але зовсім інакше стоїть справа, коли ми згадаємо, що ця характеристика відноситься власно до третього періода нашої драми, з якого, звичайно, виділяється творчість Ф. Прокоповича, яко належна, по думці Петрова, до другого періода. Як цей пункт про класифікацію драм Прокоповича, так і загальний поділ нашої драми на періоди, стоїть у д. Петрова, єдиного досі історика драми 18 в., на дуже хиткому ґрунті. Цей вчений двічі спробував дати такий поділ нашій драмі до 19-го віку: вперше, в вищезгаданій нами праці 1866 р. (Труды к. д. ак.), де стара наша драма ділилась на три періоди, і в друге—1879 р. (там же),—де її розбивалось на п'ять періодів.

Обидві ці спроби, в більшій частині, не можна визнати цілком влучними. В першій праці автор брав за критерій поділу двох раніших періодів польськість і антипольськість наших драм,—

¹⁾ Див. № 10.

²⁾ Очерки—стор. 50.

ноябрь-декабрь. 1907.

цеб то ознаку зовсім виїшню і крім того певірно: антипольськість швидче можно бачити в першому, а не другому періоді, бо як раз нашу шкільну драму в цей період створено бажаним мати *свою* рідну драму для прославлення *свої* ж віри прихильниками останньої. Далі, нема й логічності в такому поділі, бо для першого періоду д. Петров бере польськість в розумінні виїшне-формальному, в смислі «наслідуюваннн драматичним зразкам сзуттів, переважно польських», а для другого — в смислі внутрішньому, власне — «оживлення кнївської драми антипольськими пориваннями»¹⁾. Третій і останній, після д. Петрова, період «увадка кнївської драми і поривання її вдатися до загально-руських переказів і інтересів», по критерію нічим не зв'язаний з двома першими: і в істоті підляга ширшому обговоренню.

В другій спробі характеристика першого періода огулом лишається старою. Далі йде зміна. «До другого періоду відносяться власне драматичні твори самого Феофана Прокоповича. Зміст свій вони одержують з рідної руської історії, а в формі наслідують класичним зразкам. Сюди відносяться трагедокомедія Володимир, 1705 р., і два діологи чи розмови Ф. Прокоповича. Третій період віднесено-руської драми XVIII в., з 1708 р., є період змішання класичних форм і рідного змісту, які ми бачимо у Феофана Прокоповича, з духом і вдатю ранішних священих містерій і драм»²⁾. Четвертий і пятій період суть поділом ранішого третього періоду на дві частини: про них балакатимем згодом, а тепер свинимось на другому й третьому.

Чому д. Петров одділив тепер драми Прокоповича від інших драм до 10-х років 18-го віку, коли раніше вони були разом і наюжиали в д. Петрова другий період? Ціком незрозуміло, подібний поділ не має в себе ніякої логічної підстави.

Риси драм другого й третього періода, після д. Петрова, ті-ж самі, і виділяти з них твори Прокоповича нема ніякої рани. Подібного вагання не було б у д. Петрова ні в якому разі, коли б він завжди мав перед собою зміст і мету наших драма-

¹⁾ Труды кiev. дух. ак. 1866, II, стор. 357.

²⁾ Очерки изъ истор. укр. лит. стор. 267.

тичних творів, що мусять бути критерієм поділу нашої драми. і коли б не забув про еволютивний хід всякої творчості, що навіть при позичанні в других літератур відбувається з точною повільністю. Взятши до уваги подібний критерій, який ми формулювали б у вигляді повільної згуби нашою драмою первітньої містеріальності на користь світського змісту, а через те і в вигляді переходу до слугування не тільки релігійним інтересам, — ми б у поділі драми не сизунались. Ми знали б, що чисто релігійні драми мусять бути не тільки в першому періоді і що поступовість нашої драми складається тільки з все більшого переймання світськими інтересами. Це-ж останнє могло б статись цілком лише тоді, коли б драма перестала виходити з джерела, яке по природі мусило бути релігійним, а не світським, — власне з київської духовної академії.

Знаючи передовсім це все, ми шук не можемо обмежувати творів Прокоповича, по яких мінима йдуть твори релігійні, від творів нерелігійних однакового з першим напрямом: світські драми, починаючи з Прокоповича, складають одну логічну і хронологічну групу, до якої належать і несвітські, що вказують на неперервність другого періоду драми з першим. Висюючи це перше спростовання у повніший поділ д. Петрова, ми переходимо до дальшого викладу матеріала другого періоду.

Коли ми обернемося до цього матеріалу, то завважимо змогу довести не тільки мішанину релігійного елемента з світським, яко характерність другого періоду, але й де-що лише: твори цього останнього мають і двоїсту літературну форму. З одного боку, як ми це бачимо на прикладі пьеси про Іосифа, фігурує вже в нас запроваджена Прокоповичем трагедокомедія; з другого — тягнуться ті безформенні твори, що своєю примітивністю цілком нагадують 17-е століття. Почнемо з других, що мають характер пьес рідвинних і насхальних.

Таке насамперед «Діявствіе на Рождество Христово, являющее преступление души человеческой ради грѣха смертїю обладанной ей же ради избавленїя Богъ послѣ Сына своего едн-

порядного»¹⁾. Воля складається з 10 яв; перед кожною короненький зміст. В яві 1-й «грѣхъ родившися отъ натуры человеческой блажить себе и убиваетъ раждающую, яко єхїдино порождєніє матеръ свою». Цей грѣх згадує, що через Адама та Єву він тепер унішов у всіх людей і в захваті покликає.

Азъ силень волю мою нинѣ простирати.

Азъ могу людемъ разиство и вѣмѣну дати.

Азъ человекъ свита, честна и блаженна

Векорѣ могу сотворить даровъ всѣхъ лишєнна.

Смотрите, какову власть и силу имѣю!

Виждите, что и самими душами владѣю!²⁾

В другій яві «душу благодатную обстоять мертвеця». Вони обидва, з двома «Швіями», жалкують, що душа втратила свою ранішу красоту і нині пробує в темряві.

В яві 3-й «спісходить милосердіє Божіє, жалѣя о погибелі душъ человеческихъ» і заходить у розмову з душею. Ця розповідь, що П спокусив диявол, і просить заповици у милості:

Просвѣти мракомъ грѣха вседу очерченну,

Сотвори во свѣтъ первый душу облеченну³⁾.

Милосердіє обіця послати їй з неба «Превѣснаго Сана» і вєсти її «в покой прежни пожеланна».

В яві 4-й «желаніє праотець єдїницхъ во адѣ вопієть ко Богу»:

Разрѣши грѣховныхъ узъ, разрѣши ильщины⁴⁾,

Заведи насъ отъ адской мрачной себѣ темницы.

Приходить Надежда і заспокоює їх обіцанкою кінця мук, через Сина Божого, який має для цього бути посланий.

В яві 5-й «пророки Валаамъ и Ісаія возвѣщаютъ міру о пришествіи Христовомъ», а як він приїде, то

¹⁾ В. И. Рѣзновъ—Памятники русской драматической литературы. II. 1907.

²⁾ ibid — стор. 2.

³⁾ ibid — стор. 4.

⁴⁾ ibid—стор. 5.

Тогда будутъ отверсты очеса слѣпая.

Тогда слухомъ услышать унеса глухія.

Тогда скачати хромыя, яко же олени.

Тогда будетъ гугнивыхъ языкъ въясненны 1).

В яві 6-й «Волєви за звѣздою шествуютъ и испытуютъ о рожденномъ Царѣ отъ Ірода. Іродъ же слышавъ удивляется о таковой вѣсти, велитъ призвати книжниковъ и ищетъ о Христѣ гдѣ раждается. Воспріявши же вѣсть отъ книжниковъ, яко Христосъ во Вифлемѣ раждается, похваляють волхвама его нечати, и егда обрянуть, молятъ, дабы ему возвѣстили: волєви же, получивши таковую вѣсть, в путь свой шествуютъ».

В яві 7-й три волхва «отдаютъ дары Христу во Вифлемѣ лежащему, идѣ же Марія и Іосифъ присуєтвуютъ, и ангели «слава в вышнихъ Богу» восхваляютъ. Отдавши же поклонъ и дары—смирну, ливанъ и злато—шествуютъ во свояси, и не возвращаются ко Іроду».

В яві 8-й «Іродъ бывши отъ волхвовъ цоруганъ, стѣнує о таковой вѣсти и нелюмѣваює, что съ ними творити имать, со-вѣтуетъ о поворожденномъ со Злобою, Завистію, Коварствомъ и Убійствомъ». Всѣ вони обіцяють йому знайти Христа, а убійство просто радить йому.

Во всей Юдеи младенцы избиты 2).

Ірод зложується і оддає відповідний наказ.

В яві 9-й «плачеть дщерь Сіонская о избіеніи чадъ своихъ»; II розважа—Ішніс і вренті Янгол, який поясня, що діти II

Яко бѣли орлы въ небо възлетѣли,

Идѣже селеніє свое положили;

Божественную славу ясно созерцають,

Безсмертныя сладости себе насыцають 3)

В яві 10-й «Власть Божія» говорить про свою надзвичайну силу, про перемогу над геномом, тому

1) *ibid*—стор. 6.

2) *ibid*—стор. 11.

3) *ibid*—стор. 14.

Веселий придинокъ ниѣ составляю.

В немъ же твари играти всей повелѣваю¹⁾.

Смпренполюбіе и Незлобіе съ Цѣніемъ кажутъ Богоні «слікувати», а Благочестіе звертається ще до нього з проханням:

Даждь миѣ скинстръ всесилныя твоя державы

И помощь от вельѣтншой нвносли миѣ славы.

Ею же вооружена ажену супостаты

И люди твоа мудрѣ могу управлѣти²⁾.

Бог передає благочестію свою «вѣсть і силу», те Йому дякує, а Цѣніє вихвали Бога, дає Прода і розважа «дщери Сіонську».

Не печалуй сердемъ, прискорбная мати.

Престани отселѣ толь скорбно рыдати:

Чада твоа аще от меча падоша,

Но не умрѣша!³⁾

На цьому й кінчається пьеса. Ким і коли її написано? Про перше нема ніяких даних: про друге можна робити ймовірний здогад. Вона являється в збірнику 18 віка і по своїй будові, вельми примітивній, відноситься коли не до кінця 17 віка, то найпізніше до перших років 18-го.

Як легко можна бачити, цей твір, подібно багатьом аналогічним, тільки з великим обмежуванням може бути названий драматичним. Він є збором окремих епізодів, мало зв'язаних внутрішньою єдністю, і піще більше.

Про те окремі уступи твору виявляють у авторі його дійсний хист поетичний. В викладі пьеси видно образність, часом силу почуття. Особливо це бачимо в ямі 3-ій, 9-ій, 10-ій.

По літературній своїй формі пьеса підходить до творів містеріального типу, але з рисами новини: вона власне є мораліте. Мова її вельми типична для кінця 17-го і взагалі 18-го віка. Відповідно классовим, а через те й літературним вимогам того

¹⁾ *ibid.* стор. 14.

²⁾ *ibid.* - стор. 16.

³⁾ *ibid.* стор. 17.

часу, вона є строго церковно-славянської форми. відповідної високій святості предмета.

Але через ту сувору форму церковності прогляда і національна фарба, яка надає пьесі вигляд славяно-український і дозволя в ній бачити один з кроків розвою нашої драми. Правда, в ній ми сліве не знайдемо типично-українських слів,—що вказує на теоретичний ригоризм автора і ранність пьеси: але український її колорит безумовний. Це доводить ряд прикладів. Такі рими, як «предѣла» і «пріручили» (ст. 13), «в міръ» і «седшой вѣры» (ст. 14), «ликуй на вѣки» і «сиревелики» (ст. 15), «со лики» і «на вѣки» (ст. 15), «суностатя» і «супрактятя» (ст. 16)—вказують: в цій пьесі «ѣ» вимовлялось як «і», а «ш» як «ш». Коли так прочитати пьесу, то українська її мовна форма виявиться ярау, хоча, повторюємо, не в народній, а церковній барві.

До примітивних і одночасних з доніру розгляженою пьесою треба залічити і другу, видану д. Рязановим «рідвяну драму». В ній мається 4 дії, і це ніби наближує її до писаних по вказівкам Прокоповича, але короткість цих дії, примітивність викладу і присутність пролога вказують на її незалежність од такого впливу, коли навіть не на попередність в хронології. Зміст твору мусить це довести навів. В пролозі коротко оповідається зерно пьеси: чоловік «велкихъ благъ и красоть исполнень, в рап сладости посаждонъ и ко вѣчному блаженству устроень бытъ», але «Бому соравнитися хотяще, незавлагоданныхъ оныхъ благъ отпадъ»: «но чтожъ творить премилосердый Богъ?» «Праведень сынъ» — рід людський «в первое пакы привести достоинство умыслить»: Син Божій, «на землю сииде, во утробу Присноподвья вселся». «Обаче мы в память толкихъ его щедроть тайны промыслъ сей краткими дѣйствіями изъяснитъ... умыслихомъ»¹⁾. От ці «краткія дѣйствія». В першому. яві в 1-й, виходить «буѣство», який є «Премудрость Божія». Вона вихваля себе вниде всього:

Вся блага мира сего превышаю,

Крѣпка бо, постоянна во веки пребываю.

1) Рязановъ—стор. 18—19.

Вона вважає неможливим, щоб хтось перелічив її чесноти і переваги:

Але же хто для моя хочеть нечислити,
Перібе пзюль звѣздамъ число положить,
Несочны такожде, яже лежать въ морѣ,
До единой пчислить подиися воскорѣ.

І така лічба навіть з її боку здається зайвою:
Но что много словами глаголю напрасно,
Егда дѣломъ показать могу сіе ясно? ¹⁾

В яні 2-й виходить «Ветхий вікъ» і теж почина вихвалити свою владу. Його основна риса є політеїзм. От через що він каже:

Радуюсь же премного и сериємъ играю,
Яко многобожіемъ зѣло процвѣтаю
.....
Не такъ въ градѣхъ, какъ въ вѣрахъ разныхъ обилую,
В одномъ бо градѣ вер пат или болше знаіую ²⁾.

Приходить Вавилон і прийма участь у лікуванню «Ветхого віку», говорячи між иншим:

Славу во свѣтѣ пѣшени дивну,
Явленъ бо дѣль чудныхъ силу изобилну,
От них же тебѣ слава, нам пользы доволны:
Растуть ты чести, мы же венх благъ есмы полны ³⁾.

По Вавилоні надходить, Єгипет і заявля «Ветхому віку»:

Радуются в тебѣ концы всего мира,
Веселятся же с ними и вся наша вѣра:
.....
Боги вездѣ в пѣніяхъ и пѣсенѣхъ гобзують,
Веселятся, играютъ, скачють, ликуютвують.

¹⁾ Рѣшновѣ.— стор. 20.

²⁾ ibid — стор. 21.

³⁾ ibid — стор. 21—2.

Въ людѣхъ плача нѣсть, ниже вопля, ни ботѣзани,
Но живуть во хвалебной и блаженной жизни ¹⁾.

За це все,—присуджує Єгіпет. —

Тебѣ похвалы всегда должны воздавати.

Тебѣ благодарствіе должны возсилати.

В яві 3-й «семь мудрецовъ исходятъ и поють» «красно съда
человѣка», цеб то—«Ветхий вікъ».

Людемъ во мирѣ вышше ихъ мѣры дара раздаюца.

Себе же от нихъ потребъ нѣкихъ отнюдь не взаемлюца ²⁾.

Дія 2. Ява перша і єдина. Виходить Благовѣстіє і упрещд
«Ветхий вікъ» не лікувати, а почати «стужити»:

Бог на тя простираеть кроткую десницу

Славу твою и мысли в конце истребити

И полную гордости державу слоумити...

Далі Благовѣстіє пророкує «Ветхому віку»

Храмы твоя с капищи вскорѣ разорятся.

Жертвенники погибнуть, олтари стребятся

Все ветхое с тобою в мирѣ ничтожится.

Благодать бо Божія нова в немъ явится.

Дія 3. Ява перша. Жрец 1-й, обертаючись до Аполлона,
просить оборонити присудженого до кары на горлю

Бѣдна человѣка.

Его же без разсмотру за ту вещь єдину.

Что убилъ худородна якогось людину.

Безбожники—ах, увя!—на смерть осудивша,

Чим тебѣ надлежащой славы уменьшивша,

Онъ бо ти жертвы и смирну хотяще воздати і т. д. ³⁾.

1) Рѣзавовъ. — стор. 22.

2) *ibid.* — стор. 23.

3) *ibid.* — стор. 25.

Умоляєть Аполлонъ вѣщають:

Тайно убо во храм мой его введите,
Жива от напрасныя бѣды сохраните ¹⁾.

Жрец 2-й—просить в Аполлона иного:

Умножи в мирѣ не миръ, но мятежъ и брани.
Да множайшая сими корясти собраны...

Аполлон згожується і на це.

Воздвигну в челоуѣцель такия чешатки,
Встанеть сынъ на отца и дщери на матки

Ина 2. Выходить Ехо 1 гласъ, указывает на свою истоту і на
свій хист—все чуте передавати. Ехо закликає, що

В полунощи гласъ ангельски слышася:
«Слава въ вышнихъ Богу» близъ града Вполеема
До пастырей ²⁾.

Це означає народження Сина Божого і те, що
Сынъ Божій днесъ живит днесь всему миру...

Останні слова відносяться до того, хто втік під захист
статуї Аполлона:

Сей человекъ убиши искони да живеть,
Что Богъ его а ідола нынѣ изгоняеть...

Слышасте, что провѣщать жрецамъ своимъ должно?
Нужно для жертвы заботивъ быти непременно!

Тут же жрец 1-й, обертаючись до Аполлона, завважає, що
по вбивстві, для офіри йому, згаданой людини

жертва

Уразился от того человекъ мертвъ,
Его же чести твоеи истины решитель
Закля на приноси в твою святую обитель.

¹⁾ Рѣзановъ.—стор. 26.

²⁾ Ibid. стор. 27.

В призрі жрець покликує:

Тѣмъ безчинствомъ не есть ли честь ти умаленна?
Избави насъ, боже нашъ, от людскои ловитвы ¹⁾).

Про теж просить і другий жрець: Аноллон унарто мовчить і впринті каже:

Моє отрокъ еврейски, Богъ небомъ владущій,
Изгоняєть отсюду в нецелійи нуци.
Видѣте убо, что однесъ в зирѣ умираю,
В сердцах читателей моих себе погребаю ²⁾).

Жерцы нашого бога нносять ваке на погребеніє с плачемъ:

Голосим, нносим ти, боже, ко гробу:
Снѣдаєшь, терзаєшь днесъ нашу утробу!

Дія 4. Ява 1. «Ангелъ» обертаєтьсѣ до Еха: оголошує, що Бог

Прогна тму вѣтхой євни

Смирять буйство Вѣка ветха вознесенія...

Ангел заявля, що він

Єдинъ от воспѣвшихъ пѣснь «Слава в вѣшнихъ Богу»

І що Ехо мусить розказувати про подію, яка викликала ту пісню, всім:

Благовѣстувуй убо днесъ вѣголь пожеланный,
Да прійдуть славить Христа чтыре земли страны,
Азь же с притѣжаніємъ потнуєся воскорѣ
Пославшаго мя славить тогожь Христа в горѣ.

В яві 2-й Ехо хвалить Ангела, каже, що цей явився в свѣтѣ гостем своим славен ³⁾).

і з свого боку готовий їти «себе разсѣять по землн. по морѣ», виконувати наказ янгола.

¹⁾ Рѣзановъ.— стор. 28.

²⁾ *ibid*—стор. 29.

³⁾ *ibid*—стор. 30.

В яві 3-й являються і частини світи, дають собі характеристику і прославляють Сина Божого.

В яві 4-й «Давидь пріємь гусли в цевницю играєть посредѣ дѣвъ в тямнахъ... і «красно припѣваєть хвалу Богу-Сину.

На цьому й кінчається п'єса, що, як видно, має вигляд мораліте. Чи має вона також вигляд справжнього драматичного твору? Натяк на дію тут, звісно, є: це власне в події з жерцями, що втрачють віру в свого Аноллона, і в заміні влади Ветхого віку владок Бога. Сам автор відноситься свідомо до свого завдання, яко драматичної вистави: він підкреслює, «я простий народ не ложно твердити обыче, что всякий вець красится слышаніємъ»: але разом з тим він визнає, що представлені ним «дѣйствія» — «за краткость ума в словѣ и не красна, но вецю красящаяся»¹⁾... Ця зазна автора полегшує змогу критики його твору, який, звичайно, треба назвати примітивним. Але не вважаючи на це, окремі уступи п'єси вказують на деякий поетичний хист автора. Так, характеристики дієвих осіб відзначаються образністю, яка так трудна для творів аллегоричних. Крім того, вельми оживляє п'єсу епізод з жерцями, що змальовані цілком реально і наближують її до життя дійсного. В цьому смислі вона пагадує «Владимира» Прокоповича і різдвиний твір Дим. Ростовського і продовжує їх традицію. Що до її національної вдачі, то вона безперечно українська і при цьому в далеко більшій мірі, чим п'єса попередня. В ній мається цілий ряд слів і форм чисто українських: такі слова: «скуновати» (стор. 19); «побѣгнути може» (ст. 20), «знаідую» (ст. 21), «боги... гобзують» (ст. 22), «белъ велкаго прилога» (ст. 23), «въ людской пригодѣ» (ст. 27), «жертвы забобетвъ» (ст. 27), «пещельныя пуци» (ст. 29), «голосня» (ст. 29), «грады мѣгъ подлеглые» (ст. 31), «о сладкая мовя!» (ст. 31), «на земной краишѣ» (ст. 32).

Український колорит виявляється не тільки в наведених словах: вся церковно-славянська мова твору має українську барву.

¹⁾ Рязановъ, стор. 19.

Численні докази цього в римах, де *ъ*, очевидно, вимовляється як «і»; такі: «миру» — «вѣру» (ст. 20); «быти» — «сміѣти» (ст. 24); «скадила» — «сизтѣбла» (ст. 26); «обѣты» — «явити» (ст. 29); «стѣлю» — «обогатилю» (ст. 30) і т. д..

Але при цьому всьому «Різдяна пьеса» цілком индержує традиційну теорію початку 18-го і кінця 17-го віку: вона поважні сюжети зодига і в форму поважної церковної мови, не порушеної жадними «вульгаризмами».

Також тину і третя нововидана д Рязановим «счастлива драма». Вона коротка: складається всього з 6 яв і пролога, де зауважається, що автор свою пьесу «въ росвѣщеніяхъ пась ради и воскреснаго и спасеніе содѣланнаго посреде земли слову и честь дѣйствиємъ умиснихомъ вратѣѣ явити» 1).

В яві 1-й виходить «Мудрость мира сего» і хвалиться своєю могутю: буйству заперечує, говорячи:

Богом, царствующимъ горѣ.

Изобразя в проповѣдь новой благодати

И Мудрость мира сего уничтожати. 2)

З свого боку Ревность Божая поясня, що буйству

Богъ... повелѣ владѣти землею

Да благодати новой прояснится вѣра 3).

В яві 2-й Склинство пита, що йому слід тепер шанувати — Ветхост чи Новост? Ветхость одновіда, що не зна, чи хто зритувався «срез новій закон», а що через «старозаконство»

счастієсь ветхін пророци.

Тому, після Ветхості.

совѣтъ мой буди ти во благо:

1) Рязановъ. — стор. 108.

2) *ibid* — стор. 109.

3) *ibid* — стор. 110.

Знай Савваон Бога єдиного,
Пади на землю, Їму помолися.
І прослезися ¹⁾).

Благодат нова, заперечує і вказує діла Христа:

Сльїм просвіти, хромим же скакати,
Нїмим глаголати, глухим же слїшатї
Словом новогї, напослїдокъ убо
Мертвих воскресї ²⁾).

Для більшого доказу, вона чекає на Віру: ця приходить,
стверджує все і заявля

Христу Господу поклонь воздадїте.
Аще хочете яко орелъ быти
Обновленїи, югь, и съ Христом жити.

Єдинство і Вѣхость готові вступити до «нової благодати»
і Віра запрошує їх дякувати Христові.

В яві 3-ї Віра оголошує, що її «щит і оружїє» — крест,
яким

Родъ чловѣчєскъ и прославлєтєся:
Грѣшнїмъ спасєнїє крестъ во правдѣ родит ³⁾).

В єнїї і розмові грішна дума пудьгує про євїї занепад і
що ніхто їй не допоможе, бо навіть образ Христа вона

Поцрахъ премерєсєкє и злєбнє погамє ⁴⁾).

Вѣра заспокоює її, що Христос

Давъ радостъ вѣчну, даде и входъ рай
І грішна дума торжествує,

В яві 4-ї Разбойникъ оголошує, що тепер, через муки Хри-
стові, рід людський зритувався: тому

¹⁾ Рѣзавовъ — стор. 110.

²⁾ *ibid* — стор. 111.

³⁾ *ibid* — стор. 112.

⁴⁾ *ibid.* — стор. 113.

Всякь невозбранно гряди днесь до раю,
Токмо покаюся грѣховь,— впрעדь желаю¹⁾.

Виходить Покаяніє і каже до Христа:

Покаяніє веує даєшь миру:
Убѣгають мя, и никто же вѣру
Мнѣ днесь не смлет

Разбойникъ просить П не турбуватися:

Без тебе въ мирѣ ни єдиний
Не насладится райской благостини
Се тебѣ и ключъ вручаю от раю.

Покаяніє просить Бога, щоб він дав йому

во людех жити не без утѣха.
і... мною рай вратом отвертнися

П дабы уже отсебѣ мя чтили.

Ява 5. Виходить Благовестіє і оповіща «торжество новой благодати», через яку, каже вона про себе

да нещівлю
Въ немощи сущихъ и да збогачаю
Нищихъ, убогихъ богатством от неба.

До благовестія підходять Хромий, Проказерний, — і вона викуровує їх: наготя—і вона вдигається благовестієм. Всі вони славлять Бога.

В яві 6-й. Виходить милосердіє і висловлює жаль про невірних, бо

В невірствіи ждуть ать окамененни
Гинуть во вѣки, надежди тищенни,

¹⁾ Рѣчєновь.—стор. 115.

Вірніи же вси тѣшатся во вѣки
Со Ангель лкки ¹⁾.

Христос, що постраждав, лнині воскрес, і з цього приводу Милосердіє запрошує радити всю природу, а особливо людину, для якої й відбулася мукa Христові.

Убо, человекъ, во вѣкъ слави Бога,
А от Сго тебѣ дастся радость многа,
Тебе бо ради пострадъ отъ вѣка
Да ти, человекъ,
Возведет в чертогъ небесній слави ²⁾.

Милосердіє просить також небесні хори вігати людину «вводя... въ небесній дворі». — і на цьому кінчається п'єса.

Настрій, зміст її і стиль очевидні: це є типічна драма, саме пізніше, перших років 18-го віку.

Вигляд вона має мораліте.

Мова її церковно-славянська, але з українською барвою; на це вказують перш за все явно українські слова—розмова (ст. 111) «содоба» (115) «сабогачаю» (116) «небоже», (118), «треба» (116), а особливо рими, з яких видно, що «ѣ» в мові цієї драми читається яко «і». От приклади IX: «силн—предѣлн» (109); «мира вѣра» (109); «отложите—воздадѣте» (111) «безмѣрним—изобилним» (112); «вишните—начиѣте» (114); «отрѣте—преложите» (116); «прподѣти—ходити» (ст. 118) і т. д. Про художню вартість твору говорити годі: він далеко нижче попереднього рідвяного: в ньому нема ні сили почуття, ні образности виразів, ні ятатіку на драматичність... Це твір шкільного автора—без талану і естетичного смаку.

Без порівняння вища і цікавіша в усіх смислах четверта новонадрукована д. Рєзановим п'єса, що має такий заголовок:

¹⁾ Рєзановъ.— стор. 119.

²⁾ іbid. стор. 120.

«Торжество Естества человеческого, прежде съдбно завѣщаннаго древа умореннаго, нынѣ же смертию Христовою оживотвореннаго, еже Милость Божая, любви ради изшедшая, з перуними узъ адовихъ раздрѣши, изведе на царство некоевременно жизни, давши ему першъ благодати вѣнецъ: трома частми презъ благороднихъ мѣдвенцовъ стихотворнаго учения Академіи Кіевскаи в день страданія, и в день востанія Господня изъясненное. Року 1706, мѣсяца Априля цѣ 7». Ця віршия будова твору і поділа на 3 частини, навіть без огляду на його зміст і весь стрій, вказує, що п'єса походження старого: що авторітет теорії Прокоповича її не торкнувся і що вся вона мусить підлягати старим літературним законам 17-го віку. Переказ змісту п'єси, про драму починається однакою старого часу «прологом», — доводить це навіть.

По загальному заголовку іде підзаголовок — частини першої. «Сія часть первая в некоторых явленіях содержит от Бога Естества человеческого падение и изгнание, такжеже фигуры или образи страстей Христовыхъ даже до самого во гробъ положенія». В «пролові» автор оновіда зміст п'єси про створіння людини, про її бідування через гріхонадіння, про втілення Бога сина, його смерть, воскресіння і зритування людей.

В яві 1-й «Естество человеческое зрится в первой ставъ якою любиле всако; но с небесе глас слышится, дабы зановѣдана не вкусило древа, паденет бо ся, аще коснется его: Давоством убо возбужденное, такжеже и Невоздержаніемъ предіщено, простре руку на завѣщанъ плоть и съѣде се яже мѣде Невоздержаніе»¹⁾. Які ж подробиці цього змісту? Виходить Естество і вихвалює своє становище, через яке воно є «царити всемоущая... окрестна свѣта».

Ного поведоша в цвѣтную ограду,

Да насыщуся плодовъ сущихъ в рабскомъ саду.

Что хочу, в Едемѣ все ми невозбранна,

От всѣхъ деревьевъ съѣдаю плода предзбранна»²⁾.

¹⁾ Памятники. — стор. 31.

²⁾ *ibid.*, стор. 35.

ноябр.-декабр. 1907.

Тут розлягастися «слаб с небесе ко Естеству», який забороня Естеству вкушати «плода з древа средѣ раю». Естество приймає це до уваги, хоча й каже, «что красно зраком, сердце влечет к себѣ»: винця при цьому сум:

Ах Его твар опечалена:
 Не видал єдиного плода...
 Скорбно, скорбно до зѣла, по трепещу гласа,
 Да не приму за дерзость смертного ужаса ¹⁾.

На спокусѣ Естества виходить Лакомство, пита перше за причину суму, курить тіям силі Естества і присуджує:

В Едемѣ, что хочени, можени творити:
 Никто ти не возбраня силъ плодовъ вкусити.

Естество каже, що йому це заборонено з неба. Лакомство же заборону «спраздними словесами» і спонука його зѣсти овоча, бо

Аще сѣсть плодь, то будеть Богу соравненнѣй ²⁾

Являється Невоздержание і говорить, що Бог не дав дозволу вкушати від цього дерева.

Да не равну чест з Богом имѣши в небѣ

Естество не згожується зламати заповіді Божого, але Невоздержание продовжує його спокушати:

Что еси за нарица, каа твоа хвала,
 Егда ти не возможно сѣсти плода мала?
 Красецъ ест, добрый во сѣбѣ, сладокъ, доброзраченъ,
 Прежде сѣбѣ гортани наче сотовъ смачень ³⁾

¹⁾ Памятники—стор. 36.

²⁾ *ibid* стор. 37.

³⁾ *ibid* —стор. 38.

Єстество згожується зламати закон, але тільки не хоче на овіч «руки подносити». Пенздержанне готово йти на його послуги і принести йому «плода» від забороненого дерева.

В яні 2-й «Решност Божая яритея, яко попрашна заповѣдь Господня, и взивает Справедливости, да разсудит тяжест преступленія, еже сложивши на вѣси, за тяжест безаконія. Отмщенію Божию повелѣвает изгнати на рай, которое Отмщеніе вручает на пагубу вѣчную» ¹⁾.

Одже спочатку виходить Решность і, розарфна з приводу гріха Єстества, готується завдати їй найлютіші кари.

Увидить окаинна, же за дерзост твою
 Премаю бездѣвъ адской на вѣки живуую,
 Уною стрѣли гуѣву мерзкой ей утробѣ,
 Мечъ сѣбѣть мяса з си главы, затвору ю в гробѣ

На поміч в цій справі вона кличе Справедливість Божу: чи приходить, дізнає про гріх Єстества і каже, що сам Бог

от мерзкой твари нынѣ velmi раздуженный.

Розсержена, вона йде поважити гріх Єстества —

Кая ест злюбн тяжест, добръ да увѣси ²⁾.

Приходить Отмщеніє, теж дізнає про гріх Єстества і теж «яритея», нагрожуючи йому страшними карами:

згублю, предамъ аду, иждену прокляту,
 В мераку ей утробу вонзу мои стрѣлы,
 Пазѣку мечемъ вию з крѣпкой мои силы ³⁾

По цих словах воно викликає Єстество і останнє являється. Отмщеніє виганя його з раю і віддає Люциферу. «Якленіє 3-є. Отчалніє Єстества человеческого со Платемъ горко радает, яко

¹⁾ Памятники — стор. 39.

²⁾ ibid — стор. 41.

³⁾ ibid — стор. 42.

познанное и поверженное до ада отиждь не получить прощенья: чесо ради хочеть ся убити: се веззанау изходить съ небесе Надежда; такожде ликъ Ангелскии слышеться, утѣшая Отчаянне со Плачемъ и вѣщая имъ неслестно, яко восторбѣ избавленне пошлет Госнодь Естеству чловѣческому такожде и благодать укрьбляющая по Надеждѣ тоє вѣщаетъ 1).

В цій дії, як видно з попереднього переказу зміста, отчаянне: Естества плаче в Аду, не сподіваючись вийти до світла, і через це готово себе вбити. Разом з ним ридас плачъ натури людскої, теж будучи певен, що

Затворися утроба милости пресвята,
Благодать от челоуѣкъ во вѣки отиата 2).

В цей мент чується спів з неба, який велить їм перестати ридати, бо

Богъ богатий во благодати і
Скорбѣ... в радость претворися, в сладость.

Известися з неба и Надежда і оголошує:

Се пою вамъ небеса славу повѣдають,
Но горькой скорби сладку радость возвѣщают...

Теж стверджує і Хор, кажучи, що Бог для Естества

Синде с висоти
Зъвести зъ генищи 3).

Але Плач не име віри цій обіцянці, бо виконанням її Бог би образив себе самого. Знов Надежда його заспокоює і на запит Плача, хто вона така, одмовляє своєю характеристикою і новим указанням, що приїде Милосердіє Боже постраждати за Естество і

1) Памятники - стор. 43.

2) *ibid* - стор. 45.

3) *ibid* - стор. 46.

По семь воскресет, яко женихъ отъ чертога,
Естеству царский венець дасть на дѣта многа.

Піач готовий вірвати обіцання, але все таки будуть жаліти
Нюки на твар свободу не будуть гадіти.

«Благосать укрѣпляющая» теж пропонує Піачу вгамуватися, з огляду на «посвященіє Божіє»: в тому ж смислі висловлюється і Пеліє Ангелське, виснаваючи, що для натури.

«Избавление придетъ неосвизаце»¹⁾

В яні І-й «Авраамъ жертву приноситьъ Господеві. Исаака сына своего закаляет, но Ангель запряцаетъ Аврааму, да не протрѣтъ руку на благоносудлива Исака».

Вдичий Авраам заявля, що він не знайде нічого, щоб запропонувати Богові в офіру, бо останньому все підвладно і ніщо не може бути новим. Навіаки Він сам може створити все. Одже, закінчує він.

Самъ, ся Тебѣ, Боже мой, въ жерзаву приношу.

Прими ма, якъ даръ Авелі, смиренно ты прошу»²⁾.

Голос з неба наказує йому віддати в офіру сына його — Ісаака. Авраам висловлює на це згоду і кличе рабів помогти йому в цій справі: потім виявля Ісаку своє бажання принести офіру: той згожується, і Авраам просить його за ним «істествовати охоче». Ісак заявля, що для офіри він

не взяномъ отъ стада з собою овчати.

Авраам одкрива, що Богъ хоче його, Ісака, мати собі офірою, і син не заперечує батькові. Рука цього ладна вже підноситься на Ісака, але тут чується голос з неба, що показує заміняти сына іншою офірою, а за виявлену Авраамом віру обіця йому:

1) Памятники. стор. 47.

2) Ibid стор. 48.

Будень отцемъ до вѣка во многи язика,
 Нхъ же число узрини, яко згвадь небесныхъ
 Н яко вѣску морского.—вѣруй зъ словъ
 небесныхъ!¹⁾

Авраам, показуючи Ісаку нікому не говорити про подяне, відходить.

Ява 5 «Продання Іосифомъ братиен во землю чужду»; шість братів Іосифа, стурбовані його сном—пророкуванням про прийдешню підвладність всіх братів йому, меншому, задумують його або знищити, або віддати від себе.

На цей час надходить Іосиф, приносячи їм «снѣдъ» і привітання; брати оголюють йому свій вирок і обмірковують крапий захід од нього спокатись: пренні присуджують його продати перехожим Ізмаїльтянам. Ці купують його за «двадцят сребрениковъ». По цьому, щоб одвести батькові очі, вони надумуються принести йому «ризу омоченую во крові» піби розшарпаного звірами Іосифа.

Ява 6. «Іаковъ, принявши ризу проданнаго Іосифа, ложить от братий окриващенную, лишення Іосифова преторко ридаетъ» і пряднативъ до того ж плачу киче матір Рахиль.

В яві 7-й: «Милость Божия Любие ради ишедная злаетея, носи вся оружия страстей, их же восприяти недрог ради хощеть, даби спаслася от пльненія Бестество, того ради со тцаниемъ градет ко Голгофѣ, да тамо на крестѣ житие скончаеть».

В яві 8-й: «Нобожност ищеть Милости Божія, и нескоро обрѣтше, глас е небеси к ней звѣдаеть, да градет ко Голгофѣ; тамо и обранць на крестѣ между скорбна ангелскимъ ликомъ животь скончавшую, юже обрѣтше и сама подь крестомъ ради бо-лѣзни умираеть».

Бачучи це, 7 янгелів нудьгують і собі, але від однаю рятую Іх сподівання, що Милость Божія воскресне і зрятує весь світ.

¹⁾ Памятники, стор. 51.

В яві 9-й «Іосифъ съ — Никодимомъ» распятого и умершого на крестѣ снимають и у вертоградѣ полагають в поюмъ своемъ гробѣ, с погребателнимъ Ангелскимъ плінемъ болѣзненнымъ, и отходять. Послѣжди приходит сонмяще єврейское, запечатлѣвает гробъ и утверждає крѣпкою кустодією, да не возмуть: «И ученици пощю».

По цьому слідкує «Епілогъ», що переказує уже вииклені події і обіцяє розповідку повних:

Сего еднакъ воскресна не за часи многа
 Назвимо сходяща, яко отъ чертога,
 Іже связавши Ади сорруни отцами,
 Пилведе вѣчности нхъ вѣнчати вѣнами 1)

Епілогомъ завершується частина 1-ша і починається друга, де «Образи торжественна от гроба востання Господа, избаклення Естества человѣческаго со прочими праотци з адской темницы по разореніи адова царства содержитъ». Це «Ангелологъ», де «Смерть царствующая со княземъ тми величавотся, нхъ же побѣда Христова область разрушаєтъ».

В яві 1-й «Апостоли» собравшиєся цѣлованіє послѣдне творят Милости Божієи в гробѣ положенной, сѣкующе: которыхъ воини, смертию им претници, вои нагоняют. По семъ являєся ревность материя, возбуждающа от гроба Милость Божію: воже потѣшают Ангелския скорбныя на небеси хоры, яко востанеть шезану. Апостоли творять цѣлованіє» 2).

В останньому приймають участь—Петр, Лука, Клеона, Іков, Іоан.

В яві 2-й. «О пещи Ангелскомъ со многимъ ужасомъ Милость Божая востаєт от гроба, такожде и многая тѣлеса мертвихъ: сущей цотрасенной землѣ, воскрешаючимъ смягченіи пощю, аки жертви падши на землю, чрезъ много времени лежатъ». Встаючи від свого сна. «Милость Божая» заявля, що

1) Памятники, стор. 66.

2) Ibid.,—стор. 68.

Ниспровержесе княз мира покоя,
 Притуиш жалю смертносна яда,
 Связанну живу послых смерть до ада»¹⁾.

Воскресенню Милости радіє Ревность материя,

Ібо тає ся мнѣ милость являеть,
 З нею же жити душа моя часть,
 Отсєсь скорбно прєма покидаю,
 Воскресєніє да в мирѣ вѣщаю!²⁾.

Милость Божая теж просить їи и рєшновїсти про її «вєстаниє вероду» і про те, що вона буде своєю «крѣпность паякати» і особливо завдасть «Аду—заключєнну». Чуючи це, Ад турбується і велить своїм слугам замєкнути ланцюгами.

В двї 3-ї. «Сомнїще єврейское, пришедши ко гробу, обрѣтаєт камень отвален и стражєньє аки мертвих лєжанцих: на них єдинодушно устрємляютьсє; по малом прємєни востанши аки от сна, вонши вѣщають, что яко сна воста со многим ужасом. Евреи прочєє, да не прємчєтєсьє слово се и народѣ, дають їмъ мєду, да вопрошающимъ отвѣщают, яко нам свидѣним узрадова Еєго ученицы».

В двї 4-ї. «Петро горко ридает, ако прикрати отвержєсьє Христа, аки не знає Еєго бити».

В 5-ї. «Гєнбушъ Марии Магдалини лицєт прилєжєно Гєєнода во вертоградѣ, єи же являетьсє Милость Божая во образѣ вертоградара, которая послѣжде исто от неє познаетьсє; такожде повєдѣваєт Милость Божая, да вознѣстит Петрови ридающєму, ако первой приятєль благодати ради горких слєзєь». Про «вєстаниє» Милости оголошують Магдалинї двє ангєли; цє пита про Милость Божу у вертоградара, який і одриває, що він і є—Милость.

1) Памятники, стор. 71.

2) Ibid., стор. 72.

В яві 6-й. «Милость Божая освобождает Естество человеческое з ада со прочими праотци и возводит его отъ земли на небо, дая ему первый благодати вѣнец со радостнымъ Ангелскимъ вѣнцемъ. Послѣдѣ Адарителъ, яко разоренно его царство и узники изведенни: по изшедная съ небесъ. Побѣда Христова князя Тми крѣпко связуетъ, седмоглавнаго зми обезглавляєт, рукописание приемлет и раздирает, самаго же предаетъ гееннѣ огненной, гдѣ навѣсися ридает, зми же Ангелский на небеси торжествуеть».

Ось подробиці цієї яви. Милость Божая присуджує вивиде зратувати стражденную натуру і вивести з Ада старців

Но цьому вона виводить Естество з Ада. Це дякує їй, а Милость наказує Естеству йти до небесного трону і вінча її вінцем. Ад висила на побѣду Христову зми, якого вона замертвляє; забира в Ада рукописаніє, роздира, Ада-ж кидє в вогонь. Той ридє в волні і пахвається:

Лечь поби въ пламени семь азъ буду горѣти,
Дотоль не престану Вѣшняго хулити:
Попеже преступника отъ мя зовѣялъ взити.
Як неправедна Его буду нарицати!).

На цьому кінчиться частина 2 і починається третя.

В яві 1-й «Три добродѣтели: Вѣра, Надежда и Любовь градуць ко гробу, несуще со собою аромати благовоинни, и пришедше къ гробу видятъ камень отваленъ и ангела склони и глаголюща къ нимъ, яко вѣстъ адѣ, по уста: послѣдши являється сама Милость Божия: которне вѣщають Апостоломъ, яко видѣ-хожь Господа воставша».

Спочатку Вѣра хоче одвалити камінь од труни і помолити Милость Божу миром... Теж намірюється зробити Надежда и Любовь, Потім являється до них сама Милость Божа і спрахля їх, щоб знов з ними побачитись у Галілеї.

) Памятники. — стор. 84

Яна 2. «Петр со Іоаном текут ко гробу, но пришедши вѣсть такожде приемятъ от ангела, яко «воста, се вариеть ни во Галилеѣ». Зважившись іти за Милостю Божою, Петр заявля:

Иду по Тебѣ, семя бо безъ дѣль пагнн:
Облечени ми во перву одежду.
На ти з юности возложих надежду¹⁾

Іоан, що, як він каже, «свѣда съ Іеусомъ бѣхъ до крестной смерти», теж готовий іти шукати Милостю Божу «окрестъ землѣ всѣхъ». По різнихъ запевненняхъ, що вони не одступяться від Христа, Петро й Іоан ідуть обидва шукати Милостю Божу.

В яні 3-й. «Лука со Клеоною шествуютъ во Емаусѣ, яже во образѣ странника являетъся Милостю Божая, творицая далече чаше іти, но умолима, да возляжетъ с ними, яко путъ далекъ есть, и приеятъ шифу, но отнесении послѣдци познаеться во преломлении хлѣба».

Насамперед, в обидній розмові, Лука з Клеоною задувають про муки Христа, і про чутку, що він воскрес. Обидва вони висловокють недовѣр'я, бо, вперше, ніхто з пророків не воскресав, а вдруге — «болѣши ради превелшкѣи»:

весь бо бѣ ажъ до кости з тѣла обнаженний,
Носемъ пробитъ конемъ на крестъ водвиженний,
Тамо умеринни, з креста в гробѣ положися,
Тяжчайшимъ каменемъ зверху привалися²⁾.

Стрива їх Милостю Божу і пита про зміст розмови: Клеона розповіда про свої сумніви: Милостю Божу їх розвідує:

Како Тому не встать, что живото даруетъ,
Многихъ от одра смерти чрезъ слово пракуеть?
Слѣши, хрома, немощни з грѣхомъ пѣтлении,—
То что жь не мѣль востати в гробѣ положенний?

¹⁾ Памятники.—89.

²⁾ ibid.— стор. 93.

Клеона з Лукою ймуть вренні віру і запрошують Милость Божу з ними потранезувати. Потім вона зника, і з цього, між иншим, вони роблють висновок, що

истино Онь Месня, от гроба востаній¹⁾.

В яві 4-й «Побѣда Христова торжествує на небесах з Ангелскими лики между четырма животными, яко свобожденно Естество и связанъ княз мира, страждущій в пламени огненномъ».

В яві 5-й «Милость Божая узрачуєть немощнаго, повесть-ваєть ему вяти одръ, которому соборнице еврейское по благодарствіи многи пакости творять, наказують его вонъ».

В яві 6-й «зритель божественныхъ тайнъ видить на престолѣ Агнца по закланіи, грѣхъ ради человеческихъ, чест от силъ небесныхъ приемлюща, пред нимъ же двадцятъ четирь старци, надше на лица свои, «святъ, святъ, святъ» восклицаютъ. Послѣжде Милост Божая ликуєть на небесах, еи же хори ангелскимъ благодарствують, яко спасе Естество от работи вражія и первой причте благодати, славъ».

В яві 7-й «Милость Божая со ангелскими хори, ликуєть». Вона заявля, що їй і з приводу неї всія треба «спиковать»:

«Ви мнѣ торжествования гласи восклицайте,

Торжественну над враги мене прославляйте:

Богъ мнѣ даде тми князи погамн поupati,

На змию, на скорпию дерзко наступати»²⁾.

Їй вимавля хор Ангелскій. І кожен з 7 ангелів окремо від-дає відповідну хвалу. Потім слідує Епиплог, де автор «благодарствуетъ благоразумному слншателю за прилѣжное слншаніе, при сем прощеніи проситъ за вся въ дѣйствиі прогрѣшенія».

Ибо и солнце аще з естества свѣтлѣет,

Видим часто, от пощнихъ что мракомъ темнѣет, —

1) Памятники. — стор. 95

2) *ibid.* — стор. 104.

Колми наче чоловічій умь несовершениій
Живет невидѣнія твою помрачениій»¹⁾.

Так закінчується ця драма, яку ми по багатьох причинах мусимо назвати вельми цікавою. Як це видно, вона не є твором перних часів нашої драматичної літератури, бо наповнину нестиє вдячу мораіте. Але при цьому вона представля дуже рідкий зразок духовної драми, що зветься іменем колективної містерії. В три її частини входять, як ми бачимо, не тільки сюжети Воскресної драми, але й різні другі: про гріхонадіни, про Іосифа і т. п.

Не ознаймуючи собою перних часів нашої драми, «Торжество Естества Человѣческаго» є тим часом твором тійчим для 17-го віку і початку 18-го. В ньому маються прологи і загадки мітологічних божеств, які, напр., Феб (стр. 70, 85). Писа цікава теж нецілковитою своєю догматичністю і одступанням од положень св. Письма. Зазначимо для приміру факт, що спокунається і в гріх влада не Сва, а за нею Адам, але все людське «Естество». Це, звичайно, вимагалось метою автора, який хтів простежити взагалі історію людського Естества. Зазначимо також, що це Естество попадає в Ад, і що для виволу його відтіля потрібувались муки і схід в Небю—Милости Божої Христа. Але відступаючи від біблейської букви по істоті, писа в настрій і мові цілком стоїть на тощі літературних традицій кінця 17-го віку. Ї писано ц.-славянською мовою, а українським коломитом, доказом чого слугують перри за все окремі українські форми і слова: «смачень» (ст. 38); примус (ст. 38), разѣлних (43), по-жерла (ст. 44), киринця (44), мусѣть (45), укринлюющая (47), рач (48), отмова (49), охоче (49), потреба (50), офѣра (51), нише (51), рупонъ (51), гоуба (52), пагла (57), згуба (57), прикути (63), карк (67), за що (67), мари (68), тобѣ (68), го-снодаремъ (69), шату (71), втерти (70), зволь (70), материя (72), онока (76), мосін (81), вдяча (85), гоине (95), крпности (106)

¹⁾ Памятники. 107.

і др. Теж доводить і рими, з яких видно, що «Ѣ» в словах читалось як І; напр.: «храниши—горієти» (ст. 36): «вѣки—ликъ» (ст. 37): «свѣла—била» (37): «превеліка—человѣка» (41): «разгорѣся—разорися» (42): «разориги—совѣти» (42): «свѣте—сотвористе» (53): «жениха—утѣха» (ст. 60) і т. д. Видержуючи принцип поважності в зображенню висхідних сюжетів, данна піеса трималась скрупульозно до того принципу і в зображенню сюжетів «сходних»: де фігурував народ, там і мова вживалась відповідна, щоб то не церковно-славянська, а близька до народної української. Цей факт також вказує на віддаленість піеси від перших кроків розвою драми: в ранніх наших творах, як і в західних, народне життя малюється мало.

Що до художнього боку піеси, то тут гідності її незліченні, і головню це примусило нас визнати її цікавою. Трудно від неї, твору шкільного і обмеженого задалегідь даним сюжетом, чекати відповідности вимогам неекспіровської драми. Дія в ній, звісно, вельми проста, а переважно нема ніякої: про те в різних випадках викидається драматичність, яко внутрішня боротьба людини, і разом з тим видно знання душі людської, що найважливіше, уміння її намалювати. Це ми мусимо сказати особливо про подю спокушення Сетества і про повільне увіровання Луки й Клеопи у воскресіння Милости Божої—Христа. Але коли багато можна закинути піесі, яко твору драматичному, то в інших смислах її треба поставити дуже високо. Її не знав такого твору до початку 18-го віку і навіть до піеси «Милость Божя», яка, в смислі уміння передати тині і відчуті красу виразом, рівнялась би «Горжеству Сетества». Доказом цього сила окремих уступів, або їх частин. Для ілюстрації розуміння автором краси природи і уміння її передати, наведу кілька прикладів. От як описує себе «Сетество»: (ст. 35).

Бездна морска, пустиня з райски вертоградн
 Под моим господством, вкусни виногради,
 Плодь дровесь, вже в садѣхъ блазѣхъ насажденни,
 Сладкий гортани моему, во сиѣдь принесенни:

Царскимъ вѣнцемъ вѣнча мѧ в Едемѣ прекрасно,
 Свѣтлою одеждою одѣл мѧ красно

 Райска устремленна мѧ увеселяют,
 Ихъ же благовоише цвѣта орошаютъ і т. д.

Другі приклади можуть вказати, як на розуміння краси природи, так і на силу почуття і віднобідного вислову. От як ним малюється Отчизні: його мова про Сестество: останнє —

ридаеть во безднахъ разсѣлихъ,
 Откуда не вийдетъ на премогиє лѣта,
 Поки стане до вѣку видимаго свѣта.
 Перше солнце; луна не будуть свѣтити,
 Такожде звѣздъ лѣнота не будетъ ся зрѣти.
 Перше води морекы будуть изсушенни,
 Гори в низки долины стануть претворенни,
 Нежели Естество мое, адови врученно,
 Будетъ отъ узъ вражнихъ когда освобожденно.

 Чему мѧ бездна морская живо не пожерла,
 Или гора твердая о каменъ не стерла,
 Нежели шайбъ жишну в адѣ страждати,
 Вмѣсто райскихъ веселий во вѣки ридати?

 Падѣте на мѧ, гори каменѣ, надѣте,
 В прахъ мѧ тобѣ, з негоже есть созданный сотрѣте!
 Небеса, молниями зволте мѧ убити;
 Прочеє тоя казни не могу терѣти! (стор. 43—4)

Дуже образний також вигляд смерті, намальований майстерною рукою:

Силы моей. — каже смерти, — трещицуть в мирѣ
 цари славни
 Мною заключени в гробъ прахомъ пицимъ равни;

і др. Теж доводять і рими, з яких видно, що «б» в словах читалось як і; напр.: «хранити—горієти» (ст. 36); «сївки—шкв» (ст. 37); «сїєла—біла» (37); «превєлика—чєловєка» (41); «разгорієся—разорієся» (42); «разорити—совіти (12); «сїєте—сотворїєте» (53); «жєніха—утїха» (ст. 60) і т. д. Видержувати принцип поважності в зображенню шкєрних сюжєтїв, данна пєса трїмалась skutkїв того принципа і в зображенню сюжєтїв «шодних»: де фігурував народ, там і мова вричалась відповїдна, цєб то не церковно-славянська, а близька до народної української. Цей факт також вказує на віддалєнїє пєси від перших кроків розвою драми: в ранїших наших творях, як і в захїдних, народне життя малюється мало.

Що до художнього боку пєси, то тут гїдності її незліченні, і головню це примусило нас визнати її цікавою. Трудно від неї твору шкєльшого і обмежаного задалєгїдє данним сюжєтом, чєкати відповїдності вимогам шєкєспїрєвської драми. Дїя в нїй, звїсно, вєльмь проста, а переважно нема шїркої: про те в рїзних випадках виявляється драматичнїсть, яко внутрїшня боротьба людини, і разом з тим видно знання душі людської, що найважнїше, умїння її намалювати. Це ми мусимо сказати особлїво про подїю спокушення Сєтєства і про повільне увїровання Луки і Клеопи у воскресєннє Милостї Божої—Христа. Але коли багато можно закїнути пєсї, яко твору драматичному, то в шїнших смєслах її треба поставити дуже високо. Її не знає такого твору до початку 18-го вїку і навїть до пєси «Милость Божє», яка, в смєслї умїння передати тїп и відчутї краєу виразу, рївнялась би «Торжєству Сєтєства». Доказом цього слїз окремих уступїв, або їх частин. Дїя ілюстрацїї розумїння автором краси природи і умїння її передати, наведу кїлька прикладїв. От як описує себе «Сєтєство»: (ст. 35).

Бєздна морєска, пустиня з райски вєртоградї
 Под зємь гєшєдєтнєм, вкуснї виноградї,
 Плодє дрєвєсї, нєжє в садїхъ блазїхъ насадєннїй,
 Сладкїй гортанї чєсєму, ю сїдїь прїшєсєннїй:

Царскимъ вѣнцемъ вѣнча мя в Едемѣ прекрасно,
 Свѣтлою одеждою одѣл мя красно

 Райска устремлена мя увеселяют,
 Ихъ же благовоице цвѣта орошаютъ і т. д.

Другі приклади можуть вказати, як на розуміння краси природи, так і на силу почуття і віднобідного шлюбову. От як ним малюється Отчанин: його мова про Естество: останнє —

ридаєть во безднѣхъ разсѣлихъ,
 Откуда не найдетъ на премногие лѣта,
 Поки станет до вѣку видимаго свѣта.
 Перше солнце, луна не будуть свѣтити,
 Такожде звѣздъ дѣлота не будет ся зрѣти.
 Перше води морекы будуть изсушенни,
 Гори в низки удоли стануть претворенни.
 Пестъли Естество мое, адови врученно,
 Будет от узъ вражнихъ когда свобожденно.

 Чему мя бездна морская живо не пожерла,
 Или гора твердая о каменъ не стерла,
 Нежели шалѣ жившу в адѣ страждати,
 Вмѣсто райскихъ веселий во вѣки ридати?

 Надѣте на мя, гори каменѣ, надѣте,
 В прахъ мя тои, з негоже есть созданный сотрѣте!
 Небеса, молниями ззолте мя убити:
 Прочее тоя казни не могу терпѣти! (стор. 43—4)

Дуже образний також вигляд смерти, намальований майстерною рукою:

Сили моей. — каже смерть, — трепещуть в мирѣ
 цари славы
 Мною заключени в гробъ прахомъ пицны равни;

Предратня зриваю под глави корони.
 Скнистра отбираю, сирвергаю трони:
 Силу, аки Самсоновъ, возждовъ прекрѣчайшихъ,
 Или якъ Голнаотъ, зрастомъ величайшихъ,
 Единимъ смертоноснимъ вѣтромъ скореняю,
 Самихъ во смрадномъ гробѣ вѣчно заключаю

И до днесъ ся вельможе мене устрашаютъ,
 Отъ коси бо моея якъ димъ изчезаютъ...

Тренещите, людие, се слышасте слово:
 Жало коси моея на вашъ каркъ готово...

Дуже сильно намальовано і образ розгніваного Бога (ст. 41):

Гласъ Его разиреній, яко гласъ отъ грома,
 Молнія суть слова уснама рекома,
 Отъ очей страшнѣхъ пламенъ обохъ истоцаетъ,
 Руцѣ омити въ кровѣ злобнои твари частъ.

Варті уваги також образні порівняння, напр.

Удобне естъ слоуцу темнимъ мракомъ бити,
 Нежели человеку Богу ся сравнити (ст. 37).

Або в другому місці (стор. 42):

Не такъ яростно море корабль пожираеть,
 Якъ гнѣвъ великій серця мѣ утробу сѣдаеть

Або ще инше (ст. 53):

Аще южь есмь, но готовъ въ рукъ вашихъ умрѣти:
 Вѣмъ, что коса младае поѣбаетъ цѣбѣи

Всіх цих прикладів досить на те, щоб упевнитись у дійсній художності твору: а все виключене вище дає, думається мені, підставу думати, що в вигляді «Торжества єдинства» ми, справді, маємо твір знаменитий: і сила виразів, і мальовничість картин.

і ознаки її давності, і присутність народнього елементу, — достатня для цього твердження основа. Мимо того, данна пьеса не є тінчаною для 18-го віку: вона є перекитком століття 17-го і характеризує, власне, останній... Ничуєсь же в віці 18-му вона слугує явним доказом того, що на початку цього віку трімається раніший релігійно-церковний напрям: що свіцький елемент у пьесах присутній в дуже малій мірі і — що теж цікаво — в технічній обробці та назві цей твор слідує старій традиції літературній. Теж саме треба сказати і про всі надруковані т. Резановим драми, що їх можна віднести до початку 18-го віку. Нова теорія Осефана Прокоповича для цих творів здається не чужою.

Та пьеса, до якої ми зараз переходим, в цьому смислі є вже тінчана. Вона цілком держиться старого напрямку, — але не трактує про Христа і має класичну будову, — відповідно вимогам Прокоповича.

Вся ж разом вона показує ясно, що другий період нашої драми, до якої і ця пьеса належна, має характер переходний, — повільного виконення від переказу подій Христового життя і переймання характером свіцьким.

«Трагедокомедія ця має такий заголовок: «Іосифъ Патріарха своимъ преданіємъ, узамъ, темницею и постыченіємъ Цр'кого престола Х'а Сі'а Бж'іа преданнаго, страждущаго и вознеснагося съ славою преобразуюцій, въ преславной академіи кievской на почтрь роженискому Хр'толюбивому роду, отъ б'городныхъ россиєскихъ сі'овъ, двиствіємъ еже отъ поетовъ нарицаеться трагедокомедія року 1708, мая 25 во вторникъ по сошествіи С'ого Д'а показанный»¹⁾ Зміст твору такий. В дії першій з'яв першій «во Египтѣ другъ Іосифовъ веселится, яко Іосифъ, аще бысть и на смерть уготованный и въ работу отъ братіи проданный, по не

¹⁾ Труды кiev. дух. акад. 1866, ноябрь, стор. 372. і Тихонравовъ — рус. драм. произв. т. II, стор. 356.

погубленъ єсть, и возвіщаєть, яко въ дому велможи Пентефрія добръ». З цього приводу друг Іосифов покликає:

Радуйте вси, иже правдою поживете.

И иже свѣтъ наче тмѣ злѣо возлюбисте,

Яко Бєгъ неповинна отрока отъ смерти

Избавилъ, иже подал братів пожерти» 1)

В яні другій «зависть братоубійствєнная, наустившая братію погубити Іосифа, сншавши отъ друга Іосифа, яко живъ єсть Іосифъ, догнєть, проклинаєть Іосифа и братію и Пентефрія, и день той, воиже не убієнь єсть Іосифъ, и хотєть всякимъ образомъ погубити Іосифа» 2). Для цього зависть покликає до ада, щоб він згубив Іосифа. В яні 3-ій «сила адаи зъ бѣсами приходитъ отъ ада ко зависти на помощь и различія смерти на Іосифа уготовляєть, зъ конецъ же, по желанію зависти, дуну зъ тѣломъ Іосифову хотєть безчестно умертвити.» 3)

В яні 4-ій зашищеніє божєє разганаєть все сѣборище адскєє и предлагаєть о Іосифѣ, яко аще и претернить искушеніє многое, узн, бѣди, темницу, по на царскомъ престолѣ будетъ посаженій.» 4) Для закінчуєть хором, що «показуєть непостоянство міра сєго: како чєловѣкомъ возноситъ и низвергаєть, изгонитъ, завидитъ и убінаєть; восхваляєть же Іосифови бѣди, гоненія и скорби, яко въ дому отъ братіи, въ работѣ же отъ зависти претернѣваєть» 5).

Для 2. яна 1. «Велможа, жена Пентефрієва, наваж денна отъ бѣса плоти, сквернимъ желаніємъ блєснуетєся» 6) Вона заявляє:

«Страсть зивитъ ми утробу, горѣть ми тѣло,

1) Тихомировъ. — Русскія драм. произв. — стор. 357.

2) *ibid.* — стор. 358.

3) *ibid.* — стор. 360.

4) *ibid.* — стор. 362.

5) *ibid.* — стор. 364.

6) *ibid.* — стор. 365.

Внутрь яи сердце падаетъ, яко же огонь зѣло
Возгорѣнса» 1)

В яві 2-й «приходить совѣсть и хощеть велможу отвести
отъ сквернаго начинанія, но ничто же успѣваетъ: велможа бо, не
послушавши совѣта, совѣсть свою зѣ безчестіемъ связуетъ и въ
темницу на смерть повергаетъ». В її поступованню велможу
підтримує свідомість, що пішло з родичів, і навіть чоловік, не зроблють
її з жалю нічого неприємного. В яві 3-й «прелесть, похваляють
велможу, яко не послуша совѣсти своен, и обещаетъ велможи
помогти и прелетити Юсифа, того бо ради предъ дружиною своєю
хвалитъ своєю хитростною силою, и гредеть уловити святаго.» 2)
В яві 4-й «дѣлатели, идущи на село, ожидаютъ Юсифа, стронтели
своего, приемотъ же отъ его приставника и отходитъ по повелѣ-
нію надѣю свое. Но Юсифъ, хотище отъити въ иную страну, мо-
лителъ Богу.» 3) В яві 5-й «Прелесть, еще молящагоса Юсифа
обрѣвши, начинаетъ его прелетати глаголи лестными, похваляючи
его строніе, труды, добрый промисль и красоту тѣлесную, и тщитъ
его преклонити ко желанію велможи: но Юсифъ, прелесть
вонъ пагонитъ, самъ же со слезами молится да не побѣжденъ
будеть отъ прелести.» 4) В яві 6-й «прелесть возвѣщаетъ велмо-
жѣ яко Юсифъ не послуша совѣта прелести и яко, прелесть вонъ
изгнавъ, самъ же пребьетъ твердый, непреклонный и глаголетъ,
яко удобнѣе неподобнѣи вещи въ мѣрѣ сотворити, неже прелетити
Юсифа: ибо Юсифъ, изгнавши вонъ прелесть, паде на колѣнѣхъ
молитву творить Богу, да сохранитъ его Богъ отъ грѣха, блнзъ
сущаго.» 5)

Дія друга закінчується хором, де маліи младенци восхва-
ляють Юсифово мужество, ибо многожди преліцаемій бьетъ не-
прещениї: и являютъ Юсифа бити образомъ Христа, сына

1) Тихопратовъ—Русскія драм. произв.—стор. 366.

2) *ibid.*—стор. 371.

3) *ibid.*—стор. 373.

4) *ibid.*—стор. 376.

5) *ibid.*—стор. 381.

Божія, егоже во пустини искуситель прелїцїає; прилагають же, яко Іосифъ, молящїйся, прознаменован Христа, во вертоградѣ молитву творяще». В дії 3-ї, яні 1-ї, «стїйповидець открїваєть тїнну, юже безстудная велможа сотворити дерзнула: си єсть, како многообразними види и многожды прелїцающе, Іосифа ко своєї волї не предстїла и како въ конецъ безстудно занале на Іосифа и како Іосифъ си безстудству сопротивлен, одєжу оставїть и избїгнеть отъ руки єя, и како велможа, удержавши туюжде Іосифову одєжу, хощеть Іосифа передъ Пентефріємъ пеновиннїѣ оклеветати» 1). В яні 2-ї «велможа гївїається, что Іосифъ не согласовалїя тоя желанїю и пришедшему Пентефріємъ отъ пути неправедно оклеветуетъ Іосифа; на увїренїе же своєя дожнїя клевети показуетъ мужевъ рїду Іосифову» 2). В яні 3-ї «Пентефрїй перазудно ять вїру дожнїмъ словесамъ жєнї своєя, поскорѣ повелїваєть вискати Іосифа, самъ же гївїомъ яритєя на мужа пеновинна». В яні 4-ї «Іосифъ, пеновиннїѣ оклеветаннїй, стїаєть, предъ Пентефріємъ и повелїанїємъ Пентефрїя свїзаннїй, окованнїй, бїеннїй и въ темнїцу єсть поверженнїй; Пентефрїй же накі гївїомъ яритєя на Іосифа и сердцежъ болїзнуєть» 3).

Дїя закїнчуєтьєя хором, де «добродїтели рїдають Іосифа, пеновиннїѣ въ темнїцу поверженнаго, и глаголють, яко Іосифъ, свїзаннїй, бїеннїй и окованнїй, образъ бїєть Христа страждущаго, въ темнїцу же поверженнїй прообразї Христа, сонєдшаго въ прєснодїяя странїа землїа» 4).

В дії 4-ї, яні 1-ї «царь фараонъ, видїяъ во снѣ страшное видїнїє, и зїєло о томъ смутитєя; повїдаєть же тоє жъ видїнїє княземъ своїмъ и бояромъ и возвїщаєть, яко повелїть отрокомъ своїмъ вискати отъ градї звїздочетновї, да столкують предъ всїмї сонъ єго» 5).

1) *ibid.*—385.

2) *ibid.*—387.

3) *ibid.*—390.

4) *ibid.*—393.

5) *ibid.*—395.

В яві 2-й «приходять звідочетці и предъ всіми толкують сонъ царскій: но не могутъ достовѣрно зтолковать, сего ради и отсилаются въ доми своя»¹⁾. В яві 3-й «фараонъ повелѣваетъ вивзємъ отъ всего Египту собрати звідочетцовъ и толковать сонъ свой во всѣхъ египетскихъ странахъ: аще же кто зтолкуеть, обѣщаваетъ ему многія почести сотворити»²⁾.

В яві 4-й «вразди, болющєя, да не како Іосифъ зтолкуеть сонъ царскій, умислила новую дєсть на конечное погубленіє Іосифово: оглаголуєтъ Пентефрїєвѣ Іосифа, яко Іосифъ похваляется (аще изидеть) погубити Пентефрїя и весь домъ его, совѣтуєтъ же Пентефрїєви всеконечнѣ Іосифа погубити»³⁾.

В яві 5-й «Пентефрїй, послушавъ совѣта враждебнаго, устремляется на убїеніє Іосифа и уже повелѣвъ его привести въ темниці на мученіє, ввєзану отъ царскихъ слугъ на приключеніє нужное дѣлу царское воззваній оставляетъ еще Іосифа жива и отходить ко царю: но, возвратившєся, хочеть Іосифа умертвити»⁴⁾. Діє 4-я закїнчується хором: «младенци аравістїи скачунє въ своемъ ликованїи являютъ, яко скорби и печали не токмо убогихъ и богатихъ, но царей превисокихъ во дни и въ ноци, во снѣ и на явѣ многовидно смуцають и мучать»⁵⁾. В діє 5-й, яві 1-й, царь вопрошаєть сенаторовъ, аще фбрїгоша чєлювѣка, да зтолкуєтъ сонъ его: но во всѣхъ странахъ египетскихъ не обрѣтєся, того ради болнь смутнєя и обѣщаваетъ сугубо того превознести, кто сонъ зтолкуєтъ»⁶⁾. В яві 2-й «виночерїя повѣдаєтъ царю, яко, єгда быєть въ темницѣ на смєртъ всажденїй, видѣ страннїй сонъ, его же тамо зтолковалъ ему Іосифъ, и яко же зтолковалъ, тако во скорѣ событєся. Царь же повелѣваетъ скоро къ себѣ вивскати Іосифа: но Пенте-

1) *ibid.*—399.

2) *ibid.*—403.

3) *ibid.*—405.

4) *ibid.*—410.

5) *ibid.*—412.

6) *ibid.*—413.

тефрій хочеть преняти дѣло, всею же тицтєся»¹⁾). В яві 3-й «Іосифъ, отъ узъ изведеній, предъ всѣми сенаторами толкуеть сонъ царевъ и ради прензиціѣйнаго толкованія раздѣршаеть скорбь царскую»²⁾).

В яві 4-й «Царь Іосифа за толикую его премудрость повелѣваетъ обденци въ царскія своя утвари и, возложивши ему гривну злату на шию, поставишетъ его вторимъ царемъ всему Египту и власть подъ его власть совершенно все свое царство. Пентефрій же, видѣвъ сів, страха ради оттуду тайно вонъ виходить»³⁾). В яві 5-й «Пентефрій, видѣвши, яко Іосифъ, его же онъ крѣпко оковать бѣше желѣзомъ и хотѣлъ уже убити, сотворень єсть царемъ вторимъ, бѣтєся и зѣло смутитєся, повѣдаеть же вельможи, яко Іосифъ печально господь єсть всему Египту; но вельможа отєриваетъ ему злобную хитрость свою, како єя ради неповиннѣ страдать Іосифъ, и рѣцають отъ Іосифа прощєнія себѣ непросити»⁴⁾). В яві 6-й «Іосифа провозжають на престолъ царскій всѣ добродѣтели и всѣ хорп со мускии и пѣсими и со всѣмъ царскимъ синклитомъ. Посажєнному же на престолъ князи сорадуютєся и, яко господу своему, поклоняютєся. Приходить же и Пентефрій зъ вельможею, свой грѣхъ предъ всѣми неповѣдають и прощєнія, всемирєчно кланяюцєся ему, яко царю и владцѣ. — подучит себѣ жєлають»⁵⁾). І парєнті «хоръ жуцѣ и єпїлогъ» вознѣцаетъ, яко Іосифъ, отъ узъ изъ темници изведеній и престоломъ царскимъ почитєній, прообразаю Христе, возставша отъ мертвихъ и за прїятіє смерти славою и чєстїю вѣвичанна превинше всѣхъ небєсѣ на божєственномъ посаждєнна престолъ»⁶⁾).

¹⁾ ibid. — 115.

²⁾ ibid. — 118.

³⁾ ibid. — 121.

⁴⁾ ibid. — 122.

⁵⁾ ibid. — 125.

⁶⁾ ibid. — 127.

Такий зміст поіменованої трагедокомедії, перекладаний нами словами з тексту останньої.

Хто є автором пьєси? На це можна відповісти лише здогадом: рукопис її подвійно поміщено в кінці п'їтки Лаврентія Горки: «уміщення трагедокомедії— каже с. Петров - при примірниках п'їтки Лаврентія Горки, що був учителем п'їтки 1707—08 рр., і примушують нас приписати її цьому вченому»¹⁾. Цей здогад можна вважати влучним і його цілком вірнати. Далі с. Петров каже²⁾, що «Іосиф Патриарх» поміщено пооді з старинним «дїєвїєм» на страсти Христові, про яке вже ми казали, і почина оповідання про Іосифа з тих обставин, на яких спинивсь «дїєвїє», що представляло Іосифа прообразом Христа. Може, Лаврентій Горка, при складанні своєї трагедокомедії, мав на увазі «дїєвїє на страсти (?) Христові». На це натякає й напис, зроблений, певно, рукою професора на горі сторінки перед першою дією трагедокомедії: «Супоненсь маєть пред всіма явленїями. Збери в едно и будеть цѣла. До супоненсу титуль зри на пол. (слова обрїзано) Іосифъ Патриархъ».

По своїй літературній формі, не вважачи на назву, пьєса представляє змішанину міраклі з моралїте: мовою написано її славно-українською, на що в фонетичі вказує читання *ь* як наше *і*, а *и* як російське *и*. Приклади і докази головню в численних римах: «бодѣдне і весельне» (стор. 362 Тихонравов), «темниці і свєлицѣ», «жити і сѣти» (ст. 365), «мірѣ і «четирі» (372), «дѣла і «ирєстїла» (ст. 383), «клеврѣти і «благодарити» (ст. 389), «покрїють і «зразумѣють» (ст. 100) і т. д.

По художній розробці пьєса дуже мало, в усіх смислах, заслугує на імення трагікомедії. Перш за все, комічного в пьєсі не видно, тому другу половину назви можна одкинути з правом. Не зовсім заслугує пьєса і назви трагедії, бо кінець її теж не трагічний,—це що до змісту. Що-ж до техніки пьєси,

1) Труды Кіев. дух. акад. 1866. повб.—стор. 372. Увага.

2) Ibid.—373.

то і тут вона мало видержує вимоги теорії драми. Подібно «Владимиру» Прокоповича, п'єса не є малюнком внутрішньої боротьби, цієї основної умови драми.—тому даний твір можна швидше назвати драматичними картинками, або просто діалогом. Внутрішні її гідності теж невеликі. Д. Петров ще й «суховою і строгою»¹⁾ і естетична її цінність дійсно мала. Але є окремі красочні місця, нпр. опис Іосифової душі (стор. 384), порівняння в устах Авладочетця (стор. 100) і др.—таких одначе уступів небагато. Цікавиний цей твір в другому смислі, по різним технічним звичаям і яко відбиток тогочасних соціальних відносин і поглядів автора. В смислі першого «п'єса ця — каже д. Петров — єдина відносно уваг для акторів. Ми з неї наводили вище рисунок танця 24 муришів. Крім цього рисунок, на берегах її дуже часто стріваються уваги на зразок подібних: «об'єд надають, и по аль утѣкають» і т. д.²⁾

Але далеко важливіші ті місця, де автор дотикається тодішньої дійсності. Д. Петров каже, що автор «в окресленню деяких подробиць життя Іосифа ніби патака на сучасну дійсність.»

На жаль, він не вказує, де власне є такий патак, та навіть додає «ніби». На нашу думку, подібні уступи в трагікомедії Горькі зовсім очевидні. Така, насамперед, яка 4, в дії другій, де є патак на тогочасні трудові відносини в сцені з «дклателями». Такі й місця, де малюються класові погляди автора. От, нпр., ілюстрація до тогочасних соціальних умовин, коли нашими державними реально заводилося крєпацтво, руськими монархами зміцнене потім юридично

«Тяжко тильм угасити, иже суть по власти
И иже не труждшеся починають, страсти
Неукрощають, ядять доволѣ и нивють,
Къ тому аще зъ богатствомъ мноую ивѣють
Власть, силу и державу. Такій то вишше

1) Труды кiev. дух. акад.—1866, ноябрь,—стор. 372.

2) *ibid.*—373.

Міри горіють, хотять аще превалніше
Показати власть свою і т. д..

Щесть сего безчинія по дворіхъ убогихъ,
Щеже щесть свободи, ни сластей премногихъ» 1).

З цих слів Сошісти ясно видно як ставило тогочасних українських державців, так і ідеалізацію автором несвободи, послухання, що стає гаслом економічного поневолення нашого народу свєю-ж старинною.

Важливий теж і другий уступ, виголошений у дії 4-й (зві 4) Врждою 2):

Не всіє ли, кіа
Суть мерзкихъ рабовъ правіє: Пржеде люта змія
На любовь преклоніши, нежели раба злато.
Льви, тигри, парди, но и чада самага
Смертнаго крокодила весма подобіє,
Да благодаріа помнять, нежели сіє
Студное нечадіє. Раба раздраженіа
Отъ ярости, гнѣва и мести притвореніа
Любовь не утолишь, ни дари что уснѣють,
Ни милость преклонити: і т. д.

Рабъ всегда памятолюбивіи,
И никтоже въ мірѣ естъ тако щасливіи.
Дабы могъ рабску ярость когда претворити
На милость: рабъ бо вмѣеть на зло обратити
Всяку благость и правду, любовь отвергаєть,
Дари пріємлєть и то скоро презираєть і т. д..

Такий величезний уступ присвячує автор змалюванню неіхкіи раба, відзначеної самими чорними рисами.

1) Тихоуравовъ.—Р. драм. пр. т. II. стор. 367—8.

2) *ibid.*—408.

Як відноситься до рабів наш автор? Чи поділя він наведену Враздою II характеристику? Навряд: цьому перечить допіру вказана ідеалізація убогого стану: автор може хвалити цей стан за його «послушенство» і не закривати очей на всі лихі наслідки його «рабського» стану. З другого-ж боку, вкладаючи означені слова в уста власне брехливої Вразди, автор тим самим підкреслює всю побільшеність наданих рабам чорних рис і висловлює своє спочуття українському поспільству. Таким чином Горку ми можемо вважати одним з письменників, що, поруч із вихваленим різними загальних цюот, як чесність, правда та інше стояли на охороні інтересів нашого трудячого класа на початку 18-го віку. Що до місця пьєси в еволюції нашої драми, то воно, по вищесказанному, дуже високе. Д. Петров каже, що ця пьєса. ¹⁾ «свята сама по собі, не може слугувати свідомством повільного розвитку київської драми в національному напрямі». Національного зміста в пьєсі, звичайно, нема ніякого, крім означених натяків, але в історії драми вона своє місце займає.

«Іосифъ Патріарха» показує навіть, що навіть на початку 18-го віка наша драма роєстро одійшла од драми 17-го віку: при всій божественності сюжета, в «Іосифі» вишко штучність компоновання, натяк на сучасні події і нову далекість од яких, небудь відносно до церковної одправи.

І коли порівняти II з «Владимиром» Прокоповича, то в смислі «свідкості» сюжета ми можемо поставити їх обидві в одну групу пьєс тільки з натяком на сучасні події, а не їх змалюванням. Тим паче, що й «Владимир», хоч і взятий з рідної історії, теж власне відноситься до сучасних, і цю пьєсу Прокоповича можна було-б вренті розглядати як і з сюжетом церковно-релігійним.

По цій пьєсі ми не знаходимо нових аж до 1727—8 рр., — це не значить, що їх не існувало взагалі: вони, очевидячки, попропадали, а частинно лежать десь нерозшуканими.

¹⁾ Труды К. Д. Ак. 1866, II, стор. 372., Очерки—стор. 51.

Їх одкриття не може одначе виступити нічого нового в нама-люванні нами хід драми, ако постійне наближення до світськості. Найбільша драма «Милость Божія», що ми стрічаємо її по вва-жаній хронологичній прогалині, доводить це очевидячки. Які-ж історичні обставини спричинилися до створіння подібної цілком світської пьєси? Цих обставин дуже багато і належать вони до однієї з трагічних діб нашої історії, а власне до періода по гетьману Мазепі. Нещаслива спроба цього гетьмана одірватися од Москви, яка не забезпечала народних прав України, потягла за собою для останньої добу низку злигодій.

Україна стала в Петра Великого на призарі, і він став ухи-ляти всіх заходів, щоб її автономію обернути в півець. Однаками тієї автономії було власне українське вієство і власне урядовання а гетьманом на чолі.

Петро в цих пунктах почав досліджувати Україну: він роз-давав українські землі московцям; послав козаків на канацькі найтяжчі роботи; призначав усюди московських урядовців; для головної управи краєм, при живому гетьмані Скоропадському, 1722 року призначив так звану «Вельяминівську комісію». По таких мірах від української автономії лишилось звісно, дуже мало, а коли вмер 1722 року гетьман, то Петро одмовив обирати нового. Московські урядники гнобили народ, поради проти них не було ніякої,—тому не дивно, що царювання Петра I ви-давалося різним патріотам України одним із самих нещасливих.

Таким колективним патріотом, безперечно, була й київська академія. Як мусили відкопитись присяжні її драматурги до всього, що робилось перед очима?.. Звісно, цілком негативно... Але чи переливати вони свою образу в форму драматичну? Даних для одвіту немає, але не треба і їх, щоб одмовити в смислі нега-тивному: соціальних драм в академії бути й не могло. Драматурги академії, речителі піітки, були людьми офіціальними: за драму-сатиру вони могли одержати велику кривду і про лихі впливи людей сильних мусили говорити аллегорично. Це ми, наприклад, бачили в попередній пьєсі «Іосифъ Патріота», це ми побачимо далі, в пьєсах пізніщих. В «Іосифі» на різні внутрішньо-україн-

сьбі соціальні непорядки вказувалось тільки натяком: тим паче не могли драматурги, навіть і натяком, писати про непорядки, викликані зовнішню силою,—цеб то самодержавством Петра. Дуже добро відомо, як поведився московський уряд навіть у 17 віці із всіми, хто спокушався на критику московських зловданств. Тому це можна було й сподіватись, щоб та критика, та ще в духовній академії, спрямована була проти всіх грізних мійр Петра, які нищили автономію України.

І українські драматурги-патріоти мовчали.

Така критика могла з'явитись лише тоді, коли нічого не погрожувано-б ні з якого боку, коли-б самий уряд побічно спечував критиці. Такий випадок в політичному житті Росії вкенті трапився. По смерті жінки Петра I, Катерини, при якій товилась раніша політика, до престолу вступив Петро II, і Україні повелюся далеко краще. Хоча всіх ранішніх прав і не було повернено, але за те скасовано «малоросійську коллегію» і навіть дозволено обрати гетьмана: ним став Данило Апостол. Поводження Петра II-го «спідогрівало надії малоруських патріотів»¹⁾: «в царювання молодого Петра другого повеселішала східна Україна гетманством заслуженого старця свого, Данила Апостола»²⁾. Такий настрої, що безперечно одбився і на київській академії, мусив довести нашу церковну інтелігенцію як до критики сучасного, так і до спогадів про минуле. Мимоволі поверталась думка до того, хто найбільш дбав про долю України, хто видавався в тім минулім яко найвидатніша особа? Такою особою був, звичайно, Богдан Хмельницький. Слава його далеко сягала за межі 17-го віка і, само собою, мусила бути памятною і під час створіння згаданої драми.

«1728 року докінчувалось поновлення великої Печерської церкви (по лаврській пожежі 1718 року), і в ній, на північному боці, написано було тоді патрет Богдана Хмельницького у всю

1) Петровъ. Очерки—стор. 52.

2) Собр. сочин. М. А. Максимовича, т. I, стор. 484.

постать: і більш ста років дивися на нього народ, що приходив у Печерську лавру з усіх кінців Руського царства... Благоліпний лаврський патреть Хмельницького для багатьох був живим нагадом, як волею звитязного Богдана, що йшов у Київ з Замоста, стрінутьо було на київському полі численним людем, і митрополитом київським, і патріархом ієрусалимським, і величано було в привітних промовах академії, Богованним визвольцем народа свого від лядсько-сипецького ярма, подібно стародавньому Мойсею¹⁾. При таких даних не дивно, що мусив знятись автор, який вихваляв би «Петра II го, і нововібраного гетьмана Данила Апостола, і з побожною згадав би Б. Хмельницького, як Ідеальну особу в козацькій історії»²⁾. І дійсно, наслідком такого настрою зшивдась драма «Милість Божія, Українну оть неудоць поспмахе обидь лядських чрезь Богдана Зиновія Хмельницького, преславного воєска запорожциль гетьмана, свободививав, и дарованинами ему надь ляхами побѣдами возвеличививав, на незабвернюю толикиль его щедроть память репрезентованная въ школахъ кіевскихъ 1728 гѣта»³⁾.

В дії і яві першій «Богдань Хмельницькій долю козацькую олаккуеть, и новье союбты въ умь пріемдеть»⁴⁾.

Гіркість тієї долі утворено «ляхами», які

честь и славу въ нивотто пану обрацають,
козацькое потребиць имя желають.

Б. Хмельницькій жакає це невдачністю і поганою запла-
тою козакам

За печенелимые пріятые раны,
За смерти различныя на различной брани.

¹⁾ Собр. сочин. М. А. Максимовича т. I, стор. 484.

²⁾ Петровъ. Очерки — стор. 52.

³⁾ Истор. пісьни малор. народа. — Антоновича и Драгоманова т. II, стор. 111 і Собр. сочин. М. А. Максимовича т. I, стор. 186.

⁴⁾ *ibid.*

За толикіє и столь славные побѣды
Терпѣли толикіє, толь тяжкіє бѣды...

Про-те Гетьманъ не пада духомъ:

не совсѣмъ пропала
Многоименная оная похвала
Наша...
Не отобрали еще дѣли намъ остатка:
Живъ Богъ и не умерла козацкая матка!

В «хорі» Муза і Аполло «сраднуюю дѣлохъ погибель пред-
возвѣщаютъ. Обертаючись до «Поляка», вони вісують, що за
таку невдячність.

Вдарять на тя бурі:
Шкуры тебѣ дерти.
Главы будуть терти.
Шинь вытягати,
Въ ярмо закладати.
Но дѣсаль гонити.
Но рѣкахъ тошнѣ і т. д.

В дії другій «Хмельницькій козакамъ запорожскимъ обиди
и олюбленія неудобноносная, отъ дѣлохъ дѣмца, предлагаєть,
и свой имъ совѣтъ объявляєть, которому Кошовій именемъ
всѣхъ козаковъ отвѣтствуетъ, и якъ въ прочіихъ потребахъ, такъ
набѣаче въ томъ, послушнихъ себе быти, и головъ своихъ не
щадѣть, обѣщаєть». І той і другий висловлюються дуже виразно.
Б. Хмельницькій зразу пропонує запорожцямъ «сеіє пресмыслѣрати
или жити тако

При козацкихъ вольностяхъ безъ палого, яко
Надана жили, или вѣчными рабами
Въ дѣлохъ быти, которіи якъ хотять надъ нами
И надъ дѣтѣмъ нашими руки истирають.

Що-ж до самого Хмельницького, то йому

лучше видится и славу
 Свою положить, пѣжбы козацкую славу
 И Украину зъ крайнимъ студомъ потерпити,
 Или неблагодарнымъ врагомъ господати.

Но цьому їде доказ неспричности позаків і лічба збитків,
 утворених для оставшину козаками. За все те, — каже Богдан: —

тяжко угибѣли
 Бѣдную Украину тими бичкованимъ,
 Помищенями тими, тако жъ рогованимъ,
 Новымъшелемъ къ тому уже и ставицанимъ,
 А при иныхъ поборахъ и сухомельщицанимъ,
 Власное наше добро въ очахъ передъ нами
 Арендують, и въ своемъ пеньюшнѣ мы сами,
 И уже во времени а-ни дѣтей родимъ,
 Ни женъ власныхъ нашихъ, намъ не будетъ свободныхъ.

Видоживши всі ці біди, Богдан закликає:

Нашю же надѣю на нашу по Болѣ,
 Что нахилитъ подъ наши враговъ нашихъ позѣ,
 Только вы всѣ въ одинъ гужъ со мною тягните,
 А отчины и вѣры своей не дадите
 Православной до конца отъ нихъ пропастати
 И козацкой на вѣки славы печелати.

Богданові видатними словами одповіда Кошовий:

Поки силы нашихъ, поки духа стане,
 Будемъ себе боронити, вельможный Гетьмане:
 Туркамъ, татарамъ въ очи отважне ставали
 За плюгавцевъ тыхъ, когда на нихъ наступали.
 За себе противъ Ляховъ не вооружимся,
 Въ своихъ бѣдахъ помогти себѣ убоимся?
 Вѣдаемъ, яко всѣмъ намъ Украина мати,
 Кто жъ не похощеть руку помощи подати

Погибающей матцеѣ, былъ бы той тверцѣишій
 Надъ камень, надъ льна былъ бы таковій потѣишій!
 Мы всѣ, якъ прежде были, безъ всякой отмовы,
 Такъ и наиначе теперь служити готовы,
 Будемъ себе и матку нашу боронити,
 Аще намъ и умерти, будемъ ляховѣ бити!

В яві другій «козаки, Дибаромъ пришедши, приходять до Хмельницького, и что ляхамъ сдѣлали, ему повѣдаютъ; вѣстивъъ извѣщають недалекій лядскій приходъ; Хмельницькій кажеъ козакамъ на кони сѣдати.

Що ж воин «ляхамъ» зробили?

нещадно побили

Пинскихъ, а пинскихъ живемъ въ Дибарѣ потопили.
 Лучше збравши, що будетъ, то будетъ, терѣли,
 Нежели ляхамъ, хоть присягши, служити.

Р. 3-й, яві 1-й, «Украина о помощь и пособіе Божіе Хмельницькому во брані той просить».

На початку Украина каже, що

утѣхи онцутихъ нешто того ради,
 Что чада мои уже якъ отъ сна востали
 ...и вси обще почали гадати,
 Якъ бы матери своей пронасти не дати і т. д.

Ї одначе смутить, що

не вѣстна фортуна есть брани . . .

Ця певність примушує Україну просити в Бога помочи Богданові.

В яві 2-й «Вѣсть приходитъ, повѣдая преславные козаковѣ надъ ляхами побѣды, и студное ихъ за Вислу прогнаніе, и торжественное вскорѣ Хмельницького на Украинну возвращеніе». Вѣсть каже Україні

Не плачь, о Україно, престани тужити,
 Печаль твою на радість время предожити:
 Призарь на тя съ небесе Вышняго зблнца,
 Поборствуєть по тебѣ Божія десница!

Враговъ твоихъ студио въ дѣсь, якъ зайцовъ, загнали,
 И единыхъ побили, другихъ повязали...

Вѣсть малює далі картину втеків полків:

тамо риси,
 Соболи, горностаи, бунды, волки, риси,
 Сѣбирки, шапки, конвы, набрики, наметы,
 Мѣдници сребряные, фарны, наштеты,
 Цукры, креденсы, столы, скрини заставляны,
 Окованныхъ возовъ сто тысячъ покидали.

Вѣсть каже про близький прихід Богдана і додас, що

Слава о немъ повсюду дивная проходить,
 Имя его до морей послѣднихъ доходить,
 А дивамъ такъ странно, что гдѣ либо похвають
 Вѣтры, всѣ, же Хмельницкий идеть, разумѣють.

Україна висловлює радість з причини приходу Богдана.
 Хор викликає «Бога скорбящихъ» і каже, що

Уповаіє оныхъ не сумѣнно:
 Богъ бо есть щедрый, въ Немъ же уповають,
 Яко на нь свою печаль возверзають.

В ді 4-й, яні 1-й «Хмельницький со торжествомъ на Україну возвратився въ Кієвъ, при вратахъ торжественныхъ благодарить Бога за толикіє побѣды: дѣти Украинскіи, во училищахъ кієвскихъ учащіяся, его привѣтствуютъ, потомъ и козаки чрезъ писара толикой ему славы вѣшнують».

Які подробиці всіх діалогів?

Хмельницький, обертаючись до Бога, хвалить його ласкавість: бо він милує грішних, що каються: от і тепер Бог

призрѣ съ небесе на наша обиды,
Толкіе намъ нинѣ дарова побѣды.

Вказуючи на ті побѣди, вінъ закликає

Твое сіе діло есть, а не человека,
Буди благословенъ Ты отъ нинѣ и до вѣка!

Обертаючись до Богдана, українські діти вихваляють його в 4 куплетах і кожен з них по черзі замикають такими реченнями:

Доколь убо Церковь имать пребывать,
Дотоль и твоя будетъ похвала сіяти.

Всякъ убо, иже имать Отчество любити,
Не можетъ ти никогда въ любви не имѣти

Иже убо за отчу подвизался славу,
Возмертнымъ слава вѣнцемъ увѣнчасть главу

Добродѣтель убо мы твою величаемъ,
Тебѣ Несторовыхъ лѣтъ отъ Бога желаемъ!

Писарь тежъ каже до Богдана:

О дивный въ Германіяхъ, ты, нашъ Вельможный мане!
Радуетя о тебѣ Россія Малая,
Веселится жъ купно и Церковь святая

Торжественны гласы происходятъ всюду,
Тамо вѣсни слышатся, кимвали оттуду,
Грады, веси, дубравы, горы, холмы, рѣки,
Красно являютъ лице свое съ человекѣи!
Словомъ единымъ сказать: якъ Украина стала,
Толикая въ ней радость еще не бывала.

На це Богдан одповіда:

Радости сея не я в не добродѣтель

Кая моя вина, по Творець и Содѣтель
Нашъ.

По цьому він диня їм свій знаменитий зановіт:

... въ мірѣ между собою живете,
Друголюбіе над вся наче волюбите
И малая бо вещи умножаеть злата,
Великія вопреси в малые периоды
А желѣю доброе вкрате и надъ злато.

Что Богъ дастъ, тѣмъ довольни суще, ни кося
Не обидите ни чимъ братиі своєя
Кто лѣсоць добрый, или хуторець порядной,
Кто ставъ, кто луку, кто садъ имѣеть порядной,
Богать или лавдѣть тому не хотите,
Якъ бы его прилацнать къ себѣ не ищите,
Ибо когда козаки уже обнищаютъ,
То не долго остатки ваши потравають

На послѣдокъ благово: сами не купуйте,
Лука, стрѣлки, мушкета и шабли нильнуйте!
Куплями бо обвляють житейскими вошь,
Имени сего весьма таково не достоинъ,
И дѣтей своихъ, скоро отправить науки,
До сей же обучайте козакомъ штуки.

В діі 5-и, яві 1-й. «Украина радуется Богу, помощнику
своему, и благодареніе возсылаеть».

Украина пропонує всімъ росіянамъ і христіянамъ радити, що,
дякуючи Богові, «сляхів» прогнано, що

зима отступила,

А благоприятная весна наступила

Се місяць новъ явися; се день торжественный
Всемірний парочный, світлый, прадієственный!

З цього приводу Україна присуджує:

Что иное за явлюсть воздамъ толь велику?
Буду развѣ имени Его воссѣвати.
Буду Господне имя во вѣки прославляти!

В яві 2-й «Смотрѣніе Божіе предсказуєть Украинѣ неземное ея блаженство подъ вѣнкомъ необходимыхъ Монарховъ Всероссийскихъ рукою добрыхъ и Рейментарскихъ правленіемъ».

Воно каже:

Монархи россійскіи.—поборники сущи.
Иже благочестія, аловѣрныхъ бодуще:
Тебѣ въ твоей потщатся пособити нуждѣ:
Не лишать ти помощи своей, аки чужды.
Подъ тымъ непроломнымъ щитомъ пребывая,
Аки на твердой скалѣ себе утверждая.
Поемѣшься вѣмъ вѣтромъ...

Україна висловлює з цього приводу радість.
Смотрѣніе далі поєня, що

Петръ тебѣ будетъ камень, отъ Бога поданный
И за величество дѣтъ Великій названный...

Зачувши имя Петра I-го, Україна впаде в смуток:

Увы мнѣ окаленной, убо мя порунить!

Але Смотрѣніе заспокоює її:

Стой, не бойся, за камень первый сокрушенный,
Камень другой, не меньшій, будетъ положенный.—
Петръ, глаголю, имени Второй такового.
... не дастъ ти упасть,

Не дасть и славі твоей всячески пропасти.

Подать ти Данила, вождя изряди́йша,
 Не токмо благородствомъ надъ иныхъ краси́йша.
 Но и дѣлы храбрыми славнаго, который
 Суностатомъ Хмельницкій твоимъ будетъ второй.

Но Богъ ты въ воинскомъ искусствѣ и штуцѣ
 Прославивый, прославить Той же и научи́.

Тако ти, миръ ли будешь, или брань имѣти,
 Надъ врагомъ твоимъ главу будешь возносити».

Україна висловлює бажання:

О, Боже! возсияй ми день огнь скоро златый.
 Толкое блаженство мое оглядати!

Хор тоді «своєть похвали Хмельницкому» і закінчує:

Въ похвалахъ твоихъ языкъ нашъ бездѣленъ,
 Ублажить бо ты достойно не силенъ:
 Будешь развѣ ты возвѣщенъ въ небѣ,
 Яко есть требѣ!»

В епілозі, що замкає драму, пояснюються мотиви створіння пьєси, яко подяки Богові за «Милость Божію, къ намъ прежде осмидесять лѣтъ явленную»¹⁾. Такий зміст означеної пьєси.

Хто-ж був її автором? Про це йшли змагання. Максимович, що вперше видав цю драму, писав: «вона звісна мені по двом рукописним збірникам творів Феофана Прокоповича, написана в обох слідком за драмою «Владимир». І не можна не визнати, що обидві драми одного автора, що в них один і той-же художній захід, з тією тільки ознакою, що у «Володимирі» примітно це молодого академічного вчителя поезії, а в «Милости Божіей»

¹⁾ Истор. пѣсни. — стор 161.

видко вже велико-досвідченого вітця, що вдався до свого ранішого віршового пера, яким і потім, як вітання молодому поету Кантемиру, написав він перші руські октави...

Знаменитий співтворець і проповідник та історик Петра Великого був головним духовним діячем і при Петрі Другому, і стільки разів привітав його златим словом своїм, особливо в рочистий рік його коронування. Тоді в Москві мався і новообраний Гетьман Малоросійський, так ласкаво і почесно припятий молодим Царем: архієпископ Феофан показував усилку повагу вельможному і гідному привидці козацькому: і, певно, тоді в Москві, згадавши свої раніші роки і свою родину, він написав для улюбленої академії своєї нову драму, виставу якої приготовано було, певно, до приїзду гетманського»¹⁾.

Д-ій О. Бодянській, видаючи означену пьєсу, згадує теж про висловлену Максимовичем думку, після якої пьєсу написано Прокоповичем, але свого погляду на це не показує. Видаючи пьєсу, «я мав на увазі,—каже він,—надати змогу нашим прихильникам рідної старовини розв'язати питання, чи справді ця пьєса належить перу знаменитого ієрарха, чи вона є твором другого поки загадочного для нас письменника першої чверті минулого століття»²⁾.

Д. Петров, вдаючися до розв'язання спору, одміченого Бодянським, не може згодитися з Максимовичем і каже з приводу одного старого вірша: «на сей час представлена нами вправа, що має одну сильну думку з «Милостью Божією» одкриває такі обставини з тодішнього життя України, які гідні були патхнути всякого щирого сина Росії і поставити навіть вище Ф. Прокоповича. Та й сама мова «Милости Божої», означається від мови «Владимира» більшим вживанням польсько-українських слів. Взагалі, дивна думка Максимовича, піснi Феофан Прокопович, що мешкав тоді у столиці, обтяжений прямими своїми заняттями.

1) Русская беседа—1857. № 1 стор. 78—9.

2) «Чтенія въ Имп. Общ. Пет. и др. росск.» 1858, кн. 1, ст. 78.

зважився писати драму для київських учнівц. Кому ж належить вона? 1727 р. був учитель піітики Інокентій Неронович. Незвісно, хто був учителем піітики 1728 р., але від 1729 року дійшла до нас піітика, преподана Феоф. Трофимовичем; одноіменність і схожість по фамілії з Феофаном Прокоповичем, а також і висока гідність драми примусили приписувати її останньому і помістити в збірник¹⁾.

Крім того, на початку піітики Феофана Трофимовича заважено, «сеї почти книги конца не маєшь»... і ще бійши доводить д. Петрову, що автором цієї пьєси, яка могла бути в кінці означеної піітики, являється як раз Трофимович.

З приводу цієї думки і в оборону своєї, висловився знов Максимович. Петров, — каже Максимович²⁾, — «уважає, що ця драма скомпановано — *сложена*» — Феофаном Трофимовичем, який був у академії учителем піітики 1729 року. Але я лишавсь при своїй ранішій гадці, що її написав 1728 року Феофан Прокопович. Я знайшов її тому літ 20-ть у двох рукописних збірниках Феофанових творів, і в обох слідкує вона за драмою «Владимир Великий». А що знайшовся генер ще один її список — в риторіці, преподаній в академії 1728 р. Стефаном Каліновським, то це мені здається, тільки зміцнює належність її зразковому письменнику. Через те ж вона могла бути приложена і до піітики, преподаної у 1729 році Феофаном Трофимовичем, і хоши по руках у окремих списках. Але наврод щоб збирателі творів славетнього, єдиного *Феофана* приписали йому твір славе незвісного вчителя піітики, через схожість імен. Для д. Петрова здається навіть дивним, щоб знаменитий ієрарх, «який жив тоді в столиці і обтяжений був безпосередніми своїми заняттями, зважився писати драму для київських учнівц. Але ж цей верховний Феофан був учнем, учителем і ректором Київської академії. Викликаний з цієї для спископства, він і на великій півночі чув

1) Київ сварх: вѣд. 1865, № 18, стор. 710—11.

2) *ibid.* № 22, стор. 810—2.

свою близьку до неї, називав себе її *представником*, від репутації якого залежить і її репутація (скажу словами звісного листа його до академістів). А 1728 року Феофан біля як півроку був у товаристві гетьмана Данила Апостола, прилуцького полковника Галагана, Лизогуба і багатьох других українців, що мались тоді у Москві, з приводу коронації Петра Другого. В ту світлу блискаву для нього добу палкої душею Феофан, патхнувшись головним героєм своєї батьківщини Богданом, — написав драму «Милость Божія».

Ця повеличка драма виїхала з-від його пера далеко художнішого чим перша, написана 1705 р. І як в тій першій драмі учителя піітики—поставлено хвалний фінал про мітрополита і гетьмана того часу, пііцуванням св. Андрея Первозванного, так під кінець цієї драми пііти-ієрарха «Смотряіе Божіє» пророкує Україні блаженство, — і тут воздається хвала молодому цареві, новообраному гетьману Даниїлу і академії кїївській.

Розглядаючи в цїтованій уже статті питання про авторство «Милости Божої», Тихоцрахов каже: 1)

«Милость Божія», на нашу думку, не належить Феофану Прокоповичу, і приписувалась йому, небіжчиком Максимовичем без достатпих підстав спор. Чтенія въ обществѣ исторіи и древностей російскихъ, 1858, т. I, «смѣсь», стор. 77—8). Ми не знаємо жадного випадку, щоб шкільну драму в Москві чи Кїві написано було особою, що не належала до академії. Безперечно, паннаки, що всі «презентовані в кїївских школах писані виходили з-від пера чи вчителя поезії, чи вчителя риторики. Одже, треба дізнатись, хто викладав у Кїві 1728 року поезію і риторику, щоб розвизати питання, хто був автором поезії «Милость Божія».

Це и було зроблено, як звісно, д. Петровим, який в останній своїй праці про українську драму висловлюється рішучо: «високі гідности цієї драми і умйнення її в збірниках разом з творами Ф. Прокоповича примусили небіжчика М. А. Максимовича

1) Журналь Мин. Нар. Просв. 1879, № 5 стр. 95.

внча приписати її цьому звісному архинастрію того часу. Але ми бачимо в ній тільки наслідування Ф. Прокоповичу Ф. Трофимовичем, що був 1728 року вчителем піітки у кївській академії. Він мав і засоби і достатній привід на те, щоб написати трагедіо-комедію «варту пера соіменного йому Ософана Прокоповича»¹⁾.

Питання про авторство «Милости Божої» порушено було в останні часи П. Житенкинг. Він здав про дві різні думки Петрова та Максимовича і заявив, що як та, так і друга не мають достатних підвалин, особливо гадка Максимовича. Переказавши довід останнього,—пробуття в Москві Прокоповича вкупі з прибіжжями українцями, наслідком чого був його віднесення настрій і створіння драми,—д. Житенський каже: «Все це бездоказно: а головню,—власне в ту добу Феофану Прокоповичу не до писання було драм. Не без драми було і в його особистому житті. Хоча по засланняю Мешникова йому стало легше, але все-ж і при Петрі II він мусив би напружувати всі сили свого вибачливого розуму, щоб не загинути в боротьбі з численними ворогами, на чолі яких стояв енергичний архиперей з великоросіїн Георгій Ростовскій (Дашков)²⁾.

Наводючи потім уступ, що свідчить про патріотизм автора, П. Житенкій говорить: «в цьому бачимо ми новий доказ, що драму було написано не Феофаном Прокоповичем, що, як відомо, не був голішній до малоруського патріотизму»³⁾.

З такими запереченнями д. Житенського ми одначе не можемо згодитись. Що Прокоповичу треба було боротись із ворогами,—це факт, але чому-б це пошкодило писанню драми? Навпаки, утворення такої драми, де вихвалється новий імператор, було-б навіть плюсом в ній його боротьбі з ворогами! Далі: що Прокопович не рвався до українського патріотизму—це факт, але патріотизм в деякій мірі, яко визнання заслуг видатних українських діячів, як Мазепа та Б. Хмельницький

¹⁾ Очерки из ист. укр. лит. XVIII в.—стор. 51—2.

²⁾ Оцеца—стор. 19.

³⁾ ibid.—стор. 20.

і др.—в нього були: тому, з цього боку Прокопович означену п'єсу написати міг. Але суть другі вказівки, що не допускають такого твердження. За своє пробування на півночі Прокопович досить обрусів: його пізніші літературні твори далекі від української мовної форми; тому трудно припустити, щоб багата національним колоритом п'єса, повна свіжих фарб народньої поезії, могла належати йому. Проти його авторства говорить теж і весь дух п'єси, ворожий Петру Першому: само собою ясно, Феофан Прокопович, вірний його помішник, що звітував весь вік з Петром I-м, не міг вкладати в уста Україні того недружнього відношення до цього імператора, що ми бачимо в п'єсі. Одже, коли не Прокопович, то хто-ж єсть її автором?

Слідком за Петровим і згідно з вказівкою Тихонова, ми вважасмо, що творцем її був дійсно Трофимович, академічний учитель піітики. Ім'я його—Феофан дає змогу думати, що небезвідставно приписували п'єсу другому Феофану — Прокоповичу, який п'єс для вистави, крім згаданої вище, не писав... Теоретично говорючи, міг її, звісно, скомпонувати і Прокопович, але, через вказані причини, такої п'єси, і до того ще для академії, він написати не міг. Це рантве писання для академії, при неукраїнській пізнішій творчості Прокоповича, було б фактом і логічно, і психологічно, і історично незрозумілим.

Одже, написав цей твір Трофимович, або, зовсім можливо, і якийсь инший вчитель академії.—але, в усякому разі, людина з краєм звязана. Це для нас важливо означити через те, що «Милость Божя» є власне проявом настрою цілої нації, так пригнобленої Першим Петром і на час піднесеної Другим... З огляду на це було б дивно, щоб в серці самої України не знайшлося людини, яка відчула-б злигодні рідного краю, порівняла-б їх з колишніми часами і не прославила б його визволення в особі тих, хто був тоді в неї на чолі... От через що треба припустити, що гірке слово України вийшло не тільки від українця, але ще й від такого, який був не на далекій півночі, не разом з тим, хто рідний край гнобив, але в самому матернім лоні.

По цих увагах перейдемо до більшшої характеристики поезії, яко літературного твору.

Які-ж її вишні і внутрішні відзнаки?

Насамперед, як ми казали, написано її славно-українською мовою: прикмета П—вимоваляння *ль* як *л*, чому є ряд доказів у римах ¹⁾: *види дї біды* (стор. 150); *пам'яті і побідити* (156); *славити і п'єти* (157); *пам'яна її єдина* (стор. 160); *творити її худіти* (162); *бездієнь і силєнь* (164) і т. д.

По літературній формі вона уявля з себе мішанину історичної хроніки з мораліте. Історичність її—без сумніву: це видно як із самого тексту, так і з побічних міркувань. Джерелом її д. Петров уважа одну «з кращих малоруських літописів, літопись Самуїла Величкі, що давала багатий матеріал для представлення доби Богдана Хмельницького» ²⁾. Д-їн П. Житецький вказує на літопись, що виїшла ще раніше.—Грабянки ³⁾.

З боку формально-естетичного важливо одзначити цілком народню образність, що переймає увесь твір: через те можна сказати, що він є ніби одбитком або переказом народних дум та пісень. В цьому смислі цікаво проглянути список пісень, надрукованих в „Історичних піснях Арт. і Драгоманова“: там в увагах видавців укавано ряд пісень, яким відповідає той чи инший уступ поезії. Такі уступи про загнання Польків за Висту, про заупаання їх над козаками, про славу козацьку і т. инше.

Внутрішній бік поезії ще важливіший. Не вважаючи на те, що сюжет її відноситься до часів 17-го віку, різні місця її висті сучасністю, звичайно, автора, і передовсім мають риси життя соціально-економічного. Ми вже питували уступ, де промовується козакам не вдаватись до кунчування.—факт, що вказує як на слабкий зріст торгівлі на Україні, так і про козакофільську політику того часу.

¹⁾ Истор. п. малор. народн.

²⁾ Очерки. стор. 52.

³⁾ Эвента. стор. 20.

В другому місці вказується на одбирання в бідніших людей маєтків.—факт, як звісно, характерний для всього 18-го віку.

Поклик автора до з'єднання гучить ідеалістичністю, тінічною для того козакофільського часу

Коли таким чином зібрати всі побутові і політичні риси, то в вигляді даної пьєси ми одержимо дійсну картину реального життя. В п'єс.— каже д. Петров,—досить вірно обмальовано відношини Малоросії до Польщі та Росії, а почасти вказано внутрішній риєн самої Малоросії і особливо козацтва» 1).

Вірність змалювання реальних картин умовлює и художню цартість цієї пьєси. Через те, на думку д. П. Житецького, це єсть один з видатних драматичних творів XVIII віку як по реалізму в зображенні бідвань, пережитих українським народом під владою панів польських, так і по співзвучку тона з тоном народних українських дум, в яких можна вважати на цілі картини, стиснуті в коротких, енергічних виразах драми» 2).

З такою характеристикою пьєси можна тільки погодитись.

Роздєлена драма сюжетом своїм наближується до свіцьких, бо має зміст історичний. Але тим часом її все ж таки перебіяло рисами нілком релігійними.—і на мішанина—характерна риса другого періоду нашої драматичної творчости. Що це так, доводиться особливо виданою через рік пьєсою під заголовком «Трагедо-комедія, пзданная въ Академіи кіевской честнымъ ієромонахомъ Сильвестромъ Анскоронскимъ, учителемъ школы поетики 1729 года» 3). В ній навіть, яко відгук стародавности, мається пролог, де автор обіцяє розказати про «спадєніє рода Адамита» і про вивід його через божу благодать «до рай от адекой пропасті». Потім в дії 1-ї, вні 1-ї. «Архистратигъ Михаилъ брань пнѣветъ паносить с Луциперомъ»: останній розповідає, що він має на небі велику силу і що

1) Труды К. д. акд. 1866 X 11, стор. 379.

2) Опенда стор. 22.

3) Труды Кіев. дух. акад. 1877, сент.

ежелибъ кто возмогъ власть мою отъяти

И великой крѣпости сопротивустати.

Удобѣ есть стихія тварь превратити

Нежелибъ восхотѣлъ равень мнѣ кто быти ¹⁾.

Михайл застеріга проти похвалби і нагрожує, що його може вразити «дещина Вишнього». Люципер не гамується нахвалятися своєю силою і не вважає нікого рівним собі, кажучи: «ктоже есть якоже азъ въ моей благодати? Михайл одповіда, що вище його Бог, і кличе небесні сили довести Люциперу, зухвальство його «гордості проклятої». В яві 2-й «Люципер» сказуєть великі свої скарги про те, що його вже скинуто «вигнано»; за це він обіцяє:

Кто дерзнетъ оградою рай обладати,

Славу его вскорѣ потнуєся поирати.

З такою метою він кличе своїх підданив.

Сходиться демоні: Люципер розповіда їм за приїдешиє піднесення «людської природи» і її обіцяють її «сокрушити і стерти». В яві 3-й «Премудрость или Богъ» оберта череть у живють», це-б то падає їй життя.

З неї виходить людська істота, і в промові премудрость дарує їй владу над раєм і населоду в ньому, тільки наказує не займати «дерева смертна». В яві 4-й, «Зависть сказуєть, ходи коло рай», що на людину вона пошле весні панасті. В яві 5-й, естество питає в «Прелесті», чого вона ходить по саду. Та одповіда, що любовється його окрасами, але висловлює дивування, через що «естество», царица над усім раєм, не зважається «смієти» від одного дерева? Одержавши звісний біблейський одит, «Прелесть» подбана Естество вкусити від того дерева, наслідком чого піби буде нове піднесення «естества». Знажене «Естество» зважається на переступ, малюючи собі надимчаний

1) *ibid.*, 51s.

перспективі своєї влади. З цього приводу «приходять демону хори поють піснь торжественную». В яві 6-й «Гнівъ или сираведливость Божія», нагадуючи всі дари, подані ним Сестеству, сердиться на нього і нагрожує йому адювими муками. При цих словах бють великі громи. Але тут являється Милосердіє Божіє і просить гнів не віддавати сестества некелийй муні. Гнів не згожується. Милосердіє просить тільки вигнати з раю випунатія. Тоді приходють «Казни», виганяють його з раю і додають.

Сине неблагодарнимъ Божескою благодати
Должно всегда во вѣчной пагубѣ страдати.

В дії 2-й чується плач Сестества по згублених родоцях і висловлюється надія на поміч Божу.

Але гнів Божий одмовля їй у всякій милості і нагрожує їй усякими муками:

Адь отверзися, преступницу сію
Принми во вѣки, ланцуги на ню
Тверди взложивше, мучиму зрѣте
И огнемъ зажѣте.

В яві 2-й «Гласъ» наказує Моїсєєві іти до фараона и обьявити йому волю божу про необхідність ослобонити замучений ізраїльський народ. Той іде і в яві 3-й наказує фараонові визволити ізраїля, бо інакше йому нагрожує кара Божа. Фараон лютує, не згожується, посила дивитися своїх дозорців за ізраїлем, якого обіца «сокрушити» (ст. 596). В яві 4-й свреї сердяться на Моїсєя, що він пацькував на них фараона. Моїсєй кличе їх за собою на-втеки, і ті біжать. Про це докладають воїни фараону і він посила їх наздогін, щоб покарати свреїв. Але тут Моїсєй ублаговує Бога, щоб він звелів морю розступитися. В яві 5-й «Іона свободився отъ кита молился», що слугує прообразом зритування свреїв. Тут же являється «вельможа», що вихваляється «любовью и афектом» своїх ближних: троє з останніх бажають йому «многі літа». В яві 6-й апостол Павел наказує увірувати в «істинного Бога», в Ісуса, распята на

поносною дров'я отъ Понтейска Пилата» (стор. 600). Сирет заперечують цьому, вказуючи, що «в них є закон і книжки Фарисей,

Иже насъ поучають всегда о Моисей.

Потім нагрожують Павла віддати тисячнику.

да повелить бити

Палинами за сія, да не будешъ вчати.

По цих словах воли в справі скаржаться на Павла.

Что хочеть развратити Моисей и люди
Своею проповѣдію ко иному Богу.

Тисячник забороня Павлові проповідь нової віри. Павел на те каже:

Аще ми и умрѣти, не поиду отъсѣду,
Доудеже проповѣди совершитель буду.

Тисячник готовий уже його покарати, але дізнавшись, що він римський горожанин, одпуска Павла.

В віі 7-й один з євреїв доказує на Петра, що бачив його «въ той же слѣдъ Христовъ ходима». Петро одрікається від Христа і «сѣдъ пѣтель воздѣлашасть и Петръ грѣхъ понавѣ, плачеть и страдать желая отходить». В віі 8-й «Отчаяніе сумує, що через грѣхи свої не може мати пали на царство Боже.

«Надежда» відбадьорює його:

Не уже Исусъ оубъ на тя обращаеть,
Только въ покаяніи видѣти тя часть.

Але «Отчаяніе» зневіряється у своєму каяттю.

Всеу миѣ Бога милость и воспоминати,
Всеу и надежду болши въ Богѣ полагаати.

Надія знов відтримує його. Але «Отчаяніе» в зневірї готово не чекати ніякої милости і присуджує:

Чимъ убагаю Бога дѣлами моими.

Поиду, бошигъ нестужей ми словеси сими.

В яві 9-й свъ скаль ридаєть Петръ: через свои одречення від Христа, не хоче показуватися на свѣт і врешті просить Бога:

Дажь мнѣ отъ грѣхъ спаснуса крестъ свой воспріяти.
За ти, владико, житіє спочати.

Прійми поканіє и горкіє слезы.

Заблудшого несправи на спасенни стези.

В діі 3-й «являюся страсти Христовы, смерть, погребеніє, възкресеніє и освобожденіє человеческое». В яві 1-й «смоляцагося Господа смють и ведуть въ преторъ ко Пилату». В яві 2-й «отъ ранъ на крестъ распятаго капиваетъ кровь въ лани отъ ангель держими. В яві 3-й «Плачь богоматери подъ крестомъ»: вона рида, що згубила свого сина і свій плач вилива в дощих жалях. В яві 4-й «срѣшникъ молится о отпущеніи грѣховъ», в яві 5-й «Иосифъ съ Никодимомъ поють», де пукати Христа і де єсть до нього шлях. Тут же «приходятъ ангели і поють свої жалі про муки Христа: врешті проголошують

Цѣлованіє постѣпче

Отдаемъ ти нецѣлѣдне.

Рани святіи любизаемъ.

Глави склюшемъ.

В яві 6-й. «Ангель Господень отвѣчиваетъ камень и стражей устрашаетъ». В яві 7-й. «Избавленіє плугоетъ», що народи, замкнені в «садекій отхлані», можуть бути щині спокійні, бо те пер Ім через нього уготовано шлях з пекла і воли здолать стати вільними. На ознаку цієї воли і людського торжества

Избавленіє: обіця Сетеству «перву райску діадему» і каже:

Сѣди увѣнчана днесь на вишнемъ престолѣ.

На вся райска имуща державу во полѣ¹⁾;

¹⁾ ibid. стор. 613.

Тут же «слава зліється в намет одягана в слоше ангеломъ поючимъ піснь сію», а власне, зичення людському естеству, щоб воно жило

Посреді самага прекраснаго рая
Світлолучіємъ со блаженними сіяи.

«Где избавленіе натуру вѣчасть и посаждасть на престоли, ангели поють»... запросили до раю, де вона

во благодати

Первою будетъ обитати,
Во дни невечерня свѣта,
Во безконечіе лѣта.

В яві 8-й. «Орелъ монаршій перунами побиваєть льва, ангеламъ поючимъ кантъ» во славу царя і зичення

Да будетъ же во вѣки окрестія слава
Православному царю на многіе лѣта...

Тут же «Орфей играєть на гуслі хоромъ сія поючимъ»: а власне, бажання побіди «кринкому російському Марсу» і торжества «російськимъ тронамъ»... В епілозі автор просить у слухача вибачення, коли вишло щось не так, як йому гадалось. На цьому пьеса й кінчається.

«Вся, яже соверши,—каже автор,—хоть не во часѣ мнози,

Дѣйствія художная склоняємъ подъ нозѣ»...

Яку мету мала і при якихъ умовахъ одбувалася ця пьеса? Що до першої, то ця пьеса стоїть близько до попередньої: вона, — як вірно зауважає д. Петров, — «теж мала на увазі прославити Петра II і Верховний Совіт. Тут у 8-й яві третьої дії, фігурує, з патаком на тодішні відносини Росії до Персії, «орел монаршій», який перунами побиває льва»¹⁾... В пьесі згадуються теж і «вельможа», «Хто був цей вельможа, чи архієпископ кийвський Вар-

¹⁾ Очерки — стор. 61.

лаам Ванатович, чи другий хто, про це не можемо сказати нічого певного. Можно покласти тільки, що наступні дві сцению чотири лви, в яких виводяться апостоли Петро й Павло, вставлено в трагедокомедію на честь цих апостолів і вказують на свято 19 червня, як на час виконання трагедокомедії. Це був день патрона імператора Петра II. Значить, п'єсу написано було на день патрона Петра II і виконувано в присутності якогось «вельможі»¹⁾. По літературній формі п'єса представляє мішанину містерій з мораліте і по зовнішнім і внутрішнім гідностям представляє велику цікавість.

З приводу цих д. Петров заявляє: «останній зміст п'єси доволі блідний і безбарвний. По замыслу своєму, вона живо нагадує собою свинцні містерії першого періода київської драми XVII віку і початку XVIII і особливо «Мудрість предвичню» 1703 р., з якою місцями слівце дословно схожа. Що до «замыслу» і близькості його до п'єси «Мудрість», то д. Петров цілком правий... Що ж до гідности її, то він неправий цілком.

З боку зовнішности п'єса представляє ряд вельми красивих місць, що вказують у авторі дійсне «художество», про яке він згадує сам. Такі уступи, наприклад, в промові Люцифера: такі уступи в промові «Премудрость, що, між иншим, каже:

Сладчайшии сота отъднесь Пшль пзлетъ струи,
Златоцвѣтніе вѣки вамо здѣ даруи;
За пролитіємъ сего во вся наша часи
Прорастить земля отъднесь намъ златіе класи і т. д.²⁾

Такі уступи—з промов Єстества, гнива Божого і багато других місць, що відзначаються силою почуття, виразністю та красою образів і відносним, звичайно, умінням малювання сюжету. Але крім цих гідностей, є в п'єсі і чисто зовнішні, що доторкаються самого змісту. Вона, що вдає з себе ніби колективну мі-

¹⁾ *ibid.*, 64.

²⁾ *ibid.*, 584.

стерію, показує довгу півку картини, де, самим ходом річей, ми наближаємося до реального життя... І от, в картинах власне останнього, ми стріваємося з таким елементом, що, важливіший сам по собі, і особливо з погляду вложеної в нього громадської ідеї, заслугує на велику увагу. Так не можемо не звернути уваги на ту частину пьєси, де йде мова про визволення Моїсеем народу від фараона... Ми не хочемо накидати авторові якихсь особливих замірів, але мимоюлі напрохується порівняння єгипетського пліну з становищем нашого народу за Петра I і його визволення, чи, принаймні, натяк на це, при Петрі II. — що власне й підкреслюється в пьєсі попередній. Незалежно від провідної ідеї, що поверта нас до тодішньої сучасності, важливо відзначити також реалізм цього місця пьєси, який віщує прийдешні реалістичні твори української літератури. В цьому ж смислі варта уваги і сцена з євреями в другому місці пьєси, де вони дорікають апостолам Павлу й Петрові.

Такі й інші риси даної пьєси ставлять її досить високо в низці подібних же шкільних пьєс, наперекір думці д. Петрова, доказами не вгрунтованій.

Проводячи дальший аналіз твору, мусимо визнати його по фарбованню фарбою українською: це видно як з окремих слів, так і з рим віршу. Нагадаємо такі слова, як «здавна», «мова» (ст. 603), «власними очима» (602), «не уважахъ» (603) і багато слів подібних. Нагадаємо й такі рими, як — «сили — стріли» (597), «умрѣти — склонити» (ст. 597), «усмотрѣти — бити» (586) і багато других. Всі такі зразки вказують, що церк.-славянську мову пьєси дійсно перейнято українізмом і що стара мовна традиція вдержується в ній ретно.

На цій пьєсі ми й закінчуємо розвід другого періоду нашої шкільної драми... В її історіі ми дійшли до того пункту, коли перейнята подекуди сильним реалізмом, вона входить в тісне зіткнення з державним життям російським. Цей зв'язок усялюється і з вишнього переходить у внутрішній тоді, коли форми українського життя починають зливатися з формами російськими: коли русифікація українства відбувається в стінах

самої академії. При таких умовах в історії нашої драми спостерегається подвійний процес. З одного боку оживляється зміст шкільно-духовної драми, але яко пристаріла по формі та релігійній вдачі наша поважна драма на кінці 18-го віку гине. З другого боку в комічній творчості інтермедій, цій прилозі до трагедокомедій, все більше виростає реалізм, яко основа української комедії 19 віку з цілком новими рисами, позиченими в технічному і-иншому смислі у Європи.

Хронологічно всі згадані умови розвитку нашої драми виявляються вже в царювання Анни Івановні; розгляд тих умовин в звязку з розглядом вертепу, що виріс на лоні шкільної творчості, буде предметом нашої уваги у другому томі цієї праці.

I. Стешенно.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Українсько-руський Архив. Матеріали й замітки до історії національного відродження галицької Русі в 1830 та 1840 р.р. У Львові 1907. ст. XVII+307.

Наукове Товариство імені Шевченка у Львові розпочало з кінцем 1906 року нову серію наукових публікацій, під назвою «Українсько-руський Архив», де мають міститися оригінальні розвідки й матеріали з української історії, — оброблені, або тільки зведені в систему для зручнішого користування ними. Досі вийшло два томи «Укр.-рус. Арх.»: перший — опис рукописів Народного Дому у Львові (впорядкований Іл. Свенціцьким) і другий — громадські шпіхліри (гамазет) в Галичині 1781—1810 рр., — оброблений Ів. Франком. Оце маємо перед собою вже й третій том, що містить в собі матеріали й замітки до історії національного відродження галицької Русі в 1830 та 1840-х роках. Матеріали ці зібрав і зредактував д. М. Тершаковець, додавши свою вступну статтю «Короткий огляд національних та політично-суспільних течій в Галицькій та Угорській Русі».

Історія галицько-українського суспільства й його національного відродження, що ознаменувалось початками національного письменства на мові, зближеній до народної, досі ще мало розроблена. Матеріал до історії цих часів розкиданий по різних старих виданнях, тепер сливе недоступних, а спроб систематичної історії галицького відродження і звязаного з ним москвофільства маємо досі дуже неба-

гато: дві праці д-ра Іа. Свенціцького¹⁾, що вийшли торік, статті пр. Ів. Філевича, друковані у Варшав. Унів. Ілз. (судячи вийшли одбиткою), перейняті певною тенденцією, одне слово і все. Дві Тернаковцю прийшла часлива думка використати віденський архів міністерства внутрішніх справ, де серед матеріалів, що перейшли туди з інституції, яка в передконституційні часи Австрії держала в своїй офіції думку і письменство паротів австрійської держави: це — *Zuzug und Polizei Hof Stelle*; в її архіві міститься ціла історія умового руху галицького суспільства до 18 року, історія «живих і невароженних» творів, котрі з'являлися тоді на убогій ниві галицького письменства. Цензурна історія галицько-українських видань, урядова переписка з приводу різних проявів громадського і навіть революційного (подополітського) руху серед русинів, листи, меморіяли, посвідчення арештованих, — все це, роздобує в сховищах віденського архіву і опубліковане д. Тернаковцем, становить дуже цінний матеріал для історика галицького суспільства й його літератури. Передмова ж д. Тернаковця вводить читача у користування цим матеріалом і допомагає йому уявити собі обставини, серед яких розвивалося молоде галицьке письменство. Разом із тим вона кидає нове світло на деякі моменти того письменства й його діячів.

Д. Тернаковець одядає ту думку, ніби австрійський уряд знавдо прихильно відносився до русинів — «тирольців Сходу» і сприяв їх суспільному розвитку: австрійський уряд був прихильний до стремління гал. русинів, «доки вони не виходили по-за межі пасивності, значить, були нічим. Як же вони стали з'являти себе активно, як прим. з руської сторони прийшла охота висказати своє відношення до своїх сусідів хоч би в мовчущині, тоді пригадувано, що Тироляцям Сходу не лицюють такі ворохобні діла». І ось, цензура забороняє 1835 р. „Зорю“ за те, що там уміщено було статтю та збірні пр. Б. Хмельницького. А ще раніше 10 мая 1822 року заборонено спр-вувати в Росії та Україні російськи та українськи книжки світського й церковного змісту. Тим самим австрійський уряд приєволював дехого з русинів, як от Ден. Зборицького або. Писифа. Климпа, звер-

¹⁾ «Матеріали по історії возрєдженія Карпатскої Руси», Л. 1906 і «Обзоръ сношеній Карпатскої Руси съ Россіей въ I пол. XIX в.», Спб., 1906.

татись із своїми працями до Росії. Дуже неприхильну роль відіграли в справі утисків яд. молодю галицькою літературою митрополит Михайло Левіцький, вузький егоїст і сервілістичний слуга уряду. псевдор В. Конігар; заборона 1822 р. була його ділом. Ожиданню громадського руху серед галицьких українців сприяла польська революційна агітація, яка знаходилась серед українців, а особливо молоді, чимало адептів. Галицьке духовенство, що становило в першій пол. XIX віку однію кругу української інтелігенції, виховувалось в польському дусі, в польських традиціях, і свою національну відрубність од поляків бачило хиба в різниці обряду. Не диво, що серед українців ідеї реставрації історичної Польши знаходили широкі прихильників, і між галицькими попами та семінаристами траплялись більші польські патріоти, ніж самі поляки. Д-ій Тершаковець подав цілий ряд документів про прояви польського революційного руху серед русинів і про те, як реагував на ці прояви австрійський уряд, наприклад, історія із знайдевою в греко-католицькій семінарії брошури про відбудовання Польши, справа Амбра Мохнацького, питемні греко-католицької семінарії у Львові, арештованого за участь в польських конспіраціях, справа понів Мічакевича й Кульчицького, що сиділи за теж саме в Шпільбергу і т. д.

Подає д. Тершаковець також кілька документів до історії розвитку москвофільства на Угорській Русі; тут обставини стояли внакшт, ніж у Галичині; з боку культурних вимог, які зводились до потреби церковної книги та шкільного букваря, зближались угор. русини зовсім до інтересів одновірних угорських славян, передовсім сербів, та входили в круг тих надій політичного та культурного характеру, якими жили тоді, та ще й тепер, живуть, серби в літературних та політичних русофілізм. Ці симпатії до Росії виявлялись таким самим способом, як і у сербів. Мандрували серби до Росії, мандрували й угор. русини* (ст. XVI). Документи, які подає д. Тершаковець (анонімні листи про русофільство на Угорщині, донос про таємне москвофільське товариство серед угор. русинів та ин.), свідчать про москвофільський ястрій уг. русинів од мужика до попа та єпископа, про їх царфільство і надії на економічну поміч з боку російського царя. Цілий ряд угорських русинів, як от: Балудинський, Кусольник, Ладій, Орлой, Ю. Венєлін, Павлович, Дудрович, Білевич та інші переселились до Росії і займали тут визначні посади в науковому й боро-

кратичному світі. Це також впливало на скріплення москвофільства на Угорській Русі.

Переважає більшість матеріялів, видруктованих в III томі «Укр.-Рус. Архива»;— на німецькій мові, решта— на польській. Взагалі цей том становить дуже цінну вкладку до скарбниці джерел по історії галицького суспільства в першій половині XIX стол. На його підставі можна написати ряд дуже інтересних суспільно-побутових нарисів.

Д. Д-во.

Календарь „Просвіти“ на рік 1908. Рік другий.

Видання товариства „Просвіта“ у Києві. 1907 стр. 152. Календарь Київської „Просвіти“: виданий на 1908 рік, куди кращий, а ніж той, який це товариство видало минулого року. Він більший і об'ємом своїм, та й зміст його більш різноманітний та повніший, ніж у календаря попереднього. Видко, що видавничая комісія Київської Просвіти чимало поклала зусиль та праці на те, щоб подарувати українській публіці контовне і дуже користне справочне видання. Робота комісії не загине марно і, ми певні, буде оцінена кожним свідомим українцем. Календарь містить в собі чимало „справочних відомостей“, потрібних кожному в різних практичних справах. Дуже до речі примром, уміщено, „календаря для сільських хазяїнів“ (стор. 8—31), відомости про пошту, залізницю, пароходи, про конти гербових паперів на оплату актів та правительственных документів, закони про товариства, спідки, та збори то що. Не дивлячись, одначе, на свої позитивні риси, календарь має і деякі дефекти. Візьмемо хоча-б „справочну“ частину. В одділі, де уміщено відомости про „пароходи“, видавничая комісія через щось обмежилась тільки тим, що подала необхідні відомости про пароходство на Дніпрі та деяким його „притокам“. Через що обмежувати себе? Адже календарь „Київської Просвіти“ має не виключно київський характер, а всеукраїнський. В такому разі слід би було подати дотичні відомости про всю Україну, а не тільки про лінії Київ-Катеринослав, Київ-Чернігів, Київ-Могилів і т. д. Далі, подаючи різні статистичні відомости про Україну комісія обмежилась тільки Україною російською, про Австро-угорську не обмовилась. Коротенькі відомости про українців в Австрії були б до речі.

Не зашкодило б «Календарю», коли б в ньому було розміщено відомости про українців в інших частинах світу, напр., в Америці, в Азії (Сибіру) то що.

Та й про російську Україну слід би було подати більш різноманітні відомости, а ніж ті, які розміщено в календарі. Читач, або кожен, хто буде користуватись «календарем», не знайде, прим., в ньому відомостей про заробітки, про промисли, що існують на Україні, про умовини праці по різних підприємствам, як фабричним, так і сільськогосподарським.

Числа про «Землю на Україні» взято з праць «Центрального Статистического Комітета», але ці відомости в багатьох випадках вимагають провірення—чого ми не бачимо в роботі Комісії. До тих відомостей, на які вказує комісія, кожному, хто хотів би докладній ознайомитись з питанням про «Землю та людинств на Русь-Україні», треба додати, крім праці Л. Надалки, певеличку, але цінну справочну статтю д. М. Порна, «Із статистики України», розмінену в «Україні». Невідомо також, яким критерієм користувалась видавнична комісія, розмінаючи відомости про музеї (стр. 126—127). Через шось згадано тільки такі музеї: а) музей українських древностей ім. В. В. Тарнавського в Чернигові, в) Музей ім. Пола в Катеринославі; с) «Київській Художественно-промисленний музей Імператора Николая Александровича і дефакто при київській духовній академії. Про музеї в Харкові при Кубанському статистичному Комітеті, в Полтаві (при земській губернській Управі), Одесі то що немає ніякої згадки. Аджек і в цих, незагаданих календарем Провісти музеях містяться чимало цікавих українських раритетів, аджек і вони мають певний український характер. Переглядаючи далі інформації про різні українські інституції та видавництва, ми могли констатувати де в чому прогалини, пропуски, а де в чому надто вже «сухі» відомости. Так приміром, в реєстрі «українських видавництв» згадано тільки четверо: Українсько-руська видавнична спілка у Львові, «Віс», Бібліотека «Молодість» д. Грінченка, «Українській учитель». Про «Ліній», «Ранок» видавнична комісія й «пари з уст» не пустила, не дивлячись на те, що, приміром, «Ранок» видав досить поважне число користних книжок. Так само в виділі «Наші інституції» не згадано про українські академічні товариства в Галичині, на Буковині, про українські студентські (легалізовані) організації при київському, харківському,

Петербурзькому університетам, на жіночих вищих курсах і т. д. В
 одній «Преса» немає згадки про український журнал в німецькій
 мові: «Ukrainische Rundschau», про орган українських соціал-демократів
 в Галичині «Земля і Воля» і инш. Дуже до речі було, коли б згадки
 про українські газети та журнали супроводились загальною, коротень-
 кою характеристикою їхнього напрямку чи програми, щоб читач «ка-
 лендаря» був поінформований більш докладно про те, яке ідейне
 обличчя у певного органа, що боронить він, за що обстоює в своїй
 програмі. Нічогосьовко не знавдило «Календарю», а, навпаки, додало
 йому інтереса, коли б видавничі комісії умістили в ньому відомості
 про українську парламентську репрезентацію в Віденському парламенті,
 про українські політичні партії, як в Україні Австрійській, так і в
 Україні Російській, про програмові різниці між цими партіями то по.

Ми згадали тільки пропуски, що кидаються на очі при пер-
 шому ознайомленню з календарем. Справді—їх більше. Багато б
 було, щоб на той рік інформаційна частина «календаря» спеціально
 що до українського життя була поставлена повніше і різноманітні.

С. Петлюра.

*Повторення даних по вопросу о заработной плате населения Подольской
 губернии на землях частновладельческих и на сельско-хозяйственно-
 промышленной предпринимательской собственности Подольским Обществом
 Сельско-Хозяйства и Сельско-хозяйственной Промышленности.
 Киев, 1907 г.*

Бороться в Думі і поза Думою між прихильниками експропріа-
 ції великих земельних власників для задоволення земельного голоду
 селянства і противниками її спонукала Подільське Товариство Сіль-
 ського Хазяйства зробити статистичний дослід над заробітками поділь-
 ського селянства на землях приватних власників, щоб, таким чином,
 підвести науковий фундамент під розмови про великі бачені вграти
 селянства від експропріації великих земельних власників.

Вже один той факт, що за такий дослід взялася організація
 подільських аграріїв, примушує нас відвестись обережно не тільки
 до тих висновків, що зроблено на основі зібраного матеріалу, але
 і до самого матеріалу.

Для свого статистичного дослідю Подільське Товариство вишло анкетного методу.

Воно розіслало „вопросные листки“ земельним власникам, арендаторам, власникам всіх сільсько-хазяйствено-промислових заводів і, крім цього, ще й всім волостям губерній. Відповіді аграріїв і заводчиків повинні були показати розміри заробітків селянства на землях приватних власників і на тіснозв'язаних з ними сільсько-хазяйствених заводах, а відповіді волостей, встановивши розміри заробітків селянства на власній землі, повинні були дати матеріал для висновків про великі вигоди для селянства од існування великомельної власності і, навпаки, про великі втрати од її знищення.

Перше, на що ми повинні звернути увагу в цій анкеті, це те, що матеріалу порівнюють досить мало для того, щоб мати середні, типові дані в справі заробітків селянства в сільсько-хазяйствених підприємствах Поділля. Товариством було розіслано 1000 вопросних листків приватним власникам і арендаторам; відповідей же од них було одержано тільки 120, а використувано 100 або 3%, і відповіді ці охоплювали тільки 95,706 дес. або 8,1% всієї площі пахатиної власницької землі (4.178.500, 17 дес.) Заводам, по числу їх в губернії, було розіслано вопросних листків: сахарним 52, а відповідей одержалося тільки 20, або менше 10%; винокуреним 80, а відповідей одержалося 16, або 20%; пивовареним 17, відповідей же одержано тільки 3, або менше 20%. Тож саме і що по волостям ім було розіслано, по числу волостей в губернії, 153 листка, а відповідей прийшло 61, або 10%. Таким чином, матеріалу дуже мало для наукової певності статистичних висновків із анкети.

Окрім цього не можна не звернути уваги на те, що керування анкетною і розроблення статистичного матеріалу доручено було не спеціалістам статистикам, а агрономам Подільського Товариства. Це не могло не одбитися на постановці самої анкети, на критичній оцінці здобутого матеріалу, *eo ipso*, і на обережності в тих ли інших висновках.

Переходимо до висновків. На основі відомостей про 100 хазяйств вирахована середня величина заробітків селянства на 1 дес. приватно-власницької землі в 27 карб. 90 коп. по губернії, при чому найнижча середня припадала на Брацлавський повіт - 35 карб. 15 коп. і Лесичевський - 32 карб. 29 коп.; найвища на Ново-ушицькій - 19 карб. 27 коп.

і на Балтський—17 крб. 50 коп. На основі цієї губерньської середньої вираховані і заробітки подільського селянства на приватних землях всього Поділля в 32.880.163 крб.

Такий середній розмір заробітків всього подільського селянства на 1 дес. панської землі являється, безперечно, дуже і дуже прибільшеним. Залишаючи на боці те, що вираховані за п'ятилітній період (1901—6 рр.) середні розходяться—і розходяться завадто—з даними інших джерел (описаннями окремих великих хазійств Поділля), не можемо не звернути уваги на один факт, який зразу-ж в корні підкопує вартість рахування видання Подільського Товариства. Коли ми уважно розглянемо, які ті хазійства, що прислали відповіді на запитання, то ми побачимо, що всі вони, дебільшого,—хазійства, тісно зв'язані з тими чи иншими сільсько-хазійствено-промисловими підприємствами. Так, напр., із 100 хазійств, відповіді яких розроблені в «Нѣкоторыхъ данныхъ», 79 займаються в них чи инних розмірах культурою буряка для цукроварень, а землі під ними 84.177 дес і 95.706 дес., які дали матеріал для висновків. Натуральна річ, дані про заробітки селян в цих хазійствах, коли б навіть принустили, що вони не прибільшені підприємцями не можуть вважатися типовими для всіх хазійств. В цих капіталістичних інтенсивних хазійствах, безперечно, великі трати на купівлю робочої сили. Концентрація їх коло заводів і залізнично-дорожніх ліній утворює місця більшого, ніж в губернії, пошита на робітників, ergo умову вищої заробітної плати, ніж в инних місцях Поділля. Тим часом, як не як, хоч такі інтенсивні хазійства і доволі розвинені на Поділлі, а вони складають все ж таки меншість, і при тому не можна сказати що значну більшість хазійств не має таких трат на робочу силу, щоб то— вони більше характеризують заробітки селянства, а-ніж ті, про які маємо відомості в «Нѣкоторыхъ данныхъ». Але, окрім цього, треба зауважити, що навіть, коли ми спинимося тільки на цих інтенсивних капіталістичних хазійствах, середні дані про заробітки селян в них більше, ніж непевні. Серед всіх відомостей, надісланих від земельних власників і арендаторів Подільському Товариству, є нечисленні, але більш ймовірні середні дані. До таких відносяться якихсь 4—5 маєтків, в яких заробітки селян на 1 дес. землі приватних власників були 12—13 крб. Що ж торкається решти, то треба зауважити, що графа «Уплочено рабочимъ рублемъ», дякуючи своїй неясності, не каже

нічого про, те, чи тут міститься всі і всякі трати маскву на робочу силу, чи ж тільки трати на робітників, безпосереднє занятих в сільському хазяйстві. Можно думати, що в цій графі уміщено трати на ріжні будівлі, меліорації, т. е. трати, які мають значіння для досить довгого часу, а, значить, і повинні бути розкладені не на 5 років, а на далеко більший період. Деталізація цієї графи в анкеті дала б нам спроможність знайти дійсний середній розмір сільсько-хазяйствених заробітків селян Поділля на землях приватних власників.

Що ж торкається заводів, то тут досить важко перевірити і відомості в висновки «Нѣкоторых данных». Із таблиці № 13 ми дознаємось, що 20 цукроварень, при продукції в них в 5.310.150 пуд. цукру, платили в середньому робітникам 1.277.165 карб., або по 24 коп. з 1 пуда. Коли ж взяти на увагу, що всі цукроварні губернії виробляють щороку 12.857.108 пуд., тоді ми будемо мати заробіток селян на цукроварнях 3.085.778 карб. Так, маючи відомості про *весьну* половину цукроварень, агрономи Подільського Товариства вихували заробіток селян на всіх цукроварнях.

Ще більш невпевні рахування що до винокурених, пивоварених і інших заводів. 15 винокурених заводів тратять в середньому на робітників 57.385 карб., або 3825,6 карб. кожен завод, а 80 пивоварень 306.018 карб. Зробивши теж саме і що до пивоварених, ми будемо мати, що заробітку од них селяне Поділля мали 217.991 карб. Припускаючи сюди ще заробіток при «очистительному складі сѣмян», ми побачимо, що од всіх цих заводів селяне мають в середньому заробіток в 535.290 карб.

Маючи ж на увазі, що всі сільсько-хазяйствених зльщи, як от цукроварні, винокурених і інші, цїстають сирій матеріал мало не весь з приватних маскв, ми придемо до того висновку, що разом від приватних власників селяне подільські мають заробітку — на 36.189.980 карб., або 29 карб. 92 коп. на 1 дес. прив. землі.

Таки будуть витрати селянство Поділля, коли перевести в життя експропріацію приватних земельних власників на користь малоземельних селян.

Для того, щоб определити, що ж матимуть селяне від експропріації власности, Подільське Товариство Сільського Хазяйства і збрало відомості про урожай на селянських землях і ціни на продукти.

Відомості ці дали спроможність встановити середній заробіток з 1 дес. селянської землі на Поділлі.

Перш за все мусимо зазначити, що і тут ми маємо матеріал неовиний, бо відомості ці зібрані через предводителів дворянства од волостних правління, а «варієт» волостної статистики є річ загальноповідома. Групування здобутого од волостів матеріалу приводить досліджувачів до того висновку, що урожаї на поміщицькій землі більший, ніж на селянській, в півтори рази (Оліхвіна: на поміщицькій—108,2 пуда, на селянській—71 п.; яриша: на пом.—102,3 пуда, на селян.—65 п). Що ж торкається до заробітку на 1 дес. селянської землі, то тут ми бачимо, що в той час, коли од самої тільки продажі робочої сили своєї селянин заробляє, на 1 дес. прив. зем. 29 крб. 92 коп., від 1 дес. селянської землі валового доходу селянин дістає тільки 27 крб. 30 коп., с. т. на саму заробітну плату селянинові припадає далеко менше на своїй землі, ніж на панській.

В цій справі насамперед треба пригадати те, що ми вже говорили вище. Не можна рівняти валового доходу подільського селянина з найвищими середніми заробітками в найбільш інтенсивних капіталістичних хазяйствах Поділля. Порівняння ж з дійсними середніми заробітками селянства на приватних землях губерній значно б зменшило дистанцію між заробітками селян на власних землях і на землях поміщиків, хоч, безперечно, і не зрівняло б її зовсім.

З другого боку навіть, коли б сирава і стояла так, як її *виставлено* в «інформатор» даних», не можна б було зробити того висновку, що експропріація була дуже шкодлива для розвитку всього сільського хазяйства краю. Цілий ряд політико-юридичних, фінансово-економічних умов, при дуже великому малоземеллі, довів продукційність праці селянина у власному хазяйстві до того мінімуму, за якого йде вже деградація і вимірання сільської людности. Знищення юридичних пут на особі селянина, зміна фінансової системи і напряду економічної індустріально-протекціоністської політики, як необхідна умова цього, стале функціонування народного представництва, збільшення земельного фонду селянства—все це повинно дуже і дуже побільшити продукційність праці селянина. Окрім того, колиб навіть, безпосередньо після експропріації великих земельних власників, загальна продукційність сільського хазяйства і піднялася, то більш швидкий темп соціально-економічного розвитку, який повинен був би наступити після експропріації, надолужив би цю часову втрату.

Та і, крім того, експропріація не в усіх своїх формах веде до знищення сільсько - хазяйственої індустрії цукроварень, винокурених і інші заводів. А історія цукроварства в Германії показує, що і селянські хазяйства здатні до культури буряка, який у нас постачають заводам сировини виключно наші латифундіарні маєтки. Таким чином, при загальній своїй цікавості, видання Подільського Товариства має дуже невелику наукову цінність.

М. Порш.

ПО ЖУРНАЛАХ.

Записки Наукового Товариства імені Шевченка, книга V, том LXXIX.

Ів. Крип'якевич. Львівська Русь в першій половині XVI в. Ст. 5—51. Українське населення Львова у відносинах до інших націй: євреїв, вірмен, поляків німців. Посольство і патріциат. Обмеження Русь й її боротьба за права. Ноголоєска про руський загонір 1538 р. Релігійне життя. Церква й духовенство. Братства. Упадок галицького єпископства. Намісництво. Яцько Гдишницький. Макарій Тучапський. Відновлення єпископства. Владича діяльність Тучапського. Огляд життя львівської Русь. В довшку: 1) каталог членів міського братства (в 1498—1548 роках). 2) Каталог львівських церков і парохій до середини XVI в., світські церкви і монастирі.

Ів. Огієнко. Огляд українського язикознавства. Ст. 52—93. Автор поклав в основу своєї статті працю проф. С. Буліча «Очерки історії язикознавства в Росії» (1901 р.), т. I-й; він позбирав і знів до купи матеріали по історії українського язикознавства, що були розкидані в книзі Буліча, і доповнив його з інших джерел, особливо за XIX століття. Мета д. Огієнка — «сно змоєи проложити шлях тим, що працюватимуть над історією розвитку рідної мови», а для того зібрати якомога більше бібліографічного матеріала, котрий торкається українського язикознавства. В тій частині своєї праці, що міститься в 5 кн. «Записок».

д. Огієнко умістив такі розділи: рукописна граматична література XIII—XVI віків. Знайомість з чужоземними мовами: давні «глюсарії-азбуковники»; перші українські словники; перші українські граматички XVI—XVII віків; перші букварі; українські вчені в Москві; наслідки приєднання України до Москви; характеристика тогочасної української мови; викладання мов по українських школах; розвідки про український язик (друга половина XVIII і початок XIX ст.).

Мир. Грушевський. Матеріали до історії Коліївщини.
IV Оповідання очевидця про смерть Гонти, Ст. 94—97. Тим очевидцем був шляхтич Адам Коношковський, що, утікаючи перед гайдамацькими загонами, зустрівся з російським отрядом, що вів захоплених гайдамацьких ватажків, і між ними Гонту, і був наочним свідком варварських катувань і страти бранців. Оповідання Коношковського наводить Д. Зелінський у своїх увагах до василіанських записок, свого часу заборонених цензурою. Коношковський описує страшенні муки Гонти і той невимовний жах, який охопив його, коли він бачив катування своїх товаришів: подробиці момента замордування Гонти суверечать старим звісткам, канонізованим у біографії Гонти, написаній пр. В. Антоновичем, про надзвичайний стоїцизм Гонти, проявлений ним під час страти. З цього ж оповідання виходить, що Гонта був замучений за один день, а не протягом кількох днів, як уважали досі.

Ів. Франко. До біографії Івана Вагилевича. Ст. 97—141.
Д-ій Франко здобув у антикварія кілька документів, між иншим уривок з автобіографії, що кидать нове світло на де-які моменти з життя одного з членів галицької «стройці»—Івана Вагилевича. Ще в 1883 р. Яків Головацький умістив біографічні відомости про Вагилевича на сторінках «Кіевскої Старини», де описав і про його любовні пригоди, котрі показують нам Вагилевича жертвою досить ноганих жартів із ним польського магната Борковського. «Уривок з автобіографії» (писаний польською мовою), як і всі інші документи — листи, виписки, і т. ин.) подає багато нових причинків, що освітлюють любовну історію Вагилевича

де в чому інакше, ніж як про це говориться у Голованського, а самого Вагилевича показують як еротичного мафіяка, і в усім разі людину не зовсім нормальну.

Мис. Зубрицький. Імена, назви і призначення у селян с. Мшаниця, старосамбірського повіту. Ст. 142—154.

Miscellanea ст. 155—164: В. Гнатюк — До колядки про св. Софію в Києві: Ів. Свенціцький — Бібліографічний кур'юх Ол. Грушевський — Маловідома стаття Костомарова з 1848 р. («Мысли объ исторіи Малороссіи» в часописі «Библиотека для чтения», 1846. IX).

Паркова хроніка: Етнографія в західно-європейських часописях за 1905 рік. Подве д-р З. Кузеля. Ст. 165—210. Перегляд змісту більш як 150 наукових часописей на різних європейських мовах.

У відділі *Бібліографії* Ст. 214—239 рецензії на 25 наукових видань і статей в мовах українській, російській, польській, німецькій і чеській.

Вилом. кв. 10 за октябрь.

Письма Герцена къ Марко-Вовчку. Ст. 63—76. Знайомство Марка-Вовчка з Герценом почалося в 1859 році, тоді ж в літку почалося листування, що тяглося до весни 1860 року. Після того незабаром Герцен переїхав на сталий побут до Париска, де ще раніше оселилась М. А. Марковичка, і листування само собою синилося. В 1867 році М. А. переїхала до Петербурга, але бдила іноді за кордон і бачилась з Герценом, привозила йому статті або доручення. Вона й раніш привозила статті для «Волокола», а також передавала туди дописи й фактичний матеріал з листів до неї різних осіб з Росії. Видрюковані в «Виломъ» 13 листів Герцена до М. А. свідчать про дуже велику повагу, щирість і признання авторитету в літературних справах, які почував великий російський вигнанець до української письменниці. Листи писані в самому теплому, дружньому тоні. Зазначимо, що в примітці до передмови, яка понережає листи (очевидно

ноябр.-декабр. 1907.

20

од редакції), не вірно показані деякі дати з життя М. А—ни: побралась вона з Опапасом Марковичем у 1818 році, а не 1851, як тут сказано: помер Опапас в 1867 а не в 1868 році.

В. Батуринський. Къ біографіи П. П. Костомарова. Ст. 89—93.
Д-ій Батуринський передруковує два листи Костомарова: один од 19 янв. 1864 до київських семінарств (з львівської «Правди», 1892, V) і другий лист до Драгоманова од 8 янв. 1871 року (з брошюри, виданої у Львові в 1902 році, як № 9 «Літературно-Наукової Віблїотеки»). З огляду на те, що «Правда» стала тепер великою рідкістю, передруковуємо перший лист, писаний з приводу того, що семінарсти прислали до Костомарова гроши на видання народніх книжок і при них листа, де засвідчували свою глибоку повагу до історика:

Генв. 19—1864.

Шановна Громадо, Панове семінарсти!¹⁾

Великі радощі мені сталися, коли я одібрав листъ Вашъ, в немъ ви мене кибети, шчобъ віддячити за ту ласку и увагу, шчо мені есте показали. Дай Боже Вамъ счастья—здоровья и шчобъ ви росли духомъ и сердцемъ. А якъ постановкять Васъ пастирями, пехай кожний запечатаетъ собі у сердці ту любовь до свого краю и до свого народу, шчо тепер маєте; и будете ви світло людемъ вашимъ, и станете крїнково сторожею народовой мови и народовой освіті.

И колишъ то скрізь по семінаріяхъ бувъ такий духъ, якъ у васъ, не аломля бъ народности нашихъ ніяка в світі ворожа сила во віки вічні. Памятайте, панове, про слівця: дай боже, шчобъ любовь наша до рідної мови не була похожа на те насіння, шчо було зійшло, та росту ему не було. Шчобъ люде васъ не звели, шчобъ а ні ради жінокъ и дітей, а ні ради омани світової, кваплючись на лакомство велике, а ні ради страха архієрейська, не покинули ви мови рідней. Бо хто любить народъ, той річ его любить, а хто каже, шчо любить народъ, а річ его ненавидить, той бреше, як брешуть Гогоцький та Кулжинскій²⁾

¹⁾ Удержуємо правопис такий, як надруковано в «Былое».

²⁾ Див. про його в X кв. «України», стаття В. Данилова.

и ті, що на них похожи, що їх мена покритяться соромом
и поругаються въ пам'ятні у потомківъ. Да не смущається сердце
Ваше: ідіте смілими и твердими погамп до мети своєї.

Щиро прихильний

Н. Костомаровъ.

„Літературно-Науковий Вістник“. Книжка X за жовтень.

Мис. Грушевський. Студій з економічної історії України (кінець). Ст. 24 — 38. Останній відділ праці д. Грушевського присвячується панщині, яка розвилась з особливою силою на правобережній Україні на переломі XVI та XVII століть, наслідком обезземелення селян на користь цуцьських маєтків, розвитку фільваркового господарства на виіз, що привело до збільшення суми робочих днів і повного закріпощення. Панщина виявлялась не в однаково тяжких формах у різних частинах правобережної України, але чим далі, зріст її відбувався все інтенсивніше. Проф. Грушевський змальовує ті форми панщинних обов'язків і подає кілька прикладів, як реагували селяне на своє закріпощення і робили іноді справжні невеличкі революції на ґрунті економічних відносин. Ці дрібні бунти були ністунами великої революції, яка незабаром обхопила всю територію українських земель за часів т. зв. Хмельниччини.

Ів. Бревський. П'ятнадцять літ існування „Занисок Наукового Товариства імені Шевченка“. Ст. 64 — 80. Автор підводить сумму наукових праць, які містились в „Занисках“ за 15 літ їх існування, і зазначає велику вартість цих видань до скарбниці українознавства. Попутно торкається він історії самого Наукового Товариства ім. Шевченка, особливо в його перших роках. „Заниски“ повстали з ініціативи кружка російських українців, які перші часи її підієрали їх своїми працями: у перших 4 томах „Занисок“ зміщено 12 праць рос. українців і 7—галлицьких. Але далі журнал мусів опертись переважно на місцевих галлицьких наукових силах, для організованія котрих

найбільше потрудився проф. М. Грушевський, що з 1895 року зробився редактором „Записок“. У 71 томах „Записок“, що вийшли до цього часу, надруковано 200 статей і розвідок, велика сила дрібних заміток і повідомлень і біля 1800 рецензій та справоздань. Д-ій Кривоцький зазначає великі заслуги „Записок“ для української історіографії, а також для розвитку наукових інтересів і занять серед галицьких українців.

Антін Крушельницький і Ів. С-ко. Повини нашої літератури. Ст. 109—121. Два критики подають оцінку нової драми В. Винниченка «Діагармонія». Д-ій Крушельницький розбирає зміст драми, характеризує її персонажі, не вдаючись в загальну оцінку твору. Д-ій С-ко бачить в драмі суб'єктивно-тенденційне відношення до певних ідеалістичних течій серед українського громадянства, що, на думку критики, значно позбавляє твір Винниченка художньої правди.

Мит. Грушевський. На українські теми «Конець рутенства». ст. 135—148. Стаття присвячена москвофільству в Галичині і спеціально—повідомляючи про виступам москвофільських послів у віденському парламенті в зв'язку з проголошенням москвофілами «нової ери», яка має означити рішучий поворот од давнього рутенства в бік панрусизму. Москвофіли заявили одверто, що вони—Росіяне і дбають про прищеплення російської культури до галицького ґрунту. Д-ій Грушевський вітає цю „нову еру“, бо вона ще більше одірве москвофільство од народного ґрунту в Галичині і покаже всю екзотичність і фантастичність російської культури на галицькій Україні. Разом з тим він закликає до рішучої боротьби з москвофільством, як одним з найбільших тормаців для розвитку національної й політичної свідомості галицьких українців.

Ф. Матушевський. В українського життя. Ст. 118—156. Автор вписує причини малої інтенсивності українського руха за останні часи, які лежать, на його думку, в загальних умовах громадського життя цілої Росії. І подає огляд проявів культурно-просвітних змагань російських українців за останні Місяці

«Просвіти», укр. кафедри, укр. Наукове Товариство в Київі, публічні лекції з українознавства і т. ин.

М. Лозинський. З австрійської України. Ст. 156—167. Д-ій Лозинський зазначає змагання укр. соціально-демократів у Галичині до більшої самостійності супроти польської соціально-демократії, показує шовіністичне й асиміляторське ставовище, яке заняла остання відносно українського та єврейського пролетаріата. В кінці подає оцінку значіння віденського процесу укр. студентів в справі вияснення польсько-українських відносин у Галичині.

Русская Школа. № 10 октябр.

С. Русови. Первые шаги къ національному народному просвѣщенію на Украинѣ. Ст. 44—45. Про видавничє товариство «Український учитель» і його діяльність.

Историческій Вѣстникъ. кн. X и XI. октябр. і ноябр.

В кн. X у відділі «Смѣсь» замітка про археологічні знахідки В. Хвойка в Київі. В одділі *искролювъ* коротенька біографія і літературна характеристика Карневка-Карого (ст. 264—266).

„Русскій Филологическій Вѣстникъ“. Томъ LVIII. № 3.

А. М. Дуклинско. О языкѣ Песторова житія преподобнаго Феодосія Печерскаго по древнѣйшему изъ дошедшихъ списковъ. ст. 1—80.

А. В. Венугов. Заговори, заклинанія, обереги и т. п. ст. 80—154. Автор широко користується й українським матеріалом із збірника Милорадовича, Чубинського, Сфименка та ин.

Труды Московской Дialectологической комитетіи. Сюдь матеріаловъ, собранныхъ комиссіей. ст. 190—211. Між иншимъ подано матеріали «малорусскихъ говоровъ» Курської губ. в повітахъ білгородському, новооскольському, путивльському, старооскольському і суджанському.

У відділі «Критики и библиографія» рецензії С. Карського на книги: 1) Стенографічний збірник, т. XIX. Вол. Гнатюк. Коломийки. т. III. У Львові, 1907; 2) Галицкая Русь прежде и ныне. Исторический очеркъ и взгляд на современное состояние очевидца. Сиб. 1907; 3) В. Щурат. Дві статті про Грунвальденську нісню. Відповідь проф. Брікперові. Жовква. 1906; 4) В. Щурат. Нісня про поход Ігоря Святославовича. Львів. 1907.

Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. 1907 г. Тома XII-го книжка 2-я.

И. И. Жуковичъ. Брестскій соборъ 1591 года (по новооткрытой грамотѣ, содержащей дѣянія его), ст. 45—71. Грамота та належить до наперів, що залишилися після єп. Павла Доброхотова і були передані до рукописного відділу Академії Наук. Грамота містить в собі опис дії собору і скріплена власноручними підписами й печатками митрополита Михайла і пяти єпископів (Мелентія Хребтовича володимирського, Кирила Терлецького—луцького, Геліона Балабана—львівського, Леонтія Палчицького—туровського і Леонтія Збірнеського—ходмеського і белзького).

Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія, октябрь.

Г. П. Леонтовичъ. Рада великихъ князей литовскихъ (окончаніе), ст. 273—332.

Naród a Państwo, tygodnik, 1907, № 24.

Wł. Studnicki. Kwestya rasińska w Rosji. Автор стоїть на державно-централізаторському становищі і ділить народності Росії на «дозрілі й нездорілі» для самостійного національного життя й автономії; одні народи належать, на його думку, до виробивших собі історичну індивідуальність, другі ж уявляють з себе тільки етнографічний матеріал. До останніх залічує д. Студницький і українців. Курьозно, що національний український

рух в Галиччині д. Студницький признає результатом «польської інтриги»! Українство, каже він, утворив вплив польської психічної атмосфери, яка будить почуття антагонізму до Росії, яко державної організації великорусів: коли австрійський уряд в 1846—67 роках робив концесії галинським українцям, з історичної реторти виходили москвофіли, що не признають української народности. Коли ж національні концесії давано українцям в політичній атмосфері, де панував елемент польський, перефрантний антагонізмом до Росії, з дієвої реторти виходили українці, які почували свою відрубність, свій антагонізм до великорусів.. На скільки д. Студницький обзнайомлений з розвитком українського руху, показує те, що він заневиє, ніби окрім гуртка Шевченка-Костомарова, Чубинського й дослідниці звичасюго права Сфіменкової (?) нікто в Росії не був переслідуваний за українство; він же заневиє, що в Чернівцях нема ні одной укр. кафедри в університеті, а на Буковині взагалі нема ні одной укр. середньої школи. Стаття д. Студницького в цілому виявляє велику плутанину думок і фактичних відомостей.

Зински отдѣленія русской и славянскѣй археологій Императорскаю Русскаю Археологическаю Общества Т. V. Вып. II. 1907. У цьому випуску находимо наукову розправу Н. Привалова під заголовком *Ліра (ліра, рыла и релѣ)*. З різних джерел автор зібрав усе, що відомо про музичні струменти, з яких народилася й українська ліра. Ще з IX століття находяться малюнки так званого organistrin'a, на якому грало двоє: одна жінка, як намальовано, крутить ручку, а друга — перебирає клавіши. Привалов думає, що до VIII століття не було смичкових струментів і що перші такі струменти походять з Візантії. У неалтиру VIII—IX в., з якого перемельований був рисунок у XIII столітті в неалтирѣ славянській, теж є ліра у руках Давида з написом: *Дѣдъ црѣ съставляемъ на трѣ*. Тут вже й крутити й перебирати пальцями можно одному. Багато чертежів дає Привалов на різні струменти: фінську *кантеле* (у одну струну з прямим смичком), німецькі *philomele* (у 2—3 струни), *streichzither* (у 4

струни), *bawrenlyten* (у 3 струни з клавишами, з колюсом без клавишів, з колесом і клавишами); переказує далі (теж з чертежами), які були у ромунських народів *lira rustica*, *lira tedesca*, *vielle en luthie* та *vielle en guitare*, а потім переходить і до великоруських і українських лір. На Україні ліри були вже в XVI і XVII столітті, у великоросів—тільки в XVIII, а в XIX вже не було. Він знаходить, що українські ліри, які були описані за останні часи, найбільш підходять до французької *vielle*, де були три струни з постійним звуком (*trompette, mouche* і *grand bourdon*), а одна—*chanterelles*, на якій клавишами виводили мелодію. Уся розправа Привалова написана об'єктивно і заслугою того, щоб музиканти зацікавилися нею.

Нові книжки.

Панас Мирний. *Книжка третя творів*. Драматичні твори: видавництво «Від» у Києві року 1907. «Черемурин», «Лимерівна», «Зуба». 321 стр. ц. 1 кар.

Календарь „Просвіти“ на рік 1908. Ц. 25. коп. стр. 152+21.

П. Оправхата. *«Сільські малюнки та революційне єдинство»*. Київ 1907. стр. 19 ц. 5 коп.

А. Спаренко. *Про народоправство*. Петербург. Стр. 18. ц. 5 коп. Видання «благотворительного общества изданія общепользных и дешевых книг» № 52.

Евг. Мандичевський. *«В ярмі»*. Збірник новель. Груша, Новільники, В ярмі, Святий вечір, Бранка. Ціна 50 коп. Тернопіль.

Сидір Твердохліб. *«В світанні плесі»*. Поезії вид. товариства «Молода муза» ч. 8. Львів 1907 ціна 1 кор. стр. 71.

Статут Укр. тов. «Просвіта» у Житомирі. 1907.

Сергій Єфремов. *Марко Вовчок*. (Літерат. Характеристика). Київ. 1907. стр. 68 ціна 10 коп.

Сергій Єфремов. *Шевченко й українське письменство*. Київ. 1907.

Календар „Щастя“ на рік 1908. Видання Миколи Грабчука. Чернівці. 1907. стр. 82+30. ціна 10 коп.

Генрік Ібсен. *Примари*. Семейна драма на три дії; переклада М. Загірня. Видав. Б. Грінченко. Київ. 1907. 80 стр. Ціна 30 коп.

Етнографічний збірник, видане етнографічної комісією Наукового Тов. ім. Шевченка том XXIII. *Галицько-руські народні приповідки*: зібрав, упорядкував і пояснив д-р. Іван Фравко. Т. II. вып. 1. (Діти-Квіти). Львів. стр. 300, 1907.

Вільний Світ. Неперіодичне видавництво української пільнодумної федерації в Канаді рік I, ч. 1 стор. 67 (Житенись М. Драгоманова з погребом. 4—18—М. Лозинській. — Націоналізм і народні свитощі. М. Драгоманов. (19—67).

Окуновський Соляне. Буквар для науки неграмотних. Тернопіль. 1907. стр. 18 ціна 20 сот. ? Виданце Філії руського товариства педагогічного.

Басяль Пачовський. *По стоці вір.* поезій «Молода Муза» IV. стр. 126, 16⁹ ціна 2 кор.⁹

Видання Українсько-Руської Видавничої Співки у Львові:

„Тисячя й одна ніч“ Дрибські казки. Часть III. Переклад С. Дольницький стор. 320, ціна 1 кор. 80 сот.

Д-р Август Форель. *Про алькоголізм* За домогою автора переклад Гр. Михайло Лигвинович. Стор. 18, ціна 30 сот.

Видання Мушної пеклади:

ч. 12. *За тобою* (варіанти пісень). Композиція Т. Ярославенка; ціна 70 сот.

ч. 11. *Ми Гайдамаки* мелодія незнамого автора. «Ви хотіли б слухати» Композиція Т. Ярославенка до слів Петра Карманського.

Видання Пресвітера у Львові для сирітень і за переписки:

Економіст ч. 10.

Сльвіанник. Школа народни часть I. II. III. IV. Зібрані і уложени *Василь Петровичий і Володимир Сірко*, Жовка, ціна 2 кор. 50 сот.

Володимир Розон. Трильогін проф. А. Крицького. (Відбитка з Зан. Наук. тов. ім. Шевченка). Стр. 26, 8⁹, Львів 1908, ціна 50 сот.

Олександр Грушевський. Про катастрофі 1708 р. Розквітання республіки польки на Україні. (Відбитка з Зан. Наук. тов. ім. Шевченка). Стр. 23, 8⁹, Львів 1907 ціна 10 сот.

Михайло Зубрицький. Слово Мшайцею. Старо-Самбірського повіту Матеріали до історії галицького села. (Відбитка з Зан. Наук. тов. ім. Шевченка). Львів. 1907 стр. 184, 8⁹, ціна 3 кор.

Філарет Колесса. Ритмика українських народніх пісень. (Відбитка з Зан. Наук. тов. ім. Шевч.) Львів 1907. стр. 254, ціна 1 кор.

Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Вып III. з р. 1907. ч. 31, стр. 10

Д-р. Іларіон Свенцицкий. «Архангелови в'їцання Марії» і благо-
в'їщенська містерія. Проба історії літературної теми (Відбитка з Зап.
Наук. тов. ім. Шевч.) Львів, 1907. стр. 76 8°. ціна 50 коп.

Генрик Ібсен. *Варо Парової* Комедія на 5 дій. Переклада М.
Загірня. Видав Б. Гринченко. У Києві 1907 стр. 116 ціна 30 коп.

Є. Чикаленко. Розмова про селянське хазяйство. Видання третє
Спб. 1907. ціна 10 коп.

Т. Єж. *В Досвіта.* Новість у 3-х частинах. Переклад з польсь-
кої мови М. і З. Левницьких ціна 50 коп. Київ 1907.

«Промінь» Перший український календарь на 1908 рік. Зложив
О. Перехрестов. Київ 1907. ціна 10 коп.

П. Капельгородський «Відбуки життя». Збірник віршів стор. 38.
у Києві 1907 ц. 35 коп.

Т. П. Колесниченко «Право и честь». п'єса на 5 дій в 6 картинь,
зь співаним і танцями. Ескіз 1907 ц. 50 коп.

«Запорожець» календарь на 1908 рік. ц. 70 коп. Коломия 1897 р.

А. Зачиняєв. Къ вопросу о коломынкахъ стр. 126. Спб. 1907 г.

А. А. Суходольський. *Волі тюрми.* Драма у 5 дійх зь співаним
хорами і танцями. (Помічено) ц. 30 коп.

А. А. Суходольський. *Пілетя, або задріпане віля.* Драма у 4-х
дійх зь співаним, хорами і танцями. ц. 30 коп.

А. Ф. Шатковський. *Кіма Марта.* Драма у 5 дійствіяхъ зь
п'їєсьмъ, хорами і танцями. Сюжетъ заимствований. ц. 35 коп.

Олександр Півонь *Казань Роза.* П'єса із прологу воєнних ку-
банського війська. Ст. Уманська, кубан. обл. Стр. 42. 1907. ц. 35 коп.

Павло Смуток. Під степами Думи. Нарис. Спб. стр. 17. 1907.

Н. П. Струць. Кієвські губернії в г. Кієв. Діагністичні
ко-економіческіі очерки. Кієв. 1907. ц. 30 коп.

Нькаторья данниа о зароботкахъ населенія подольской губерніи
на земнихъ частно-владьческихъ и селянско-хазяйственныхъ проми-
шленныхъ предпріятіяхъ, собранныа подольскимъ обществомъ сел-
скаго хазяйства и селянско-хазяйственной промышленности. Кієв. 1907.
ц. 50 коп.

П. Стубніцький. З архива Д. А. Мордовини. Оубітка з журналу
«Україна» стр. 26 Київ. 1907.

Андрій Яковлев. Намістники, державці і старости господарького
замку черкаського в кінци XV і в XVI в.в. Оубітки з журналу
«Україна». стр. 11 і пів 1907.

Сповіді віроучителя сектанта. **Історія моєї життя*) з передмовою Г. Вашикевича. Одбітка з журналу «Україна» Київ, 1907.

Іван Кривецький. Фальшованіє метрик для польських повстанців з 1830—31 рр. Причинок для характеристики галицького духовенства першої половини XIX ст. (Відбітка з «Наук. Тов. ім. Шевч.» Львів, 1907, стр. 8, 8^о ц. 15 сот.

Д-р Мирон Кордуба. Венецьке посольство. (1650 р.) (Відбітка з «Зан. Наук. Тов. ім. Шевч.» Львів, 1907, стр. 40, 8^о ц. 80 сот.

Відозва членів дружини Львівського руського народнього театру до українського суспільства. Львів, 1907, стр. 32.

Микола Курцба. *Перші цвітти.* Визанка пісень Преч. Діви Марії. Жовква, 1907, стр. 10, 12^о.

М. Дмоган. Чоловік і життя. Львів, вкладом автора 1907, стор. 102.

Ярослав Гординський. Причинки до студії над «Енеїдою» І Котляревського I часть. В Коломиї 1907, стр. 10.

Ruthenischen Sprachbuch für Mittelschulen. I Teil, Von Emilien Rodowicz. Zweite, verbesserte Auflage., Wien, 1907, стр. 128, 8^о цина 1,10 кор.

Андрій Чекановський. *По ширині ширини* на підставі загальног ринного права толосованні. Один сил і латини українсько-руськкх партій. Львів 1907, стр. 11, ц. 30 сот.

А. Женяре. *Училище.* Повість про молодіжні паторожена француською Аваремию. (Виданіє Руского товариства педагогичного ч. 128) У Львові, 1907, стр. 164, мал. 8^о цина 1,10 кор.

Іван Бурюоский. *Медієсторія в Гетману Фішове і Аннифер в Гайршотом Катин.* Прова іх еволюції і характеристика. Тернопіль, 1907, стр. 1—18.

Меморіал послан в справі матеріального заохачення Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Denkschrift an die Reichratsabgeordneten in Sachen Sicherung der Sewienko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. У Львові 1907.

Т. Г. Шевченко. Кобзарь (съ портретомъ); Ціна 1 рубль 50 коп. безъ пересылки. С.-Петербургъ, 1907.

П. Барвінський. (Ізраїльсенко). Нариси в оновіанні, том I. Подгова. 1907. ціна 1 р.

И. Гавриленко. «На користь хліборобів». Херсон, 1907, стр. 31 з малюнками ц. 7 коп.

Проф. М. Грушевський. Історія України-Руси. т. IV. Видання друге, розширене. Київ, 1907. ц. 3 р. 50 коп.

Chronik der Ukrainischen Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Jahrgang 1906 und 1907. Bericht für die Monate: Mai-December d. j. 1906 und für die Monate: Januar-April d. j. 1907. Hefte III, IV (1906.) und: I, II (1907) № 27 - 30.

Українсько-Руський архів. Вихід історично-філософська секція Наукового тов. ім. Шевченка т. III. Матеріали й замітки до історії національного відродження галицької Русі в 1830 та 1840 р.р. У Львові 1907.

Іван Фрідко. *Воя Constrictor.* Повість із галицького села. Львів, стр. 150. Нове видання, перероблено.

Микола Глек. *Океан.* драма у 3-х діях. Вид. часопису «Рідний Край» Київ, 1907. стр. 48. ц. 15 коп.

Генрік Ібсен. *Примир.* Драма на 3 дії. Переклад М. Загірня. Вихід В. Грінченко. У Києві, 1907. ц. 30 коп.

Б. Грінченко. *Про трім та блискавку.* Видання тов. «Просвіта» у Києві. ц. 5 коп. 1907. Київ.

Оля Омелянна Березинська. *Молодість.* Поезія. Том I. З портретом авторки. Видання М. Венжини. ч I. Чернівці. 1907. стр. 61. 32^о.

Історія України-Руси, написав Микола Аркас, до друку виправив В. Доманицький. Стр. 384, з малюнками і портретами (280) ц. 1 р. 50 к. на аншлімовому папері; на гарному папері з артистично-намальованою кольоровою обкладкою 3 руб. Сиб. 1907.

Виправка помилок. Просимо шановних читачів «України» виправити помилку, яка через недоброзичливість попала в № 10, в отд. бібліографії, в рецензію Д. Д.: на стор. 133-й, в рядках 9 та 11 зміну, замість *Леонідовський*, надруковано *Малашев*.

Культурно-просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки¹⁾.

Культурно-просвітна діяльність на користь народних мас стала складовою українського інтелігентства за вихідний пункт її громадської роботи. Живучи в таких умовах російського політичного життя, де в останніх часів зовсім не сприяло розвитку політичної самостійності, інтелігенція українська обрала в культурно-просвітній роботі одиноким полем, де можна було приділити свої сили, свою енергію для праці над підвищенням добробуту народних мас. Але уряд несприхливо поглядів на всі ці спроби з боку інтелігенції прийти на поміч народній в його землі, на всі ці проєкти громадської ініціативи в дії народньої освіти. В результаті змагання українських народолюбів просвітити свій народ, тати йому в руки початки науки.

У до обсягу нашої статті не входить огляд політичного життя на Україні, — формування її життя її партій, еволюція політичної думки і преси: наше завдання — позати марше тієї культурно-національної роботи, яка стала можливою з часів «свобод» для українського суспільства. Хоча сфера «політики» і культура, дякуючи умовам сучасного життя в Росії, часто дуже тісно між собою звязуються, але все ж таки зведення спеціальних зборів, що до українства, даю змогу виділити в практичному житті питання культурно-просвітнього характеру.

Культурно-просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки¹⁾.

Культурно-просвітна діяльність на користь народних мас здавна вважалась українською інтелігенцією за вихідний пункт її громадської роботи. Живучи в тісних умовах російського політичного життя, яке до останніх часів зовсім не сприяло розвиткові політичної самодіяльності, інтелігенція українська бачила в культурно-просвітній роботі одиноке поле, де можна було приложити свої сили, свою енергію для праці над віднесенням добробуту народних мас. Але уряд неприхильно поглядав на всякі спроби з боку інтелігенції прийти на поміч народові в його темноті, на всякі прояви громадської ініціативи в дії народньої освіти. В результаті змагання українських народолюбців просвітити свій народ, дати йому в руки початки науки.

1) До обсягу нашої статті не входить огляд політичного життя на Україні,—сформування її життя її партій, еволюція політичної думки її преси: наше завдання—надати нарис тієї культурно-національної роботи, яка стала можливою з часів «свобод» для українського суспільства. Хоча сфера «політики» її культура, дякуючи умовам сучасного життя в Росії, часто дуже тісно між собою звязуються, але все ж таки знесення спеціальних заборон, що до українства, даю змогу виділити в практичній житті питання культурно-просвітнього характеру.

стрічались на перших же кроках своєї роботи з перешкодами од уряду.

Тільки з кінцем 1904 року, коли по всій Росії повіло подувом волі, коли після довгих років насильного мовчання громадянство загрозило ясною мовою, покинувши сноповеску батачку,—тільки тоді й українська інтелігенція, беручи участь в загальному рухові, почала виставляти й свої домагання, де разом з чисто політичними, помічались і культурно-національні постулати: про потребу українзації школи, про скасування гніту над українським словом: на цей останній пункт звернуто було особливу увагу: писали про це в газетах, засідали колективні листи до редакцій, засідали телеграми й депутатії до комітету міністрів. І разом з тим, як хитались твердині старого режиму, надали й заборони над українським словом.

Уряд хоча й осудив принципіально закон 1876 року, признавши сам його шкідливість для культурного розвитку українських народніх мас, але фактично емансипація українського слова йшла досить туго, і їй ставлено всякі перешкоди. Та проте в кінці 1905 року повстала українська преса, і, не вважаючи на те, що їй довелося ставити свої перші кроки під гнітом усяких надзвичайних охорон та воєнних станів, все ж таки придбання своєї власної преси було величезним здобутком для українського громадянства, здобутком, який може як слід оцінити тільки той, хто «з рідним словом тулнися мов злодій». Преса дала змогу одерити систематичну кампанію за досягнення таких необхідних в культурно-просвітній сфері потреб як, народня мова в школі і заснування українських кафедр. Зрівняння друку українських книжок в правах з російськими прийшло трохи пізніше, ніж дозвіл видавати газети й журнали, але з весни 1906 року стало вільно і «книги всякі друкувати» — постулат, висловлений українцями ще в гадяцьких «нактах» 1659 року, здійснення котрого довелося ждати аж цілих 2¹/₂ століття!

Закон про товариства і спілки дав змогу й українцям легально закладати просвітні організації. Здавалось, настав той давно сподіваний час, коли розв'язались нарешті руки в україн-

ських народолюбців, час, про який стільки мріялось їм, коли вони висловляли свої жалі й муки перед російським громадянством і навіть цілою Європою і лamentsували про варварський гніт. Однак і тут, як і з пресою, не все так склалось, як жадалось. Перш за все «свобода» громадської організації була дуже «сирозрачна» і, як ми це побачимо зараз на прикладі «Просвіти», уряд звів усі заходи громадянства до дуже скромних розмірів, а часом порозбивав їх при самому народженні. Та й самі часи, коли ще не втеглись хвилі революційного руху, коли активніша частина громадянства звертала всю увагу на участь в політичній житті країни, одкладаючи справи чисто культурні на другий день, не дуже сприяли культурно-просвітним заходам. Але всеж таки, навіть вивши на увагу всі ці перешкоди, признати мусимо, що українське громадянство тільки в дуже скромній мірі виконало програму своєї культурно-просвітної діяльності, на скільки вона зазначилась в голосах української преси і намітилась ще в передреволюційні часи. Щоб упевнитись в цьому, досить поглянути на історію «Просвіти», організація котрих становить саму замітнішу частину культурно-національної роботи нашого громадянства.

Ідея і сама назва «Просвіти» позичені з Галичини. Там уже в 1868 році було засноване товариство «Просвіта», яке поставило собі метою ширити просвіту в народніх масах і дбати про поліпшення їх добробуту. Перша частина цієї програми власне і виконувалась товариством на протязі тріх не чотирьох десятків літ: товариство видавало книжки, заспокувало читальні по селах, філії, громадські магазини-кramиниці, позичкові каси, а останніми часами почало видавати часопис і заложило громадсько-промислову секцію. Його робота значно допомогла культурному розвитку галицького селянства. Галицька «Просвіта» послужила взірцем і для російської України. Тільки в той час, як у Галичині просвітя сирава товариства більш-менш централизована і координувана по всіх його філіях, у нас помічасно повний, коли можна так висловитись, розтіч. «Просвіти» виникають цілком незалежно одна від другої, без усякого взаємного

порозуміння. і так, що не мають між собою найменших звязків. Правда, уряд дозволяє одкривати «Просвіти» тільки в межах певної губернії, і об'єднати їх офіційно поки що не можна. Алеж ніщо не забороняє порозуміватись що до програми й напрямку своєї роботи, щоб з часом, коли можна буде об'єднати «Просвіти» в один федеративний союз, вони уявляли з себе більш-менш однородні організації. Не кажемо вже за те, що координування своєї роботи, взаємне порозуміння приносило б велику користь і зараз, роблячи спільним досвід кожної окремої організації і улеснюючи, наприклад, таку важну справу, як видавництво. На ділі нічого подібного ми не бачимо: кожна «Просвіта» робить на власну руку, до всього доходить «своїм розумом» і, головна річ, за винятком київської «Просвіти», держить свої справи у великій таємниці, так що про діяльність деяких «Просвіт» можна довідатись хіба з розріжнених і випадкових газетних звісток. Справозданця з своєї діяльності за перший рік подали тільки київська, одеська та подільська «Просвіти».

Історія наших «Просвіт» за недовгий вік їх існування єсть наполовину історією «мертвих і ненарождених», яким завчасно закрито очі, або й не дано навіть побачити світу. На скільки ввагалі уряд (спеціально-місцева адміністрація) відноситься неприхильно до «Просвіт», видно з того, що, наприклад, одмовлено в реєстрації статутів «Просвіт» у Полтаві, Лубнях, Харкові, Черкасах, с. Колодистому (в Київщині).

Першою зорганізувалась «Просвіта» в Одесі. На установчих зборах, які відбулись в кінці 1905 року, виявились поміж членами-фундаторами дві течії, що то того напрямку, який повинна мати «Просвіта»: одні казали, що як засоби т-ва спочатку малі і наукові сили т-ва поки що не визначені, то треба відкласти на далі урядження лекцій, курсів, шкіл та иншу таку діяльність, що потребує значних коштів на удержання власного помешкання і чимало наукових і літературних сил,—тому краще буде спочатку взятися за видання добрих популярних книжок наукового і громадського змісту і за розповсюдження таких книжок, а це можна зробити і з невеликими грошми і силами,

увійшовши у спілку з якою книгарською фірмою. Другі-ж доводили, що на Україні єсть уже де-кілька видавництв, котрі ведуть діло досить добре (на їх думку), і можно сподіватися, що після скасування цензури, що незабаром має бути, видавничча діяльність значно поширється. Просвіта ж повинна гуртувати і єднати людей і допомогати культурно-просвітному розвитку найголовніше живим словом, уряжувати лекції, вечори то-що, для чого повинна мати своє власне поміщення, а що до засобів і сил, то вони знайдуться, аби тільки люде з самого початку бачили добре діло. Цей погляд взяв перевагу... 1) Одеська «Просвіта» зробилась місцевим українським клубом, де збирались люде для «вітхи і забави»: вона споружувала вечірки, концерти, спектаклі і цілий ряд рефератів. Як свідчить «Одчот» товариства, за 1906 рік було прочитано 61 реферат та за першу половину 1907 року 36 рефератів; 10 рефератів було присвячено окремим українським письменникам, 21—українській історії, 9—укр. фольклорові й етнографії, 2—укр. театровій музиці, 5—національному питанню, останні — иншим питанням. Ма не маємо близьких відомостей про те, якого характеру були ті реферати, чи носили вони характер більше науковий, чи популярний, що ж до того, як приймалися ті реферати публікою, то маємо свідомство самого справоздання т-ва, що „на сих наукових вечорах слухачів було не так багато, як бажалося“. Впорядковано було й невечірковський вечір та 6 спектаклів. Вечори відбувались з танцями. При товаристві заведено читальню й бібліотеку, буфет, напійто гарне помешкання, одним словом надано йому чисто клубний характер. Безперечно, що для об'єднання української колонії в Одесі на ґрунті товариських власних, „Просвіта“ де-що зробила: їй удалось притягти до себе чимало членів. Видавничча діяльність товариства виявилась в надрукованні брошюри М. Комаря „Занорожські вольности“.

1) Одчот укр. тов. «Просвіта» в Одесі за 1906 рік. Од. 1907, стор. 4.

Слідком за одеською почали заспокуватись і другі «Просвіти» — подільська, київська, катеринославська. Остання, так само як і одеська, виявляє з себе літературно-артистичне товариство, хоча їй пощастило поширити свій вплив і по-за межі самого Катеринослава: в губернії засновано дві філії (с. Кринички і с. Амур), котрі згодом повернулись в самостійні товариства. За те київська і подільська «Просвіти» намагались стати дійсно просвітними товариствами, і найбільше виправдали свою назву. Обоя весь час стояли і стоять на перешкоді заборони з боку уряду, котрі звети, наприклад, просвітну діяльність київської «Просвіти» виключно до видавництва, бо ні одне з прохань про засновання філії або читальні по селах не було задоволене, навіть заборонено відкрити читальню й бібліотеку в самому Києві. Взагалі над київською «Просвітою» з самого початку висів дамоклів меч, який одного разу реально виявив себе в формі масових арештів членів товариства у Києві. Товариство видало досі 10 брошюр у 13.000 примірниках. Видавнича діяльність товариства, спеціально вибір брошюр для видання, викликала деяке незадоволення серед певної частини українського громадянства. Особливо в різкій формі критиковано її на сторінках київського «Слова». Ще на перших установчих зборах членів товариства виникла цікава дискусія на тему, — якого напрямку мають видавати книжки «Просвіти». Частина присутніх стояла на тому, що видання «Просвіти» повинні носити характер політичний, агітаційний: безпартійним видавництвом бути не може, — сучасний момент перебудовання політичного життя вимагає насамперед підручників не для дітей, а для дорослих, — як здобути новий вільний політичний і соціально-економічний лад. Одначе більшість висловила за те, що видання товариства не повинні носити характера якогось партійності: вони мають бути цілком міжпартійнимь, відповідно до загальної культурно-просвітної мети товариства, і через те видання навіть політичного або економічного змісту мають бути характеру виключно теоретично-наукового, а не агітаційного. Разом із тим треба дбати й про видання шкільних підручників для того, щоб забезпечити матеріалом для науки майбутню українську

школу¹⁾. Цей погляд і ліг в основу видавничої діяльності товариства. З виданих досі 12 книжок, три належать до історії (скоротенька історія козацьких часів на Україні: про вийну за незалежність північних американських штатів од Англії, і про Ірландію), одна про земельну справу в Новій Зеландії, одна по географії рідного краю (Кубанщина), три брошури утилітарного змісту, одне оповідання Франка і 2 календарі. Успішному розвитку видавництва товариства стає на перешкоді брак фондів. Окрім видавництва, київська «Просвіта» організувала ряд концертів і вистав з рефератами (про Грінченка, Шевченка, Марка-Вовчка, Карпенка-Карого і Самійленка), кілька популярних відчитів про холеру: вона збирала досить значну бібліотеку (по-над 5.000 книжок), яку, однак, адміністрація не дозволяє одкрити для публичного вжитку. Завязати тісніші відносини з селом «Просвіті» і досі не вдалось: одкривати філії або читальні по селах уряд рішуче забороняє; а не маючи практичних стосунків з селом, товариство не може стати з ним і в близькі духовні стосунки. Київська «Просвіта» має характер літературно-артистичної інституції: хоча їй вдалось придбати досить значне число членів (в Києві та в губернії до 400 чоловік), але фактично близьку участь в житті товариства бере хіба десята частина тих людей; стати українським клубом, як одеська «Просвіта», київська не стала.

В той час як київська «Просвіта» найбільше виявила себе в сфері видавництва, подільська дбала про поширення українських книжок в народі, про організацію читальень та продажу укр. видань. З цього боку їй вдалось за 1½ роки свого існування зробити більше, ніж якій иншій «Просвіті». Товариство офіційно почало існувати з весни 1906 року, але ще в кінці 1905 року його ініціатори («Організаційний відділ подільського українського товариства «Просвіта») оголосили свою «національну програму українців подолян», в якій зазначили свої desiderata в сфері

¹⁾ Звідомлення тов. Просвіта у Києві. К. 1907, ст. 17—18.

просвітній, суспільно-політичний та економічний. «Програма» в 1-му пункті просвітних деїдератів вимагала: «початкова освіта й нижча професійна повинна даватися українським дітям українською мовою, до якої на вищих ступнях школи прилучається й мова російська, яко загально-державна. В середніх та вищих школах також українською мовою повинні викладатися історія України-Руси, українська мова та її література, заким виявиться можливість викладу всіх наук по всіх школах України українською мовою». В політичних справах програма стояла за чотирьохчленну формулу виборів до Думи і за самостійність земського самоврядування, за урівнювання української мови в державних інституціях з російською, в економічних—за наділення селян землею, паріанною на викуп з земель державних, удільних, монастирських, «а там, де цих земель немає: — з земель приватних земледержавців, які мусять спродувати їх по потребі у державний банк»: за комосацію (перехід на хуторі), за зміну функцій селянського банку, «котрий би мав право й на перший обов'язок: скупувати землі державців та спродувати їх малоземельним і безземельним селянам на викуп надільними частками, без жадної приплати наперед, але з тією умовою, щоб наділи тішли під хуторне господарство»: далі згадуються в загальних рисах закони про охорону праці, безпосередній, подорожний податок і т. ин.» Ця програма являється цінним документом для характеристики класового стану й світогляду діячів подільської «Просвіти». Поміркованість програми поділяч, певна річ, відбилась і на характері їх діяльності, що одначе не врятувало подільську «Просвіту» від закриття. «Просвіта» організувала бібліотеку-читальню і продаж книжок в Каміниці,—за весь час існування товариства випродано було там 21000 книжок. — розсилала по селах невеличкі бібліотеки укр. книжок. Товариство мало філію в Могилеві, що тулилась біля редакції тижневика «Світова Зірниця», одкрило 8 бібліотек-читальень в могилевському повіті. В 17 селах одкрити бібліотеки не дозволила адміністрація. Несподівано влітку камінецьку «Просвіту» було закрито за те,

що в деяких її членів знайдено було підчас трусу кілька книжок, виданих явочним порядком.

Така сама доля спіткала трохи пізніше й катеринодарську «Просвіту». Це товариство встигло заснувати 15 філій по стапницях Кубанщини. В чому виявилась їх діяльність, ми не знаємо, бо взагалі про діяльність кубанської «Просвіти» в пресі появилось дуже мало звісток. Тільки після того, як закрито було «Просвіту», пройшло повідомлення, що вона збиралась робити багато дечого корпсного: і лекції організувати, і школу заснувати, і підручнички видавати. Першим memento її для кубанської «Просвіти» було зачнення влітку 1907 року чотирьох філій «за вредную діяльність».

Окрім цих чотирьох «Просвіт», діяльність котрих виявилась більш-менш в чомусь реальному, як по заходах, так і по наслідках, засновано ще «Просвіти» в Житомирі, Чернігові, Миколаєві, Новочеркаську, Мелітополі, Холмищині, Сідлені й Баку. Більшість їх перебуває ще в стадії початкового організування, деякі вже робили спектаклі, вечірки: взагалі, сказати щось певного про їх діяльність трудно. Енергійніше од других показують себе (на скільки можно бачити з газетних відомостей) «Просвіти» Миколаївська та Чернігівська.

Зводичи до купи всі ці відомости про життя наших «Просвіт», ми бачимо, що вони мають наскрізь т. зв. інтелігентський характер. Вони відповідають хіба що потребі, правда цілком слушній, наших свідомих національно інтелігентів єднатися в товариства, які б задовольняли їх інтерес до національної штуки (театру, співу, красивого письменства), потребу в своїй українській читальні та бібліотеці, одним словом, які б служили українським клубом. В більшій або меншій мірі ці функції національних клубів і виконують трохи не всі наші «Просвіти», за винятком київської, котра на першому плані поставила видавничтво. Як по приглянутись до тих вісток, що подаються по газетах про «Просвіти», побачимо найчастіше звістки про те, що от така то й така «Просвіта» впорядкувала Шевченковський вечір, концерт, або спектакль: далеко менше є звісток про лекції або реферати. Не

скрізь організовано й бібліотеки-читальні, в яких почувасться велика потреба, особливо серед шкільної молоді. Д-ін Просвітянини, наприклад, в своїй статті про одеську Просвіту ставить в особливу заслугу її розвиток через неї національної свідомості в одеських українців: „Просвіта“ підняла дух українців, почуття їх національного і людського достоїнства, піновила інтерес до свого народу, до своєї культури й літератури і, що стало вже для всіх очевидним, витворила в Одесі українське суспільство, з яким уже рахуються, про яке балакають і яке мусять визнавати, чого раніше не було... Українська культура в Одесі переніла на парцїне поле, перестала бути ділом нещасливого турка українських інтелігентів-патріотів, становиться народною справою і вже зараз пустила нарости“.¹⁾ Що до останніх слів автора, ми дозволимо собі допустити де-які сумніви, бо фактичних даних про те, щоб справді одеська „Просвіта“ стала „народною справою“, ми щось не добачаємо. На жаль „одноч“ товариства зовсім не подає відомостей про соціальний склад його 475 членів, що рахувались з кінцем 1906 року. За те говорючи за реферати, д. Просвітянини сам каже, що „по середях збиралась більша інтелігентна публіка; робітників та майстрів і взагалі простого люду бувало до 10%, по суботах же їх бувало до 25%“.²⁾ Щоб стати справді „народною справою“, одеській „Просвіті“ треба зробити все те, що ставить у її програму д. Просвітянини: „завести філії по окраїнах та пригородах, де живуть селяне, устроїть в аудиторіях відчити, розшукать для цього лекторів, зорганізувати ширшу продаж книжок, подбати про школи і т. д.“ Не треба забувати, що взагалі нашим „Просвітам“ доводиться мимоволі конкурувати з російськими просвітними інституціями, які вже вистигли добре зорганізуватись, придбали чималі засоби, пустили глибокі корені серед городської робітничої людности: щоб ця конкуренція була успішною, треба якомога більше демократизуватись і

1) «Україна», 1907, I, ст. 46—47.

2) Там же, ст. 41.

звертати найбільшу увагу на те, щоб залучити до себе ті верстви городского населення. Досі ж, як одеська, так і більшість наших „Просвіт“ об'єднували лише виключно інтелігенські кола.

Селяне не тільки не належать, за спорадичними виїзками, до членів „Просвіт“, як це ми бачимо в Галичині: але навіть здебільшого не являються й об'єктом безпосереднього впливу „Просвіт“. При тому звуженню сфери своєї діяльності, яке терплять поки що всі „Просвіти“, служити для потреб культури серед широких народних мас могло тільки видавництво та розповсюдження книжок. В дійсності ж тільки на Подоллі удалося заснувати 8 сільських читальень, дві філії в катеринославщині: коли лічити за сільські філії і ті 15 кубанських філій зю станиних, то всього матимемо 35 пунктів, де наші «Просвіти» вели свою роботу як раз на селі (з них залишилось зараз тільки 2 в катеринославщині). На всю велику територію України—25 просвітних пунктів—це така крапля в морі, як і ті 12 брошюр, що Іх видала київська «Просвіта». Але все ж таки ці 12 брошюр — якийсь реальний здобуток, і нема жадного сумніву, що звернувши всю свою увагу на видавництво, київська «Просвіта», стала на найбільш раціональний шлях. Коли б кожна «Просвіта» як що вона не може приступити до самостійного видавництва, та хоч би допомагала київській, а потім організовувала розповсюдження книжок по селах, то все ж таки ми мали б на рік кілька десятків брошюр. А то зараз, коли троха не в кожній губернії є своя «Просвіта», головним українським видавництвом зостається все таки петербургське «Добродійне товариство», котре розпочало свою діяльність ще в беспросвітно-темні часи кінця 90-х років. І от в решті решт виходить, що тоді як сотні й тисячі народних брошюр московською мовою по всім тям питанням, які зараз найбільше на часі — про громадській лад, про соціально-економічні справи і по всім галузям практичного знання, — заливвають книгарський ринок на Україні, українських брошюр з'являється по перевазі мізерних 2—3 десятки на рік.

Не краще стоїть діло і з організацією продажу українських книжок: зроблено де що тільки подільською «Просвітою», по

и інших же ніяких заходів у цій справі ми не добачаємо. Про школу й балакати нічого. Одеська «Просвіта» спочатку завела балачки про гімназію, і наше громадянство мало втіху вичитати з газет, що ось незабаром відкриється українська гімназія в Одесі; далі прочули ми вже про початкову школу, але з усього цього досі нічого не вишло. Що до популярних відчитів, які при певній системі й впорядкованості могли б до якої міри служити суррогатом національної школи, то на лекції і реферати одеської «Просвіти» не можна рахувати серйозно: не кажучи вже за те, що висока плата за слухання (20 і 50 коп.) мусила закривати доступ на ці лекції біднішим верствам громадянства, вже й самий вибір тем цих лекцій міг бути цікавим хіба для гуртка спеціалістів або членів якогось «кружка для самоосвіти» а не для широкої публіки. Що могли дати робочому людині живого й позитивного, такого, що зачіпало б болючі питання сучасного життя, відчити, наприклад, на такі теми: «звідає вийде с. Білявка та Яски одеського повіту», «голосіння на похоронах в українців», або «громадські відношення на Україні до XIV віку»?

Таким способом українські «Просвіти» за 192—2 роки свого існування, помимо признання несприятливих умов, дуже в малій мірі виконали те своє завдання, що стоїть сліве в однакових словах, яко перший параграф статуту кожної з «Просвіт»: товариство «має на меті допомагати розвитку української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою». Як далекі наслідки роботи наших «Просвіт» од того, що малювалось в мріях, коли стало вільно працювати на культурно-просвітній українській ґрунті! Тоді здавалось одразу, що просвітний рух захопить широкі круги української інтелігенції, привабить нові сили, витворить кадри культурних робітників, перейде в народні маси, покрити всю Україну сіттю просвітних філій та читалень; здавалось, що організована просвітня робота допоможе сконцентрувати в руках «Просвіт» грошові засоби, на які можна буде розпочати на широку ногу видавництво українських книжок, поставити на певний шлях шкільну справу, і

що в деяких її членів знайдено було підчас трусу кілька книжок, виданих явочним порядком.

Така сама доля спіткала трохи пізніше й катеринодарську «Просвіту». Це товариство встигло заснувати 15 філій по станціях Кубанщини. В чому виявилась їх діяльність, ми не знаємо. Бо взагалі про діяльність кубанської «Просвіти» в пресі згадувалось дуже мало звісток. Тільки після того, як закрито було «Просвіту», пройшло повідомлення, що вона збиралась робити багато дечого корисного: і лекції організувати, і школу заснувати, і підручники видавати. Першим memento moti для кубанської «Просвіти» було зачнення влітку 1907 року чотирьох філій «за передню діяльність».

Окрім цих чотирьох «Просвіт», діяльність котрих виявилась більш-менш в чомусь реальному, як по заходах, так і по наслідках, засновано ще «Просвіти» в Житомирі, Чернігові, Миколаєві, Новочеркаську, Мелітополі, Холмщині, Сідлеці й Баку. Більшість їх перебуває ще в стадії початкового організування, деякі вже робили спектаклі, вечірки: взагалі, сказати щось певного про їх діяльність трудно. Енергійніше од других показують себе (на скільки можна бачити з газетних відомостей) «Просвіти» Миколаївська та Чернігівська.

Зводичи до купи всі ці відомости про життя наших «Просвіт», ми бачимо, що вони мають наскрізь т. зв. інтелігентський характер. Вони відповідають хіба що потребі, правда цілком слушній, наших свідомих національно інтелігентів єднатися в товариства, які б задовольняли їх інтерес до національної штуки (театру, співу, красного письменства), потребу в своїй українській читальні та бібліотечі, одним словом, які б служили українським клубом. В більшій або меншій мірі ці функції національних клубів і виконують трохи не всі наші «Просвіти», за винятком кївської, котра на першому плані поставила видавництво. Як по приглянутись до тих вісток, що подаються по газетах про «Просвіти», побачимо найчастіше звістки про те, що от така то й така «Просвіта» впорядкувала шенченківський вечір, концерт, або спектакль: далеко менше є звісток про лекції або реферати. Не

скрізь організовано й бібліотеки-читальні, в яких почувається велика потреба, особливо серед шкільної молоді. Д-ін Провіт'янин, наприклад, в своїй статті про одеську Провіт'ю ставить в особливу заслугу їй розвиток через неї національної свідомості в одеських українців: „Провіта“ підняла дух українців, почуття їх національного і людського достоїнства, підвищила інтерес до свого народу, до своєї культури й літератури і, що стало вже для всіх очевидним, витворила в Одесі українське суспільство, з яким уже рахуються, про яке балакають і яке мусять визнавати, чого раніше не було... Українська культура в Одесі переншла на парцїне поле, перестала бути ділом нечелічного гуртка українських інтелігентів-патріотів, становиться народною справою і вже зараз пустила парости“.¹⁾ Що до останніх слів автора, ми позволимо собі допустити де-які сумніви, бо фактичних даних про те, щоб справді одеська „Провіта“ стала „народною справою“, ми щось не добачаємо. На жаль „одчот“ товариства довсім не подає відомостей про соціальний склад його 475 членів, що рахувались з кінцем 1906 року. За те говорючи за реферати, д. Провіт'янин сам каже, що „по середях збиралась більша інтелігентна публіка; робітників та майстрів і взагалі простого люду бувало до 10%, по суботах же їх бувало до 25%“.²⁾ Щоб стати справді „народною справою“, одеській „Провіті“ треба зробити все те, що ставить у її програму д. Провіт'янин: „завести філії по окраїнах та пригородах, де живуть сезане, устроить в аудиторіях відчити, розшукать для цього лекторів, zorganizувати ширшу продаж книжок, подбати про школи і т. д.“ Не треба забувати, що взагалі нашим „Провітам“ доводиться мимоволі конкурувати з російськими просвітними інституціями, які вже встигли добре zorganizуватись, придбали чималі засоби, пустили глибокі корені серед городської робітничої людности: щоб ця конкуренція була успішною, треба яко мога більше демократизуватись і

1) «Україна», 1907, I, ст. 46—47.

2) Там же, ст. 41.

звертати найбільшу увагу на те, щоб залучити до себе ті першості городского населення. Досі ж, як одеська, так і більшість наших „Просвіт“ об'єднували лише виключно інтелектуальні кола.

Сільське не тільки не належить, за спорадичними виїзками, до членів „Просвіт“, як це ми бачимо в Галичині: але навіть здебільшого не являється й об'єктом безпосереднього впливу „Просвіт“. При тому звуженню сфери своєї діяльності, яке терплять поки що всі „Просвіти“, служити для потреб культури серед широких народних мас могло тільки видавництво та розповсюдження книжок. В дійсності ж тільки на Поділлі вдається заступати 8 сільських читальних філій в катеринославщині: коли лічити за сільські філії і ті 15 кубанських філій з 10 станицях, то всього матимемо 35 пунктів, де наші «Просвіти» вели свою роботу як раз на селі (з них залишилось зараз тільки 2 в катеринославщині). На всю велику територію України—25 просвітних пунктів—це така крапля в морі, як і ті 12 брошюр, що їх видала київська «Просвіта». Але все ж таки ці 12 брошюр—якийсь реальний здобуток, і нема жадного сумніву, що звернувши всю свою увагу на видавництво, київська «Просвіта», стала на найбільш раціональний шлях. Коли б кожна «Просвіта» як що вона не може приступити до самостійного видавництва, та хоч би допомагала київській, а потім організовувала розповсюдження книжок по селах, то все ж таки ми мали б на рік кілька десятків брошюр. А то зараз, коли троха не в кожній губернії є своя «Просвіта», головним українським видавництвом зостається все таки петербургське «Добродійне товариство», котре розпочало свою діяльність ще в беспросвітньо-темні часи кінця 90-х років. І от в решті решт виходить, що тоді як сотні й тисячі народних брошюр московською мовою по всім тям питанням, які зараз найбільше на часі—про громадській лад, про соціально-економічні справи і по всім галузям практичного знання,—заливають книгарський ринок на Україні, українських брошюр з'являється по прежнему мізерних 2—3 десятки на рік.

Не краще стоїть діло і з організацією продажу українських книжок: зроблено де що тільки подільською «Просвітою», по

вищих же ніяких заходів у цій справі ми не добачаємо. Про школу й балакати нічого. Одеська «Просвіта» спочатку завела балачки про гімназію, і наше громадянство мало втіху вичитати з газет, що ось незабаром відкриється українська гімназія в Одесі; далі прочули ми вже про початкову школу, але з усього цього досі нічого не вишло. Що до популярних відчитів, які при певній системі й впорядкованості могли б до якої міри служити суррогатом національної школи, то на лекції і реферати одеської «Просвіти» не можна рахувати серйозно: не кажучи вже за те, що висока плата за слухання (20 і 50 коп.) мусила закривати доступ на ці лекції біднішим верствам громадянства, вже й самий вибір тем цих лекцій міг бути цікавим хіба для гуртка спеціалістів або членів якогось «кружка для самоосвіти» а не для широкої публіки. Що могли дати робочому людові живого й позитивного, такого, що зачімало б болючі питання сучасного життя, відчиті, наприклад, на такі теми: «свідки взялися с. Білявка та Яски одеського повіту», «голосіння на похоронах в українців», або «громадські відносини на Україні до XIV віку»?

Таким способом українські «Просвіти» за 19²—2 роки свого існування, попри признання несприятливих умов, дуже в малій мірі виконали те своє завдання, що стоїть сліве в однакових словах, яко перший параграф статуту кожної з «Просвіт»: товариство «має на меті допомагати розвитку української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою». Як далекі наслідки роботи наших «Просвіт» од того, що малювалось в мріях, коли стало вільно працювати на культурно-просвітній українській ниві! Тоді здавалось одразу, що просвітний рух захопить широкі круги української інтелігенції, привабить нові сили, витворить кадри культурних робітників, перейде в народні маси, покрити всю Україну сіттю просвітних філій та читалень; здавалось, що організована просвітня робота допоможе сконцентрувати в руках «Просвіт» грошові засоби, на які можно буде розпочати на широку ногу видавництво українських книжок, поставити на певний шлях шкільну справу, і

багато ще де чого мріялось тоді. Занадто скромні розміри, в яких проявляється сучасне життя наших «Просвіт», показують, на скільки слабший ще український національний рух, як мало ще поширена національна свідомість,—не кажучи за маси, де вона тільки що починає прокидатись, але й серед нашої інтелігенції... Як багато ще треба доложити енергії, неослабного напруження всіх сил для того, щоб не надаючи під безперестанними ударами ворожої потуги, не зневіряючись серед повальної ростиці, денационалізації й репатриатства, продержатись до тої доби, коли вільному розвитку українського народу не стоятимуть на перешкоді ті всілякі заборони й утиски, що гальмують зараз і без того слабкий український рух.

Слабкість, неорганізованість, нечисленність наших інтелігентських сил виявилась ще в інших спробах організованих заходів біля культурно-просвітної справи—на полі шкільництва. Зразком цього може служити історія з «Всеукраїнською спілкою вчителів і діячів народної освіти», що зорганізувалась в 1906 році, паралельно з «Всеросійським союзом учителів». Спілка заснувалась для того, щоб «домагатися реорганізації народної освіти на Україні на основах волі, демократизації й націоналізації». Щоб досягти своєї мети, Спілка мала «розробляти головні питання народної освіти на підставі згаданих принципів, популяризувати результати тих дослідів і, взагалі, ширити серед народу і вводити в життя ідеї та завдання, на яких засновано спілку».¹⁾ Спілка сліве нічим не заявила себе в практичному житті. Делегати її побували на з'їзді представників національних учительських організацій, що відбувся в початку червня 1906 року у Фінляндії: скоро було зроблено кілька арештів серед учителів, членів спілки, і цього було досить, щоб розбити цілу організацію. З того часу про Спілку нічого більше й не чути. Взагалі в справі популяризації ідеї зукраїнізовання

¹⁾ «Проект статуту Всеукр. спілки вчителів і діячів народної освіти», К. 1906, ст. 4.

народної школи зроблено самі мінімальні заходи, які зовсім не стоять в пропорції до такої важливої справи, як заведення народної мови до шкіл. Окрім двох-трьох брошюр Б. Грінченка, кількох статей і заміток в «Громадській Думці» та «Раді», та ще статей С. Русової по російських видавництвах, про це піде більше не писалось і не говорилося, не велося ніякої агітації, не робилось жадних практичних заходів¹⁾. Навіть не використано дозволу з боку міністерства на пояснення в школі незрозумілого в книжках українською мовою, дозволу, який прийшов в кінці 1906 року і спливе не звернув на себе ніякої уваги. Так само піде не використано було практично дозволу завести виклади української мови й літератури по середніх школах. Промайнули чутки про те, що українська мова, яко предмет гімназійної науки, заводиться у Кам'янці, Одесі, Умані, Києві, але досі їх немає. І про це, здається, і говорити перестали. Може скоріше дочекаємось викладів української мови, історії й літератури в Кам'янецькій духовній семінарії, на що недавно одержано дозвіл—у відповідь на постанову з'їзду духовенства, що відбувся торік в осени.

Далеко успішнішим і інтенсивнішим був рух за українськими кафедрами, який виник якимсь несподівано, але прийняв дуже широкі, як на нашу обставину, розміри, і зробився справді всеукраїнською акцією, в котрій взяли участь найрізномірніші круги нашого громадянства. Історія ця досить відома, і ми нагадаємо її в самих загальних рисах. В 1872 році Сиген Желехівський, відомий автор «Малорусько-німецького словаря», писав до Драгоманова: «великий жаль стискає моє серце, що навіть у Києві, у Харкові нема ні по університетах, ні по гімназіях осібної науки малоруського язика»²⁾. Мати виклади української мови

¹⁾ Одиноке, що зроблено для того, щоб розчистити шлях для будучої укр. школи—це видання ряду українських шкільних книжок: граматок, читанок, арифметик, що можуть придатися яко підручники для початкової науки.

²⁾ М. Драгоманов. Австро-руські спомини. І. 1889, ст. 119.

в університеті—здавалось, мабуть, зовсім утопічним бажанням у 70-ті роки для українців російських. І хоча далі увага українолюбців звернулася в бік наукового вивчення рідного краю, і не узнання справді було поставлено на серйозний ґрунт, однак ніхто не заявив про потребу заведення українознавства в круг предметів університетської науки. Натурально, що в ті часи, коли видання «Наукового Товариства імені Шевченка» були в числі «абсолютно заборонених» для ввезу до Росії, коли заборонено було друкувати граматику української мови, тоді говорити про українські кафедри було принаймні чудно. Але tempora mutantur. Проголошення принципів волі слова й наукового досліджу було досить, щоб серед українських постулатів, піднесених громадянством, заявлено було й домагання українських кафедр. Заяву цю подали до своєї професорської колегії одеські студенти в осіні 1905 року; мало не одночасно про те саме було подано петиції до рад київського та харківського університетів од гуртів української інтелігенції з Чернігова, Харькова та Полтави. В кінці 1906 року питання про українські кафедри було підняте київським студентством. Збірка 16 жовтня 1906 року постановила домагатись заснування чотирьох українських кафедр у київському університеті: мови, історії, літератури й права (з досліджуванням економічних відносин на Україні). Студентство гаряче піддержувало постанову збірки. Домагання українських кафедр зробилось бойовим гаслом в житті українського студентства в Києві за 1906/7 академічний рік. До університетської ради було подано за підписом 1430 студентів докладно умотивовану заяву про потреби заснування кафедр з українознавства. Всім відомо одновідь, яку одержало студентство на цю заяву від офіціального голови університета, ректора: на справедливий домагання студентства ректор заявив, що київський університет содержується на державній гроші і тому, мовлячи, в ньому виклади можуть відбуватися тільки державною мовою. Така відповідь не здивувала нікого, хто був знайомий хоч трохи з київською професорською колегією та її настроєм. І в той час, як київські студенти-українці вислухували від свого ректора сентенції про

«державний» характер університету, в Одесі з початком 1907 р. розпочав виклади української історії українською ж мовою прив.-доцент Ол. Грушевський, а в Харкові історично-філологічний факультет постановив прохати міністерство, щоб заведено було кафедри української літератури й історії. Одеські й харківські професори показали, що для них домагання українського студентства й громадянства зовсім не «пустої звук». А що ці домагання укр. кафедр були виразом гарячого бажання з боку широких кругів українського громадянства,—не показує надзвичайно цікава література «листів до редакції», які почали надіслать до «Ради», а почасти й до «Рідного Краю» з усіх кутків України. Ці листи, з котрих деякі були покриті сотнями підписів, йшли від найрізноморідніших категорій суспільства: тут були листи від учнів та учениць різних середніх та низчих шкіл, від вчителів, служачих по різних урядових та приватних інституціях, театральних товариств, робітників, приказчиків, солдатів, селян та ин. Усі листи висловляли гарячі сімнаті справи націоналізації школи на Україні взагалі і заснування українських кафедр в університеті зокрема. Винявся наче всеукраїнський публіцист, олігарх силам свідомого українського громадянства, який показав ступінь поширення української ідеї в масах нашої людності. І хоч як, порівнюючи до кількості української людності, не велике це загальне число голосів, які озвались через ці листи за потребою в заснуванні українських кафедр, але й вони, а особливо ті сотні селянських та робітничих голосів, дають яскраве й вельми цінне свідомство того, що український рух уже починає виходити з вузьких меж кружковщини. І ці голоси не пролунали гарно тільки академічний рік 1907/8 припис цілий ряд курсів з українознавства не тільки по трьох університетах, що стоять на українській території, але й у Петербурзі. В тому самому кшівському університеті, де ще так недавно недолучено читання українських рефератів на археологічному з'їзді, заведено, як основні предмети, українську історію й літературу, при чому виклади іст. української літератури почалися вже з цієї осені: проф. Лобода читає історію нової «малорусскої» літератури, а

проф. Перетц—практичні вправи по старій українській літературі. Той же проф. Лобода читає історію «української» літератури на вищих жіночих курсах і на т. зв. вищих вечірніх жіночих курсах. В Харькові проф. Сумцов почав читати *українською мовою* курс української народної словесности, проф. Халашевський читатиме курс української мови та вестиме практичні заняття по історії української мови; проф. Багачинський читатиме історію України з практичними заняттями. В Одесі проф. Ол. Грушевський знову має читати історію України *українською мовою*. В Петербурзі на вищих жіночих курсах д-ка Ол. Сфіменко читає українську історію; на черзі стоїть заведення там кафедри української мови¹⁾. Всі ці здобутки ще не єсть задоволення тих вимог, які поставило торік українське студентство, підтримане в цьому громадянством; але вони являються першим і дуже важним з принципіального боку кроком, і через те заступання цих кафедр та курсів—велика моральна перемога української ідеї, перемога, яка принесе в будучности великі практичні наслідки. На темному фоні розбитих надій, серед невдач і розчарувань, які знало українство за перші ж два роки свого «свільного» життя—нові кафедри з українознавства служать світлим промінням, котрий освітлює українцям шлях до дальшої культурної роботи, коначна мета якої—прилучення наших широких мас до сім'ї цивілізованих народів.

До певної міри в зв'язку з справою українських кафедр, що мають задовольнити потребам українознавства, стоїть ще й організація публичних українських викладів. Спорадично такі виклади (д. Степенко) влаштувались торік у Києві. З цього року за їх організацію взялося Українське Наукове Товариство в Києві. Статут цього товариства затверджено ще в кінці 1906 року, але перші установчі збори його відбулись тільки весною 1907 року, а справжня робота в ньому почалась уже пізніше. Обіранням головою Українського Наукового Товариства, проф. М. Грушев-

¹⁾ Згадати слідче те за український відділ по класу драми в музично-драматичній школі М. Лисенка у Києві, де історія укр. драми і декламація викладаються по українськи з початку 1906 року.

ський, який володіє блискучим таланом організування наукової роботи, впробив план його діяльності, прийнятий загальними зборами, а з осені план цей почав став переводитись в життя. Товариство почало влаштовувати наукові засідання, доступні й для не-членів, з рефератами по українській історії й літературі. Досі відбулось уже чотири таких засідання, котрі викликали велике зацікавлення з боку киевського українського громадянства, особливо—академічної молоді. Тепер ще, окрім цих засідань, Товариство гадає спорудити ряд публичних викладів. Гарні початки дозволяють надіятись, що молоде товариство зуміє витворити на українській ґрунті наукове огнище, котре, може, відіграє в нашій житті роль, подібну до тієї, яку виконувало й виконує Наукове Товариство імені Шевченка в Галичині. Безперечно, що об'єднання українських наукових сил, тепер ще розрізнених, примушених тулити свої праці з українознавства «по чужих хатах», мусить чимало прислужитись для розвитку національної української культури.

Преса, «Просвіта», кафедри, Наукове Товариство и публичні лекції—це ті реальні здобутки українського суспільства, що випали на нашу долю серед загальних здобутків на полі громадського життя Росії з епохального 1905 року. Вони послужили тим знаряддям, котрим озброїлось українське громадянство для боротьби за здобуття собі національних прав, для освідомлення народних мас і розбудження серед них національного почуття. Але на жаль, наше громадянство виявило в своїй праці заподто мало єдності, мало солідарности, координованости й плановірности. Навіть при тих невеличких силах, які має українство, можна було б краще повести діло, як би не фатальна рости, вахля до фракційности й гуржківства, що ставить загально-призану рису в характері українців, які не дурно мають славу індивідуалістів. І цю рису доводиться «учитивать», підводячи суму того, що зробило українське громадянство на полі колективної діяльності в культурно-просвітнім напрямку.

Д. Дорошенко.

До юбілея М. К. Зацьковецької.

30 листопада 1882 р. — 30 листопада 1907 г.

Где искусство, где талант,
тамъ нѣтъ ни старости, ни
болѣзни, и сама смерть на
подошву.

Человекъ.

Оці слова незабутнього письменника російського жинотомі спадають на думку, коли згадуєш М. К. Зацьковецьку. Правда цих слів, глибока життєва правда, в чудовому сяєві вічної краси, в світлі логічної аргументації, що таїться в них, в творчій силі, яку відчуваєш од них, виразно і яскраво виступає особливо тепер, коли знаменита артистка української сцени святкує двадцяти - п'ятилітній юбілей своєї діяльності. Чимсь таким, що не вимагає доказів, що зрозуміло, безперечно, як математична аксіома, здається афоризм російського поета «сумрачныхъ дней», коли прикладаєш цей афоризм до талану такого велетня артистичного, як Зацьковецька. Там, де справжній талант, — там справді немає старости. Талан — вічно юний. Завше він виявляє свою силу, своє багатство, свою розкіш. Для нього нема втоми, що з логікою фактів, настає у «висталана», у «посредственности». Як той мітничий Антей, він володіє невичерпаними силами великої душі, а замість «матері — землі», що надіяла героя мітничих часів своїми буйними силами — чарам, талант звертається до джерела свого «дарованія»: до тонкої пси-

хичної організації, до своєї інтуїції, до свого інтелекту, до цілого комплексу своїх природних духовних сил, що ніколи не вмирають в ньому і, як казав Віктор Гюго, роблять із старого (літями) художника юну велику дитину. Талан не вмирає. Він оживає в своїх нащадках духовних, він живе в своїх творах все одно, яку-б форму вони не приймали, в тій свадниці, яку він залишає після себе, яку зберігають після його фізичної смерті духовні діти, яку вони цінять, як коштовну скарбницю, з якої вони п'ють, освіжають свої сили, як з животворного джерела живої води.

«Сама смерть на полювину» справжньому талану, бо глумливо насміхається він над самою смертю і сміється над нею: «Некло, де твоя сила? Смерте, де твоя побіда?» Людям страшно од смерті, вони бояться її. За часів ренесанса поети, малюрі, архітекти, письменники хапались, наче потопаючий за тріску, за ідею «*не стити збирати*». Талан не буде шукати тріски, бо його творча діяльність, по словам В. Гюго, стає йому за міцний гранітний piedestal, на якому будучність збудує йому безсмертний пам'ятник. І радісно, як Данте, він усміхається тим поколінням, що придуть після нього: з усмішкою людського щастя, як Андреса, з невістю трагічної мужності, як Ніцше, він буде ждати нових людей, знаючи, що для їх духовного народження підготував ґрунт, що його душа, його *я* оживе, що зерно, яке лнув він не повало на «битий шлях», не було розвіяно вітром, а виростало з ґрунту і налилось колосом нового життя, буйного, здорового.

Для талану немає смерті, бо він не вірить в неї, бо його релігія—«релігія надії», релігія побіди життя над смертю, життя невмиручого, життя світла, розуму і розвитку. Іноді буває так, що талан, навіть геній, не приймає такої «жизнерадісної» формули. впадає в песимізм, розпач, безнадійність і гадає, що разом з його смертю настає кінець і всьому тому, що так чи інакше було зв'язано з ним, але наука, особливо після обґрунтованого Гегелем закону еволюційного розвитку, руйнує безнадійність песимістів і, на підставі досвіду історії, як аксіому виставляє апофеоз людського життя, майбутню і повну побіду вільного розумного чоловіка, загального щастя людей, гармонічної культури,

анотеза того царства, яке один із талановитих письменників російських назвав «царствомъ души, полною совершеною гармонію», де будуть чоловіки такими чуйними, як жінки, а жінки такими могутими як чоловіки (*Туринчарський*). Об'єктивна історія не забуває тих із своїх діячів, хто наближав своєю діяльністю це бажане для людей царство вільного і гармонічно-розвиненого чоловіка. Вона світо зберігає їх імена в Пантеоні безсмертних. Вона шанує пам'ять їх, не забуває тих заслуг, які вони зробили для загального розвитку і ще за часів їхнього життя виявляє свою подяку і пошану до них.

Українське громадянство користується слушною нагодою, щоб виявити свою пошану і глибоку подяку Марії Константиновні Зацьковецькій.

Що таке Зацьковецька? Ну, гарна талановита артистка, чудово грає на сцені, але невже цього досить, щоб приплести сюди і історію, а саме імя: Зацьковецької назвати історичним?

Таке запитання, можливе в устах вузького доктринера, обмеженого сектанта, що далі свого носа нічого не бачить і не вмів обхити своїм убогим розумом того величезного завдання, яке має для розвитку кожного народу національний театр взагалі, а спеціально для українського народу. Для прихильника об'єктивної соціології, хоч би і з українців, такого запитання не може існувати, бо він западто гарно знає позитивну роль національної штуки для розвитку рідного народу, щоб негативно або байдуже ставитись до тих заслуг, які виконав в нашій повітній історії український театр, або щоб не схилитись перед іменами тих, хто відіграв, та цей тенер відіграє, на ньому діяльну, почесну роль.

Отже, коли українське громадянство шанує діяльність М. К. Зацьковецької, то в цьому не можна не добачати певного розвитку цього громадянства, певного доказу його «зрілості». З другого боку, М. К. Зацьковецька заслугує на цю пошану. Може ще не прийшов той час, коли можна «учесть» всю суму того активу, який вона вклала в загальну скарбницю наших національних придбань, може ще не прийшов час для того, щоб

докладно, об'єктивно. із усіх боків оцінити, як діяльність цієї найбільшої артистки нашого театру, так і освітити образ її просто, як людини. Але фігура Заньковецької настільки визначна серед нашого громадянства взагалі, а не тільки артистичного, настільки імponentна, що було б просто злочином не подати хоча-б коротенької і загальної характеристики її артистичного талану і не поспробувати висвітити національного значіння діяльності її на українській сцені. Потреба в такій характеристиці являється тим більш необхідною, що в українській літературі, присвяченій спеціально театральним питанням, ми знаходимо велику прогалину в цій справі: крім невеличкого етюду про М. К. Заньковецьку в «Корифеях Української сцени» (стр. 126—143) і коротеньких відомостей та рецензій на гру М. К., розкритих по різних газетах та журналах, цікавий не знайде слів нічого.

Ми особисто не надіємось, щоб наша ювілейна сільветка загінула цю прогалину, але разом з тим гадаємо, що вона не буде зайвою для всіх, хто цікавиться долею українського театру і «не байдуже» ставиться до таких незвичайних—величких артистичних сил його, якою є М. К. Заньковецька.

М. К. Заньковецька безперечно невичайна постя серед нашого театру. Вже з перших же кроків своєї артистичної діяльності вона придбала собі ім'я талановитої артистки, яке що далі, все більш ставало популярним. Її названо «гордістю» українського театру. Такий визначний і заслужений діяч української сцени, як М. К. Садовський, сам талановитий артист, називав її «вєлетнем і таланом», а її гру «божественною і художньою» («Мої театральні спогади» Літ. Наук. Вістк, 1907 р. кн. VIII—IX стр. 199). Розумний театральний критик А. С. Суворін, побачивши гру Заньковецької, з першого-ж разу висловився про неї, як про могутню артистичну величину. «Эта актриса съ талантомъ большимъ, самостоятельнымъ, оригинальнымъ: натура, вся сотканная изъ самыхъ чувствительныхъ нервовъ.

Подвижность ея лица и всей ея фигуры подчиняются душевнымъ движеніямъ съ необыкновенною правдою. Про эту артистку нельзя сказать, что она или особенно хороша въ драматическихъ порывахъ, или въ болѣе спокойныхъ проявленіяхъ жизни: она везде—сама правда, поэтическая правда во всей ея прелесть». Это одна изъ тѣхъ *немногихъ*¹⁾ артистокъ, которыя съ перваго же слова на сценѣ говорятъ вамъ о своемъ выдающемся талантѣ и его свѣжести, незанятнанной никакимъ подражаніемъ къ му бы то ни было» («Холты и Холщухи» А. С. Суворина, стр. 8, 10—11). Що далі—отзыви Суворина про талантъ Заньковецької починають ставати більшъ прихильними до артистки. «Нѣтъ гдѣ истинный талантъ, вѣтъ гдѣ настоящее актерское творчество, напоминающее Мартынова и Щепкина... Отбѣлки чувства, звучанія то пѣжностью, то горемъ, то мольбою, то отчаяніемъ, то дѣтскою наивностью, передаются г-жею Заньковецькою, ея чудеснымъ голосомъ, съ такимъ совершенствомъ, что не знаешь, есть ли какіе недостатки въ ея игрѣ. И прямо говорю, *фриволь* такой актрисы я никогда не видалъ. И сравнить бы ее съ Саррой Бернаръ, но эта актриса никогда меня не трогала, тогда какъ у г-жи Заньковецькой очень много чувства и первности въ игрѣ». (Ibid. стр. 16,—19). «Это актриса сама по себѣ, вполнѣ самостоятельная, никому не подражающая, актриса съ душою, съ необыкновенно развитою мимикою, чувствительными нервами и изящной фигурой». (стр. 14) *Подобной* артистки нѣтъ у насъ и за всю нашу память не было. Это дарованіе необыкновенно высокое, разнообразное и чарующее» (стр. 63).

Ми напомниме наведемъ докладні цитати з театральних рецензій визначного російського критика про гру, характер і розміри талану нашої артистки, щоб визначити з одного боку, як не помилилися ні українська публіка, ні д. Садовський, ні паренті. д. Суворин, коли привітали в особі М. К. Заньковецької палубу чайну артистичну силу, з другого ж боку для того, щоб показати.

1) Курсив наш, як і далі. (С. П.)

що й д. Суворін всеж не схарактеризував цілком характера талану артистки і не сказав останнього слова про неї.

Заньковецька цілком самобутній талант. Вона прийшла на українську сцену *без школи*, без впливів певного напрямку артистичного, без попереднього досвіду спеціально що до українського репертуара. І не дивлячись на це, вона зразу-ж стала на своє місце, наче призначене їй самою долею. Її гра з першого ж разу визначається надзвичайним почуттям художньої правди, глибокою вдумливістю в психологію певного персонажа, детальною обробленістю характерних рис останнього. Артистка з першого ж разу виявляє не тільки величезну інтуїцію, що до зрозуміння цього персонажу: ні, вона вміло і сміло аналізує різні моменти з його психічних переживаннів, і аналіз цей настільки вірний, що театральна критика не робить їй закидів, що не чи більше місце з певної ролі, яку виконує артистка, не гірше від психології цього персонажу: навпаки, своїм аналізом артистка часто поправляє самого автора, робить більш яскравими, виразними і ефектними моменти, ледве зачеплені, ледве змальовані останнім. — але ніколи цей артистичний аналіз не розривається на одірвані, не зв'язані між собою куски. Артистка виявляє величезний талант синтетичної творчості. Аналіз і синтез у неї гармонійно з'єднуються і разом дають той закінчений навіть в найдрібніших деталях своїх образ певного персонажа, який вражає глядача своєю правдивістю до життя, до живого оригіналу, якого може й не зустрінеш *таким*, яким він здається в грі артистки (слова, рухи, міміка, інтонація чи модуляція голосу і т. д.); але який мусить десь бути, бо окремі риси цього персонажа ми завжди зустрічаємо в тисячах живих людей. Цю прикмету справжнього сценичного талану—*створити* живі образи намальованих автором психічних типів, одухотворити їх, робити їх живими на сцені—якось особливо помітно в творчості Заньковецької. І для того, щоб володіти нею в такій великій мірі, як володіє Заньковецька, для того, щоб наблизити «правду» автора до правди самого життя—одного талану мало. І коли нам доводилось бачити гру артистки і сильно, з захопленням стежити

як вона сміло розширяє, роздвигас ті межі, в які автор поставив певного свого персонажа, але які показалися артистці вузькими, тісними, ми мимоволі ставили прогноз, може й «деракій» з першого погляду, але на нашу думку, вірний: ми пригадували слова Шіллера, що за ідею розширення обрива в ситуації може братись тільки *геній*. Тільки він один має в собі необхідні сили для того, щоб не переборщити в цій справі через край, щоб додержати чуття художньої міри і зупинитись в своїй сценічній творчості певного психичного типу на тій точці, де цього вимагає правда життя. Ті-ж самі думки про геніальність Заньковецької, як артистки, виникали у нас і тоді, коли ми стежили і за тими «операціями», коли артистка вмілью, дослідною рукою випускала окремі міста з своїх ролів, які, на її думку, здавались зайвими, недотичними, а може й шкідливими для суцільності вражіння від того персонажа, за психічну інтерпретацію котрого на сцені вона бралась. Такі операції над творамі драматурга-письменника ніколи не нагадували експериментів недосвідченого лікаря, що часто кінчаються трагічно для об'єктів цих експериментів, а скоріше операцію професора-хірурга, який умільо і з користю для життя, вирізує, ну хочаб, «сліпу кишку», непотрібну для організму. Можна з приводу таких «операцій» з боку Заньковецької пригадати слова Лессінга, який правдиво зауважив, що «справжнім артистом можна назвати того, хто вміє малювати суть певного явища, виключивши з нього все, що має характер випадковості, що має другорядне значіння».

З цього боку М. К. Заньковецька дуже нагадує відому світову і, по загальному призначенню європейської театральної критики, геніальну артистку Елеонору Дузе, яка зважилась «відняти руку» навіть на такого могутнього психолога-драматурга і знавця сценічної техніки, як Ібсен. Ця аналогія має лише формальну, зовнішню схожість. Заньковецьку можна б було рівняти з другою геніальною артисткою Саррою Бернар по розхірам таланту, по силі того вражіння, яке залишають обидві артистки своєю грую. На великій жаль нам особисто не довелося в життю ба-

чити великої європейської значимості і через те ми не можемо покористуватись порівнюючим методом, щоб додержати до кінця і обґрунтувати зроблену нами аналогію. Різниця між нашою артисткою і С. Бернар в загальних рисах полягає, головним чином, в тому, що остання—артистка «холодного розміркованого розуму», тоді як Зацьковецька—теміраменту, величезної, дивною по своїй інтенсивності інтуїції. Артистки першої категорії можуть дивувати пластичністю, обробленістю своєї гри, обдуманістю, закінченістю техніки, аналізом психології персонажу, але їм завжди бракуватиме безпосередності в виконанню, простоти, чуття-розуму, яке не тільки світить, але й гріє, яке являється психологічною передумовою для синтетичної творчості артиста, а з образів, створених ним, робить живі тині, живі істоти, суцільні до того, що вони здаються *aus einem Guss*, а не створеними довгою, унертою роботою холодного інтелекта. І в Зацьковецькій власне виражає ота невичерпана криниця артистичної інтуїції, дякуючи якій вона схоплює характерні риси і основні прикмети психологічної природи певного персонажу і на підставі лише цих рис розвиває неіснуючий образ останнього до найдрібніших деталей, до логічного кінця. Ця характерна для талану Зацьковецької риса допомагає їй навіть з «мертвих» з літературного боку тинів робити живих істот на сцені, забувати неталановитість автора і концентрувати всю свою увагу на тому цікавому процесі артистичної творчості, який відбувається у артистки. Не дивно, що українські театральні рецензенти так мало присвячували в своїх рецензіях уваги тим пьесам, де існувала артистка, і зупинялись здебільшого на грі останньої. Така вже сила геніальної натури, що вона примушує реагувати на її впливи, на її акцію, все цю: чи буде мати місце вона в сфері наукової творчості, чи в сфері більш приступній і зрозумілій для загату—творчості артистичній!

Називаючи Зацьковецьку артисткою *іскінильною*, ми робимо тільки логічний висновок з того аналіза, в цілому дуже розумного і вірного, який зробив д. Суворін в своїх театральних рецензіях над грою нашої артистки, і на підставі якого він спро-

бувавав подати загальну характеристику її талану. Фігура Заньковоцької, виростає, таким чином, серед інших визначних талановитих артистів нашого театру, і ми особисто не вагаємось назвати її *першою величиною української сцени*.

Як і кожна геніальна поява, Заньковоцька йшла в розвитку свої сили артистичні самостійними шляхами, оригінальними, пробитими і утвореними власними зусиллями, санкціонованими власною творчістю. До Заньковоцької українська сцена не створила сценічних типів жіночих, останні з'являються на ній лише з появою нашої артистки, і коли такий тонкий знавець сцени, як польський драматург Шнібшневський, каже, що актор перш за все повинен бути смілим, одважним, повинен володіти цими характерними прикметами кожного творця, повинен проклатати нові шляхи і собі і іншим, то це, більш ніж до кого з українських акторів, може бути однесено до Заньковоцької. Бо власне її талант, що до смілої інтерпретації жіночих персонажів української драми, що до зрозуміння психології цих персонажів і живого змалювання їх на сцені, не знає собі чогось подібного і рівного. Нам не стало б міста в нашому парнеї, коли б докладно спитались над актами творчої смілості артистки і на підставі аналізу гри її в кожній із тих ролей, за які вона береться, показати, наскільки вона відповідає тій вимозі, яку Шнібшневський називає *conditio sine qua non* справжнього артистичного талану. Нам довелося б в такому разі спитатись над психологією творчості українських драматургів, зазначити їх помилки і дефекти в змалюванні певних літературних типів жіночого персонажу: робота ця тяжка і марудна, виконувати яку зараз ми не маємо ні бажання великого, ні часу, ні, напевні, міста. Не спивнувшись через це над данним питанням, ми обмежимося лише констатуванням, що Заньковоцька навіть з таких мелодраматичних фігур, якими є мало не всі жіночі персонажі з пьєси Кронвіницького, робить справжніх, живих людей, апотеозує їх страждання настільки чудово, захоплює, настільки вірно з психологічного боку передаючи в своїй грі найдрібніші перипетії з їх психічних переживань, наскільки може це зробити геній, не-

летень-талан, творець—скульптор, що з грубого, сирого матеріалу робить дорогоцінний, коштовний утвір штуки. Українська література драматична не може похвалитись, що її літературні творці були занадто талановиті і многогранні. Але українська сцена може з гордостю заявити, що з тієї глини, яку давали її артистам українські драматурги, виліцлювано дивні своєю пластичністю, розкішні сімметрією, божественні своєю ідеєю образи сценічної штуки. І безперечно, що найкращим скульптором-творцем була Заньковецька.

У неї були природні дані для того, щоб бути творцем. Але геніальний творець не зразу стає таким; йому, більш ніж кому іншому, потрібна поважна робота над собою, над розвитком свого геніального талану, над постійним його удосконаленням... Гете правду сказав, що художник ніколи не родиться на світ божий «совершенством»: його око петронутим розкривається на світ, його свіжий погляд щасливо схоплює зовнішність, пропорції, ракурси, але для складної композиції, для розізнання світа, тіннів, фарб, характерної пози йому може бракувати природжених прикмет, чого він може навіть і не зауважити». От через що геніальний поет радив молодим талановитим художникам іншому вчитись у освічених художників, як старих так і новітніх часів, прорікаючи їм в протилежному разі залишитись далеко позаді власного природного талану. Порада Гете в однакої мірі відноситься до кожного артиста. До артиста сценічної штуки її можна взяти в подвійній пропорції: яким би талановитим останній не був, він ніколи не дійде в своєму розвитку до вищого «ступня, коли не буде працювати над собою іншому, постійно, певинши. Однієї інтуїції тут мало: поруч з нею мусить йти інтелігентність, освіченість, знання, постійний творчий інтерес до всього, що так чи інакше звязано з сферою сценічної штуки. Тільки в такому разі його гра носитиме печать талану, коли ж у нього є розвинена величезно-природна інтуїція, вона стає «совершенством», що в найвищій стадії сумежить з геніальністю, з тим, що д. Садовський характерно називає «божественністю» гри. І тільки в такому разі талант, навіть велетенський, не спн-

нається в своєму розвитку, а буде далі. розцвітає, виявляє свою многогранність, красу, свою силу, свої чари. Коли ж він не бде назустріч отій породі, яку висловив Гете, і «привчається до байдужого відношення до штуки, публіка», по словам великого італійського трагіка Густава Сальвіні, «платить йому такою самісенною байдужістю до театру». От через що ми так часто, особливо на українській сцені, зустрічаємо силу «талантів», що обіцали стати «другою» Заньковецькою, «другим» Садовським, Саксаганським, але й на половину не наблизились до них. Це ті іскри, з яких ніколи не вибухнуло полум'я, це ті квітки, які зів'яли, не розцвівши буйним пахучим цвітом, це ті, що занехали даний їм долею талант і не внесли ніякої цінності «в капітал» нашого естетичного побуту.

Про паню артистку цього не можна сказати. Вона не тільки не зупинилась «на мертвій точці», досягнувши певного розвитку і слави, а йшла наперед в своєму розвитку, прикладаючи всіх сил, щоб ті зорна артистичні, які кинула в глибину її тонкої неіснуючої організації мати-природа, визріли в настільки колюч, живий і здоровий, і животворний, як саме життя. І коли похвала заурядного актора збиває його з пантоліку, прищеплює йому самонадійність, переоцінку власного талану, то для такого велетня, як Заньковецька, це було тільки імпульсом до дальшої роботи над собою, новою іскрою, що запалювала горючий матеріал її артистичного патхнення. Воно вибухало, що дало—з новою силою, з новою красою, з новою різноматістю одтінків, ефектів найдрібніших деталей. «Байдуже відношення до штуки», до своєї гри на сцені, до кожного персонажу, який доводилось їй грати, ніколи не мали міста в діяльності Заньковецької: навпаки, мало місто як раз протилежне, доказом чого може бути хоча-б такий характерний факт, що театральні репетиції якоїсь пьеси, до брала участь Заньковецька, на яких звичайно актор лише памічає загальні контури своєї гри в день вистави, не мали в очах артистки особливої ріжнці од самого спектаклю, і на них вона так само розвертала всю силу свого захоплення, своєї

ливної експресії, всю правду тих переживаннів психічних ситуацій, в які автор-драматург поставив персонаж.

Театральна критика підкреслює характерну рису талану Заньковецької і її гри, а власне: глибоку ідущинність в психологію персонажу. І той, хто хоч раз в життєві бачив Заньковецьку на сцені, справді не забуде цієї риси. Здається, що артистка — це жива істота, живий, конкретний персонаж з його радощами і горем, з його муками, з його гострими і болісними переживаннями, що ті гіркі сльози, якими плаче він, ті муки, які відбуваються в його серці і крають його — справді, що їх переживає сама артистка, не як артистка, а як живий чоловік, що сам зазнав багато горя і мук в житті. Здається, що цими сльозами артистка-чоловік скаржитися на безталання, на життя, на махуху-долю, що мольба або прокляття цієї долі — то мольба і прокляття артистки-чоловіка за ті шипи та терези колючі, які поранили її душу, пошматували серце, розбили її ілюзії, понівечили її я. Заньковецька геніальний талант і — як кожен геній — многогранний. Однакова вона і в ролях драматичних, комічних, інгенних. Але найкраще, найглибше, найбільш реалістично і виразно виходить у неї ролі драматичного амліва. І от, коли бачиш її в таких ролях, вона здається реальним відображенням ідеї страждання. Здається, останнє обібрало її жертвою своєю, обібрало її зрадливу, ніжну організацію психічну для того, щоб показати всю силу, яку воно поки що має ще в нашому життєві, обібрало віжну, як мімоса душу артистки, щоб понівечити її і в сценічній інтерпретації на очі кожному виявити всю глибоку того руйнівуючу силу, який воно має на людей. Ми сказали б більше: ми провели б певну аналогію між Заньковецькою і таким національним генієм-поетом, як Шевченко. Як цей останній був, є і на довгі часи залипиться поетичним виразником нашого національного страждання, співцем історичних мук нашого народу, то таким самим геніальним виразником національного горя нашого і в його минулому, і в сьогочасному є Заньковецька на сцені. Вона артистичний символ цього горя, сценічне втілення цих мук, які доводиться зазнавати українській нації, в образі

жінки. Її скарги на мачуху- долю, її молюба і прокляття. П сльози і часами роспач страшніші, і, нарешті, надія на щастя, на те, що із сльоз повиростають квітки запашні—вільного гармонійного життя панної пації.—то все нагадує панні національні муки і панні надії. І як Шевченка, по Костомарову, український народ наче обібрив для того, щоб він оновити в своїй творчості поетичній страждання народні, так і Зап'яковецьку обібрала сама для української пації для високої місії: стати самій, за сценічне оновити страждання українського народу.

Чи бачимо ми Зап'яковецьку в ролі «Найянички», чи в ролі обманутої і ображеної українським паном дівчини, чи в ролі задавленої тяжкими умовами життя жінки — нам мимоволі здаються страждання кожного з цих персонажів частиною національного горя, яке вросло органічно в життя народу нашого, виявляючись між иншим в стражданнях найбідніших, покритих, ображених, зневажених людей, приймаючи різні одтінки, різні фарби, нюанси, але складаючи разом один довгий ланцюг, який тягнеться через всю історію нашого народу.

До безнадійних висновків ми прийшли б, коли б признали, що логічним кінцем кожного страждання, як акта нескінченного, є смерть, є спинення живого життя. Дея страждання, поскільки вона оновити в творах найвизначніших письменників світових—Оскара Уайльда, Бодлера, Едгара По, Достоевського, Гоголя, Андрєєва, Метерлінга, Шевченка, Міцкевича, Гейне, Шіне і ин., таїть в собі елемент здорового життя, елемент надії на побіду радості і здорового щастя над муками і страхами життя. Хоч українських драматургів і не можна рівняти по розмірам свого талану з зазначеними іменами, але і їх творчість всеж має спільну рису з творчістю згаданих письменників: в основі її лежить теж невмируча надія на те, що колись настане царство світа, права, правди і вільного чоловіка. Українська драматична штука таїть в собі, таким чином, не тільки елемент горя, але й ембріон, малий, ледве ще виразний ембріон, радісної надії і гармонії життя. Хай зміняться умовни останнього, хай чоловік одержить можливість виступити хазяїном життя,—о, він тоді

гармонізує його на началах правди, він прищепить це начало в сферу соціальних відносин,—і на цьому базисі, зреформованому, новому—виросте нове життя, родиться новий чоловік: красивий, сильний, духовно-багатий,—тоді і тільки тоді страдальчий образ «Наймички», оностизований Заньковецькою, воскресне, але не як образ страждання, а як образ вільної Харитини, не наймички, не покритки. Вона, ця Харитина; сама буде учасницею-творцем життя. Вона відчуватиме гармонію життя, і найінтимнішим рухам її серця не ставатиме на перешкоді рознустання-буржуа Цокуль. І як чудово передає Заньковецька оцей *новий* момент в українській драмі—момент, коли наймичка «Лісова квітка», ледве не згублена українським «культуртрегером»—панцем («*Діти до церкви скликає, ти сам у ній не биває. Л. Пшоцької*»), кличе знесилену особистими інтимними психічними переживаннями учительку до людей!.. Треба йти віри «золотим надіям» на краю долю української наймички, на краю долю українського соціально-покривдженого класу, щоб так стільно, правдиво і *перекопуюче* передати цей момент. Віру цю ми бачимо в грі Заньковецької. І певні, що свою віру Лісової Квітки вона передала не одній тисячі тих, хто чарувався її грою в цій ролі. Так, туди до людей—до темних, неосвічених людей, до міщанських мас українського народу треба йти і нести їм проповідь правди і світа! Євангелія, надії—чекають

«по курних хатах мужицьких

«по яретатах ремісницьких,

«по містах-педолі й сїлі» ..

Арістотель-філософ, висловлюючи значіння трагічної штуки, казав, що вона викликає в душі кожного глядача цікавий психічний процес: чоловік увільняється від страху перед реальними дисгармоніями життя, привчаючи себе рахуватись з ними, а не затулювати очей на них і трагічно побіждати їх в художньому змалюванні. Філософ-публіцист наших часів—Луначарський справжнє завдання театру бачить в тому, щоб він «вооружив-

лись всіми средствами повійшого сценического искусства — потрясать души стущеннымъ, пламеннымъ изображеніемъ мукъ, тревогъ и побѣдъ духа». Роль артиста, як живого виконавця цієї високої місії, набуває, таким чином, величезної відпові-дальности і вимагає од нього не тільки розуміння драматичної штуки взагалі, її природи, суті, але й власної творчости, яка стояла-б в повній гармонії з зазначеним завданням театру. Нам здається, що М. К. Зайковецька є одною із тих нечислених еплъ світової сцени, які цілком відповідають своєю грою великій місії театру. Бо її гра—то справді «пламенное, стущенное изображение мукъ, тревогъ и побѣдъ духа», бо глядач, разом з нею, переживає в своїй душі всі перипетії неспіхної боротьби персонажа, прирчається дивитись страхам життя в очі і зане-сається з три великої артистки почуттям глибокої, активної любові до людей, навіншу стаю в розширку котрої так чудово сформулував Христос: «больше сѣя любви никтоже имать, да кто душу свою положитъ за други своя». Не раз і не два викликала артистка гарачі сльози у глядача і глибоке спочуття до долі дівчини, жінки, взагалі до чоловіка, якому замість радості і счастья доводиться вжити в житті гірські отрути, якому лице «життя і жаль порцни», замість того, щоб на ньому сів промінь счастливої усмішки.

За ту «божественну» гру, якою чару українську театральну публіку Зайковецька, її нагорувають бурхливими описками, часто засинаєть світками, але, на нашу думку, навкранца наго-рода для артистки—то оті сльози, ота активна любов до людей, які викликає вона у глядачів українського театру.

Такий талант, як Зайковецька, заслугує пошани і признання з боку українського громадянства не тільки через те, що вона, як і кожен справжній талант, збогачує нас новими *цінностями естетичними*. Театральна штука має не тільки естетичне значіння,—театр разом з тим і величезна соціальна сила. «Справжня штука не може, каже Ріхард Вагнер, піднятись із становища цивілізованного варварства внакше, як тільки спираючись на наш великий соціальний рух. Штука і соціальний рух мають одна-
ноябрь-дкк. 1907.

боку Мету; та ні перша, ні другий не зможуть осанити її, коли не будуть іти до неї спільно». Чим більше актор талановитий, сміливіший, тим більше він володіє тайнами творчості, тим більшу соціальну роль виконує він в своїй діяльності, коли, маюючи своєю грою на сцені боротьбу Черопака з певними матеріальними обставинами або психічними людьми, переживаєми. — показує громадянству той шлях, яким вони мусять іти і в власній діяльності, щоб гармонізувати життя, щоб наближити чоловіка до того Ідеалу, який малювався геніальному Ніцше в його думках про Übermensch'a «про чоловіка — близького до бога», світле розумне створіння. Тут актор-талан поклає руку безсмертному Гейне і разом з ним йому з уст виривається чудові слова: «Ми допомагаємо добробуту матерії, матеріальному счастью народів через те, що нам відомо, що божественність чоловіка виявляється і в його фізичному існуванні, а дух і страждання руйнують або зневажають його тіло, створює по образу і подоби Божію» — а через це гине і дух... Ми засновуємо демократію однаково радесних, однаково щасливих, однаково недошчасливих людей». Талановиті діячі театру, творці штуки являються, таким чином, такимиж діячами історії, архітектами життя, як політики, як проводарі соціальних рухів, як професори, культурні діячі. Талановиті діячі української сцени: а між ними Зацьковецька на першому плані, своєю грою виконували величезну роль в загальному розвитку українського народу, і через не спеціальна заслуга Зацьковецької з соціального боку являється досить імпонуючою, постільки, нагадуємо, поскільки питання штуки тісно зв'язані з питаннями соціального характеру.

Доведеться тільки пожалувати, що Зацьковецькій, через убогість театрального українського репертуару на драми з широким соціальним змістом, не довелося доси прислужитись соціальної свідомості українського народу в такій великій мірі, як це дозволяють сили її велетенського талану.

Серед українського громадянства, доводилося чути запитання:

Що таке М. Зап'яковецька уявляє з себе, як свідомо українка? Доводилось навіть вислухувати доволі ідіотичні відповіді на це, що—мовляй—артистка і більш нічого. Ну, а відомо, як думає українське громадянство про українського артиста: «шантрапа», варвар сцени, губитель її, абсолютно мертвий матеріал з національного боку; в ліпшому разі—чоловік, що крім сцени нічим не цікавиться. Поскільки такий огудливий погляд не відповідає дійсності, поскільки серед театральної дружини українського театру починають пробивати собі шляхи ідейні впливи, свідомі національні сімнатії—я коротко висловив в своїй статті «Про союз українських акторів» (Див. Україна 1907 року ч. VIII — IX). Щож до Зап'яковецької, то запитання і відповіді про її національну фізіономію просто дивують своєю наївністю.

Що таке Зап'яковецька, як *свідомо, знаючи свідомо* дівка української сцени, це напкраще вона довела своєю 25-літньою діяльністю на ній. Могутній талант, який зробив би честь найкращій європейській сцені, талант, якого так охоче і не раз закликали на російську імператорську сцену, в Малий театр А. Суворіна, в московський театр Корна; не дивлячись на те, що на російській сцені гра його оплачувалась би незрівнянно більшим гонораром, що тут ждала його ще більша слава—все ж залишився служити рідній сцені, рідному театру. З цього боку надзвичайно характерною для показника національного розвитку Зап'яковецької і її глибокої любови до рідної штуки театральної являється випадок з закликом актриси перейти на російську сцену в театр Суворіна. Ще раніш Зап'яковецьку прохали залишити українську сцену і перейти на більш шпрокій репертуар російській. Актриса одказувала рішуче на ці заклики і категорично заявила, що вона залишиться на завжди на рідній сцені. Це одначе не помінало д. Суворіну уже в 1899 р., коли в Петербурзі святкували пам'ять Котляревського з приводу столітнього юбілею відродження нової української літератури, а взяти участь в цьому юбілею згодилась і Зап'яковецька, наслідче

приїхавши для цього в Петербург, не, кажемо не помішало Суворіну знову спробувати счастья і переконати артистку перейти першою примадоною до його театра.

Біля уборної артистки стояв цілий молоді, письменників і трихильників її талану, що приїшли за кудіси особисто привітати її. В присутності нубіки Суворін звертається «до самої любимої, скромної и самої талантливої актриси» з проханням осячасливити «руську сцену» і покинути українську. З слюзами на очах артистка відповіла.

— «Наша Украина слишком бедна, чтобы ее можно было покинуть. И слишком люблю ее, мою Украину, и ее театр, чтобы принять ваше предложение».

Буря оцлесків молоді і всіх, що стояли біля уборної, заступила слова Суворіна, якими він хотів переконати М. К., що перехід на російську сцену був би тільки в її ж власних інтересах, бо вона, мовляв, мала б змогу ще більш розвинути свій талант. Аргументація була, зрештою, зайва, і той, хто звертався до неї, не знав всієї сили тих національних сімнатій, того глибокого національного активного чуття, яке тайла в собі до «общої України» її вірна питица, її геніальна гордоць — Марія Константиновна Заньковецька.

Наскільки активною була любов артистки до рідного театра, то рідного слова, взагалі — до інтересів і долі рідної країни, показують цікаві факти про діяльну участь Заньковецької в справі усунення тих труднощів, з якими звязана була постановка українських пьес або дозвіл цензурний на виставу нових. Маючи досить «широкіє звязи» через свого брата з «значними особами» Петербурга, Заньковецька завше використовувала ці «звязи» для того, щоб добитись дозволу од цензури на нові пьеси. Багато допомогав артистці в цій справі її рідний брат Ент. Конст. Адамовський (свердоевський полковник), і не одна пьеса українських драматургів мусить завдячувати його заходам та клопотам, що побачила світ в «люті часи» для українського слова взагалі і для українського театра зокрема. Для характеристики Заньковецької,

ак свідомої українки, можна б було принести чимало фактів про участь її в спектаклях, які ставились для просвітних справ, на користь українських просвітних та громадянських інституцій, про її матеріальну допомогу окремим дітям українським, які через «незалежні обставини» опинились в скрутному становищі. Але ми не будемо спинятись над цією стороною життя великої української артистки. Це — обов'язок майбутнього біографа її, який повинен нам подати докладний життєвий артистки, потреба в якому відчувається некуче вже тепер. Цікаво також було б, коли б по можливості докладно висвітнено було в такому життєписі специфічне життя артистки. її відносини до української театральної справи, до окремих представників її, з якими їй довелося мати ті чи інші стосунки: не була б дуже цікава сторінка із історії нашого театру і, ми певні, кинула б не один промінь світла на темні і невиявлені ще в нашій літературі моменти його істнування.

Це більш, ніж на сторінка з життя Зайковоцької, має інтерес для громадства питання про те, під якими ідейними впливами росла майбутня велика артистка, з чому і в якій мірі повинна завдячувати вона першим проблесам свого талану і сім'яніям до мтукн взагалі і до української мтукн зокрема.

Це все питання першорядної ваги, коли ми хочемо зрозуміти і висвітити собі психологію артистки і ту еволюцію, яка відбувалася в її душі, перш ніж артистка рішуче стала на той шлях, з якого вона не збокувала протягом аж 25 років, який її привів до слави і придбав їй ім'я одної з найвидатніших артистичних сил, яких тільки знає світова сцена. Автор коротенької і гарно написаної біографії Зайковоцької в «Корифеях Української сцени» подає лише уривчасті відомості про цікаві для нас питання. Ми маємо деякі нові, правда, уривчасті факти в цій справі і гадаємо, що вони в деякій мірі доповнять ті відомості, які подано в згаданій нами біографії.

Отже, які були перші артистичні впливи на майбутню артистку, од кого вони походили, яку силу мали?

М. К. Заньковецька, по батьковій Адамовській, народилась в с. Заньках, нижньєського повіту, чернігівської губернії. Дитячі роки артистка провела на селі, серед умови селянського життя. Родина Заньковецької—дворянська. Недостатків, злиднів не терпіла. Вже з малих літ Заньковецька любила співати і навіть прохала свою няньку співати їй пісні. Пісні, звичайно, були українські. Сумні мелодії українських пісень глибоко заходили в душу малої дитини. І вона понеремінно благала няньку співати то „большую“ то „малую“ пісню. Так дитячою мовою називала дитина то голосні то тихі співати. Дитинною чотирьох років Заньковецька вже уміла співати романси і охоче, залюбки слухала гру на роялі. Взагалі, родина обстановка незвичайно сприяла розвитку музичного життя майбутньої артистки. Батько її був незвичайний меломан. В Заньках часто любили влаштовувати домашні співати, концерти в кругу близьких знайомих. З другого боку величезний вплив на розвиток музичного чуття артистки мали народні мелодії, до яких вона звикла з малих літ. Цікаво зазначити характерний факт з дитячих років Заньковецької: часто вона втікала з панського дому на вулицю, до селянських дітей, а назад поверталась здебільшого без одєжи, без черешків, в одній панчосі: все роздавала бідним дітям. З 8 років Заньковецька училась в Чернігові, в пансіоні Осовської. Тут вона потоваришувала з своїми подружками сестрами.—Вірою і Марією Марковичівнами. Марія була однопітка Заньковецької, Віра на декілька років старше її. Але ріжниця років не існувала для подруг. Їх звязала однаковість артистичної вдачі. Подруги написали разом драму «Шалабань и Шалабанша», в якій висміювали своїх учителів і любили виставляти її перед своїми подружками. Заньковецька грала учителя—Шалабана.

Перший спектакль, вражіння од якого глибоко занало в душу майбутньої артистки і на якому їй довелося побувати в Чернігові, був уряджений трупою приїзжих артистів, на чолі якої стояли Гейбович і Мари-Гейбович (мати відомої російської артистки Дибуровой). На спектаклі багато було учениць з пансіона Осовської. Зауваживши, що ученицям дуже подобалась ви-

стала, начальниця пансіона для розбитих поставила аматорську виставу силами самих учениць. Заньковецька грала роллю Феї і мала найбільший успіх. Вже тоді видають на очі уміння її незвичайно тонко володіти своїм голосом, захоплювати присутніх своїми співами і танцями. Учитель музики Прушинський находив в ній талаи балерини, тоді як його жінка — талаи співачки. Успіх Заньковецької в спектаклі не міг, звичайно, не приваблювати її уваги до мистецтва: театр починав все більше і більше приваблювати її інтереси. Але в цьому своєму інтересі вона ще більше укріпилась під впливом учителя російської мови і словесности М. Андр. Вербицького, коли вже поступила в гімназію. Вербицький — дуже симпатична людина, чоловік освічений, поступовий: він був гарним учителем і другом своїх учениць. Слухаючи одного разу, як Заньковецька своєю тоді була в 4 класі читала на декілька словесности Антігону, він здивувався тому, дивному для 14-літньої дівчини талану, з яким вона, ні, не відповідала „заданий урок“, а виконувала наче на сцені монолог грецької героїні. „Просите отца, чтобы онъ отдалъ васъ въ театральную школу!“ — вирвалося йому з уст, коли учениця скінчила читати. Учитель не помилюся, одкривши талант артистки у своєї учениці. Вже через 20 років старим зустрів він ученицю, ім'я якої лунало по Росії, і щасливий своєю пророкуванням, сказав: «Д все таки моя, моя доня!» На 16-му році Заньковецька прохас батька одати її в театральну школу, але прохання не зустрілає прихильности у батьків: їй одказують. Для того, щоб хоч трохи заспокоїти потребу дочки знайти вираз для того артистичного чуття, що починало розвиватись у неї, батько дозволяє їй брати участь в аматорських спектаклях, які влаштовувались у Ніжніні на користь ліцеїстів, вихованців теперішнього історико-філологічного інституту. Заньковецька брала участь між иньшим в таких п'єсах, як «Бѣда отъ нѣжнаго сердца», «Коней безсмертныи», «Венчикъ у домашняго очага». В кожному із цих спектаклів вона мала колосальний успіх. Кожний виступ переконував молоду артистку в тому, що її справжнє «привзваніє» — сцена. Але батьки й слухати

не хотіли про не і одмазували на її прохання поступити в театральну школу або в консерваторію.

Заньковецька одержала можливість виступати в українських спектаклях в Бєндерах, де разом з нею виступав також і Садовський. Першим українським спектаклем, в якому брала участь Заньковецька, була „Наташка-Полтавка“. В цій же ж таки пьесі і довелося їй дебютувати вперше і в трупі Кропивницького (1882 року), яка грала тоді в Слававеті. Автор цитованої нами коротенької біографії Заньковецької зауважує, що „при першому появленні на сцені М. К. на такь оробіла, що чуть было не упала“ (стр. 130). „Робость“ артистки повсюдиється тими інтересами, які зустріли її при першій же появі на сцені. Ці інтереси настільки прагнули молоду дебютантку, що так ідеально шилася на театральну школу і на акторів, — що вона дещо-де не попустила з першого ж разу української сцени. Але та прихильність, щирість, які вона зустріла з боку кращих сил трупі Кропивницького — Карпенка-Карого, Стояна і особливо Садовського, перемогли перше вєрємиє і більше вражили од української сцени, і вона залишилась в трупі Кропивницького. Зараз же стала виступати в головних ролях і прибрала собі ім'я талановитої визначної артистки. З 1883 року М. К. вєтує до трупі Садовського. Подія поспішно перебувала в трупах Суєдова, Квітки, Кропивницького, Волка, а починаючи з 1907 року, коли знову заклалася трупа Садовського— вона повертає до неї, де виступає в генєр з великим артистичним успіхом, являючись найкращою силою і гордєстю її.

Такі коротенькі відомости з життя нашої артистки; вони, звичайно, в собі дої не кажуть про справжню складну і багату фактами біографію Заньковецької. Та всеж, якими короткими і уривчастими вони не є, яку обмаль матеріалу вони не дають для біографа артистки, всеж на підставі їх читач може уявити собі дорогий образ талановитої артистки і оцінити благородство національне і глибоку любов до рідного народу, які виявила артистка протягом 25-літньої діяльності на українській сцені. На довгому шляху цієї діяльності росла не тільки одна слава,

не тільки роси і квітки.—там було багато тернів, колючих і болючих тернів. Як і кожні терни—юни ранили і завдавали болю. Але цілючим бальзамом од нього для артистки була любов її до рідної шутки, яка з свого боку була лише частиною більшої—великої, гарячої і активної любови до «бідної України». І оцінювати контовність того естетичного капітала, який принесла Зашковецька рідному народові, його естетичному розвитку, «бідна Україна» може навіть її любов і вірна дочкою своєю. Зашковецька, як артистичний національний вестель, в історії відродження української нації відіграла величезну роль, яка особливо виразно виступить перед нами, коли ми знаємо значіння в ній великих сцені нашого національного театру, блискучою зорею котрою і її прикрасою наша артистка стала з перших же кроків його національної місії.

Діяльність Зашковецької має історичне значіння. Сама вона стає історичною фігурою в історії нашого національного відродження поруч з іншими діями повної нашої історії, які своїм знанням, своїм таланом і ціле життя своє оддали для того, щоб вивести рідний народ із національної темряви, придати йому свідомість, самоповагу і потребу рішучого політичного, соціального, культурного і естетичного розвитку в національному напрямку. І як історична фігура—Зашковецька безумовно стане об'єктом для студіювання, її талант, психологія артистичної творчости артистки, артистичні типи, створені її сценічною грою, стануть матеріалом для досліджування, для вдумливого вивчення з боку безпосередніх діячів української сцени—акторів.

Можно сказати навіть більше: процес досліджування артистичної творчости Зашковецької давно вже почався. Артистка геніальна, самобутна—вона створила цілу школу, цілий напрям артистичної гри. Автор цитованої нами біографії вірно зауважує, що «сучасні українські драматическі артистки являються прямими послідовницями її, вь некоторомъ родѣ, даже ученицами єя» (Корифей української сцени). Геніальність, талановитість артиста сцени й полягає між іншим в тому, що він залишає своєю грою глибокий слід на сцені його грою, його

прийоми, міміку, інтонацію голосу, форми модуляції, грим, розуміння психології певного персонажу, сценічну інтерпретацію останнього, манеру поводитись на сцені, виявити найдрібніші одтінки в переживаннях психічних персонажа. — все це молоді, або менші досвідчені і менші талановиті артисти беруть для себе за зразок для власної гри і стають *suu generis* духовним дитям артистичного вєлетня. Він, таким чином, залишає частину свого духовного я іншим діячам сценічної штуки, ділиться з ними багатством свого талану, допомагає їм розвинути духовні сили, кладе через це мішні пшвални під храм самої штуки і сирває, таким чином, буйному розвитку її. Той, хто знає українську сцену і її артистів, особливо з жіночого персоналу, може, не прибільшуючи, не почувавши «зерна неправди за собою», сказати, що талан Заньковецької був, є і довго ще буде таким, який саме життя, сама штука обібрала для того, щоб у нього вчитись, йому наслідувати, позичати у нього животнорного світа, артистичної сили, принцип для індивідуальної артистичної творчости і розвитку кожного окремого артиста сцени. От оця то власне рєса талану Заньковецької ставить її надзвичайно високо в галереї діячів української сцени і наближує її до категорії тих геніальних людей, які *одну*, своє я залишають в великому ділі, кидають зерна свого талану в душі других людей. І така вже внутрішня живуча сила цього зерна, що воно ніколи не вмірає, а виростає вищим колосом, цвітом пахучим! В нашій літературі геній Шевченка, як і кожен геній, залишив глибокі сліди, і ми часто можемо побачити «шевченківське» в творах інших українських письменників. Отак само «заньковецьке» ми бачимо і на сцені українській: воно зросло з нею, органічно, нерозривно звязалося і являється найкращим об'єктивним доказом її вєлетенського талану. Той, хто бере гру Заньковецької за зразок для наслідування, хто позичає потрібне у її талану, може, звичайно, індивідуалізувати позичене, — це так і треба, інакше наслідувач — бездара, нездатний до власної творчости. — але корні індивідуалізованої творчости завше буде видно, і артист тільки з глибокою подякою згадає ім'я тої, хто допоміг йому ● звинути свої власні сили.

Підкреслена нами риса талану Заньковецької, надзвичайно благодійна для артистів української сцени, в певній мірі може бути моральним задоволенням для нашої артистки просто, як для чоловіка. Вона дає певність, а до того ще й глибоку, що її життя не минає даром, що воно продуктивне і потрібне для людей, що воно збагачує колективне життя людей красою, гармонією, естетичними цінностями. Ця певність в тому, що, можливо, життя приносить велику користь для загально-людського щастя, не минає безслідно. При сучасних умовах рідко кому випадає на долю, дисонуючим і болючим здається отой острах, який занавоує в душі головного персонажу з драми Андрєєва „Жизнь человека“, коли він починає думати, що разом з його смертю губиться і пам'ять його серед людей. Цього остраху не може відчувати наша артистка: бо її талант геніальний таїть в собі занадто багато невмиручости, щоб давати місто для песимістичних дум про будучність.

Дуже цікавим було б подати аналіз артистичної творчости Заньковецької, поскільки він виявився в тих типах, які створила вона з різних жіночих ролів українського театрального репертуару. На жаль, за браком міста, ми не можемо спійнятися над ним. Але всеж не можемо не зауважити, що многогранний талант Заньковецької особливо гарно та імпонує викляє свою силу в ролях глибоко драматичних амплуа. Моменти тихого суму, гострого болю, бурхливого розрачу і скаженої помети — передаються нею з такою правдивістю психологічною, з такою обробленістю найдрібніших деталей, що роблять з гри артистки chef-d'oeuvre штуки. Зміна в інтонації голосу, в умінню надавати йому відповідний одтінок, експресію — не залишає бажати нічого кращого. До того артистка ніколи не губить при цьому почуття художньої міри і навіть в патетичних місцях, в моментах риданнів, прокляття і погроз вмів заше залишиться реальною, не губить самопочуття, не переборщує через край, як це часто буває з менш досвідченими артистами. Глибока вдумливість в психологію персонажу, настільки глибока, що глядач має перед очима ілюзію і слідить не за грою артистки, а за переживан-

нями живої істоти, однічас талан Заньковецької, як артистки не тільки розумної, досвідченої, але й надзвичайно прагматичної, з тонкою психічною організацією, з першим темпераментом, з широкою амплітудою переходів і піднімів. Вона заражає глядача своєю грою, вона приковує всіх своєю пологою на сцені, вона владича на ній: її горе викликає відповідний психічний процес у публіки: театр сміється, радується, плаче, ридас, сумує слідком за нею. Репертуар Заньковецької — широчинний. Країні пьеси з українського репертуару, в однаковій мірі драми, трагедії, комедії, навіть водевії — все не було тим груптом, на якому ширела слава Заньковецької, як першорядної артистки.

Особливо чудові, закінчені типи з художнього боку дала вона в пьесах «Наймичка», «Циганка Аза», «Елтай або ж навук» — Олена, «Не судилося» — Катра, «Белаланна» — Софія, «Жидинка-шхрестка» — Сарра, «Бондарівна» — Тетяна, «Богдан Хмельницький» — Олена, «Сава Чални» — Зоса, «Маруся-Богуславка», «Лимерівна», «По ревизії» — Приська і ин. Все це пьеси здебільшого старшого репертуару. Все це пьеси з великими, іноді грубими дефектами з боку літературного. І не дивувались на це, творчість Заньковецької настільки закривала літературно-художні дефекти намальованих авторами жіночих типів, що ці типи в змальованню артистки на запис залинились чудовими образами жіночої краси, горі, жіночої психіки в її різноманітних вираженнях. «Г-жа Заньковецькая, каже Суворін, неподражаема в драмах Карпенка-Карого, в которых соединилась для нас и Шекспир, и Гете, и Шиллер, и Островский». Так! Треба мати велику душу, геніальний талан, щоб з персонажів українських драм зробити невмиручі, суцільні з художнього боку типи жіночої краси, жіночого страдального серця!

Дивічись на Заньковецьку в ролі Олени (Елтай або ж навук), коли ця в божевільному настрою співає пісню, Суворін — висловився: «Какая это была бы чудесная Офелия, какой восторг вызвала бы она в этой роли!». Зупиняючись над ролями Заньковецької, обмеженими до останнього часу тільки українським репертуаром, нам доводилось висловлювати уже в українській

пресі жаль, «що силу смілої творчості артистки і її величезної інтуїції ми могли підзвати тільки на персонажах українського репертуару, на типах української драматичної літератури, в цілому — змало різномітних, не багатих і часто бідних в порівнянні з типами світової драматичної літератури. Що б не говорили, а галерея типів, створених нашими драматургами, не відбиває на собі всіх тих перебоїв, якими живе серце нашого народу, всіх тих мук і радощів, переживань і емоцій, якими живе душа кожного народу і які знайшли таке пречудове втілення, хоч і в іншому національному колоріті, в творах європейських письменників: Шекспіра, Ібсена, Гауптмана, Горького, Андрєєва і цілої плеяди інших драматургів. А як би це потрібно було для нашого народу, для багатства його культурного життя, для його артистичного розвитку!».

Які чудові обриси світової драми створили б Зайковецька, скільки б нових нюансів своєї артистичної натури могла вона виявити, коли б не обмежувалась українським репертуаром і добавила до нього світовий! Її глибоко шкєвнений в тому, що коли б тільки талановита наша артистка ступила сміло на цей шлях, то до свого артистичного вінку вона добула б тільки нові лаври. За це каже весь талант Зайковецької. Її величезна інтуїція, первинні темперамент, надзвичайно розвинене почуття художньої правди і уміння схопити в персонажі характерні риси його морального обличчя і вдачі»¹⁾.

Будемо сподіватися, що трупа Садовського, яка починає вже вводити, і з успіхом, в свій репертуар перекладні твори українських авторів, дасть можливість побачити українській публіці твори великих світових драматургів, артистам української сцени — розвинути свій талант, а Зайковецькій створити нові

¹⁾ Див. «Рада» № 99, 1907 р. «На бенедисі М. К. Зайковецької». С. Дегюра.

оригінальні типи світової драми. Цього з жагою жде українська публіка, не стоїть, як *conditio sine qua non* розвитку українського театру, цього, паренті, вимагає великий талант самої артистки.

Поскільки нам доводилось чути, і сама артистка стоїть за реформу українського репертуара, відчуває потребу в нових ролях, більш складної психічної композиції, ніж ті, які судилось їй грати протягом 25-літнього перебування на українській сцені. Залишається, таким чином, тільки одне,—щоб до реалізації цього бажання зроблено рішучі активні кроки, і до ролей Лії («Сирет»—Чірікова) іо («Надія»—Хесрманса), в першій із котрих вона вже з успіхом виступала, а в другій має небавом виступити, артистка додала нові ролі більш визначних драматургіє світової драми.

От в загальних рисах образ Зацьковецької, як артистки української сцени, як геніального талану сценічного, як свідомої активної українки. Образ цей, поскільки нам пощастило помітити лише загальні контури його, імпонує чині і силі. Образ цей—дорогий для українського громадянства, і як такий, він на завше залишиться живим, оточеним славом і глибокої пошани на скриньках нашої історії. Саме тепер артистка в повному, розвитку свого великого, блискучого талану і сценічної слави.

Нам тільки залишається висловити щире бажання, щоб доля, як мога довше, берегла здоров'я і життя Марії Константиновни для української сцени. Щоб її гра ще довго шарувала публіку, розширала її в артистичному напрямі, збагачувала нас естетичними цінностями, сприяла загальному розвитку українського народу, а щоб те слово українське, на сторожі котрого артистка стояла в славі людській, котре було словом гора, страждання, стало словом активної любови, живого життя, радості самої правди, од якої гоній Україні сподівався, що вона.

. ОЖИВЬ.

Пачаю, паклічу, пажаю
Не ветхое, не древіе слово
Ростленое, а слово нове.
Між людьми криком процесом
Гладок окраденый спасе.

С. Фетлера.

З українського життя.

Вибори до третьої Думи і поєди в Україні. Процес громадянської диференціації на Україні. Такий самий процес в українській пресі. Українські публічні лекції проф. Грушевського і С. Петлюри. Значимі публічні лекції Українського театру і новий його репертуар в трупах д. Садовського. Реферати про українських письменників на вечорах „Просвіти“. Реферати на засіданнях Українського Наукового Товариства у Києві. Наші desiderata до Наукового Товариства. — Про „указ св. Синода“ в справі української мови в церковно-приходських школах. — Репресії проти українських виданій. Casus з Міністерством Просвіти в справі українських лекцій в Харківському університеті. — Заклик українських учених на професорів Вищої школи в Софію.

Вибори до третьої Думи закінчилися і, як можна було зарані сподіватись, не дали для України нічого нічого. З одного боку виборчий закон 3 лютого, що дав різке значіння на губернських виборчих зібраннях представникам великого капіталу, а другого боку слабкість і мала організованість українських політичних партій були причиною того, що під українським національним прапором до Думи не пройшов ні один українець. Представниками до Думи од України — вибрано двоєдинаго людини з національного боку нецікавих і неспівомних. В лишому разі національна свідомість українських людей обмежується лише формальними ознаками. Національна ідея для цих людей — лише частина «государственной» ідеї прихильників тієї «государственности», яка засновується на «славних трьох книгах старих славянофілів і теперішніх істинно-руських». З ідеями демократизму *толка* національна ідея не має звичайно нічого спільного і

перетворюється не в животноє начало національного життя, а в формальну ідею вузького, кастрованого націоналізму, що в дальшій стадії свого розвитку приймає форму шовінізму і людожорства. Прихильниками такої ідеї нації в історії завжди виступали буржуазні класи і ті елементи громадянства, матеріальне існування котрих стояло в залежності от доброї волі цих класів, напр.—духовенство або ті групи громадянства, які хоч і належать по своєму класовому становищу до демоса, але через свою неосвіченість, невідомість йдуть на помочах у ідеологів і проводирів буржуазії. До таких групи треба зарахувати робітників, селян, що пристають в Австрії до антисемитів, християнських соціалістів, в Польщі—до народової демократії, у нас в Росії—до істинно-руських. В міру того, як свідомість цих групи починає розвиватись, поруч з розвитком класової диференціації, вони звичайно однаються од тих політичних організацій, до яких пристають, і йдуть в ряди партій, більш відповідних їхнім класовим інтересам і політичним ідеалам. Але на певній стадії свого розвитку, а власне тоді, коли процес громадянської диференціації не пройшов глибоко в життя певного національного організму, не розколов громадянства на протилежні по своїм інтересам групи, організація останніх в політичній партії відбувається мішано, часто наперекір інтересам цих групи: люди, що належать до якоїсь певної групи, опиняються в політичній організації групи, цілком протилежної по своїм класовим інтересам першій і т. д.

Оттакі власної «мішанини», що до політичної організації, треба сподіватись од українського представництва в третій Державній Думі. По відомостям спеціального кореспондента «Раи», посли, обібрані до Думи з України, готуються організувати самостійну українську парламентську фракцію. По напрямку своєму вона буде належати до правого крила Думи. З приводу цього орган інтелігенції української устами проф. М. Грушевського «забив тревогу» і почав заявляти, що, хочая, «поступове українство не може йти на зустріч таким течіям, не може солідаризуватись з таким правим українством. Звичайно,

ноябрь-дек. 1907. П—1

поскільки праве українство буде боронити в Думі лише формальні права українського народа, буде наповнити ідею національності формальним змістом, який, як ми згадалися на досвід історії, завше в таких випадках, «совпадає» з ідеєю «государственности», а до того часто ще й науковою в державі нації. постільки, звичайно, «поступове» українство не може визнати «такого» українства «своїм» і йти з ним поруч. Але організація українських послів в праву парламентську групу має інтерес певного сінтома з иншого боку. Вона являється характерним показником цілого процесса громадянської диференціації, який одбувається серед українського громадянства. Ще до останніх часів це громадянство вважалося самими українцями за громадянство *suū generis*, виключне, не подібне до інших. Виголосувалась і боронилась навіть на прилюдних зібраннях і в пресі ідея «широкого демократизму», яка начеб так глибоко пройшла у всі пори нашого національного організму, що він уявлявся ілюзіоністам суцільною, компактною масою демоса, нацією наскрізь демократичною, висемком, що не підлягає законам історії. Правда, такий погляд був безістотний і виявляв неосвіченість апологетів його і незнання фактів навіть з рідної історії, але все це не завважало прихильникам його в більшій або меньшій мірі боронити принцип політичної організації нашого національного сил в одну організацію, в одну партію, концентрувати свої сили, не розбиваючись по групам.

Цікавим і характерним доказом несущільності і не такої вже «наскрізь широї» демократичності української нації являється факт організації українських послів в «праву» фракцію Думи, в групу, яка не тільки нічого спільного не має з завданнями справжнього демократичного націоналізма, а навпаки вороже ставиться до нього. Не можна, звичайно, думати, що потреба в такій організації «справих» українців наступила тільки тепер. Вона відчувалась і раніш. Уже підчас виборів до другої Думи деякі українські помічники на Полтавщині, на чолі з д. Гацьком, виявляли себе зовсім як не демократи. Висловлюючись на прилюдних зібраннях за національні права українського народа,

вопи разом з тям не урпставали на ті політичні та соціальні реформи, які так потрібно більшості української нації і без яких і ідея національної емансипації ніколи не стане на міцний ґрунт, ніколи не стане животворним началом національного життя. Політична ситуація тоді в державі мало сприяла організації правого українства в відповідну політичну організацію.

Тепер наступили інші часи. І інші впахи гадають снівати «національні пієні». Щож сумувати з такого факту? На наш погляд, як і на погляд кожного прихильника об'єктивної соціології, організація буржуазних елементів українського громадянства є об'єктивним *conditio sine qua non* для розвитку свідомості українського народу. Для суму місця не може бути. Даний факт повинен стати тільки імпульсом до більш інтенсивної організації демократичних сил нашої нації, відповідно до матеріальних інтересів і ідейних сімнатій кожної національної групи окремо. Така організація національних сил буде тільки сприятиє громадській диференціації народу, без якої неможливим є ні зовнішній розвиток його, ні побіда демократичних змагань його над тими змаганнями, які знаходять собі виразників та ідеологів в правих депутатах третьої Думи од України. Інтенсивніш тільки ішов цей процес, тоді б, певно, і та гуттанерлова межа, за яку вийіс проф. Грушевський «поступове» українство, була б більш точною і одмежувала б справді консеквентно поступових українців от тих, хто стоїть на перехресних шляхах опортунізму і може часто не відповідати ні в своїх поглядах, ні в діяльності справжнім вимогам, які ставить до національного діяча справжній демократичний націоналізм.

Процес диференціації, початки якого ми починаємо бачити в сфері політичних та соціальних інтересів українського народу, виявляється не тільки в актах політичного характеру. Цейний відгомон він знаходе і в нашій літературі, особливож в нашій пресі. Правда, відгомон цей замало виразний, замало яскравий, але він ні більший, ні менший од того, який ми бачимо і в са-

тому житті. І як не можна пройти мимо симптомів політичної диференціації українського громадянства в житті, то так само не можна не згадати і про аналогічний процес диференціації і в українській пресі. Найбільш виразну фізіономію з програмового боку має, безумовно, українське «Слово». Призначене воно для того, щоб боронити інтереси українських робітників. Можна не поділяти його поглядів, але треба признати, що своє завдання «Слово» виконує досить послідовно, поскільки, звичайно, не можливо при сучасних політичних умовах. Являючись прихильником історичного матеріалізму, редакція, разом з тим, в інтересах розвитку продукційних сил на Україні, а також в інтересах розвитку класової свідомості українського пролетаріата, гаряче обстоює національне питання, розв'язуючи його в формі територіальної автономії України.

Менш виразну фізіономію має єдиний щоденний орган український «Рада». Програма її означається еkleктизмом, невиразністю і часто плутаниною. Візьмемо такі одні газети, як «передовиці», або «огляд» преси. Якась невидержаність цих одців. — не забуваймо, що вони найкраще виявляють намірок кожної газети, — кидаються просто на очі. Під однією якоюсь статтею підпишеться й соціал-демократ, а на іншу не знайде в собі мужності дати свою згоду і к.-д. Очевидно, що редакція сама для себе не сформулювала своєї програми і не може додержати її до кінця, не збочуючи, не киваючи в інші сторони.

Теж саме доведеться сказати і про «Літературно-Науковий Вістник». «Рідний Край» ми залишимо на боці, бо він останніми часами менше всього може бути названим політичним органом; що до виразності політичного обличчя, брати його in serio, таким чином, ніяк не можна.

Невиразність обличчя більшості наших органів політичних признати поступовим явищем ніяк не можна. Тенденція їх, яку, приміром, Літерат.-Наук. Вістн. ставить своїм завданням, може тільки задержувати процес громадянської диференціації, так не-куче потрібний для розвитку українського народу і організації

його національних сил. Не дивно ж через це, що де-які українські літератори починають організовувати окремі од згаданих органів видання, з більш виразним програмовим обличчям і з більшою можливістю висловлювати свої погляди на ті чи інші справи нашого національного життя, не шукаючи компромісів, не зраджуючи своїм поглядам, не одгаючи своїх дум в гуттаперчову форму. Така група письменників організувалась, між иншим, круг видавництва «Дзвін». Яку програму матиме це видання—не знати. Разом з красивим письменством тут містяться і статті наукового та публіцистичного напрямку. Але імена авторів, що мають умістити свої статті в першому випуску «Дзвона», нічого не кажуть за напрямок «Дзвона». По деяким ознакам можна сказати, що останній буде мати марксистський характер, але в якій мірі він буде додержаний, наскільки він внесе *своє щось* в українську національну думку—про це судити завчасно.

Інша група письменників українських згуртувалась біля «Віку» і на чолі з д. Сфремовим надає наблизити своє видання до типу журнального, випускаючи його з початку неперіодичними виданнями, а потім перетворивши його в періодичний журнал. Судячи по тим силам літературним, які братимуть участь у «Вікові», це видання матиме більш-менш ясний «народницький» напрямок, на зразок приблизно того, який має російське «Русское Богатство». Воно, таким чином, одріжнитиметься од «Літературно-Наукового Вістника» більшою виразністю своєї програми, більшою консеквентністю раз прийнятого напрямку, не таким еклектизмом, що бач в очі з кожної стрічки одного поки що місячника українського.

Та як би там не було, хоч би повим виданням і бракувало з початку де яких-бажаних прикмет, приміром розмістості змісту, повноти одділів і т. д., всеж їх появу на світ не можна не вітати, поскільки вони являються спробою одмежуватись ріжним літературним групам українським одне од одного, повести і певну ідейну боротьбу між собою і допомогати, таким чином дійній диференціації самого громадянства українського. Потреба

В таких виданнях стає настільки для відповідних груп останнього, і чим скоріше вони зформулюють, при допомозі органів, свої погляди на національну справу, на всі питання, що обходять так чи инакше інтереси нації, тим, звичайно, краще, тим більшу і інтенсивнішу ролю виконають такі органи в справі організації власних національних сил. Особливож потреба в таких виданнях виступає вразно тепер, коли політична ситуація робить неможливим, з одного боку, активну діяльність українських політичних партій, а з другого—і самі партії українські не зформувували ще як слід своїх програмових постулатів, а коли б зформувували, то не зуміли, або не встигли аргументувати їх і довести науково ні їх життєвого значіння, ні об'єктивної правдивості.

Політична ситуація, що панує зараз в державі, пояснює нам в значній мірі і той факт, що діяльність українського громадянства за останні місяці не виявлялось в актах політичного характеру (принаймні в пресі звісток про таку діяльність ми не зустрічали), принавши форму культурно-просвітної роботи: видання книжок, влаштування лекцій з українознавства, рефератів, популярних відчитів, організації спектаклів, нових видавництв і т. д.

На першому плані з фактів такої культурно-просвітної роботи треба поставити влаштування публичних лекцій у Києві. Ініціаторами в цій справі виступили, з одного боку, «Українське Наукове Товариство у Києві», з другого антрепренсьор української трупи д. М. Садовський.

«Українське Наукове Товариство», маючи намір організувати цілий курс лекцій з українознавства, першим лектором виставило *професора М. Грушевського*, який відчитав три лекції на тему «*Культурний і національний рух на Україні в другій половині XVI віку*». Лекції мали великий успіх і притягли в аудиторію Товариства Грамотности, особливо на першу лекцію, численну силу публки. Далі од Українського Наукового Товариства

уряджено було три лекції про «Українських шестидесятників» (Костомаров, Куліш, Антонович, Рильський, Мітецький та інші діячі «Основи»). Лектором виступив *Ів. Стешенко*. В декабрі одбудуться лекції прив.-доц. Ол. Грушевського, присвячені культурному життю України в XIX ст.

10 лютого в театрі Київського Товариства Грамотности українською трупною д. Садовського влаштовано було спектакль-лекцію, присвячену вшануванню пам'яті его брата, драматурга і артиста української сцени *І. К. Карпенка-Карого*. Лектором перед спектаклем виступив д. *С. Пестюра*, який прочитав лекцію на тему «Вишлення історичних заслуг Карпенка-Карого для розвитку українського театру». Публіки на спектакль-лекцію зібралось багато: мало не повний театр.

Урядженні згаданих лекцій публичних має велике значіння з національного боку. Вперше українське слово здобувало собі право горожанства перед широкою публікою: вперше українські наукові сили виступали перед останньою, здобуваючи цим певну санкцію для української мови і демонструючи можливість вільного користування нею для цілей науки. Українське слово, що до недавніх часів було «сид десятою печаткою», що тільки недавно здобуло собі право на власну пресу і з гріхом пополам завойовувало право на університетську аудиторію, тепер пробивало собі шлях до ширшої української публіки, позбавленої можливості слухати його в університеті. сіючи серед неї зерна українського наукового знання та просвіти. І українська публіка зрозуміла все національне значіння заходів українських наукових діячів здобути певні права горожанства для рідного слова і, як свідчать газетні відомости, в численній кількості явилась на перші публичні українські лекції. Цей факт мусить бути моральним задоволенням для ініціаторів справи і стати їм за імпульс до дальшої активної ініціативи в такому ж напрямку. Не можна во и бажати, щоб «Українське наукове товариство» не обмежувало своєї діяльності в цій справі одним тільки Києвом, а поклав всі сили, щоб перенести її і в інші міста України, щоб ук-

раїнська публіка і цих міст мала можливість теж користуватися рідним словом, як засобом для збагачування своїх наукових знань в справах українознавства.

Зушиповивсь над українськими публичними лекціями, не можна не згадати і спеціально над тими лекціями, які д. Садовський спробував звязати з спектаклями. Організація таких спектаклів-лекцій має велике значіння для слухачів. Лекція, присвячена тій пьесі, на яку прийшла дивитись публіка, вводила її в круг тих ідей, які розвиваються в пьесі, знайомила їх з літературними прикметами твору автора, висвітлювала її значіння цієї пьеси з боку громадського. Глядач більше-б був підготовлений до того, щоб дивитись на пьесу, зрозуміти її провідну ідею, її цінність, як твору літературного. Організація подібних лекцій-спектаклів в російській драмі (Київський театр Дувана-Торцова) має надзвичайний успіх серед київської публіки, особливож серед молоді.

Корисну і громадську заслугу виконав би д. Садовський, колиб не обмежився одним спектаклем-лекцією, а організував і на далі такіж лекції пред спектаклями на зразок тих, які організовано в київському драматичному театрі Дувана-Торцова. Успіх першої лекції, відчитаної д. Петлюрою, на яку зібралось багато публіки, не дивлячись на те, що в той же день, і в тіж часи і в тому ж самому помешканні відбувалась перша лекція проф. М. Грушевського, являється певною порукою, що ініціатива д. Садовського знайшла б гарячу прихильність з боку української публіки і пішлаб на зустріч некучій потребі українського громадянства в просвітно-наукових справах. Організація лекцій в українських трупах являється тим більш бажаною, коли ми приїємо на увагу, що на українські спектаклі любить ходити не тільки частина українського громадянства, яка почуває себе свідомою з національного боку, але й та, яку не можна підвести під цю категорію. Дуже може бути, що власно ця то публіка й наповняє українські спектаклі. Перетворити національні емоції цієї публіки в свідоме почуття своєї приналежности до української нації, зробити це почуття активним, живим — ціл

справі в значній мірі могли б допомогти лекції перед спектаклем, які, звичайно, будуть проняті певною національною ідеєю і даватимуть матеріал для збудження такого почуття для його розвитку і оформлення в свідому національну ідею.

Спираючись над організацією спектаклів-лекцій і посередно звязавши ідею цю з трупною д. Садовського, ми не можемо не згадати такого визначного факта не тільки з життя цієї трупи, але й з життя цілого українського театра, як вистава згаданою трупною «Ревізора» на українській сцені. Вистава цієї поважної пьєси на українській сцені—то перна ластівка реформи українського театрального репертуара, про яку так давно вже говорилося в українській пресі і потребу якої нам особисто доводилося не раз обгрунтовувати як на сторінках наших періодичних органів, так і в спеціальній брошюрі «Уваги про завдання українського театра»¹⁾. Ми підкреслюємо, що вистава «Ревізор» була *першою* ластівкою в цій справі, бо вказуємо за помилку з боку антрепрізи вводити на перших початках реформи українського театрального репертуара такі мало цікаві з літературного боку, як «Нап просвітитель Хитрий» (Воспитатель Флакман) або «В диневу ніч». Така поважна справа, як реформа нашого театрального репертуара, вимагає до себе особливої обережності та роздуманості. Треба вводити в репертуар тільки ті пьєси, які мають високу літературну вартість, які відповідають інтересам громадянства в сучасний момент, будять його думку до активної роботи, революціонізують його думку або, нарешті, ті пьєси, які належать признаним авторитетам світової драми: Шекспіру, Мюссе, Мірбо, Ібсену, Гаунтману, Горькому, Андрєєву, Чехову і ин. Для всякої макулатури, перекладної січки, не може бути місця на українській сцені, особливо тепер, коли вона переживає певний кризіс і вимагає цілючого бальзаму. Минули ті часи,

¹⁾ Див. «Свіре» Е. Чірікова в перекладі Л. Пахиревського з передмовою С. Петлюри. Київ 1907.

коли українська драма могла захоплювати українську публіку, збагачувати її певними естетичними цінностями і бути освітою національного життя. Український театр з його в значній мірі перестарілим репертуаром, для виконання своєї високої місії, мусить розширити свої межі, мусить увести до свого репертуара ті пьєси, які в артистичних малюнках подають нам «змагання наших народніх мас, героїчні моменти їх життя, артистичні проби розв'язання тих різноманітних проблем, які являються тепер для них проблемами першорядної ваги і значіння» (Дивись передмову до «Сиревів» Чірікова стр. XV). Правда, творчість українських драматургів мало реагує на потреби нових часів, мало одбачає на собі те, що хвилює нашу масу, що являється для них справами «першорядної ваги і значіння». Теж, що є відповідного серед нових українських драм з цього боку, не знавши, через цензурні здебільшого умовни, вляку на українську сцену. Ну, в такому разі скажемо ми словами, які вже раз доводилось говорити з цього приводу: «нехай приходять з своєю допомогою перекладники і дадуть» те, чого не хватає нашому репертуару, в змалюванні чужих письменників. «Нехай тоді перекладні твори драматичні скрашують убогий репертуар українського театру і задовольняють потребу нашої публіки в новій драмі. То нічого, що фарби, що колорит перекладних пьєс матимуть менший національний характер. Без порівняння більше значіння в даннім разі має те, що ці твори, малюючи драматичні моменти з життя чужих народів, будуть збуджувати думку і наших мас. «Лише тоді, коли такі пьєси (з широким соціальним змістом) прибуватимуть до нашого театрального репертуара, можна сподіватись, що це стане на користь нашому театру: вони допоможуть реформувати його, створити нову живу течію в театральному репертуарі, яка, злившись зіодом з рідним джерелом української драми, зальє буїлним потоком застарілий і в значній частині наскрізь цивільний сьогочасний репертуар». (Ibid. стр. XVII).

З другого боку реформа українського репертуара театального лежить і в інтересах самих акторів українських. Яким би талановитим не був український актор, коли він з дня на день,

з року на рік, і так протягом цілих десятиліттів, грас завжди в одних і тих самих пьесах, він притупляє свій талант, вянуть крила артистичної творчості, замість того, щоб розвиватись та будяти, він привчається до байдужого відношення до своїх ролей, взагалі до сцени і, таким чином, стає ходячим манекеном, а не «вжѣстплещемъ пламенихъ емоцій». Байдужим виконавцем своїх ролей, а не творцем їх. Різномагітність репертуара, особливож, коли в ньому є пьеси з складною психологічною композицією, вимагають од нього глибокої пдумливості в психологію персонажа, постійної творчої роботи над собою, піддержування свого артистичного патхення, без яких і артист—не артист, які грають роль *conditio sine qua non* розвитку кожного талану. Український сьогочасний репертуар не може з цього боку задовольнити українського актора, і через це не можна не вітати ініціативи д. Садовського, який пішов на зустріч нечулій потребі і українського театру, і безпосереднє зацікавленнх в розвитку останнього акторів, поставивши в октябрі «Ревізора». Вистава вишла дуже щасливою для трупи. Артисти виявили в ній певну інтелігентність, колективну творчість, дали чудовий ансамбль і показали, що вони можуть вільно і з успіхом виступати в пьесах не тільки обмеженого репертуара українського, а і світового.

Нам залишається тільки побажати, щоб ініціатива д. Садовського не зупинялась на «Ревізорі», а пішла далі в тому ж бажаному, при сьогочасних умовах існування українського театру, напрямку прищеплювання до української сцени видатних пьес світової драматургії.

Діяльність наших «Просвіт», не дивлячись на всі несприятелі умовини починає все більш і більш набувати поважности та відповідности до головних завданнй культурно-просвітної національної роботи. Не кажучи вже про видання популярних книжок для народа, яке найкраще, порівнюючи, поставлено при Київській «Просвіті» — всі «Просвіти» починають звертати поважну увагу і на такі форми своєї діяльності, як уряджування рефератів, популярних відчитів то що. Найкраще з цього боку стоїть справа в Одеській Просвіті, де з перших же кроків своєї діяльності

просвітяне поставили справу відчитів на досить міцний ґрунт. Реферати почали читати з цього року і на вечорах, які уряджує Київська «Просвіта». Звичайно, такі вечора присвячуються якось певному українському письменникові. Вечор складається із співів, декламацій, викопання музичних творів, так чи инакше зв'язаних з творчістю письменника; в початку ж вечора, звичайно, читається реферат, присвячений характеристиці літературної творчості письменника, разом з в'ясненням біографичних дат з його життя. Починаючи з нового академічного року, Київська «Просвіта» влаштувала три таких вечора, присвячених таким українським письменникам: М. Вовчкові, Карпенку-Карому і Самійленку. Референтом на перших двох вечорах виступив д. Д. Дорошенко, на третьому Ф. Матушевський. Далі буде улаштовано вечора, присвячені письменникам: М. Коцюбинському, Кулшеві, Старицькому, Крижському, Франко і Грабовському. З рефератами про цих письменників мають виступити: д. Старицька-Черняхівська, Грінченко, Сфремов і Стещенко. Крім того Київська «Просвіта» хвалится розпочати ряд лекцій (популярно-наукових) з історії українського письменства. Лекції ці, на думку «Просвіти», повинні складати з себе короткий огляд української літератури, починаючи з Котляревського і кінчаючи письменниками останнього часу. «Кожна лекція, окремий реферат про якогось видатного письменника, буде викладатись з таким рахунком, щоб вона мала нагісініший зв'язок як з дальнішими, так із з попередніми. І таким способом весь ціл викладів буде складати зв'язний, більш-менш повний курс історії української літератури. Весь цей курс буде складатись приблизно з 20 лекцій». (Див. «Рада» № 242). Лекторами мають виступити: д. д. В. Науменко, Д. Дорошенко, С. Сфремов, Б. Грінченко, Ф. Матушевський і І. Стещенко.

Такого наміру Київської «Просвіти» не можна не привитати: потреба знайомити ширші маси українського громадянства з літературною діяльністю найвизначніших його письменників є

одним із чергових завдань української інтелігенції, і кївська культурно-просвітна організація добре чинить, що йде на зустріч цій потребі.

«Українське Наукове Товариство» починає що далі все більш жваво розвивати свою діяльність. За останні три місяці воно уряджує зібрання з рефератами, які починають, що далі—більше і більше зацікавувати ширші круги українського громадянства, що живе у Кїві: на зібрання ходять залюбки не тільки члени товариства, але й ширша публіка, що цікавиться творчою науковою роботою останнього. Досі на зібраннях Товариства відчитано було такі реферати: *проф. М. Грушевським* «Хазяйство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною». *Ів. Стеценком* «Марко-Вовчок і його українські твори». *Ол. Грушевським* «Нові матеріали до біографії Костомарова». *В. Грінченком* «Пісня про Дорошенка та Сагайдачного».

З приводу кожного із рефератів члени наукового товариства обмінюються думками. Дискусії приймають іноді досить живий характер і до них уважно прислухається численна стороння публіка. Взагалі, можна сказати, «Українське Наукове Товариство» стає справді центром наукових інтересів українського громадянства, і треба тільки побажати, щоб той інтерес, яке викликало товариство у останнього, був піддержаний товариством і на далі. Для цього, на нашу думку, Товариству треба б було трохи розширити свої наукові інтереси шляхом класифікування рефератів по питанням, що мають tener подвійний інтерес для українського громадянства. Ми маємо на увазі питання про вивчення економічних відносин на Україні. Ці відносини, як доводилось уже нам раз говорити на сторінках нашого журналу, не освітлені світом наукового досліджування і ждуть великої праці над собою. І безумовно така праця не по силам буде окремим людям науки,—П може викопати тільки колективна робота цілої наукової інституції. Не треба й доводити, що з усіх інституцій українських найбільше даних для того, щоб здійснити це ве-

лике завдання, має Українське Наукове Товариство. З початку організації товариства член його, д. Васіленко, порушив було питання про засновання навіть спеціальної секції, яка головним своїм завданням поставила вивчення правничих та економічних відносин на Україні, але пропозиція ця, хоч і прийнята була Товариством, та про запровадження її ще й досі не чути. На нашу думку Товариству варто було б виявити ініціативу що до реалізації пропозиції д. Васіленка, тим більше, що така секція мала б чимало активних прихильників і серед української університетської молоді, інтерес якої до соціально-економічних питань взагалі, а до українських зокрема, є безумовно великий, та тільки нема кому керувати ним так, щоб він виїшов на користь збагаченню українознавства в його соціально-економічній галузі.

Цілком несподівано св. Синод видав 12 октябрі указ про заведення української мови в церковно-преходських школах Подільської губернії. Повний текст цього *suu generis* історичного документу в перекладі такий:

Указ св. Сінода

на імя пресвященнаго Партенія, єпископа подільскою й брацлавскою що до викладів української та молдаванської мови по церковно-преходських школах, науки української мови (граматики) по церковно-учительських школах та пристосування підручників до умов життя, побуту й історії місцевого краю

З наказу Його Царської Величності св. правительствующій синод слухали: поданий п. обер-прокурором св. синода, 10-го сентября 1907 року за № 5667, журнал Шкільної при св. синоді Рудн, за № 446, з резолюцією Ради на поданому Вашнім Пресвященством проханні духовенства з Поділля: а) щоб було заведено по церковних школах виклади українською та молдаванською мовою, на бажання місцевих громад, при обовязковому додержуванні загально-російської мови, б) щоб було заведено науку української мови (граматики) по второкласових школах та в вінницькій церковно-учительській школі й в) щоб було при-

стосовано шкільні підручники церковних шкіл до розуміння, умов життя й побуту та до історії місцевого краю. Зважливі обміркування на це подане Вашим Преосвященством прохання єпархіального з'їзду депутатів духовенства поліської єпархії: а) щоб було заведено по церковних школах виклади українською та молдаванською мовою, на бажання місцевих громад, при обов'язковому додержуванні загально-російської мови, б) щоб було заведено науку української мови (граматики) по второкласових школах та в вінницькій церковно-учительській школі й в) щоб було пристосовано шкільні підручники церковних шкіл до розуміння, умов життя й побуту та до історії місцевого краю, і вислухавши резолюцію на це прохання Шкільної при с. синоді Ради, св. синод постановляє: 1) дозволити учителям по церковних школах, що лежать в місцевостях з українською та молдаванською людністю, користуватись українською та молдаванською мовою, особливо з самого початку науки із дітьми, що тільки поступили в школу, але так, щоб викладовою мовою по школах усієї науки була мова загально-російська, і 2) дати можливість Вашому Преосвященству, як що ви признаєте за можливе, завести по второкласових школах та в вінницькій церковно-учительській школі науки української мови (граматики) після звичайних лекцій і на місцевий кошт і 3) доручити Шкільній Раді при св. синоді, коли буде зібрано потрібні відомості й уваги Єпархіальних Шкільних Рад південно-західного краю, обміркувати, як би пристосувати шкільні книжки й підручники церковних шкіл до умов життя й побуту місцевої людності. Щоб же було виконано цей наказ, послати Вашому Преосвященству указ, а в Шкільну Раду при св. синоді передати виписку з цієї постанови.

Октября 12 дня 1907 року.

Св. Синод виявив себе, можна сказати, більш поступовим, що до признання прав української мови в народних школах, ніж Міністерство Народної Просвіти. Правда, ця ж сама найвища в Росії духовна інституція ще до останніх часів вороже ставилась до того, що тепер вводить, як правило. Ще до остан-

ніх часів учителів за те, що вони читали дітям в школі українські книжки, або користувались рідною мовою для того, щоб пояснити дітям незрозумілі російські слова, гнали з посади і часто залишали без куска хліба.

За українською мовою не визнавалось абсолютно ніяких прав.

Зипнятись докладно над критикою указа св. Сінода немає рації, хоч всеж не можна минути де-яких суперечностей його, які просто кидаються на очи і викликають здивування своєю нелогічністю. Дивним перш за все є вже те, що св. Синод дозволяє «на бажання місцевих громад» заводити українську мову тільки в церковно-приходських школах на одному Поділлі. Чому цього права за українською мовою він не признає на всі скарлі, що територіально лежать в межах України? Аджеж умовини народної просвіти на Україні скрізь однакові, аджеж українські діти більше зрозуміють науку на своїй рідній мові, ніж на російській, не тільки на Поділлі, а і в кожному місті України, все одно чи буде це Полтавщина, чи Кубань, чи Харківщина. Далі: через що кошти для заведення науки української мови по второкласних церковно-приходських школах та в Вінницькій церковно-учительській школі мусять бути місцеві? Аджеж подільське населення дає й без того в загально-державну казну податки та налоги і має право на те, щоб ці податки повертались назад, між иншим і в формі удержання національної школи, або зрештаю в формі субсидій, необхідних на організації викладів української мови в відповідних школах? Св. Синод наче не знає цього і накладає на місцеві громади певний грошовий тягар. Не думаємо ми також, щоб ті інституції, до яких св. Синод має звернутись, щоб обміркувати, «як би пристосувати шкільні підручники церковних шкіл до умов життя й побуту місцевої людности», були компетентними в тій справі, про яку од них забирають відповідні uwagi та виводи. В значній мірі ці інституції мало або й зовсім не обзнайомлені з місцевими національними умовинами, з інтересами української нації і з самою мовою

Поки св. Синод дбає про те, щоб запровадити українську мову в народні школи і, таким чином, повернути їй назад ті права, якими вона колись користувалась, полтавська адміністрація тим часом змагається одібрати у неї й те, що вона здобула останніми часами. Взагалі, можна сказати, полтавська адміністрація, мабуть чи не найбільш з усіх вищих місцевих урядів, виявляє своє вороже становище до всього, що українське. Через її переслідування «Рідний Край» примушений був тікати до Києва; в Полтаві конфісковувались ті видання, в яких потім не знаходились «состави преступлення» і т. д. Не вдоволяючись такою діяльністю що до «искоренення» українства, полтавська адміністрація звернула увагу на те, що українські трупи дракували свої афиши українською мовою, і заборонила користуватись останньою, пояснивши, що для цих справ можна вживати тільки «державственичу» російську мову. З приводу цієї заборони, антрепренер української трупи, що перебуває зараз в Полтаві, д. Саксаганський подав заяву полтавському губернаторові, в якій доводив незаконність такої заборони і прохав дати дозвіл на вживання в афишах української мови. Наслідком цієї заяви було те, що заборону було скасовано і театральні афиши в Полтаві тепер дракуються мовою українською.

З інших фактів утисків над українським словом значимо такі. Театральна цензура не дозволила до вистави на українській сцені пьєси В. Винниченка — «Дизгармонія», М. Левіцького і Попова — «В клупі», С. Черкасенка — «Без просвітку» (переробка з пьєси «В старім гнізді»). В Лубнах місцева адміністрація не дозволила влаштувати вечір, присвячений вшануванню пам'яті І. Карпенка-Карого.

В Києві Судова палата затвердила постанову прокурора притягти до суду по § 129 «правил о печаті» автора пьєси «Весняні хвилі» П. Нісненченка-Прового. Потягнуто також до суда редактора української щотижневої газети «Слово» С. Петлюру за його власну статтю в ч. 24 газети «Нова Дума і національно питання». Автору інкримінується п. 2 і п. 6 ст. 129 «правил о печаті». № 24 «Слова» кївським цензурним комітетом.
ноявр.-дек. 1907.

том був сконфіскований. Редактора газети «Рада» за цей час було двічі оптрафовано на 100 кар. кожного разу: в перний раз за статтю (№ 220) «Голодна небезпека і харчові засоби у Київщині», другого разу за статтю С. Сфремова «Темної ночі» (№ 248).

Редактора колишньої «Вільної України» д. А. Шабленка, поліція розшукує, аби потягти його до відповідальности по ст. 126 і 129.

Лекції проф. Сумцова в харківському університеті з історії української літератури занепокоїли міністерство народної освіти і воно звернулось з «запросом» до ректора університета: чи справді ці лекції читаєсь українською мовою і хто дозволив їх?

На це запитання, як повідомляє харківський кореспондент «Ради», ректор університета проф. Бугайків відповів міністрові, що лекції проф. Сумцова була першою з цілого курсу, присвяченого українській народній словесности, котрий проф. Сумцов думав увесь викладати українською мовою. Про це він повідомив рапортом, який подав під час складання огляду викладів та розклада лекцій на 1907—8 академічний рік: цей рапорт був ухвалений факультетом та, через професорську раду укупі з проєктом огляда викладів та розклада лекцій, був поданий міністрові народної освіти: в проєкті розклада лекцій так саме було зазначено, що курс української народної словесности професор що-п'ятниці викладатиме на українській мові (а що-четверга—на російській). Огляд викладів і розклад лекцій було затвержено міністерством і повернуто ректорові 20 септєбря, а з 28 септєбря проф. розпочав читання того курсу. А що читання курсу українською мовою, каже далі ректор, розпочалося після законного дозвола, то воно провадиться і тепер. Далі ректор зауважує, що курс проф. Сумцова, як він переконався сам, прослухавши першу лекцію та переглянувши рукопис, має на меті виключно наукові завдання й вибудований весь на наукових підвалинах. Що до української мови, якою викладається курс

проф. Сумцова, то ректор зауважує, що саму по собі в наші часи П не лічуть шкідливою або небезпечною, а надто по вищих школах; в данному ж разі вона як найбільше відповідає: вкладам, бо ці останні на три чвертки складатимуться з українських текстів; з боку ж наукової вартості новий курс проф. Сумцова, вважаючи на науковий авторитет та визнані заслуги останнього на полі українського фольклору, буде корисним вкладом і в загальну скарбницю руської народньої словесности. ¹⁾

Чи задовольниться після такої відповіді міністерство просвіти— хто знає, але разом з тим його запитання дає яскравий приклад до того, що міністерство піднімає часто цілу бучу з приводу своїх же власних постанов та затверджень.

В кінці нашого огляда українського життя не можемо не запотувати такого видатного факта з життя галицьких українців, як заклик Болгарським урядом галицьких українських учених на кафедри професорів у вищу наукову школу в Софії. Такі заклики одержали: д-р. Іван Франко на професора історії славянських літератур; д-р професор Загребського університета І. Зобків на професора права; пр.-доц. Львівського університета Іван Добрянський теж на кафедру права і судовий ад'юнкт львівського суду Вергановський. Через різкі причини, головно через те, що болгарський уряд, закликаючи чужоземних учених на професорів Софійської школи, хоче таким способом полегшити той конфлікт, який виник у нього з болгарськими професорами, українські учені пропозиції Болгарського уряду не приймали, але разом з тим самий факт звертання згаданого уряду до українських учених являється певним доказом їх наукових заслуг та авторитета в наукових кругах. Цей факт набуває особливої ваги, коли ми пригадаємо, що такі учені, як д.д. Франко та Зобків, даремно силкуються зайняти українські кафедри в львівському університеті. Представники польської науки в останньому за певні способи не

¹⁾ Див. «Рід» № 214.

пускають їх сюди і в своєму націоналістичному шовінізмі дішли до того, що «забракували» габілітаційну працю д. Зобкіна, якого швидко після цього Засребський університет покликав на посаду професора кримінального права.

Д-р І. Франко має всі дані для того, щоб стати професором. Як відомо, харківський університет, з огляду на його наукові заслуги, обібрав його *honoris causa* доктором літератури. Можно сподіватись, що деяка зміна в політичному житті галицьких українців, яка настає разом з збільшенням числа парламенських депутатів в Віденському республіці і з тими «уступками», які правительством має зробити русинам в університетській справі, дасть можливість д-ру Франку стати професором університета, а українській молоді львівського університету користуватись його призначенням авторитетом в питаннях історії української літератури. В цім напрямку виступила і університетська українська молодь на зібранні своєму, яке вперше відбулось в октябрі в присутності ректора львівського університету і було присвячено питанню про українські кафедри на останньому.

С. Петлюра.

Збір грошей на постанову пам'ятника Т. Шевченку.

В № 9-му журналі «Україна» ми подали звістку про те, що діло з збором грошей на постанову пам'ятника Т. Г. Шевченку іде поки-що дуже мляво, бо ні одна з двох комісій (золотоношська та київська) не зробили ще нічого для того, щоб енергійно повести це діло. За останні часи в газетах були звістки про те, що київська комісія почала хоч принаймні збиратись і обговорювати це діло, а золотоношське земство, в якому з цього года змінився состав гласних, вибрало нових членів в комісію і теж може жвавіш вийметься за здійснення своєї постанови про пам'ятник. Як буде — побачимо; а поки що — знов кажемо — землякам нашим слід було-б і тепер вже засилати свої листи хоч до редакцій, хоч до Київської городської управи, де заведена вже спеціальна каса для цього, хоч до Золотоношської земської управи, яка теж має вже, як ми чули, біля 3 тисяч карбованців, зібраних на пам'ятник. Між іншим надіслалась гроши і до нашої редакції, і ми в свій час подавали звістки про це; останню таку звістку подали ми в № 9. де показано було, що всіх грошей на пам'ятник Т. Г. Шевченку постунило в редакцію 1125 карб. 50 коп. З того часу знов прислано нам: 1) од Українського землячества при Москов. Унив. — 4 р. 75 к.; 2) од А. Л. Майданчевського 2 р., — всіх грошей в редакції 1132 карб. 25 коп. Ці гроши будуть передані нами до тої комісії, яка в кінці кінців мусить скластись, як центральна, а такою повинна бути, по нашій думці, комісія київська, бо в Київі буде поставлений і пам'ятник.

Передплата на рік 1908.

УКРАЇНСЬКЕ БЖІЛЬНИЦТВО.

(Другий рік видання).

Виходить 8 разів на рік книжками до 1¹/₂ аркуша, з малюнками.

„Українське Бжільництво“—орган українських пасічників і служить потреби бжільництва на Україні.

ПРОГРАМА ЖУРНАЛА:

- 1) Оці редактора.—2) Хроніка.—3) Статті практичні.—4) Статті наукові.—5) Про діяльність бжільницьких і сільсько-господарських громад та земств.—6) Заходи та постанови уряду про бжільництво.—7) Про пасіках.—8) Огляд бжільницької літератури.—9) Бібліографія.—10) Усячина.—11) Запитання і відповіді.—12) Видання, надіслані до редакції.—13) Почтова скринька.—14) Справочний відділ.—15)—Оповідки.

В журналі будуть писати: С. Архипенко, К. Горбачов, М. Дернов, Ган. Сфремова, І. Коробльов, проф. П. Кулагин, свящ. І. Лажо, свящ. о. М. Вихалевич, Ф. Немоловський, А. Смиренко, П. Сніжневський, О. Степанюк.

Ц І Н А.

На рік 1 карб. — коп. | з пересилкою.
На 1/2 року 50 „ |

Накладним платіжем на 20 коп. дорожче.

Окреме число коштує 15 коп.

Гроші надіслати: Петербург, Коннан. 5. Редакція журналу „Українське Бжільництво“.

Редактор-видавець С. Архипенко.

Приймається передплата.

на 1908 рік.

„РІДНИЙ КРАЙ“

українська тижнева часопись.

При Рідному Краєві виходитиме додатком

„МОЛОДА УКРАЇНА“^{6с}

щомісячна часопись для дітей старшого й меншого віку.

ПЛАТА на рік за обидва видання—4 карб., на півроку—2 карб., на 3 місяці—1 карб. За границю на рік 6 карб., на півроку—3 карб.

Передплата на „Рідний Край“ без „Молодої України“—не приймається.

Передплата на „Молоду Україну“ окреме від „Рідного Краю“ на рік—2 карб., на півроку—1 карб. За границю на рік—3 карб.

Адреса контори і редакції: Київ, Маріїнсько-Благовіст. ул., 97.

Обидва видання виходитимуть під редакцією О. Косач (Олеви Пчілки).

Од редакції.

Журнал «Україна», що виходить з року 1907 замість «Кієвскої Старини», складається з двох частин, які будуть виходити у кожну щомісячну книжку: наукової та літературно-публіцистичної.

В частині *науковій* друкуються: самостійні праці з української історії та усіякі матеріали до неї, як то: особливе цінні історичні документи, мемуари, хроніки, дневники, записки, спомины, оповідання, біографії, некрологи та характеристики, описи речових пам'яток української старовини та замітки про все те взагалі, що дотикається або змальовує народне життя на Україні, або ж в чому виявляється народня творчість та світогляд, як напр.: необслідовані звичаї релігійні, правові, соціальні і т. н., давні пісні з голосом, незаписані думи, казки, легенди, і т. п.; бібліографічні звістки про нові видання в Росії і заграницею, книжки та статті, які дотикаються минулого і сучасного життя України, з критичними увагами про них.

В частині *літературно-публіцистичній*, крім української беллетристики, подаватимуться статті про сучасні питання, особливо ж про ті, що мають зв'язок з життям України.

Статті, як в першій, так і в другій частині, друкуватимуться *українською мовою*, але для тих авторів, яким важко поки що писати по українському, залишається право подавати свої праці *мовою російською*.

Журнал буде виходити щомісяця книжками аркушів в 10—12.

Рукописи, надіслані у редакцію для друку, коли буде потреба—скорочуватимуться та змінятимуться. Рукописи, які узнано буде до друку непридатними, зберігаються в редакції шість місяців; редакція не бере на себе обов'язку повертати їх авторам своїм коштом.

Редакція просить авторів надіслати книжки та брошури на рецензію.

„УКРАЇНА“

в 1908 році виходить не буде.

Редакція «України» (раніш «Кіевская Старина») не зачинає поки-що своєї фірми, бо на 1908-й рік вона ще повинна закінчити розпочату роботу по виданню «Українського Словаря». Всім передплатникам «Словаря» ми вислали вже 1-й випуск 1-го тома; 2-й випуск цього-ж тома вислається на днях, а 3-ій і останній випуск 1-го тома вийде з друку в початку 1908 року. Разом з ним вийде і весь 2-й том. Хто передплачував в 1907 році журнал «Україну», мав право получить усі 4 томи «Словаря» за 5 рублів; хто передплатив тільки «Словарь» без журналу, повинен заплатити за всі 4 томи 7 рублів. В протязі 1908-го року редакція «України» видасть останні два томи (3-й і 4-й) і вишле їх всім передплатникам.

Передплата на «Словарь» (на всі 4 томи) приймається в редакції «України» за ціну 7 рублів тільки в протязі 1908 року; після виходу в світ усіх 4-х томів, ціна буде побільшена. Передплату можна вислати на адресу: Київ, редакція журналу «Україна».

В редакції «України» можна купити комплекти журналу «Кіевская Старина» за роки 1883, 1885, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1904 і 1906, а також журнал „Україну“ за 1907 р. по 5 рублів за рік, а з пересилкою — 6 рублів. При покупці за всі роки — скидається 25%. Окремі книжки журналу по 1 руб.

Редактор-видавець В. Науменко.

